ERUDITIO ET MAGNANIMITAS

Eruditio et magnanimitas

Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére

Szerkesztette
Farmati Anna
Móré Tünde
Tóth Zsombor
Virág Csilla

reciti
Budapest
2023

A kötet az MTA BTK Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)* projekt keretében készült, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének támogatásával

A borítón Hans Memling *Angyali üdvözlet* (1465–1470 k.) című festményének részlete látható

BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978 615 6255 69 3
978 615 6255 70 9 (pdf)

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tabula gratulatoria

Balázs Imre József
Balázs Mihály
Bánfi Szilvia
Baricz Ágnes
Bartók István
Békés Enikő
Bernáth Árpád
Berszán István
Bibor Máté
Biró Annamária
Bíró Csilla
Bitskey István
Csata Adél
Csehy Zoltán
Csorba Dávid
Csörsz Rumen István
D. Tóth Judit
Debreczeni Attila
Demeter Albertné Volkán Júlia
Dóczy Örs
Dohi Zsuzsanna
Draskóczy Eszter
Dukkon Ágnes
Fabiny Tibor
Fajt Anita
Fazakas Gergely Tamás
Förköli Gábor
Gesztelyi Hermina
Guitman Barnabás
Gyulai Éva
H. Kakucska Mária
Hargittay Emil
Hoffmann Gizella
Horváth Csaba Péter
Horváth Iván
Hörcher Ferenc
Hubert Gabriella
Imre Mihály
J. Újváry Zsuzsanna
Kasza Péter

Kecskeméti Gábor
Köllő Zsófia
Kőszeghy Péter
Lauf Judit
Lázs Sándor
Lovas Borbála
Lőrinczi Réka
Luffy Katalin
Madas Edit
Medgyesy S. Norbert
Molnár Antal
Molnár Dávid
Molnár Lehel
Monok István
Nagy Balázs
Nagy Levente
Németh S. Katalin
Oborni Teréz
Orbán Gyöngyi
Őze Sándor
P. Vásárhelyi Judit
Pajorin Klára
Pálffy Géza
Papp Kinga
Perger Péter
Pesti Brigitta
Péter István
Petrőczi Éva
Pintér Márta Zsuzsanna
Posta Anna
Prokopp Mária
Sántha Teréz
Sarbak Gábor
Selyem Zsuzsa
Serestély Zalán
Sipos Gábor
Sirató Ildikó
S. Sárdi Margit
Stauder Mária
Szabó András
Szádoczki Vera
Száraz Orsolya
Szegedi Edit
Szilágyi András
Szilágyi Emőke Rita
Szörényi László
Tar Nóra
Tasi Réka
Tóth Ferenc
Tóth Gergely
Török Zsuzsa
Utasi Csilla
Veress Ferenc
Verók Attila
Veszprémy László
Vízkelety Andrásné
Voigt Vilmos
Zsupán Edina

Tartalom

Tabula gratulatoria 5

PRÉDIKÁCIÓK, NYELVEK ÉS MÉDIUMOK

Muckenhaupt Erzsébet
Robertus Caracciolus *Sermones de laudibus sanctorum* című művének
példányai Csíksomlyón
Possessorok, történeti kötések, töredékek 15

Ajkay Alinka
Káldi nyomában
Adalékok Pázmány „homiletikájának" előképéhez 31

Bóné Éva
Geleji Katona István, a „*reformata religio* őre" 41

Maczák Ibolya
Fényeskedő csillag 49

Marton József
Batthyány Ignác püspök templomszentelési beszédei 57

Nóda Mózes
Oh, jubitz krestyinyilor! Oh, szeretett keresztények!
Olti István OFM (1787–1856) román nyelvű prédikációi 73

Balla Lóránt
Egy jezsuita történetíró és egy ferences prédikátor „találkozása"
egy 18. századi ferences kéziratos prédiációgyűjteményben
(Timon Sámuel SJ és Mihálcz Izidor OFM)
[Mihálcz Izidor: *De origine processionis Csikiensis*] 85

Szelestei Nagy László
Similitudo
Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséről, I. 99

DEVÓCIÓ ÉS CONFESSIÓ

Vízkelety András
Beliál Füleken 113

Korondi Ágnes
Párbeszéd a passióról: az *Apor-kódex* Pszeudo-Anzelm dialógusa
és kelet-közép-európai rokonai 117

Bajáki Rita
Kézírásos bejegyzések imakönyvekben 127

Bogár Judit
Pázmány Péter *Imádságos könyv*e és az imádkozás 139

Báthory Orsolya
A *claritas Scripturae* cáfolata Bellarmino és Pázmány műveiben 151

Kónya Franciska
Meditációelmélet és különleges imagyűjtemény:
A jó reménségnek hajócskája 163

Vass Csongor
A *Lelki paradicsom* erdélyisége és a *Pânea pruncilor* forrásvidéke 171

Kovács Kinga
A polemizáló Hajnal Mátyás 183

Szmutku Melinda
„meliekbeol az igaz hitet megh esmérhetné a' ki Isteni malasztal figyelmesen oluasná"
Kopcsányi Márton egyetlen „vitairata" 195

Farmati Anna
„...ne félj, nem bántalak, mert tanítani csak szépen akarlak"
Hitvédelem és katekézis Nagy Mózes az „egy meg oszolhatatlan Istenröl való [...] vallástételé"-ben 207

Rácz Emese
„ez a Méltóságos ember igen papos ember vala..."
Teleki József (1675–1732) könyvtárának teológiai arculata 217

EMLÉKEZÉS ÉS RECEPCIÓ

T. Szabó Levente
A Kazinczy-emlékünnepség és a modern irodalmi kultuszünnepségek európai kultusza 233

Domokos Zsófia
Identitástípusok Vizaknai Bereczk György erdélyi orvos és költő 17–18. századfordulós omniáriumában 249

Hubert Ildikó
Baróti Szabó Dávid alkalmi költészetének csokra 257

Jakó Klára
II. Rákóczi György végtisztességéről, temetési tervezete kapcsán 267

Tóth Zsombor
Szent Lajos magyarul imádkozik: Voltaire-recepció
és hosszú reformáció (esettanulmány) 283

Zamfir Korinna
Pál és Tekla cselekedeteinek nyugati recepciója a középkorban
A latin fordítások tanulsága 297

Egyed Emese
A levélregény-fordítás szabadsága
Júlia levelei Ovidiushoz, 1790 313

Névmutató 329
A kötet szerzői 345

PRÉDIKÁCIÓK, NYELVEK ÉS MÉDIUMOK

Muckenhaupt Erzsébet

Robertus Caracciolus *Sermones de laudibus sanctorum* című művének példányai Csíksomlyón

Possessorok, történeti kötések, töredékek

Robertus Caracciolus (1425–1495) az olasz prédikációirodalom nagy alakjai közé tartozik. Sziénai Szent Bernardin (1380–1444), Márkiai Szent Jakab (1394–1476) és Kapisztrán Szent János (1386–1456) mellett a leccei püspök művei a ferences prédikációirodalom legjelentősebb munkáinak sorába illeszkednek.

Életútja viszonylag jól ismert.[1] Az olasz obszerváns ferences 1425-ben született a dél-itáliai Leccében, nemesi családban. Gyermekkorától ferencesek nevelték. Már 25 évesen beszédet mondott példaképe, Sziénai Szent Bernardinnnak szentté avatásakor. Szónoki sikerét úgynevezett féldramatikus prédikációinak köszönhette: mondanivalóját mimikával, koreografikus mozdulatokkal, köznyelvi fordulatok használatával és párbeszédes részekkel színesítve fejtette ki hallgatóinak.

Közép- és észak-itáliai városok kérésére körutat tett, először Róma, majd Padova, Bologna, Perugia és Siena érintésével. Ezután folytatta szónoklatait Genovában, Nápolyban és Leccében. Ekkor kapta a „második Pál" nevet. Útjai során V. Miklós pápa támogatását élvezte, majd ezt követően, 1456-ban, III. Callixtus pápai káplánná nevezte ki. Számos magas pozícióra tett szert, így befolyásának és népszerűségének köszönhetően Lombardiában és Monteferratóban a pápai ti-

1 Michael Buchberger, Hg., *Lexikon für Theologie und Kirche*, 10 köt. (Freiburg im Breisgau: Herder, 1930–1938), 2:750; Domenico de Angelis, *Vita di monsignor Roberto Caracciolo vescovo d'Aquino, e di Lecce* (Napoli: presso Lionardo-Giuseppe Sellito, 1703).

1. kép. Magyar reneszánsz kötés, 16. század eleje. Háttábla.
(Robertus Caracciolus: *Sermones de laudibus sanctorum*. Velence, 1490.)

zed beszedője lett. IV. Sixtus Aquino püspökének nevezte ki. 1484-ben szülővárosába, Leccébe helyezték, ahol haláláig tevékenykedett. Dél-itáliai szülővárosa San Francesco della Scarpa templomába helyezték örök nyugalomra. Epitáfiuma Giovanni Pontano (1426–1503) humanista író alkotása. Pályafutása során kiadta prédikációit, felismerve és kihasználva a könyvnyomtatás lehetőségeit. Ezek 1472–1500 között közel 80 kiadásban jelentek meg.[2]

Az olasz ferences teológus és püspök igen népszerű szerző volt a magyar nyelvterületen, szentbeszédei a magyar prédikációirodalom egyik forrásaként szolgáltak.[3] Magyarországon a legismertebb műve a *Sermones de laudibus sanctorum* le-

2 *Incunabula Short Title Catalogue: The International Database of 15th-Century European Printing* (ISTC) (London: British Library), http://www.bl.uk/catalogues/istc.

3 Bartók Zsófia Ágnes, „A karthauziak 15–16. századi könyvei és az *Érdy-kódex* forrásai", in *Mű és szerző: Fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes et al., Arianna

2. kép. Robertus Caracciolus: *Sermones de laudibus sanctorum*. Velence, 1490.
Az a jelű levél a possessorbejegyzésekkel.

hetett, ám nagyböjti beszédgyűjteményeinek néhány példánya is megtalálható különböző könyvtárakban.[4] Hazai viszonylatban az aradi A. D. Xenopol Megyei Könyvtár, a gyulafehérvári Batthyaneum, a szebeni Brukenthal Nemzeti

könyvek 4, 79–89 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011); Tóthné Radó Cecília, „Roberto Caracciolo prédikátori működésének magyarországi vonatkozásai", in *Plaustrum seculi VI.*, szerk. Bárczi Ildikó (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2008), http://sermones.elte.hu/page/369_tan_plaus_rcili.pdf; Madas Edit, „Érdy-kódex", in *„Látjátok feleim…": Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. okt. 29 – 2010. február 28.*, szerk. Madas Edit, 340–341 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 340, 52. szám.

4 *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza Sajó et Erzsébet Soltész (CIH), 2 köt. (Budapestini: in aedibus Academiae Hungaricae, 1970), 898–924; Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt* (BH), 3. köt. (Budapest: MTAK, 1988–1994), no. 670, 743, 1064, 1065, 1354, 1359, 1373, 1374, 1407, 1410–1412, 1734, 2471, 2681, 2726, 2758, 3052–3053.

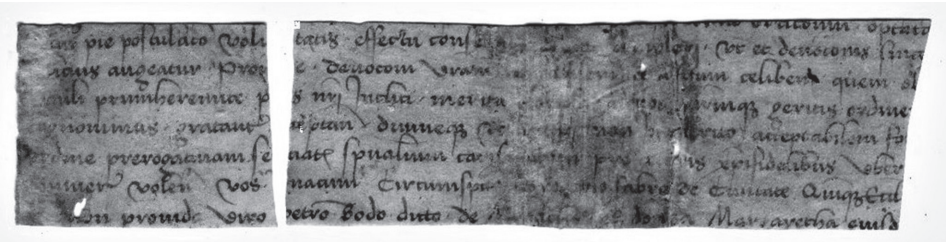

3. kép. A magyar reneszánsz kötésből kiemelt oklevéltöredék.

4. kép. A magyar reneszánsz kötésből kiemelt oklevéltöredék.

Múzeum, a nagyváradi Gheorghe Şincai Megyei Könyvtár és a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum őrzik Robertus Caracciolus 15. században kiadott műveit.[5]

A Csíki Székely Múzeumban a szentek tiszteletére mondott beszédei kutathatók, két különböző példányban. Mindkét Csíkszeredában őrzött kiadvány ősnyomtatvány és a somlyói ferences kolostor könyvtárából származik. Az egyik példányt Casparinus Borro (?–1498) olasz szervita teológus gondozta kiadásra és Velencében jelent meg Bernardinus Benalius nyomdájában, 1490-ben.[6] A másodikat Erhard Ratdolt nyomtatta ki Augsburgban 1489-ben.[7] A két ősnyom-

5 Elena-Maria Schatz şi Robertina Stoica, *Catalogul colectiv al incunabulelor din România* (Bucureşti: CIMEC–Institutul de Memorie Culturală, 2007), C-13–C-17.

6 Robertus Caracciolus, *Sermones de laudibus sanctorum*, ed. Casparinus Borro (Venezia: Bernardinus Benalius, 1490). *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog des Wiegendrucke*, Bd. 9 (Leipzig–Suttgart–Berlin-New York: A. Hiersemann, 1925–1940, 1972–) (a továbbiakban GW); CIH 912; Schatz şi Stoica, *Catalogul...*, C-16. ISTC ic00150000. Hiányzik: ff. [1–4] és A8. Rubrikált, monochrom és polichrom iniciálék. Leltári száma: 6192.

7 Robertus Caracciolus, *Sermones de laudibus sanctorum* (Augsburg: Erhard Ratdolt, 1489). GW 6053; CIH 909; Schatz şi Stoica, *Catalogul...*, C-15; ISTC ic00145000. Jelzete: T 93.

tatványt további 123 kézirattal és nyomtatvánnyal együtt 1985-ben bontották ki a csíksomlyói kolostor ebédlőjének falából.[8]

A velencei nyomtatvány

A velencei nyomtatványt restaurált, fatáblás, vaknyomásos reneszánsz stílusú barna bőrkötés védi. Az elő- és háttáblája a reneszánsz kötések gyakorlatának megfelelően azonosan díszített. Az első keret, a táblák szélén, a magyar reneszánsz kötésekre oly jellemző összetett leveles rozetta bélyegzők sorából áll, a második keret üres. A táblák ornamentikája centrális elrendezésű, körkörös középdíszű. A kört kehelyvirágokkal koszorúzott kis rozetta tölti ki és kördíszes gyűrű övezi, míg a négy sarokba egy-egy kehelyvirágot és két-két kis kört nyomott a kompaktor. A centrum alatt és fölött virágmintás rácsozat húzódik. A gerincen két dupla borda van és új a bőrbevonat. A táblákat egykor két fémkapocs zárta. Mérete 223×155×45 mm.

A táblák felépítése és díszítése alapján a nyomtatvány kötése a budaiként meghatározott, vaknyomásos reneszánsz kötések azon típusához tartozik, amelyet jellemzően a 16. század első negyedében készítettek, és több magyar nyelvemlék eredeti kötésével is szoros rokonságot mutat.[9] A restaurálás során a magyar kötéskutatás számára ismeretlen könyvkötő műhelyben készült táblákból latin nyelvű 15. század végi vagy 16. század eleji, a történetírás számára ismeretlen pergamenoklevél négy töredékét emelték ki. Az oklevelet a gerinc erősítésére vágta fel a könyvkötő. Sajnos tartalma már nem rekonstruálható, feltehetően pálos konfráteri kinevezés alkalmával készülhetett. Rajta több magyar személy neve olvasható (pl. Petrus Bodo, domina Margaretha, Faber de civitate Quinque-ecclesiensi).

8 Muckenhaupt Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985* (Budapest–Kolozsvár: Balassi Kiadó–Polis Könyvkiadó, [1999]), 11–18, 153–154.

9 Rozsondai Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 2019), 184–257.

Szövegtöredéke:[10]

1–2. töredék *(3. kép.)*

[1.] [---] optato [---]
[2.] [---] pie postulatio vol[un]tatis effectu conse[quente debet] compleri, ut et devotionis sincer[itas] [---]
[3.] [po]tius augeatur, proi[nd]e devotionem vestram [laudabil]em et affectum celibem, quem o[b reverentiam omnipotentis Dei ac beatissimi]
[4.] [Pa]uli primi heremite p[atri]s nostri incliti merita [gloriosa ad nos nostr]umque geritis ordine[m] [specialem, prout ex sincera fratrorum nostrorum relatione?]
[5.] [cog]novimus, gratanter [ac]ceptantes, divineque et [Christo?] non immerito acceptabilem fo[re credentes] [---]
[6.] [o]rdine prerogativam se[n]tiatis spiritualium ca[rismatum?] pre [ceter]is Christi fidelibus uber[iorem] [---]
[7.] [an]nuere volen[tes], vos [u]nacum circumspecto [---] Fabro de civitate Quinqueeccl[esiensi] [---]
[8.] [---]n provido viro Petro Bodo dicto de M[?] [---] et domina Margaretha eius[---]

10 Köszönöm dr. W. Kovács András segítségét, hogy az átírást ellenőrizte, javította és a szövegtöredék formulás részeit kiegészítette. Javaslatára a sorokat megszámoztam, hogy az olvasó számára nyilvánvaló legyen, hogy nem összefüggő szövegről van szó. A kiegészítések pálos forrásai:

F. Romhányi Beatrix, „Meretur vestre devocionis affectus…: Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző", in *„Es tu scholaris". Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*, szerk. Grynaeus A., F. Romhányi Beatrix, Magyar K., Végh A., Monumenta Historica Budapestinensia XIII, 37–44 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004), 42. https://mek.oszk.hu/09300/09310/09310.pdf; *Formularium maius Ordinis Sancti Pauli primi heremite*. Textedition des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest). Mit einem Anhang: Fragmentum formularum Strigoniense Paulinorum. Herausgegeben von Beatrix F. Romhányi und Gábor Sarbak. Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/3. (Budapest: Szent István Társulat, 2013), 22–23. http://real.mtak.hu/8331/1/formularium_maius_ek_cod_lat_131.pdf; Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső, *Hazai okmánytár*, Codex diplomaticus patrius V. (Győrött: nyomtatott Sauervein Gézánál, 1873), 360. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_HazaiOkmanytar_05/?query=SZO%3D(pre%20ceteris%20Christi%20fidelibus)&pg=365&layout=s (mindhárom letöltése: 2022. október 10.).

3–4. töredék *(4. kép.)*

[1.] [---] [in confraternitatem?] ordinis nostri et ad uni[versa ac singula] nostre religionis suffragia [---]
[2.] [---] [in vita] recipimus et in morte, in[super plenam] participationem omnium missa[rum] [---]
[3.] [---] [divinorum officio]rum [?], ieiuniorum, abst[inentiarum], vigiliarum, ceteror[umque bonorum actuum?],
[4.] [---] [que per fratres nostr]os universos ac singulos [ubivis] regiorum et regnorum per cl[imata mundi constitutos] [---]
[5.] [---] [prel]ibato dignabitur operari [---], vobis te[nore presentium conferentes?] [---]

Az ismeretlen műhelyben készített kötés a magyar iparművészet és művészettörténet jelentős emléke. Több mint ötszáz évig a nyomtatvány épségének védelmét szolgálta, a bejegyzésekkel együtt a könyv történetére, tulajdonosaira, használóira, a használat helyére és idejére vonatkozó lényeges adatokat is hordoz. A kötés és az oklevéltöredékek jelzik a kutatónak, hogy a prédikációs munka a 16. század elején magyar possessor olvasmánya volt.

Ugyancsak korai magyarországi tulajdonosra utalnak a könyv lapjain olvasható 15. század végi és 16. század eleji magyar nyelvű glosszák:

f. 31r: az [...] minden [...] kyt megzentel
f. 37v: mutatos, theltethwes
f. 40r: egyeseytheseth valo, fey zerenth valo malazth
f.41r: Baruk
f. 42r: Esaÿas, Jeremias
f. 47v: prodÿt hwempeledek
f. 48r: mikory kapon
f. 49r: infremuit vvlgo fwenwle vel agÿarkodek
f. 50r: kenzenuedesnek jw hatalma
f. 52v: Hillarius
f. 56v: fel magazthathek
f. 58r: fogas
f. 60r: habituido hasonlo
f. 68r: imaginacio elmelkedes
f. 84r: termezeth, habitual, yelen valo

f. 84v: ezech az
f. 86r: magtalansagnak bozzussagot
f. 88v: a malazth fwlol
f. 93r: Ezekhiel
f. 95r: azba megh ewreseyte[...]
f. 96v: engedelmesegeyites condescensio
f. 97r: el enyezek abscessit
f. 98v: a dignitas
f. 99r: halalas
f. 100v: de apokalipsi
f. 104r: chapasa
f. 107r: spirans fuwalkodwan
f. 107v: lelthe vala, nagye akaro
f. 119r: lelkÿ, kegyelmes
f. 121r: compsor morha valtogato
f. 124r: tumultueris [...]harbogyon, descensionis engedelmesegbol, lelkÿ hatalmassagnak mÿelkodotetwl
f. 127r: enheythesseben
f. 136r: fallebit vetek
f. 136v: commenturacio velekedes
f. 155r: gÿarlosagos
f. 164r: feyemen, factura 2 vel teremtes, ziksegesse
f. 164v: a gratia kegelem
f. 165r: ewrdemes
f. 167r: feÿedelemsegnek egyessegenek ellene
f. 168r: cooperanoia et sit auxilianoia vele egybe segeyrgsegvel
f. 168v: suspensa figelmes, izgatassa provocatio
f. 192v: kegÿelmessegh
f. 192r: megh fizethes
f. 192v: extensus vel omnes factus amplus kelthemethes, alatatus kÿ therwles vel bewelkedes, inthes, kelemethes
f. 193r: militavit hadakozek, dilatavit bewelkedek
f.194r: relaxat tageythyom
f. 195r: tyzteltetesserth, ezgatasaert, ingetuduntur
f. 215v: fegelmes

A könyv lapjain magyar és latin nyelvű glosszák a 16. század második feléből is olvashatók:

f. 58v: lélókzethetÿk, az lelkÿ feregtóól az testÿ fereg ellen; Mÿndón valamÿ tóób fereg nekwl.

f. 63r: bassa sedet in buda et manet.

Az első névszerint ismert tulajdonosok 17. századiak. Nem tudjuk, hogy ki rejtőzik a P. G. J. betűk mögött, akinek sérült possessorbejegyzése olvasható az előzéken, lehet egyházi vagy világi személy.[11] A század negyvenes éveiben a könyv székelyföldi világi könyvgyűjtők birtokában volt. 1640-ben Vitus László vásárlás útján szerezte meg Caracciolus beszédgyűjteményét, két forintot fizetett a könyvért: *Ex libris Joan[n]is Vitus Emptus flo[renis] 2. 1640.*

Ezután Petki István szerezte meg a könyvet. Possessorbejegyzése az előzéklapon olvasható: *Stephanus Petki Ju[nior] mp. Cum hec scribebatur non enim aliud tunc cogitabatur.* A bejegyzés keltezetlen, ezért nem tudjuk, hogyan és mikor kerülhetett a könyv Petkihez (pl. vásárlás vagy adományozás útján). Nem ismerjük Petki István csíkszéki főkapitány, II. Rákóczi György tanácsosának könyvtára nagyságát. Nemesi tékájának első ismert kötete Robertus Caracciolus *Sermones de laudibus sanctorum*a. Mindenesetre, a kötet a 17. századi székelyföldi nemesség műveltségi szintjének és könyvkultúrája érzékeltetésére nyújt további lehetőségét.

Ezt követően a könyv a csíksomlyói ferencesekhez került, akik az 1664. évi kolostori összeírás során vették jegyzékbe: *Conv[en]t[us] Csikiens[is] 1664* (az első lapon olvasható bejegyzés).

Petki István vagy felesége, Bárczi Borbála adományozhatta a könyvet a ferenceseknek, még 1664 előtt.[12] A Petkiek családostól támogatták a székelyföldi ferenceseket, a csíksomlyói kolostor jótevői voltak. Kájoni János (1629/1630–1687) ferences atya[13] és

11 *Ex libris P. G. J[...]ii 1610* (sérült papírfelület az előzék rektóján).

12 Mordovin Maxim, „Petki István, II. Rákóczi György főudvarmestere", in *Szerencsének elegyes forgása: II. Rákóczi György és kora*, szerk. Kármán Gábor és Szabó András Péter, 373–422 (Budapest: L'Harmattan– Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009); Balogh Judit, „II. Rákóczi György és a székelyek", in Kármán és Szabó, *Szerencsének elegyes forgása...*, 343–371.

13 Kájoni János, *Fekete könyv: Az erdélyi ferences kusztódia története. Kájoni János kézirata 1684*, szerk., jegyz. utószó, ford. Madas Edit, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 31 (Szeged: Scriptum Kft., 1991), 61, 63–64.

„Petki Istvanné Barcsi Borbára adott, alias Sulyok Istvánné, egy veres vont aranyszoknyat, melyből egy szép veres pluviált czináltunk;

Petki István, csíki híres capitan, Erdélyi Fejedelemnek belső tanácsa, hopmester, atta amaz öreg nagy szép monstrantiát;

későbbi rendtársai, Veress Lajos (1697–1763)[14] és Losteiner Leonárd (1744–1826)[15] a kolostor levéltárában egykor fellelhető oklevelek alapján jelzik, hogy főrendű családja – felesége, Bárczi Borbála, fia, Petki János és felesége, Haller Krisztina – jelentős adományokban részesítette a csíksomlyói kolostortemplomot és hálából,[16] a kegyhely Boldogságos Szűz Mária szobrát. Petki István például monstranciát adományozott a templomnak, és feleségével, Bárczi Borbálával együtt csináltatta ennek két üvegablakát. Petki Istvánt a kolostor kriptájában temették el (1667). A temetéséről megmaradt fekete bársonyból a ferencesek antependiumot, casulát, stólát és manipulust készíttettek. Bárczi Borbála textiliát és gyöngyökből kirakott koronát is adományozott a templomnak, míg fia, Petki János, Csíkszék főkirálybírója és felesége, Haller

Petki István temetéséről maradott fekete bársonyból, mellyel a lovat bevontak volt, czináltunk egy antependiumot, és casulát, cum stola et manipulo;

Petki István czináltatta meg a templomban egyik nagy öreg üvegablakot, a másikot a felesége, Barczi Borbára, a harmadikot Kálnoki Istvánné;

Petki János Csik Szeki főkirálybíró, czináltatta amaz igen nagy zaszlókeresztet, constat fl. 100 et plus;

Petki Jánosné Haller Cristina czináltatta a másik igen nagy zaszlókeresztet, az is constat fl. 1000 et plus, computandis computatis háromszáz forintra felmegyen, de a képeket benne, Isten kedvéért írta, Georgius Cassai képíró, mivel nálunk tanolta a képíró mesterséget;

Barczi Borbára, az öreg Petki Istvánné czináltatott volt ide egy öreg drága gyöngyökből való coronat, constabat fl. 100, mellyet a segestyéből egy novicius ellopott, és odavagyon: et multa mala fecit."

14 Veress Lajos, *Facies vetus et nova Transylvaniae Franciscanae…* (1753–1777), 41–42. Kézirat. Kolozsvár, Ferences Kolostor, jelzet nélkül.

15 Losteiner Leonárd, *Cronologia topographico-chorographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae descriptio pervetusti Monasterii Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem…* (Kolozsvár: 1777–1778), 965–975. Kézirat. Csíksomlyó, Ferences Kolostor Könyvtára, jelzete: A VI. 7/5254.

16 Erdély legismertebb kegyszobrát Csíksomlyón, a ferences barátok őrzik. Típusát tekintve a Napbaöltözött Asszonyt jeleníti meg az Apokalipszis víziója nyomán (Jel. 12, 1) a királynőként ábrázolt Máriát mandorla alakban sugárkoszorú övezi, lába alatt gömb és holdsarló, feje körül tizenkét csillagból álló korona, bal karján áldást osztó gyermek Jézust, jobbján királynői jogart tart. A késő gótikus szobrot a 16. századtól kezdődően kegyszoborként tisztelik. A szobor előtt mondott sok ima meghallgatásra talált és a hívek fogadalmi tárgyakat készítettek és adományoztak hálából a Szűzanyának. 1798-ban Batthyány Ignác erdélyi püspök csodatevőnek ismerte el, és a „Csodálatos, az eretnekek ellenében megsegítő Anya" címet kapta. A szoborról és tiszteletéről lásd: Bárth János, *A vigasztaló Napbaöltözött Asszony. Csodás gyógyulások egyházi vizsgálata Csíksomlyón 1784-ben* (Szeged: Agapé, 2000); Benkő Elek, Mende Balázs, Mihály Ferenc, Muckenhaupt Erzsébet, „A csíksomlyói középkori kegyszobor a roncsolásmentes vizsgálatok és a történeti kutatások tükrében", in *Testimonium litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*, szerk. Dáné Veronka, Lupescuné Makó Mária, Sipos Gábor, 17–38 (Erdélyi Múzeum-Egyesület: Kolozsvár, 2016.); Sarkadi-Nagy Emese, „Az Boldog Aszszony képet radiusba vegyem. Szempontok a csíksomlyói Madonna művészettörténeti elemzéséhez", *Művészettörténeti Értesítő* 65, 2. sz. (2016): 229–240.

Krisztina templomi zászlókat. Ezek közül az egyiket Kassai György képíró festette, aki Csíksomlyón, a ferenceseknél tanulta meg a képíró mesterséget.

Az augsburgi nyomtatvány

Ismeretes, hogy az 1985. évi csíksomlyói könyvlelet 35 kötetét a restaurátorok helyrehozhatatlannak nyilvánították. A tisztítási, konzerválási műveletek előtt a könyvek penészesek, piszkosak, hiányosak és mállottak voltak. Az összetapadt, megkeményedett állapot a nedvesség utáni kiszáradásnak, a penésznek, a kiázott enyvezőanyagnak az eredménye. Erősebb, zártabb szerkezetének köszönhetően, szerencsére, a bőr nem sérült annyira, mint a papír. Mégis a művészi könyvtáblák, a gótikus vagy reneszánsz díszítésű, vaknyomásos vagy aranyozott bőrkötések mintái, vagy netán a rájuk nyomott évszámok alig látszanak. A biológiai károsodás a fatáblákat sem kerülte el, ha nem is érintette oly nagymértékben. A feltárt könyvek fatáblái az említett hőmérsékletváltozás miatt deformálódtak, darabokra törtek, mechanikai szilárdságuk csökkent.[17] A Csíki Székely Múzeumban a T 93 szám alatt található *Caracciolusnak az 1489-ben Augsburgban megjelent sermones*-kötet ehhez az állományhoz tartozik. Tömbösödött könyvtestét, sérült fatáblás, vaknyomásos, gótikus stílusú morvaországi bőrkötését a múzeumban külön őrzik. Az elgörbült táblákon az egyetlen keretben felül szabad rozetták, alul liliomok sorakoznak. A hosszmenti oldalakon, a gerinc mentén „maria"-írásszalagok helyezkednek el, míg a szélén pálcán áthurkolódó gótikus indák. A középmezőt gótikus rutaindák és gránátalmavirágok töltik ki. A gerincen két dupla borda van, a mezőket liliomok díszítik. A fémkapocs, a sarokveretek mind megvannak, a középveretnek azonban csak a nyoma látszik. A somlyói könyvtár egykori kutatóinak, Ábel Jenőnek (1858–1889) és Fejérpataky Lászlónak (1857–1923) nagy érdeme, hogy a kötetekben olvasható bejegyzéseket leírták.[18] Feljegyzéseik

17 Muckenhaupt Erzsébet, „Az 1985. évi csíksomlyói könyvlelet »menthetetlennek« nyilvánított állománya: Rekonstrukciós kísérlet", in *Civis, scriptor, historicus: Tanulmányok a hetvenöt éves Sebestyén-Spielmann Mihály tiszteletére*, szerk. Bányai Réka, László Lóránt és Simon Zsolt, 307–309 (Marosvásárhely: Studium, 2022).

18 Ábel Jenő, *Ábel Jenő jegyzetei a csíksomlyói rendház könyvtárában*. Kézirat. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, jelzete: Mss 335/6; Fejérpataky László, *Csíksomlyói jegyzetek. 1908. július 14–18.* Kézirat. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, jelzete: Fol. Hung. 1525.

tönkrement vagy lappangó kötetek értékes adatait őrizték meg a magyar művelődéstörténet számára. A T 93 jelzetű kötetben a következő bejegyzéseket látták:

„Ego eciam legi librum istum… Anno d. 1514" (Ábel 4)
„Liber domus sancte trinitatis Ordinis Carthus. per Brunio [sec. XV.]" (Ábel 4)
„Liber Carthusiae Brunnensis" (Ábel 4)
„Liber domus sancte Trinitatis ordinis Carthusiensis prope Brunnam – az első levelen, XVI. sz. legelejéről" (Fejérpataky 108)
„A táblán: Ego etiam legi librum istum… (a név kivakarva) anno 1515" (Fejérpataky 108)
„Ex libris Andreae Apor de also torja 1645. die 25. Sept." (Ábel 4)
„Frater Andreas Zagrabiensis Guardianus Conventus omnino indignus Csykiensis obtulit hunc librum 1646. die 13." (Ábel 4)
„Conv. Csikiensis 1684" (Ábel 4)

A horvát származású Zágrábi András 1624-ben a szalvatoriánus provinciában, Gyöngyösön lépett be a rendbe. Miután 1628-ban Szakolcán hallgatta Fulgenzio da Jesi teológiai és filozófiai előadásait, az elnéptelenedett csíksomlyói ferences kolostorba küldték szolgálni. Tíz évvel később, 1636–1637-ben, feltehetően a rend érdekében Turócon járt, ahonnan két könyvet küldött Csíkba.[19] 1640–1643 között és 1646-ban csíksomlyói gvárdián volt. Pap nélkül maradt székelyföldi plébániákon vállalt missziós munkát, így Sepsikőröspatakon, a Kálnokiak kápolnájában és Kézdiszentléleken. Itt hunyt el pestisben 1646 elején.[20] Robertus

19 Oláh Miklós *Catholicae ac christianae religionis precipua* című, Bécsben 1561-ben Raphael Hoffhalternél megjelent, az egyházmegyei zsinatok határozatait tartalmazó művét, és Pázmány Péternek az 1605-ben Grazban kiadott vitairatát. Muckenhaupt Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár"-a. I. 1498–1710*, A Csíki Székely Múzeum gyűjteményei 1 (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2009), 17, 50.

20 György József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben* (Cluj–Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1930), 170, 185, 213, 407, 430, 587, 1160. sz.

Újabb kutatások megkockáztattak a feltevést, miszerint személyét Andreas Knezajich-el azonosították, aki a mikházi ferences kolostor könyvtárából származó egyik gyűjtőkötet lapjain 1626. évi dramatizált kaj-horvát Mária-siralom szövegét örökítette meg az utókor számára. A *planctus*t feldolgozó Lukács István szerint az 1997-ben megtalált kézirat „a régi kaj-horvát irodalom ritka gyöngyszeme, olyan kincs, amelynek napvilágra kerülésével hitelesebb képet kapunk a XVII. század elejének kaj-horvát nyelvű drámai költészetéről." – Lukács István, *Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja: Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből*, szerk. Marija Bajzek (Budapest: Hrvatska samouprava Budimpeste, 2000), 111–175. A gyűjtőkötet jelenleg Csíksomlyón, a Ferences Kolostor Könyvtárában kutatható, régi jelzete: ltsz. 805. Coll. 1–2. Coll. 1. Guido de Monte Rocherii, *Manipulus curatorum* (Strassburg: [typographus operis Jordani de Quedlinburg (Georg Husner)],

Caracciolus Európa-szerte híres 15. századi ferences szónok *Sermones de laudibus sanctorum* című művét elhalálozása évében, 1646-ban szerezte meg és küldte el a csíksomlyói kolostornak. Ez a prédikációskönyv a 14. században létesített, a Szentháromságról elnevezett Brünn melletti (Königsfeld bei Brünn, Králova Pole) karthauzi kolostor könyvtárából származott. A szekularizáció következtében (1782) gazdag középkori anyaga nagyrészt a Bécsi Nemzeti Könyvtárba és az olmützi Egyetemi Könyvtárba került;[21] a szétesett állomány kisebb részét különböző morvaországi kolostorokba[22] és a brünni püspöki alumnátus könyvtárába menekítették át.[23] Egy kötetet a harmincéves háború idején vihettek Stockholmba, amikor a svéd csapatok több morvaországi könyvtárat módszeresen kiraboltak.[24] Minden bizonnyal ugyanakkor került (hadizsákmányként) Erdélybe az 1985. évi könyvlelethez tartozó további kilenc nyomtatványával együtt Robertus Caracciolus prédikációs munkája is, majd különböző adományok révén a csíksomlyói könyvtárba.[25] Az erdélyi seregek I. Rákóczi György idején ugyanis eljutottak Morvaországig, és 1645. július 18. és augusztus 16. között a Torstensson által vezetett svéd csapatokkal együtt állomásoztak Brünn alatt.[26] A Brünnből minden bizonnyal ekkor elhozott könyvet altorjai Apor András szerezte meg és adományozta Zágrábi Andrásnak. Az Aporok[27] is családostól támogatták a kato-

1490). (GW 11817); Coll. 2. Jacobus de Gruytrode, *Lavacrum conscientiae* (Nürnberg: Friedrich Creussner, 1487–1493). (GW M 10705).

21 Prokop Zaoral, „Knihovna zrušeného kartuziánského kláštera v Králove Poli a její rukopisy: Studie k dějinám knihoven moravských zrušených klášteru I.", *Studie o rukopisech* 12, (1973): 207–231.

22 A raigerni bencés, az óbrünni ágostonos, a brünni minorita és a brünni kapucinus kolostorét.

23 Vladislav Dokoupil, *Dejiny moravských klášterních knihoven ve správe Universitní Knihovny v Brně* (Brno: Musejní spolek, 1972), 52–54, 107, 179, 208, 300.

24 Isak Collijn, *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala* (Uppsala–Leipzig: Almqvist und Wiksell–Rudolf Haupt, 1907), XXVI–XXVII, 480, 483–484; Isak Collijn, *Katalog der Inkunabeln in der Kgl. Bibliothek in Stockholm*, 2 köt. (Uppsala–Stockholm: Almqvist und Wiksell, 1914), XVII–XIX, 321, 323.

25 Muckenhaupt, *A csíksomlyói ferences könyvtár...*, Adattár II. 5., 6., 43., 45., 58., 61., 63., 82., 93. Kutatásaim során hazai gyűjteményekben a bukaresti Nemzeti Könyvtárban és a gyulafehérvári Batthyaneumban is találkoztunk a brünni karthauziak könyveivel. Elena-Maria Schatz, *Catalogul colecției de incunabule* (București: Biblioteca Națională a României, 1995), 42, 109; Kulcsár Péter, *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae* (Szeged: Hungaria, 1965), 9, 40, 111, 294, 412, 413, 530.

26 Köpeczi Béla, főszerk., Makkai László, Mócsy András és Szász Zoltán, szerk., *Erdély története*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 2:671, 675, 708.

27 Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 12+1 köt. (Pest: Ráth Mór, 1857–1868), 1:52–56; Pálmay József, *Háromszék vármegye nemes családjai* (Sepsi-Szentgyörgyön: Jókai Nyomda, 1901), 18–20; Biró Vencel, *Altorjai gróf Apor István és kora* (Cluj: Minerva

likus egyházat, az iskolák alapítását, a székelyföldi papságot és ferenceseket, utóbbiakat könyvek adományozásával is segítve.[28]

Apor Istvánnak Kálnoki Sámuel, Mikes Mihály és Haller István mellett nagy szerepe volt a Katolikus Státus megszervezésében és a katolikus egyház restaurációjában.[29] Kájoni János (1629/1630–1687),[30] Veress Lajos (1697–1763)[31] és Losteiner Leonárd (1744–1826)[32] ferences atyák előzőleg említett kéziratai jelzik, hogy a család tagjai – Apor Lázár, Apor Lázárné Imecs Judit és Apor István – jelentős adományokban részesítették a csíksomlyói kolostortemplomot. Apor Lázár „megíratta" a templom szószékét, Imecs Judit ezüstláncot adott a Szűz Mária-szobornak, Apor István textíliákat, feszületet és ékkövekkel díszített szentségtartót. Ugyanő készíttette „a chorus felet való kis tornyocskában levő harangot, mellyel pro martyrologio[33] harangoznak."[34] Apor Lázárné Imecs Judit és Apor István a csíksomlyói könyvnyomtatást is támogatták.[35] A család nevéhez fűző-

Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1935), 164. Apor István könyvtárának összetételéről: Balogh Judit, „Apor István, az erdélyi katolikus arisztokrata helye a székely elitben", in *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Erdélyben*, szerk. Bárány Attila et al., Speculum Historiae Debreceniense 18, 383–400 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Történelmi Intézet, 2014), 399–400.

28 Az ősnyomtatvány-gyűjtemény restaurálható állományában található Petrus Berchorius *Repertorium morale* és Angelus de Clavasio *Summa angelica* című műveit az említett könyvgyűjtő Apor András ajándékozta Benkes János háromszéki plébánosnak és esperesnek (1650, 1651). A Nürnbergben 1488-ban és 1489-ben Anton Koberger által kiadott ősnyomtatványokat 1999-ben részletesen ismertettem. Muckenhaupt, *A csíksomlyói ferences könyvtár…*, 48, Adattár II. 4. és II. 18.

29 Köpeczi, *Erdély története…*, 2:886.

30 Kájoni, *Fekete könyv…*, 60, 67.

„Apor Lázárné az öreg, tudni illik: Imecz Judit atta amaz olvasó formára való ezüstlánczot, ad honorem Beatae Virginis, mely vagyon négy rendel;

Apor Lázár iratta meg a cathedrat pro fl. 15.;

Apor István vette a chorus felett való kis tornyocskában levő harangot, mellyel pro martyrologio harangoznak;

Apor István adott egy pár feir dalmaticat és egy casulat;

Apor István atta amaz mesterségesen czinált gyantacrucifixust, ad ornamentum altaris;

Illustrissimus dominus pe defunctus comes Stephanus Apor inter quam plurima beneficia obtulit ecclesiae nostrae monstrantiam solennissimam gemmis, lapidibuque preciosis ornatam."

31 Veress, *Facies vetus et nova…*, 41–42.

32 Losteiner, *Cronologia topographico-chorographica…*, 570–571, 965.

33 Az első reggeli imaóra, a prima után a szerzetesek harangszó mellett a káptalanterembe vonultak, ahol felolvasták a másnap megünneplendő szent (illetve mártír) életét a martyrologiumból.

34 Kájoni, *Fekete könyv…*, 67. A harang jelenleg a csíksomlyói Szent Antal-kápolna tornyában található. Mihály Zita, „A csíksomlyói Szent Antal-kápolna", *Acta. A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve* (1995): 311–320.

35 Batthyány Ádám *Lelki kard* című művét 1678-ban jelentették meg Csíksomlyón. A Kájoni János által szerkesztett imakönyv csíki, második kiadását Apor Lázárné Imecs Judit támogatásával nyom-

dik az egyik jelentős magyar nyelvemlékünk, az *Apor-kódex,* amely az ún. *Huszita Biblia* zsoltárkönyvét őrizte meg kései másolatban a zsolozsma himnuszaival és bibliai kantikumaival együtt a 15–16. század fordulójáról.[36] Valószínűleg Apor István szerezte meg a kódexet, amely azután az első ismert tulajdonosához, báró Apor Péter (1676–1752) íróhoz került.[37]

A csíksomlyói ferencesek a velencei kötet 1490. évi kiadását az 1664. évi kolostori leltározás során vették jegyzékbe, az augsburgi 1489. évi példányt 1684-ben, Kájoni János gvárdiánsága idején.

Az 1664-es összeírás az első leltárjegyzék, amely Csíksomlyón készült a Csíkot és a kolostort sújtó 1661. évi török-tatár betörés után.[38] A bejegyzés Taploczai Görög István atyának (1631–1678), a rendház vikáriusának (1662–1664) a kézírásában maradt fenn.[39] A leltár elveszett vagy lappang, de feltehetően értékes történeti adatokat tartalmazhatott a pogánydúlás utáni kolostori állapotokról és a P. Damokos Kázmér[40] vezetése alatt az 1662-től kezdődően elvégzett helyreállítási munkálatokról, az oltárok és az orgona építéséről, valamint a templom felsze-

---

tatták ki. Ugyancsak Kájoni János szorgalmazására és altorjai Apor István anyagi támogatásával adták ki 1685-ben a Székelyszentléleken született Ágoston Péter jezsuita hitszónok *Szívek kincse* című könyvét. Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár*, I. *Az 1531–1711. között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* (RMK I) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879), 1329. A *Krisztus Urunk szenvedésén, és halálán fohászkodó könyvecske* első alkalommal az 1671 esztendőben, Nagyszombatban jelent meg (RMK I 1120). Ehhez a másodikként ismert csíksomlyói kiadáshoz írt ajánlásában maga Kájoni köszöni meg Apor Istvánnak, hogy az „*Úr Jézus szenvedéséről elmélkedő könyvecskét újólag kinyomtattatta*." Muckenhaupt Erzsébet, „A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely Kájoni János korában: Újabb adatok a csíksomlyói könyvnyomtatás és könyvkötészet első évtizedéből", *Székelyföld* 24, 8. sz. (2020): 72–90, 82–83.

36 Korompay Klára et al., kiad., *Apor-kódex: 15 század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 33 (Budapest–Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum–Országos Széchenyi Könyvtár–Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014).

37 A könyvet a 19. század közepén Pünkösti Gergelyné báró Apor Zsuzsánna ajándékozta a Cserey családnak. Ezután Cserey Jánosné Zathureczky Emília az általa alapított imecsfalvi Székely Múzeumban helyezte el, majd 1880-ban a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta. Madas Edit, „Apor-kódex", in Madas, *„Látjátok feleim…"*, 261, 23. sz.

38 Benedek Fidél, *Tatárbetörés Csíkba 1661-ben* (Kolozsvár: Szt. Bonaventura Nyomda, 1945), 60–66; Szőcs János, „17. századi csíkszéki pogánydúlások", *Acta. A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve* (1995): 147–152.

39 Életrajzi adatai: György, *A ferencrendiek élete…*, 504–505, 357. sz.

40 P. Damokos Kázmér (1606–1677) mikházi, nyújtódi, fejéregyházi házfőnök, csíksomlyói gvárdián, majd 1668–1677 között Erdély püspöki vikáriusa. György, *A ferencrendiek élete…*, 489, 227. sz.

reltségéről. A legfontosabb munkálatok Kájoni János gvárdiánsága alatt (1681–1684) fejeződtek be, a helyreállított templom és a főoltár felszentelésével (1682).[41]

A velencei kiadvány előzéken olvasható ceruzás jelzet (G VII 28/1392) a könyvtár 19. század végi és 20. századi rendszerezésére és leltározására utal. Csíksomlyón Glósz Miksa[42] tanár, a gimnázium tudós könyvtárosa, László Polykárp (1849–1910)[43] tartományfőnök megbízásából elkészítette a ferences könyvtár ma is tanulmányozható cédulakatalógusát.[44]

A ferencesek internálása és a kolostor államosítása után a hatóság a könyvtárat az emeleti kápolnába költöztette, a helyiséget lepecsételték, tanulmányozni csak külön engedéllyel lehetett. Végül 1962 nyarán szállították el a Csíkszeredai Múzeum Virág utcai épületébe, P. Daczó Árpád Lukács (1921–2021) ferences atya és Nagy Géza (1928–2009) múzeumigazgató idején.[45]

Az 1980-ban a somlyói kegytemplomban, a kegyszobor alatt megtalált könyvek a csíksomlyói kolostorban kutathatók, míg az 1985. évi könyvlelet köteteit, így Robertus Caracciolus szentbeszédeit is, a restaurálás után a Csíki Székely Múzeum Régikönyv Gyűjteményében helyezték el.[46]

41 Kájoni, *Fekete könyv…*, 62.

42 Glósz Miksa (1845–1907) író, tanár és könyvtáros a Szepes megyei Tamásfalván született. Középiskolai tanulmányait Lőcsén, Nagyváradon és Besztercebányán végezte, majd Budapesten jogot és bölcsészetet tanult. 1874-ben Nagyszebenben, 1875-től pedig Csíksomlyón vállalt tanári állást. Korszerűsítette a gimnázium könyvtárát, kisebb írásokat, elbeszéléseket, novellákat közölt különböző erdélyi folyóiratokban és a csíkszeredai *Csiki Lapokban*. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1890–1914), 3:1240; Antal Imre, *„Tisztesség adassék": Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1994), 117.

43 Életrajzi adatai: György, *A ferencrendiek élete…*, 541, 680. sz.

44 A leltározási tevékenységgel párhuzamosan összeállította és kinyomtatta a somlyói tipográfiában megjelent kiadványok (1884) és a ferences bibliotéka régi magyar könyveinek (1885) a jegyzékét. Muckenhaupt, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár"-a…*, 11–12.

45 Lukács atya volt az első ferences, aki 1957-ben visszajöhetett Csíksomlyóra. *Historia Domus Conventus Csiksomlyóensis ab anno 1979*. Kézirat. Csíksomlyói Ferences Kolostor, jelzet nélkül. A 25. számozott levélen ír Lukács atya a könyvtár átadásáról: „Július 24-én kezdték és augusztus 1-2-án fejezték be a könyvtár elvitelét. Már a télen jelezték, hogy el fogják vinni. Most aztán meg is tették. Szeredába vitték, a múzeumba. Egy hétig voltam rosszul tőle. Látni hogyan viszik el az évszázadok féltve őrzött, annyi aggódó szeretettel gyűjtött szellemi kincstárát!"

46 Muckenhaupt Erzsébet, „»Nehéz idők szomorú emlékezetéül«: Adalékok az 1980. évi csíksomlyói könyvlelet történetéhez", *Areopolisz* 19 (2019): 304–305.

Ajkay Alinka

Káldi nyomában

Adalékok Pázmány „homiletikájának” előképéhez[1]

Sík Sándor nevezi – némiképp túlzóan – homiletikának Pázmány prédikációinak praelimináris szövegeit.[2] Az ő állításából kiindulva veti össze Gábor Csilla – Káldi György prédikációinak legavatottabb ismerője – Káldi és Pázmány hasonló funkciójú bevezető szövegeit alapvető könyvében, a *Szerzői program* című fejezetben.[3] Ez a fejezet főképp elméleti-teológiai szempontokból elemzi a szövegeket, s jut arra a következtetésre, hogy Káldi bevezető szövege méltán tekinthető az első magyar nyelvű homiletika (Pázmány bevezetői) előképének. Gábor Csilla elvégezte a tágabb, nagy ívű összeolvasást, ehhez csatlakozva én a konkrét, szövegszerű hasonlóságokra hívnám fel a figyelmet a két prédikációskötet praelimináris szövegeit vizsgálva, így jelen tanulmány ennek a gondolatmenetnek a kiegészítése apró adalékokkal. Ugyanis az elméleti, szellemi rokonságon túl az is feltételezhető, hogy Káldi szövegét ismerte Pázmány és talán hatott rá a saját bevezetőjének megírása során, mindezt sugallja az a néhány szövegszintű megfelelés, amelyről az alábbiakban lesz szó.

1 A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült.

2 Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író* (Budapest: Szent István Társulat, 1939), 277.

3 Gábor Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 24 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 122–131.

Káldi György prédikációi 1631-ben jelentek meg.[4] Noha csak az egyházi év első felének evangéliumaihoz tartozó prédikációkat adta ki, ezeket két különböző kötetben, két különböző személynek ajánlotta (az első kötetben a vasárnapi prédikációk szerepelnek, a másodikban pedig a szentek ünnepeire írottak).[5] Az első kötetet ajánlotta mesterének, Pázmány Péternek. Káldi a prédikációi elé két praelimináris szöveget illesztett. Az első az ajánló levél, amelynek címében megnevezi, hogy kinek szól: *Az szentseges Romai Anyaszentegyhaz Cardinallyának Pázmány Péternek, Esztergami Erseknek, Magyar-ország Primásának, és fö Cancellariusának, a' Fölséges Második Ferdinand Romai Császárnak, és Magyar-országi Királynak belsö Tanátsának, etc.*

A négy fólió oldalt kitevő ajánlószöveget a Pázmány által alapított és támogatott intézmények közül az általa legfontosabbnak tartott pozsonyi jezsuita kollégium említésével kezdi. Káldi György életében valóban ez volt a legfontosabb, hiszen ennek volt a rektora haláláig.[6] Harmincnégy esztendei prédikálásnak a termése ez a kötet, amelynek megírásába külhoni tartózkodása alatt fogott bele.[7] Azt is elmondja Káldi, hogy amikor ezeket a prédikációkat írta, főként a bécsi és grazi kollégiumokban lakott, de a kinyomtatás lehetőségén csak azóta gondolkodott, amióta Pozsonyban van. Itt lehetett valószínűleg erre lehetősége, mivel Pázmány újraalapította a Bethlen által lefoglalt és Erdélybe vitt nyomdát.[8]

4 Káldi prédikációiról lásd még Bitskey István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Humanizmus és reformáció 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 22–29.

5 Káldi György, *Az vasarnapokra-valo predikatzioknak elsö resze. Advent elsö vasarnapiatol-fogva a Sz. Haromság vasárnapjáig* (Pozsony: Rikesz Mihály, 1631) (RMNy 1509); Káldi György, *Az innepekre-valo predikatzioknak elsö resze. Sz. Andras napiatol-fogva Keresztelö Szent János napjáig* (Pozsony: Rikesz Mihály, 1631) (RMNy 1510).

6 „Ennek a' Nagyságod Collegiumának, mióltától-fogva az én Elöttem-járóimtól gond-viselöjévé rendeltettem; és meg-tapasztaltam, hogy Nagyságod azoknak érdemem-fölött-valo tetszését javallotta: azon igyekeztem, hogy Nagyságod annak gyümölcsét ne későbben látná, hogy-sem munkájában véget vetne: remélvén, hogy, ha éretlenségeért nem vólna-is, a' Nagyságod méltóságához-képest igen jó-izü, mindazáltal újságáért nem lenne szintén meg-vetendö." Káldi, *Az vasarnapokra-valo…* (RMNy 1509), I.

7 „midön Hazánkban támadott fergeteg-miatt, a' szomszéd Tartományokban kellett mulatnom: a' végre, hogy, ha többé szerelmes Hazámnak eleven nyelvel nem szolgálhatnék, irásommal szolgálnék; és a' mivel imitt amott kevés atyámfiait oktattam, ha az Istennek és a' Superioroknak tetszenék, azt ki-nyomtattatván, a' Keresztyének vigasztalására, közönségessé tenném." Uo.

8 Bővebben lásd V. Ecsedy Judit, „A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)", in *Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve 1994–1998*, felelős szerk. Kovács Ilona, 371–403 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1998).

A továbbiakban – a pozsonyi kollégiumon túl – Káldi négy okát sorolja fel, hogy miért Pázmánynak ajánlja a könyvét. Először is, mivel Pázmány a kardinális,[9] és senki méltóbb nem lenne erre a hivatalra. Az Anyaszentegyházat is leginkább ő szolgálta, számos kinyomtatott könyvével, és a Káldi által is hallgatott „eleven nyelvel-valo bölcs" prédikációival, amelyeket „nem chak a' Hívek nagy szívök vigasztalásával, hanem a' Pártosok-is álmélkodással halgattak."[10] Másodszor a szemináriumok miatt, melyeket Pázmány a maga kezével „fundált", valamint nagyban hozzájárult a katolikusság megerősödéséhez.[11] Harmadszor Káldi megemlékezik a Pázmány által alapított és finanszírozott templomokról és kolostorokról, végezetül negyedszer az egyházi rend régi szép szabadságának és méltóságának helyreállításáért ajánlja neki.

Az uralkodóknak szóló számos és bölcs tanácsot meg sem említi, hiszen hosszú és unalmas lenne még csak felsorolni is Pázmány királyi tanácsadói érdemeit, amelyet ellenfelei is elismernek. Ugyanígy csak néhány mondatban veszi végig Káldi a saját jezsuita rendjük háláját Pázmány iránt, akinek köszönhetően már négy helyen (Pozsony, Nagyszombat, Győr, Homonna) van kollégiumuk. De nemcsak a magyarországi kollégiumoknak nyújtott segítséget, hanem a külföldieknek (Bécs, Róma) is. A kegyességét Káldi György felé külön is megmutatta, amikor a Biblia-fordításának „ki-nyomtatását, nem chak keze-írásával meg-engedte és javallotta, hanem, hogy hamarébb végbe menne, az igaz Hitnek óltalmára, és gyarapodására, böv költséggel-is segétette."[12] Ez a kis részlet is alátámasztja a szakirodalomban meglévő vélekedést, miszerint Pázmány pénzzel is segítette Káldi Biblia-kiadását.[13]

Mindezek után az ajánlólevél utolsó bekezdésében arról beszél, hogy az érsek talán ezt az ajándékot is jó néven fogja venni, hiszen olyan ő Pázmányhoz képest, mint a Hajnalcsillag a Naphoz képest, amint ez felkél, amaz láthatatlanná válik.

9 „a' meg-nyomorodott Hazánk-beli Egyházi fejedelmeket, nem chak meg-haladod, hanem vígasztalod-is, és bátorítod; ha az érdemnek, a' mint illik, helye vagyon." Káldi, *Az vasarnapokra-valo…* (RMNy 1509.), II.

10 Uo.

11 „mind az Egyházi rendnek túdós és Isten-félö emberekkel-valo gyarapodására, 's mind a' Nemes ifiaknak a' szép tudományokban, és az igaz Hittel eggyütt a' ió erkölcsökben-valo fel-nevelésére: mellyekből azt a gyümölcsöt reméllyük, hogy a' régi igaz Keresztyén hitnek és életnek, nagy elömenetele lészen szerelmes Hazánkban, az Ujítók tévelygési- és gonossági-ellen." Uo.

12 Uo., IV.

13 RMNy 1983, 1352; Hargittay Emil, „»…az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indittya«: Még egyszer a Káldi Biblia támogatásáról", *Irodalomtörténeti Közlemények* 117, 1. sz. (2013): 82–87.

„Úgy az én Predikátziós könyvem, melynek a' Nagyságod szárnya-alatt keresek óltalmat, elöl-járo követe légyen a' Nagyságod Predikátziós könyvének, melynek ki-nyomtatására igyekezik Nagyságod."[14] Tehát mindebből megtudhatjuk, hogy Káldi könyvének megjelenésekor Pázmány már a sajátjának kinyomtatásával vagy legalábbis összeállításával, sajtó alá rendezésével foglalkozott.

Káldi prédikációs könyvének másik praelimináris szövege az *Elöl-járo Beszéd*, amelyet a keresztyén olvasóhoz intézett. Ez mennyiségre egy kicsit hosszabb, öt lapnyi terjedelmű. Ebben főként arról beszél, hogy miért adta ki a beszédeit. Először is Szent Pálra hivatkozva a lelki gondviselés fontosságáról szól, majd az evangéliumok másik kedvelt példabeszédére hivatkozva (Mt 25,14; Lk 19,13), Szent Ignác rendelése szerint, ne csak a maguk üdvösségével foglalkozzanak, hanem a felebarátokéval is „ki-ki az Istentöl vött girája-szerént, vagy eleven szóval-valo tanitással, vagy irásban foglalt oktatással, vagy jó példa-adással."[15] A giráról szóló példabeszédet hosszan magyarázza, mely szerint szorgalmasnak kell lenni, ő is a saját kicsi tehetségével használni akar és jóra ösztönözni. Mindezeken túl a kiadásra ösztönzi fogyatkozó ereje, romló fizikai állapota:

> Es minthogy az idö el-jár, és a' predikállásra-való erömhöz sokáig nem bízhatom; söt Sz. Péterrel azt mondhatom, hogy hamar le-tétetik az én hajlékom, mely hatvan esztendöhöz közölgetvén, künnyen meg-hanyatlik: arra fordítottam gondolatomat, hogy a' mivel életemben, harmincz-négy esztendötül-fogva, eggyütt-is másutt-is predikálván, oktattam a' Híveket, azt Irásban foglalnám, és hóltom-után-is jóra emlékeztetvén, használhatnék nékik.[16]

Az *Elöl-járo Beszéd*ben prédikációi kinyomtatására négy okot sorol fel. Elsőként azt, hogy a hazának szüksége van rá. Mert amióta eláradtak a hazában a tévelygések, az igaz tanítók száma nagyon kevés lett.[17] A második ok könyve kinyomtatására az ösztönzés. A nálánál tehetségesebbeket szeretné írásával arra ösztönözni, hogy ezen a példán fölbuzdulva, még jobbat és alkalmatosabbat írjanak.[18]

14 Káldi, *Az vasarnapokra-valo…* (RMNy 1509), IV.
15 Uo., V.
16 Uo., VI.
17 „Az egész Keresztyénségben, alig vagyon olly Nemzetség, melynek oktatására, és lelki épülésére, maga nyelven-valo nyomtatott könyvek, kevésbek legyenek mint a' Nemes Magyar Nemzetnek." Uo.
18 „Hazájoknak pedig sokat használnának: mert az Irás tovább tart, és meszszebb kiterjed a' szóllásnál, és egy idöben sok helyen foganatos." Uo.

A harmadik oka az, hogy nemcsak Magyarországon és Erdélyben, hanem a pogányok birodalmában is sok keresztény van, akik a régen meghalt Telegdi Miklós pécsi püspök magyar nyelvű prédikációival segítették magukat hitükben megmaradni, azonban az ő könyvei elfogytak,[19] ezért kell ezt a munkát kiadni, hogy az igaz keresztényeknek, akik „nem kívánnyák a' Pártos atyafiak könyveit magok veszedelmével forgatni,"[20] legyen mit olvasniuk. Az utolsó, negyedik ok pedig az, hogy Kálditól a jóakarói kívánták könyvének kinyomtatását. Ezzel a munkával az együgyű keresztényeknek szeretett volna szolgálni, akiknek „nem szükséges az igen mély tudomány, sem az el-rejtett dolgoknak nyughatatlan visgálása, hanem elégséges az igaz Hitröl, és a' Jó erkölcsökröl-való világos tanúság."[21] A legfontosabb dolog az igaz hit és a parancsolatok megtartása, ennek pedig a fő eszköze az Isten igéje.

Végezetül Káldi elmondja, hogy – mivel a változatosság gyönyörködtet – ne legyen unalmas mindig ugyanazt a prédikációt olvasni, ezért csaknem minden evangéliumhoz három beszédet írt, hogy évente lehessen váltogatni. Azt is szem előtt tartotta, hogy nem jó a járt utat a járatlanért elhagyni, ezért nem akart semmi olyan formát és módot követni, amelyet a régi tanítóknál ne talált volna meg.

> Annak-okáért, én-magam elméjéhez keveset bízván, eleitöl-fogva nem igyekeztem a' Predikatziókat, a' magam köntöse újából ki-rázni, hanem azoknak könyvökkel éltem, a' kiket a' Keresztyén Anyaszentegyház-béli Tanitók, és Praelátusok, Isten-félö és túdós embereknek tartottak, és tartnak: és azokból, eggyütt-is másutt-is bátorságosan azt szedegettem, a' mivel halgatóimnak használhattam. Az Udvari ékesszóllásra, sem nem érkeztem, sem nem erölködtem: nem gondolván azokkal, kik az együgyü igaz Tudományt nem kedvellik, hanem *viszketö fülök lévén*, az emberi bölcheségnek czapragos ígéiben gyönyörködnek; hanem, azoknak igyekezvén szolgálni, kik az Isten Igéjének halgatásából, vagy olvasásából, vagy életöket akarják meg-jobbítani, vagy az el-kezdett jóban kivánnak gyarapodni.[22]

19 Telegdi Miklósnak a beszédeit majd az unokaöccse, Telegdi János kalocsai érsek fogja újból megjelentetni 1638-ban, Bécsben. Lásd Heltai János, *Műfajok és művek: A XVII. század magyarországi könyvkiadásában*, Res Libraria 2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008), 53.

20 Káldi, *Az vasarnapokra-valo…* (RMNy 1509), VII.

21 Uo.

22 Uo., IX.

Káldi György prédikációinak bevezető szövegeit azért foglaltam össze részletesebben, merthogy Pázmány Péter öt évvel később, 1636-ban megjelenő kötetének a praeliminális szövegeiben hasonlóságokat fedezhetünk fel.[23] Pázmány műve több bevezető szöveget tartalmaz. A legtöbb könyv esetében az első ilyen egy ajánlás. Ez Pázmány egyetlen olyan műve, amelynek az ajánlása gyakorlatilag egy hosszú, lírai imádság, a „Szentháromság egy bizony Istenhez" szól. Pázmány esztergomi érsekként már megengedhette (anyagilag is) magának, hogy ne egy konkrét patrónushoz szóljon, könyvének patrónusa maga az Isten. Ezután következik *A keresztyén olvasókhoz* szóló rész, amelyben könyve megszületésének okairól beszél. Ennek a szakasznak van egy alfejezete: *Irásomnak feltett czéllyárul. Négy dologrul tudósittatnak az olvasók*. A további, harmadik bevezető rész *A keresztyén prédikátorok oktatása. A keresztyén prédikátorokhoz, Intés*. Ebben a szakaszban a prédikáló papok figyelmét hívja fel a beszéd fontosságára, a leggyakoribb prédikációs hibákra. A negyedik bevezető rész pedig két táblázatot tartalmaz a prédikációk lajstromával.

Láthatjuk, hogy Pázmány bevezető szövege jóval hosszabb, az egész praeliminális szakasz háromszor olyan hosszú, mint Káldié. Ha az ajánló imádságot és a lezáró táblázatokat nem számítjuk bele, akkor is csaknem a duplája Káldi bevezető szövegeinek. Pázmány szövegeinek a felépítése természetesen más, mint Káldié, mégis, néhány esetben a tartalmi hasonlóság talán túlmutat a téma nyújtotta azonosságon, és feltételezhetjük, hogy alaposan ismerte a neki ajánlott könyvet, mely talán hatott az ő szövegeire is.

Miként Káldi, Pázmány is a népszerű evangéliumi szakasszal, a talentumokról vagy giráról szóló példabeszédre való utalással kezdi a maga bevezető szövegeit. A legelső Szentháromsághoz szóló imádságban mondja:

> Mivel azért ifjuságomtúl-fogva, arra volt függesztve szemem világa és elmém futása, hogy a te nagy Neved dücsőssége terjedgyen: fáratságomat nem szántam, tehetségemet meg nem vontam szolgálatodtúl: hanem amely kicsiny *girát* reám-bizott szent Felséged, tisztem szerént (noha kelleténél restebben) cseléded éppületire igyekeztem fordítani.[24]

23 Pázmány Péter, *A' Romai Anyaszentegyház Szokasából, minden vasarnapokra, es egy-nehany innepekre, rendelt Evangelomokrúl, Predikacziok. Mellyeket, élö nyelvenek tanitasa-utan irásban foglalt Cardinal Pazmany Peter Esztergami Ersek* (Pozsony: az Akadémiai bötükkel, 1636).

24 Pázmány Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikácziók, mellyeket élő nyelvének tanítása után irásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. Kanyurszky György (Budapest: [s. n.], 1903), XVI. – A továbbiakban: PPÖM VI.

Ugyanez a kép az egész praelimináris részt lezáró *Intés* végén is szerepel, ugyan kissé más értelemben, mivel az ifjú tanítók megfeddésekor említi, hogy akinek „Isten a predikállásra girát adott, és a magok dücsősségét keresik azzal, a mivel Isten tisztességét kellene terjeszteni, ollyanok mint a bálványozó sidók; kik az Istentűl adatott aranyból, *Baalt* csináltak."[25]

Szintén Káldihoz hasonlóan Pázmány is azzal kezdi *A keresztyén olvasókhoz* című részt, hogy megindokolja, miért is szükséges könyvének kinyomtatása. Elsőként természetesen azt említi, hogy nincsen elegendő ilyen tárgyú könyv, valamint erre alkalmas ember. „Az-is szemem-előt forog, hogy a plebánosok nem egyaránt túdósok; nem-is egy-aránt bévesek könyvekkel: és így, a predíkáczio-csináláshoz sem egy-aránt érkeznek."[26] A következő bekezdésben Káldinak az olvasóhoz intézett szavai zárógondolatára ismerhetünk rá, Pázmány ugyan kicsit más képet használ, de a lényeg ugyanaz:

> Magam gondolatit és újomból szopott dolgokat, nem irok: Isten Könyvéből, az anyaszentegyház Doktórinak irásiból vettem tanításimat: lopva semmit sem vettem; mert, *Quiquid bene dictum est ab ullo, meum est,* valaki irásában, valami jót találok, enyím: Az anyaszentegyház pásztori irásához oly igazsággal nyúlok, mint a közönséges kútak tiszta vizéhez.[27]

Káldi könyve kinyomtatásának négy okát sorolja fel, Pázmány a saját okai említésén túl, szintén négy dologról tájékoztatja az olvasót. Ezek leginkább gyakorlati dolgok, például hogy a latin idézetek kihagyásával is összefüggő szöveget olvashatunk, vagy hogy a *Kalauz*ban és egyéb „harcoló könyveiben" eleget írt a tévelygések ellen, ezért itt csak ritkán és röviden érinti ezeket. A harmadik dolgot kicsit részletesebben magyarázza Pázmány, ez pedig a prédikációinak a pogány bölcsek könyveiből vett hivatkozásairól szól. „Nincs oly rosz kert, melyben valami hasznos fű nem vólna, nincs oly rosz könyv, melyben semmi jó nem találtatnék: azért, a tövis-közzül kiszaggattyuk a rósát; a sárból kimossuk az aranyat; a mi jót a pogányok irásiban találunk, éppületünkre fordittyuk."[28] A negyedik dolog pedig leromlott egészségi állapota, amely nem teszi lehetővé, hogy még tovább várjon könyve kinyomtatásával.

25 Uo., XXXVII.
26 Uo., XI.
27 Uo., XII.
28 Uo., XVIII.

A keresztény prédikátoroknak szóló intésben Pázmány valódi, konkrét tanácsokat ad a gyakorló prédikálóknak. Az ifjú tanítók hibájaként említi, hogy sok esetben nem használni és szolgálni akarnak, hanem csak a maguk eszességét fitogtatni. Ennek a résznek a lezárásakor ugyanarra a Szent Pál által Timóteusnak írott levélrészletre hivatkozik (Tim 4,4), mint Káldi, nagyon hasonló szavakkal él, hasonló a szövegkörnyezet is:

> Illyen ártalmasok a predikátorok, kik csak szóllásnak ékességével; vagy *Somniis, fabulis,* magok álma és elmélkedések beszélgetésével; vagy igen mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal, viszkettetik a halgatók fülét; a lelki sebek genyetségét pedig, meg sem illetik.[29]

Szintén Káldi és Pázmány hasonló gondolatmenetét vagy élethelyzetét mutatja az is, hogy mindketten beszámolnak saját romló egészségi állapotukról, mindkettejüknél ez az egyik indoka kötetük sajtó alá rendezésének. Káldi 1631-ben azt írja, hogy harmincnégy éve prédikál, ez azt jelenti, hogy nagyjából huszonnégy évesen kezdte, hiszen könyvének megjelenésekor ötvennyolc éves volt. A romló fizikai állapot sem puszta szókép, hiszen nem sokkal később, hatvanegy évesen elhunyt. Pázmány prédikációs kötete 1636 végén jelent meg, alig néhány hónappal élte túl, amikor hatvanhat évesen, 1637 márciusában meghalt. A könyvben kétszer utal saját egészségi állapotára és a szószéken eltöltött idejére. Először *A keresztyén olvasókhoz* című részben említi, hogy „harmincz-esztendei predikállásom-után kezdettem gondolkodni a nyomtatásrúl. Akkor pedig, vénségemmel eggyüt-járó sok nyavalyáim és köteles foglalatosságim, nem engedtek üdöt és erőt, hogy elölkezgyem munkámat."[30] Ez – mint látni fogjuk – csak egy elbeszélői állítás, ez a harminc év nem azt jelenti, hogy a kötet sajtó alá rendezésekor, vagyis a harmincas évek elején Pázmány harminc éve prédikált volna, hanem mindössze annyit jelent, hogy amikor már harminc éve prédikált, akkor kezdett azon gondolkodni, hogy ki kellene adni a beszédeit. A következő praelimináris részben, az *Intés*ben még ismételten beszél arról, hogy „esztendőkkel, törődésekkel és sok betegségekkel terhes" az állapota.[31] A pázmányi prédikációs kötetben szokatlan az a megoldás, hogy az utolsó prédikáció előtt egy ötödik kommentáló szöveget találunk.

29 Uo., XXXV.
30 Uo., XXIV.
31 Uo., XXVIII.

Ez az utolsó, százkettedik prédikáció, már kívül esik az egyházi éven, amely a Boldogasszonyról szóló beszéddel zárult, ez egy plusz, Karácsony napjára írott prédikáció. Ez elé készült egy magyarázó szöveg, amelyben Pázmány kifejti, hogy ez a karácsonyi beszéd volt az utolsó, amelyet még el tudott mondani az előző, 1635-ös év végén, már ezt is nehezen, akadozva, többször félbeszakítva. „Állítom, hogy ez lészen vége a negyven esztendőtül-fogva-való predikállásomnak, mert mellyem fuladási, hurutok és belső szelek szaggatási, emlékezésem fogyatkozási, fogaim kihullási, egyéb minden napi sok nyavalyákkal egyetemben, alkalmatlanná tettek a predikállásra."[32] A harmincas évek közepétől számított negyven évnyi prédikálás Pázmány esetében is hasonló életkort eredményez, mint Káldinál, tehát valamikor a húszas évei első felében kezdett prédikálni. Káldi kötete adhatott a saját könyve összeállításához néhány szófordulatot, ötletet, jól hangzó kifejezést vagy hivatkozást, ahogy Káldira is hatottak Pázmány beszédei és egyéb művei.

Pázmány szövege természetesen a rá jellemző stílusjegyeket viseli magán, áradó, eleven nyelvezettel, hatásos szóképekkel és hasonlatokkal, valamint lenyűgöző éleslátással ír, könnyedén, elegánsan. Egyik legérdemesebb pártfogoltjával, Káldi Györggyel együtt mindkettejükre igaz, hogy „az okos embernek, nem a hímes szók, hanem az erős valóságok tetczenek. A szép orczának, kendőzés nem kel: az isteni tudomány felsége, czifra szók-nélkül, maga szépségével kelleti magát."[33]

Nem szabadulhatunk azonban attól a gondolattól, feltételezéstől sem, hogy az egymásra hatás akár fordítva is történhetett, hiszen Káldi ismerhette Pázmány prédikációinak egy részét még a húszas évek végéről. Ugyan nem tudjuk, hogy a praelimináris szövegek mikorra datálhatók, hiszen Pázmány csak az első ajánlashoz, a Szentháromság egy Istenhez szóló imához írt 1636-os dátumot. Akár ezek a bevezető szövegek is készen lehettek korábban.

32 Pázmány Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikácziók, mellyeket élő nyelvének tanítása után irásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. Kanyurszky György (Budapest: [s. n.], 1905), 799.

33 PPÖM VI., XXXV.

Bóné Éva

Geleji Katona István, a „*reformata religio* őre”

Geleji Katona István életművének vizsgálatával Gábor Csilla tanárnő javaslatára kezdtem el foglalkozni, ez képezte a PhD-dolgozatom témáját. A tanárnő bátorítása, szakmai elhivatottsága, téma iránti elköteleződése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy személyesen is elmélyedhettem e 17. századi ortodox püspök prédikációgyűjteményeiben. Jelen tanulmány, ahol rendszerezem e püspök-teológus élettörténetét, kutatásaim alapján pontosítom, kiegészítem a szakirodalomban ismétlődő mozzanatokat, a hála és köszönet kifejezője.

Geleji Katona István tevékenységét a magyar egyháztörténet és irodalomtörténet folyamatosan számon tartotta, de értékelése történelmi korok és ideológiai beállítottság szerint változó volt. A szakirodalom Geleji Katona munkásságát több oldalról közelítette meg. Van közöttük az egyházi tevékenységét érintő (Bod Péter, Ravasz László, Tavaszy Sándor, Zoványi Jenő), a kultúra- és társadalomszervező szerepét hangsúlyozó (Pokoly József), az irodalmi munkásságát középpontba állító (Pintér Jenő, Szerb Antal, Tarnóc Márton), a teológiai nézeteket figyelembe vevő (Szabó Géza), a prédikátori szerepvállalását méltató (Nagy Géza), és a nyelvészeti munkásságát dicsérő értékelés is (Jancsó Benedek, Kemény K. Kolumbán).

Mivel a Geleji Katona Istvánról szóló értékelések koronként és ideológiai beállítódás szerint módosultak, a lexikonok és irodalomtörténetek lapjain róla megjelenő életrajzi adatok is ennek megfelelően változóak: néhol szegényesek, néhol pontatlanok. Ezért a továbbiakban életét, kilétét mutatom be kronologikus sor-

rendben haladva, születésétől haláláig. A bemutatás során a kiindulási alapot a prédikátor saját maga által írt életrajza képezi.

Geleji Katona István életmozzanatainak rekonstruálásában nagy segítséget jelentett az 1640-ben megjelent *Praeconii Evangelici tomus secundus* című latin nyelvű prédikációskötete,[1] amelynek *Praefatio ad Praecones Veritatis in Ungar. et Transsyl.* részében a szerző saját élettörténetének rövid kivonatát adja. A viszonylag terjedelmes bevezető részben maga a szerző jelzi, hogy életének személyes bemutatása következik azáltal, hogy a szövegtest mellett jegyzetként feltünteti: *Vitae authoris brevis delineatio*. E szerint 1589-ben született az Eger közelében lévő Gelej községben. Az életével foglalkozó irodalomtörténeti utalásokban, szócikkekben azonban vitás, hogy szülőfaluja valójában hol helyezkedett el. Zoványi Jenő lexikonjában azt állítja,[2] hogy Gelejen született, majd zárójelben, a tökéletes pontosítás végett határozottan közli, hogy nem Eger, hanem Mezőkeresztes mellett. Tavaszy Sándor 1926-ban megjelent munkájában viszont Gelejt Eger közelében és Mezőkeresztes vidékén helyezi el.[3] E kérdés tisztázására Gál Lajos 1939-ben Gelejiről szóló munkájában felsorolta az általa addig ismert keresési kísérleteket,[4] majd mindezeket saját kutatásának eredményével zárta. Gál Ötvös Ágoston *Geleji Katona élete és levele I. Rákóczi Györgyhöz* című írásának adataival kezdi a felsorolást,[5] amely szerint Gelej Borsodban található. Brassay Károly viszont Heves megyében helyezi el a települést,[6] Geleji Katona saját életrajzára alapozva, mely szerint az Eger közelében lévő Gelej községben született. Imre Sándor szerint Geleji szülőfaluja utóbb elpusztult.[7] Ezt erősíti meg Brassay szerint Adolf Lampe műve is,[8] aki Gelejt mint elpusztult helységet említi, ahol haj-

1 Geleji Katona István, *Praeconii evangelici tomus secundus, seu, pars aestivalis et autumnalis …* (Gyulafehérvár: Georgii Rakoci typis et impensis, 1640), RMNY 1825.

2 Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 213.

3 Tavaszy Sándor, „Geleji Katona István személyisége", *Református Szemle* 19 (1926): 3–12, 4.

4 Gál Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése* (Debrecen: [Beke Nyomda], 1939), 9.

5 Ötvös Ágoston, „Geleji Katona István élete és levele I. Rákóci Györgyhöz", *Új Magyar Múzeum* 9, 1. sz. (1859): 199–233.

6 Brassay Károly, „Geleji Katona István élete és munkái", in *A hajdunánási hat osztályu ev. ref. gymnasium értesítője az 1901–1902. tanévről*, szerk. Nagy Elek, 11–16 (Budapest: Wodianer, 1902), 11. Bővebben lásd: Oláh Róbert, „Geleji Katona István disputációjának fogalmazványa David Pareus autográf kéziratában", *Egyháztörténeti Szemle* 16, 3. sz. (2015): 103–105.

7 Imre Sándor, *Geleji Katona István főleg mint nyelvész* (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1869), 3.

8 Debreceni Ember Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. r., Dienes Dénes, Kovács Józsefné et al. (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009). Lásd bővebben Brassay, „Geleji Katona…", 11.

dan virágzó református egyház volt. Geleji Katona saját életrajzában közli, hogy szülőfaluját 1596. október 26-án III. Mohamed török szultán hada megsemmisítette. Ezt erősíti meg a *Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye* című monográfia is,[9] amely szerint 1596 októberében a török bevette Eger városát és közvetlen környezetét. Ez a történelmi tény a saját életrajzi utalással azt látszik megerősíteni, hogy Geleji Katona István a Heves megyei Gelejen született, amelyet azonban a török elpusztított. Mindezek ismeretében hogyan lehetséges mégis Geleji Katona szülőfalujának a mai Borsod megyei Gelej községgel való azonossága? E vitás kérdést Gál Nagy Sándor geleji lelkipásztor anyakönyvi feljegyzései alapján tisztázza: a mai Gelej község újabb építkezésű, mégpedig az 1731-ből való anyakönyvi feljegyzés szerint harmadízbeni. Viszont a megelőző építkezések is azon a vidéken lehettek. Eszerint az, hogy Geleji Katona az életrajzában Eger vidékére utal, természetes, mert a régi Gelej határa a Bükkig lenyúlt. Miskolc még falu volt, így egyedül Egerrel, mint kiemelkedő hellyel jelölhette meg szülőfaluja fekvését, ahol már 1581-ben virágzó református egyház volt.[10]

Szüleiről a *Praeconium Evangelicum*ban a következőket írja: apja, Katona János, kegyes és bölcs férfiú, közönséges nemes ember volt. Bár neve lovaskatonát jelent, de azt nem tudja, hogy valaha katonáskodott-e, hacsak nem ifjúkorában.[11] Érdekes következtetésre jut ezzel kapcsolatban magáról Geleji Katonáról Hegyaljai Kiss Géza is az író születésének 350. évfordulója apropóján megjelent művében.[12] Szerinte, ha az apa neve, s így a fiáé is foglalkozást jelentő név, akkor Katona István katonacsaládból származik.[13] Apját nemes emberként tartják nyilván a magyar nemesi családok történetében. Geleji Katona életrajzában hallomásból mondja apjáról, hogy kegyes és szorgalmas volt. Apját hat hónapos korában elvesztette, árván maradt. Hegyaljai az apa halála kapcsán jegyzi meg, hogy nemes emberként feltételezhetően némi vagyont is hagyott családjára. Ezt látja megerősíteni abban a tényben is, hogy az özvegyen maradt édesanya mindegyik gyermekét taníttatta. Ha nem lett volna némi vagyonnal rendelkező nemes ember, ak-

9 Nagy Béni, „Heves vármegye története a mohácsi vésztől Egervár elestéig, 1596-ig”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Heves vármegye*, szerk. Borovszky Samu, 445–514 (Budapest: Arcanum, 2002), 513.

10 Gál, *Geleji…*, 197.

11 „…patre nimirum Johanne Katona, qui militem significat equitem, viro pio & prudenti, ut ex alijs accepi (an unqua militarit, me latet, nisi forsan in juventute).” Geleji Katona, *Praeconii…*, b2v.

12 Hegyaljai Kiss Géza, „Geleji Katona István 1589–1649”, *Népbarát* 85 (1939).

13 Uo., 12.

kor a jobbágyvilágban ezt nem tehette volna meg.[14] Anyját, Varju Katarinát, az őszinte isteni hitgyakorlásban a legodaadóbb és legkegyesebb asszonyként írja le, a „*dulcissima mater*", „*clarissima genetrix*", „*pietissima ac in sincero Dei cultu devotissima foemina*"[15] megnevezésekkel illetve őt.

Hétéves korában kóborló tatárok elrabolták, és Szolnokon, a rabszolgavásáron eladták a törököknek. Egy hónap múlva anyja, nagy áldozatok árán, kiváltotta.[16] Geleji Katona váltságteológusként prédikációiban erre a gyermekkori eseményre tekint vissza, jelezve, hogy ő Krisztus váltságmunkáját saját életében is átélte édesanyja ereje feletti tettében.

Édesanyja még születése előtt megfogadta, hogy ha fia születik, akkor őt Isten szolgálatára fogja szentelni. Fogadalmát megtartotta, hisz fiát református prédikátorrá neveltette, aki elemi iskolai ismereteit Monok községben Jónás nevű testvérétől sajátította el, aki egyszersmind tanító is volt.[17] Későbbi tanulmányait Budai János tanítványaként Szántón, Szepsi Korótz György mellett Göncön, Beszerményi Péter diákjaként Sátoraljaújhelyen végezte, végül Szepsi Lányi Mihály, Szikszay Siderius István vezetésével Sárospatakon folytatta. Tanítóiról később kegyelettel emlékezik és áldja emléküket.[18] A sárospataki kollégiumban nagy lelkesedéssel tanulta az ókori nyelveket, a filozófiát, a teológiát az említett professzorok vezetése alatt. Kitűnő tanulóként Sárospatakon seniorrá választották.[19]

14 Uo., 12.

15 „...matre vero Catharina Varju, quae vox cornicem denotat, foemina pientissima ac in sincero Dei cultu devotissima..." Geleji Katona, *Praeconii ...*, b2v.

16 „Puerum septennem a Tartaris cum innumera hominum multitudine in captivitatem é patria abductum, Turcaeque Szolnokiensi, sub auctione venditum, menstruo exacto spatio, certo lytro redemtum, in sinum Ecclesiae suae ... clementer reduxerit." Geleji Katona, *Praeconii ...*, b3.

17 Érdekes megállapítása Gálnak, hogy Geleji Katona első ismereteit egy Jónás nevű német barát tanítótól sajátította el, iskolái felsorolásakor Monokot nem is említi. Vö. Gál, *Geleji...*, 10. Brassay Károly viszont Geleji Katonáról szóló, több részletben megjelent művében azt állítja, hogy Geleji Katona monoki tanulóévei alatt éppen bátyja, Jónás volt az iskolamester. Vö. Brassay, *Geleji...,* 12. A *Praeconium evangelicum* kötetben megjelent rövid életrajzában tisztázza ezt is, amikor Jónásról fivérként és tanítóként beszél: „*fratris germani & simul paedotribae*". Geleji Katona, *Praeconii...*, b3.

18 „...primis elementis ac rudimentis in Paedagogeo triviali Monakini opera Jona, fratris germani & simul paedotribae, initiatum, in Scholis tandem paulo celebrioribus, Szantoviana, Goentzina, Ujhelyina & omnium demum celeberrima, Patakina...."; „...mediocri artium liberalium cognitione fideli cura & industria Praeceptorum aeterna memoria colendorum, Johannis quidem Budaei in Szantoviensi; Georgy Korotz Szepsini in Goentziensi; Petri Beszermenyi in Ujhelyiensi; Michaelis vero Lany Szepsini, Stephani Sidery Szikszovy & praememorati Georgy Korotz Szepsini, in Patakiensi, donavit..." Geleji Katona, *Praeconii...*, b3.

19 „...coetui Scholastico, haud infrequenti, in praetacto Gymnasio Patakiensi, juvenem ad hunc imbutum, Seniorem, directis in me omnium suffragijs, praefecerit...." Geleji Katona, *Praeconii...*, b3, valamint

Geleji Katona ebben a diákéletben készült fel egy szépen ívelő tudományos és egyházvezetői pályára, ugyanis a senior cím ajánlólevélként szolgált a beregszászi iskola vezetői tisztségének betöltéséhez. A tanulóból tanítóvá válás további előrehaladást is biztosított számára. Tuszabét Gáspár, a kászoni egyház elöljárója, felhívta Bethlen Gábor erdélyi fejedelem figyelmét a fiatal tanítóra, és a csengeri egyetemes sinodus határozata alapján Keserűi Dajka János, a fejedelem udvari lelkésze, révén ajánlották külföldi akadémiára. Bethlen Gábor költségén utazott el a 'német Athénba': Heidelbergbe,[20] ahová 1615. november 14-én érkezett meg teológiát, bölcseletet tanulni. Leghíresebb tanárai David Pareus, Bartholomeus Coppenius, Johann Heinrich Alting voltak.[21] A heidelbergi egyetem eszmeisége nagy hatással volt a fiatal peregrinusra. Ez nem meglepő, hisz a tanintézet Európa legfrissebb szellemiségét és a legújabb tudományos eredményeket közvetítette.

Tanulmányait befejezve kalandos szárazföldi és vízi úton tért haza. Önéletírásában erről is beszámol: már elhagyták Linzet, amikor hajójuk viharba került. A Duna partján levő kolostorból látták a vihart és a küszködő hajót. Szerencsés megmenekülésüket követően egy barát kis csónakon hozzájuk evezett, és tőlük alamizsnát kért.[22]

Hazatérése után 1617-től a gyulafehérvári iskola igazgatója lett. Teológiát, bölcseletet, nyelveket tanított, valamint vitákat tartott a templomban, amelyekbe a

---

Gál, *Geleji Katona*..., 10. A kollégiumi diákélet részleteit lásd bővebben Bottyán János, *Hitünk hősei* (Budapest: Kálvin Kiadó, 1995), 140–141.

20 Heidelberg szerepét a református értelmiség képzésében lásd bővebben Kecskeméti Gábor, „Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: a tipikus és az egyéni”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. Biró Annamária és Boka László, 13–30 (Budapest–Nagyvárad: Partium–reciti, 2014).

21 Minderről Geleji Katona így vall önéletrajzi írásában: „... fideles Ecclesiarum antistites [...] de me excitati, Illustrissimo tunc, Transsylvaniae Principi, gratae, ac nunquam intermorituraе recordationis, D. Gabrieli Bethlen, aliquem bonae indolis ac singularis eruditionis, juvenem in exoticas Academias pro ampliore ac uberiore scientiae thesauro cumulando a se promovendum a sancta Ungariensi Cis. Tibiscana Universitate petenti, ex generali eorum, Synodo Tsengerini celebrata, me indignum ac ijs requisitis imparem, per Reverendum virum, Dominum Johannem Dajka Keseruinum, Aulicum ejus Celsitudinis contionatorem iam designatum Fautorem et praedecessorem meum [...] suspiceindum, a meliori nota nominanter commendarint. A qua Principali sua Celsitudine viatico & nervo studiorum liberaliter instructus, peregrinasque in oras profectus, ubivis locorum & gentium Deo duce & auspice tutum mihi ac pacificum iter contigit, Hejdelbergamque doctas Germaniae Athenas, anno 1615. 14. Novembr. salvus appuli, atque illic cum optato studiorum meorum tam Theologicorum, quam Philosophicorum emolumento, sub fideli undiquaque doctissimorum & celeberrimorum Theologorum p. m. Domini Davidis Parei, Domini Bartholomaei Cappenij, Domini Johannis Henrici Altingi et aliorum...” Geleji Katona, *Praeconii*..., b3.

22 Geleji Katona, *Praeconii*..., b4.

diákjait is bevonta. Feltételezhetően felkészültsége és magatartása miatt 1619-ben Bethlen Gábor fejedelem kérésére, a fejedelem testvérének, Bethlen Istvánnak István nevű fiával újból Heidelbergbe utazott, mint kísérő és nevelő. Ekkor matematikai és történelmi tanulmányokat folytatott.[23] A 30 éves háború kitörése miatt ez az út rövidre sikerült. Heidelbergi tartózkodásuk veszélyessé vált, ezért Nürnbergben, majd Prágában folytatták tanulmányaikat, de még a fehérhegyi csata előtt visszatértek Pozsonyba.[24] 1620-ban már Erdélyben voltak.

Második peregrinációja után tovább folytatta a tanári és a nevelői szolgálatot még egy évig, majd udvari papként került Bethlen fejedelem halálos beteg felesége, Károlyi Zsuzsanna mellé a szatmári várba. 1621. november 23-án Szatmárnémetiben Gönczi József és a többi lelkész keze által felszentelték rendes lelkészszé, miután ehhez hozzájárult a tiszáninneni egyházi hatóság és a fejedelem is.[25] Harminckét éves volt ekkor. Károlyi Zsuzsanna 1621. január 2-án bekövetkezett halála után a fejedelem tábori lelkésze lett. Elkísérte a fejedelmet hadjáratiba is, az itt elszenvedett nélkülözések azonban testi egészségét nagyon megrongálták, ezért hátralévő életében folyamatosan betegeskedett. Udvari lelkészi hivatalában tíz évet töltött el, ahogy az életrajzában fogalmaz, minden baj és becsülete kára nélkül.

1633-ban előbb esperes lett, majd Keserűi Dajka János püspök halála után, 1633. június 6-án az enyedi egyetemes sinodus Geleji Katona Istvánt választotta az elhunyt püspök helyére.[26] Ekkor 44 éves volt, s ezt a tisztséget haláláig betöl-

23 „... invitus quasi cessi, ac Hejdelbergam cum Comite, ejusque pedissequis, & collega mihi adjuncto, anno 1619. 26. April. iterato redij. Cujus quidem reditus, ut ut molestus ac taediosus mihi is ab initio sit visus, nunquam tamen me poenituit, cum interruptum ante sesqui annum Studiorum meorum cursum haud minori quam, ceperam, alacritate continuarim, & in lingvis potissimum, mathematicis item ac historijs profectum non contemnendum fecerim." Geleji Katona, *Praeconii*..., b4.

24 „At proh dolor! cum maximo Musarum nostrarum detrimento, & avocamento, Hispanis Duce Spinola Palatinatum hostiliter invadentibus, Hejdelbergaeque nostrae imminentibus, solicitus non ram de mea, quam Comitis meae fidei commissi, vita ac fortuna, temporis injuria, Martisque ferociae cedendum duxi,& Norimbergam inprimis, mox Pragam, inde demum quinto ante funestum & infaustum illum, in quo Bohemi rem amiserunt, conflictum, excedens Posonium inferioris Ungariae, salvo mecum reducto Comite, retroceffi...". Geleji Katona, *Praeconii*..., b4.

25 „...Episcopatus Cis-Tibiscani congregatione, Szathmar Németini anno 1621. 23. Novembr. solenniter per manuum venerabilis Senis, Domini Josephi Göntzy, Episcopi, impositionem inauguratus, ordinatus ac consecratus sum." Geleji Katona, *Praeconii*..., b4.

26 „Dei beneficio, consumo, donec tandem, pie ex hac mortali vita reverendissimo Domino Johanne Dajka Keseruino, Ecclesiarum Orthodoxarum in Transsylvania Episcopo, decedente, anno Salut. 1633. 6. Junij, in Synodo generali, Enyedinum convocata, concordantibus totius sacrae Coronae votis ac suffragijs, ad dignitatem hanc Episcopalem absens electus, invitus evectus, eique suffectus sum. Cui

tötte. Püspöki működése korszakalkotó, a református egyháznak a többi felekezetekkel szembeni kiváltságos helyzete az ő idejében szilárdult meg. A fejedelem után a püspök rendelkezett a legnagyobb hatalommal, egyszersmind a gyakorlatilag államvallásnak tekinthető *reformata religio* őre volt.[27] Geleji püspöki működésének idejére esik a presbiteriánusokkal folytatott vita legérdekesebb korszaka. E viszályban való szereplése tette jellemét az utókor és némileg a külföldi kortársak előtt is gyanússá. Székelyföldön gátat vetett az unitáriusok terjeszkedésének, I. Rákóczi György fejedelem legnagyobb érdemének a szombatosok elítélését tekintette. Tarnóc Márton értékelése szerint Geleji Katonának nagy érdemei voltak az erdélyi református művelődés színvonalának emelésében; az iskolaügy megszervezésében és támogatásában; tehetséges fiatalokat taníttatott külföldön; elrendelte, hogy a lelkészek magánkönyvtárat gyűjtsenek; fejlesztette a gyulafehérvári nyomdát, és román nyomda felállítását javasolta a fejedelemnek azzal a céllal, hogy az itt készülő nyomtatványok segítségével a görögkeleti románságot a református vallásra térítse. Ugyanakkor hangsúlyozza egyéniségének és szerepének árnyoldalait is: a püspököt felekezeti türelmetlenség jellemezte, fontos szerepe volt a dési complanatio létrejöttében, konzervativizmusa sok egészséges kezdeményezést csírájában elfojtott, keményen megreguláz a lelkészeket.[28] Ezt a képet árnyalja tovább Gál Lajos, mikor Geleji Katona munkásságát két pólus mentén ragadja meg: keménykezű vezetőként Krisztus hűséges szolgája.[29]

Mind Lampe, mind Brassay Károly megjegyzi, hogy Geleji Katonának két fiútestvére volt: Jónás és Gáspár. Jónás monoki iskolamester lett, Gáspár pedig 1633-ban szikszói pap, majd 1643-ban gömöri esperes. Geleji Katona Gáspár lányát vette aztán feleségül a presbiteriánus küzdelmekben oly nagy hírre szert tevő Tolnai János sárospataki tanár. Ebből a házasságból született az a Katona István, akit Geleji Katona István, a püspök, maga mellett tartott, költségén taníttatott, s aki később székelyudvarhelyi pap és esperes lett.[30]

---

etiam meae Praelaturae, seu Episcopatui, singulariter Deus hactenus ex alto benedixit...” Geleji Katona, *Praeconii...*, b5.

27 Tarnóc Márton, *Kettőstükör* (Budapest: Magvető, 1988), 101.

28 Tarnóc, *Kettőstükör*, 102. Ugyanakkor a románok közötti reformáció kérdését lásd bővebben: Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között* (Kolozsvár: Grafika, 1940), 205–209.

29 Gál, *Geleji Katona...,* 16–17.

30 Brassay Károly és Lampe munkáinak adatait összegzi Gál, *Geleji Katona...,* 10. Nyilvánvalóan mindannyian Geleji Katona önéletírása alapján nyilatkoznak, ahol testvéreit is megemlíti: „...beneficio dulcissimae matris & fratrum Jonae & Casparis Katona de Gelej...” Geleji Katona, *Praeconii...*, b3.

Saját életrajzában Geleji Katona megemlékezik házasságáról is. 1624. november 5-én, harmincöt éves korában feleségül vette a kegyes és erkölcsös Szegedi Bátsi Katharinát, Milotai Nyilas István tiszántúli református püspök özvegyét.[31] Házasságukból gyermekük nem született, valószínűleg ezért vette maga mellé testvére gyermekét. Másodszor is megnősült első felesége halála után, felesége Szegedi Anna lett. Gyermekük nekik sem született.[32]

Halála előtt átadta Csulai György prédikátornak és Bisterfeldnek a vagyonát, melyet a gyulafehérvári kollégium és az egyház megsegítésére gyűjtött: 75 000 Ft, valamint arany és ezüst edények formájában.[33] Bod Péter így emlékezik meg erről az eseményről:

> ... halála elött kevés napokkal, magához hivatván Tsúlai Györgyöt az Fejedelem Papját, Geleji Istvánt az Öttsét, , s más hiteles Embereket-is, a' Ládát mellyben vólt fel-nyittatta, , s azt mondotta: ez az a' mit gyüjtögettem, szaporgattam az Erdélyi Ekklésiák számokra. Fel-számlálván Arany és Ezüst Pénzül, találtatott 75000, id est: Hetven-öt Ezer Forint. Mútatott más nagy ládát-is, melyben vóltanak az Ezüst ás Arany drága Edények, a' Ládát kortsolyán-is Szekérre fel-nem tehetvén, fel-nyitották és darabokba hordatta Tsúlai György a' maga házához. A' mint az 1652-dik Eszt. Karátson Havának 7-dik napján, költ vallas-levélböl megtetszik.[34]

Geleji Katona István hatvan éves korában, 1649. december 12-én Gyulafehérvárott halt meg.

31 „Tertio sacri mei ministerij anno, videlic 1624. 5. Novembr. Sacro connubij foedere piae ac honestae matronae, Catharina Batsi de Szeged, viduae venerandi ac celeberrimi viri, p. m. Domini Stephani Milotani iungor." Geleji Katona, *Praeconii...*, b4–b5.

32 Gál, *Geleji Katona...*, 17.

33 Tavaszy, „Geleji Katona...", 12.

34 Bod Péter, *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok* ([Nagyenyed]: [Kis György], 1766), 88–89.

Maczák Ibolya

Fényeskedő csillag

„A' kik tudosok lésznek tündöklenek mint az erösségnek fényessége; és a' kik az igasságra oktatnak sokakot, mint a' csillagok örökkön örökké." (Dán 12,3)[1]

Pázmány Péter mennyei boldogságról szóló, 1636-ban megjelent prédikációját Illyés András 1692-ben kiadott három,[2] míg Stankovátsi Leopold egy 1789-ben kiadott beszédében vette át szó szerint, jelentős mértékben – és jelöletlenül. Mindezek ellenére az is elmondható az utóbb említett két szerzőről, hogy bár a forrásszöveg sorrendjét kihagyásokkal ugyan, de megtartották, jelentős mértékben módosítottak a forrásszöveg szerkezetén – ebből adódóan „szerkesztői munkájuk" igencsak invenciózusnak nevezhető.

Pázmány és Stankovátsi beszédét egy *de tempore*-szerkezetű kötet Pünkösd utáni második vasárnapra rendelt szentbeszédeként nyomtatták ki, míg Illyés szövegét egy tematikus gyűjtemény részeként. Az 1692-ben megjelent kiadványban ugyanis az előszó tanúsága szerint „minden Renden, és Allapotban lévö Keresz-

* A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

1 Fordítás: Illyés András mennyei boldogságról szóló második prédikációjának szövegében.

2 Illyés András sokrétű irodalmi tevékenységének feltárása az utóbbi években új lendületet kapott – jelentős mértékben a kolozsvári kutatóműhely munkája révén. Disszertáció a témakörben: Szilágyi Anna-Rózsika, *Kora újkori hagiográfia: retorika és szenttörténetek (Officia oratoris Illyés András legendáriumának mártírtörténeteiben és a kora újkori szentek legendáiban),* Doktori Dolgozatok 14 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2001). Legutóbb a témához kapcsolódóan Gábor Csilla publikációja látott napvilágot: Gábor Csilla, „Nyelvek és szövegformák, legenda és királytükör között: Illyés András királyéletrajzairól", *Certamen* 9 (2022): 39–56.

tyén embereknek HARMAS TÜKÖRT"[3] kívánt adni. Ezért a szeretet különféle fajtáiról (Isten- és emberszeretet, ezen belül az ellenség, a felebarát, valamint az Anyaszentegyház) és a korai barokk kedvelt témájáról, a négy végső dologról (halál, ítélet, pokol, mennyország)[4] szólnak a kötet prédikációi. Jóllehet a fenti témakörök – a „tükrök", a szeretet, a négy végső dolog – csak némi magyarázattal köthetők szoros rendben egymáshoz, az egyes részeken belüli felosztás – az egyes egységeken belül 5+5, majd 4+4 prédikáció, mindegyikből három – szintén átgondolt szerkesztői munkát tükröz. Ez az elrendezés azért is érdemel különösebb figyelmet, mert a korszak beszédköteteit illetően alig-alig találkozunk hasonlóval: a *de tempore* és a *de sanctis* köteteken kívül jószerivel csak úgynevezett konferenciabeszédekettartalmazó köteteket találunk,[5] ezek viszont többnyire egy-egy másik – javarészt szentírási – szövegre reflektálnak,[6] mégpedig rendszerint úgy, hogy magyarázzák azt. Illyés András harmadik magyar nyelvű prédikációskötetében tehát mindenképpen figyelemre méltó az invenciózus kötetszerkesztés, amelynek közvetlen támpontja eddigi ismereteink szerint nem rekonstruálható – sőt egyáltalán nem biztos, hogy volt egyáltalán ilyen támpontja –, ám a kortárs szerzők műveit vizsgálva mindenképpen egyedinek mondható.

A mennyei boldogságról szóló Illyés-prédikációkon más tekintetben is érzékelhető a gondos szerkesztői munka – mind a tipográfia, mind a locusok tekintetében. Míg a Pázmány és Stankovátsi beszédhez tartozó szentírási szakasz egyaránt Lukács evangéliumának tizennegyedik részének tizenhatodik verséből származik, addig Illyés három különböző zsoltárból választotta ki a vonatkozó beszédekhez kapcsolódó szentírási szakaszokat.

3 ILLYÉS András, *Megrövidittetet ige az az: Predikatios könyv,* III (Bécs: Sischowitz Mátyás által, 1692). Címlap – kiemelés: ILLYÉS András.

4 Erről bővebben: BITSKEY István, „Lépes Bálint és az olasz »seicento« stílus", in *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, 334–343 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994)*;* LACZHÁZI Gyula, „Vanitas és memento mori", in *A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 410–421 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007); SZILÁGYI András, „Vergänlichkeit, Treue, Tod: Kunstwerke mit allegorischen Darstellungen aus dem 17. Jahrhundert", *Ars Decorativa* 26 (2008): 55–73, 70.

5 GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 24 (Debrecen: Kossuth Kiadó, 2001), 137, 142.

6 Néhány kiragadott példa: TOFEUS Mihály, *A szent zsoltárok resolutiója* (Kolozsvár: [s. n.], 1683); KÁLDI György, *Istennek szent akarattya. Az az: A nagy Ur tiz parantsolattanak egynehány Prédikacziókkal való megmagyarázása* (Nagyszombat: Srnensky Mátyás, 1681).

Pázmány és Stankovátsi szövege tehát ily módon is a *de tempore* jelleghez kapcsolódik, míg Illyésnél a kötetszerkesztés sajátosságai is érzékelhetők. Pázmány, illetve Stankovátsi prédikációja tehát a következő szentírási szakaszon alapul: „egy ember nagy vatsorát szerze, és sokakat híva."[7] Pázmány beszédében a propozíció szerint a mennyei boldogságról, Stankovátsi a mennyei boldogságnak vacsorájáról beszélt. Illyés András első beszéde a nyolcvanhatodik zsoltár harmadik versén („Dicsöséges dolgok mondattak felöled Isten Várasa"), a százharminckettedik zsoltár első versén („Imé mely jo, és mely gyönyörüséges az atyafiaknak együtt lakni"), illetve a tizenhatodik zsoltár tizenötödik versén („Megelégszem mikor megjelenik a' te dicsöséged.") alapszik. Illyés András, illetve a korszak kompilációs gyakorlatának ismeretében ez jelentős és invenciózus szerkesztői munkának tekinthető. Annál is inkább, mivel az összeállító a locuson és a propozíción túl egy harmadi típusú „segédlettel", azaz rövid, címszerű magyarázattal is ellátta az egyes beszédeket:

- „Mely nagy a' dicsöség, és boldogság, mellyet készitet Isten Hiveinek Menyországban."[8]
- „A' Mennyei Boldogság méltosága, azoknak gyönyörüséges társaságában, és nyájasságában áll, kikkel együtt lészen örök lakásunk."[9]
- „Gyönyörüséges áldomásokkal, kedves vigságos dolgokkal tellyesedünk bé Menyországban."[10]

A Pázmány-beszéd három nagy részből állt: a mennyország „földrajzi leírásából", az ott lakók leírásából és az ott nyerhető áldások felsorolásából. Ezek közül az utóbbit további három szempont szerint csoportosította a jezsuita hitszónok. Írása szerint a mennyei áldások a következők: a mennybe kerülőknek fényességgel telik meg a lelkük, testük (Pázmány megfogalmazása szerint: *csontjok*) megszabadíttatik és soha el nem fogy benne az élet vize. A szabadításról szóló részben Pázmány további négy szempont szerint mutatja meg, miben nyilvánul meg mindez: a szentek teste fényességbe öltöztetik, halhatatlan és szenvedhetetlen lesz, gyors és hatalmas lesz, lelki test lesz. A Mennyek országának leírása során négyszintes alosztást érvényesített beszédében a jezsuita hitszónok:

7 Stankovátsi Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikátziók* (Győr: Streibig József, 1789), 49.
8 Illyés, *Megrövidittetet ige…*, 340.
9 Uo., 349.
10 Uo., 353.

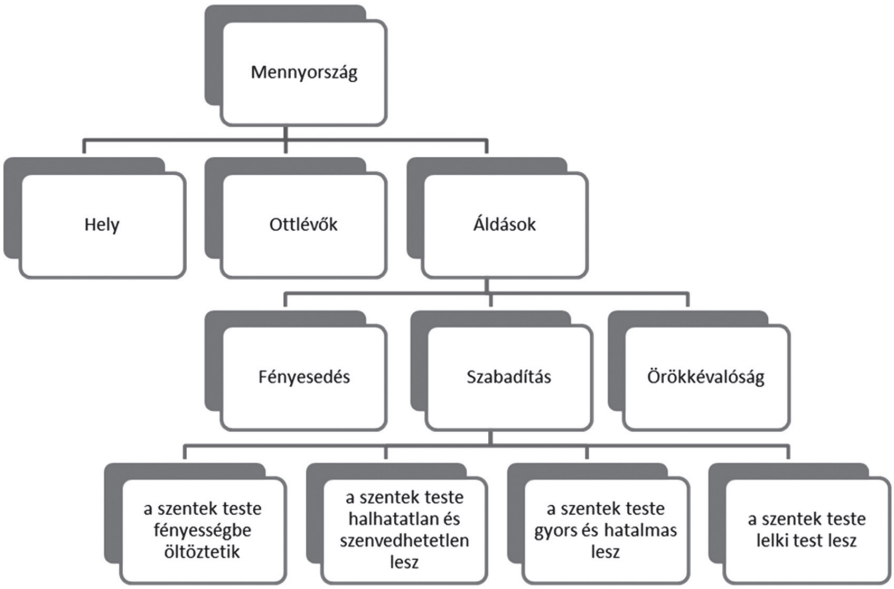

A Pázmány-szöveget adaptáló hitszónokok közül Stankovátsi Leopold elhagyta a két első Pázmány-szempontot, azaz a helyleírást és a lakosokról szóló részt, valamint átstrukturálta a beszéd szerkezetét:

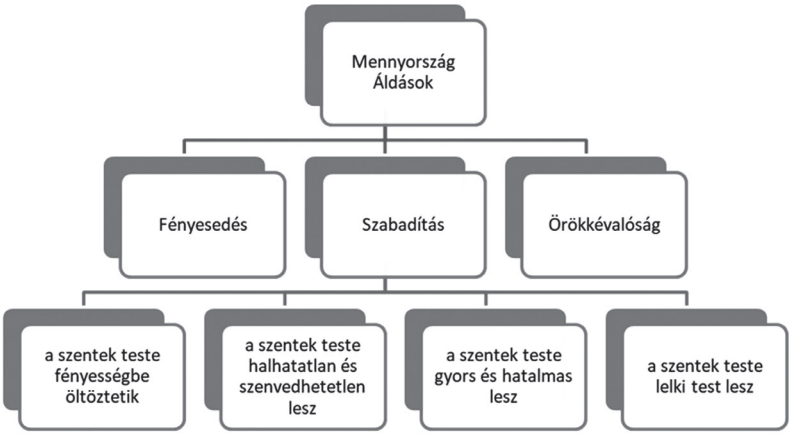

A későbbiekben további szerkezeti egységeket is összevont a Pázmány-beszédből, egy esetben pedig több részre osztott egy egységet:

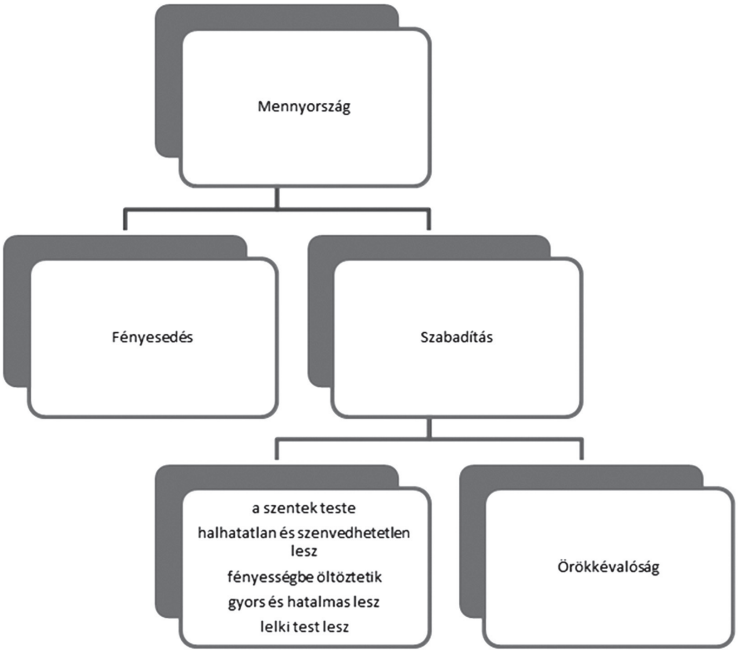

Ezt követően át is nevezte az átstrukturált kategóriát:

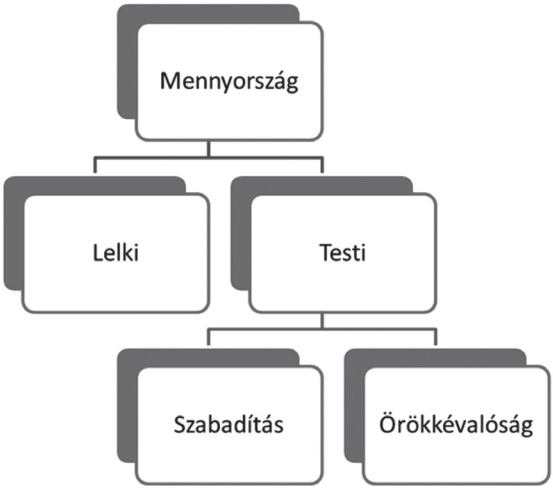

Ezzel szemben Illyés András jóval egyszerűbb megoldást választott: mivel a jezsuita hitszónok szövegét három prédikációra „szabdalta", az első beszédben a helyről, a másodikban az ottlévőkről szóló Pázmány-leírást, míg a harmadik prédikációjában az áldásokról szóló részt közölte. Lényegében hasonló eljárással élt, mint Stankovátsi Leopold szerkesztői munkájának első szakaszában. A fenti eljárással mindkét hitszónok a Pázmányénál jóval egyszerűbb szövegstruktúrát hozott létre. Vélhetően mindkettejük munkáját segíthette a jezsuita hitszónok gyűjteményének tipográfiai elrendezése, áttekinthető volta.

A kompiláción, illetve az ars excerpendi érvényesülésén alapuló szövegalkotási módok lehetőséget kínáltak arra is, hogy az új szöveg létrehozása során változtassanak a kompilátorok az eredetin. Jó példa erre az a szövegrész Illyés András menynyei boldogságról szóló második beszédében, melyben a kompilátor egy Dániel próféta könyvéből származó csillag-hasonlattal egészítette ki Pázmány szövegét:[11]

Pázmány Péter	Illyés András
„De, bizonyos légyen minden ember; hogy Senki a' Mennyei Szentek társaságába nem juthat, valaki az ö erkölcsöket eléteben nem követi: valaki most azt nem mondhattya; Nostra conuersatio in coelis est; hogy az ö nyájaskodása Menyországban vagyon. **It kel a' Mennyei erkölcsököt tanúlnunk: It kel az Isten Országának bennünk lenni, Mennyei Élet követésével."**[12]	**„De bizonyos légyen minden ember, hogy senki a' Mennyei Szentek társaságába nem juthat, valaki az ö erkölcsöket életében nem követi; valaki most azt nem mondhattya: „Nostra conuersatio in Coelis est.** A' mi nyájaskodásunk Mennyekben vagyon. **It kel a' Mennyei erkölcsököt tanúlnunk:** Mert Qui autem docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti: et qui ad justitiam erudiunt multos, quasi stellae in perpetuas aeternitates. A' kik tudosok lésznek tündöklenek mint az erösségnek fényessége; és a' kik az igasságra oktatnak sokakot, mint a' csillagok örökkön örökké. **It kel az Isten országának bennünk lenni; Regnum Dei intra vos est; Mennyei élet követésével."**[13]

11 Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

12 Pázmány Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra, és egynehány innepekre rendelt evangeliomokrúl prédikációk* (Pozsony: Academiai bötükkel, Hörmann János által, 1636), 728.

13 Illyés, *Megrövidittetet ige…*, 352–353.

A szöveget természetesen megtartotta Illyés a kötet latin nyelvű változatában is, elhagyva a magyar fordítás révén jelentkező szövegduplikálást:

Illyés András	Illyés András
„De bizonyos légyen minden ember, hogy senki a' Mennyei Szentek társaságába nem juthat, valaki az ö erkölcsöket életében nem követi; valaki most azt nem mondhattya: „Nostra conuersatio in Coelis est. A' mi nyájaskodásunk Mennyekben vagyon. It kel a' Mennyei erkölcsököt tanúlnunk: Mert Qui autem docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti: et qui ad justitiam erudiunt multos, quasi stellae in perpetuas aeternitates. A' kik tudosok lésznek tündöklenek mint az erösségnek fényessége; és a' kik az igasságra oktatnak sokakot, mint a' csillagok örökkön örökké. It kel az Isten országának bennünk lenni; Regnum Dei intra vos est; Mennyei élet követésével."[14]	„Verúm certus sit homo, quód nem Coelestiorum societatem Sanctorum consequi poterit, qui sanctos eorum mores non sectatur hac in vita: qui nunc dicere haud potest: „Nostra conversatio in Coelis est. Hic debemus coelestes addiscere mores. Quoniam Qui docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti: et qui ad justitiam erudiunt multos, quasi stellae in perpetuas aeternitates. Hic oportet Regnum Dei in nobis esse; Regnum Dei intra vos est; coelestis vitae imitatione."[15]

Elmondható tehát, hogy a szövegalkotás tekintetében Illyés szívesen élt egyéni invencióval – és nem kizárólag azokban az esetekben, amelyekben ezt a kompilált szövegrészek (például „átkötések" révén) szükségessé tették. Illyés latin fordításának további különlegessége, hogy – jóllehet, adaptált formában, de – Pázmány prédikációszövegeinek latin változatát is létrehozta a kompilátor.

Illyés András és Stankovátsi Leopold tehát sok tekintetben hasonló változtatásokat hajtott végre kompilátori tevékenysége során egy-egy Pázmány-szövegrészen. Ugyanakkor az is elmondható, hogy egyéni invencióik mind a szerkesztésben, mind a szövegalkotásban érvényesültek. Jó példát adott erre Illyés András is a Pázmány-szövegbe illesztett, a csillagokról és az igazság továbbadásáról szóló, bibliai eredetű hasonlata is.

14 Illyés, *Megrövidittetet ige...*, 353–353.
15 Illyés András, *Verbum abbreviatum,* III (Viennae: typis Mathhiae Sichowitz, 1692), 280.

Marton József

Batthyány Ignác püspök templomszentelési beszédei

Az utóbbi időben divatossá vált a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárról beszélni, annak tulajdonjogi helyzetéről tanulmányokat írni: pro és kontra. A régió történészei, könyvtárosai viszont a könyvtáralapító püspökről, gr. Batthyány Ignácról (1740–1798) sokkal kevesebbet értekeznek; és ha igen, akkor is csak a tudomány és a művelődés emberéről szólnak, már-már elhallgatva római katolikus püspöki mivoltát – a lelkiségéről nem is beszélve. Mi is büszkén emlegetjük Batthyány Ignác tudományos felkészültségét és elévülhetetlen alkotásait, de nem hallgathatunk arról sem, hogy a felvilágosodás korának szentéletű főpásztora, papjainak és híveinek gondos atyja volt.

*

Batthyány Ignác előkelő arisztokrata családba született. Az otthonából örökölt nemzeti érzését és tehetségét a pesti piaristák gimnáziumában gyarapította, majd „az ékesszólás tanulása végett Nagyszombatba, a nemes ifjak neveldéjébe vonult."[1] Az egyetem világa és az ott tanító tudós jezsuita tanárok (Hevenesi Gábor, Katona István, Pray György, Schmitth Miklós stb.) meghatározták az ifjú Batthyány lelki-szellemi irányultságát. Retorikai tanulmányainak befejeztével „papi állomány-

1 Veszely Károly, „Batthyány Ignác gróf élete", *Gyulafehérvári Füzetek* 1 (1861): 66–91, 68.

ban adván magát,"[2] a hittudományi karon teológiát tanult. Jakó Zsigmond erdélyi történész szerint is a „Batthyány kutatópályáját meghatározó erők és eszmék Nagyszombat jezsuita egyetemén keresendők."[3]

Egyetemi tanulmányait Grazban és Rómában folytatta és fejezte be. Könyvszeretete és könyvgyűjtő szenvedélye az örök városban kiteljesült: átbúvárkodhatta a vatikáni levéltárat és könyvtárat, „VI. Pius pápa megengedte, hogy a magyar történetre vonatkozó iratokat tetszése szerint másolhassa."[4] Tudományos munkájára felfigyelt az Academia Philaletorum (Igazságot Szeretők Akadémiája), és a 24 éves fiatal papot tagjává fogadta. Bíró Vencel piarista történész szerint „a vatikáni könyvtár, a tudós társaság maradandó emléket hagyott Batthyány Ignác lelkében és utánzásra ösztökélte."[5]

Rómát 1766-ban hagyta el és Egerbe ment, ahol a székeskáptalan kanonokja és nagyprépostja lett. 15 éves egri tartózkodása idején gr. Eszterházy Károly püspök nagyszabású alkotásai (könyvtár, csillagvizsgáló, egri líceum) lenyűgözték és „utánzásra ösztökélték." Itt gyűjtötte össze azokat a kéziratokat, ősnyomtatványokat, kódexeket és könyveket, amelyek a gyulafehérvári Batthyaneum törzsanyagát képezik.

A lelkiismeretes papot Mária Terézia 1780. június 28-án erdélyi püspöknek nevezte ki. Felelősségteljes szolgálatát félve fogadta el. Nagyajtai Cserei Farkasnak, az erdélyi udvari kancellária előadójának írta: „Rettegve vállaltam fel ezen terhet, de hiszem az Istent, kinek ez munkája, erőt fog adni, hogy elviselhessem."[6]

A tudós püspök 1781. augusztus 11-én érkezett Gyulafehérvárra nemcsak könyvekkel és kéziratokkal, hanem igen szép tervekkel is. A jozefinista államegyházi rendszer kibontakozása kezdetén vette át a Monarchia legnagyobb területű egyházmegyéjének a kormányzását, és – tegyük hozzá – meg is szerette. Amikor három év múlva (1784. november 4.) Giuseppe Garampi nuncius – két másik püspökkel együtt – a kalocsai érseki székre jelölte őt, a hírt személyét ért elismerésnek tekintette, de „gyengesége" miatt még a jelöltségét is visszautasította, viszont arra kérte a nunciust, hogy „maradjon barátja egy nyomorúságos püs-

2 Bíró Vencel, „Gr. Batthyány Ignác", *Erdélyi Tudományos Füzetek* 127 (1941): 3–14, 4.
3 Jakó Zsigmond, „Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező", *Erdélyi Múzeum* 53, 1–4. sz. (1991): 76–99, 76–78.
4 Varjú Elemér, *A Gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* (Budapest: Athenaeum, 1899), 24–25.
5 Bíró, „Gr. Batthyány...", 4.
6 Bíró, „Gr. Batthyány...", 6.

pöknek, egy vágyaitól meggyötört bűnösnek."[7] Érdemes felfigyelnünk Batthyány Ignác visszakozásának indokaira. Akkor már 43 éves, és súlyos betegség gyötri. De „gyengesége" ellenére főpásztori és egyéb munkáját nagy lelkesedéssel végezte. Ahogyan aláírta püspöki iratait: „Verus Pater Ignatius", *Ignác* püspök *igazi atyja* volt papjainak és híveinek. Mellette intenzív társadalmi, politikai (az erdélyi királyi kormányszék belső tanácsosa) és tudományos tevékenységet folytatott. Az egyetemes- és egyháztörténet-írásnak máig nélkülözhetetlen forrása a nyomtatásban megjelent legbecsesebb műve: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum eiadiacentium*. Az első kötetet ő maga rendezte sajtó alá 1785-ben, míg a II. és III. köteteket – a hátramaradt kéziratok alapján – Szepesy Ignác, utódja a püspöki hivatalban. Batthyány püspök nyomatta ki Szent Gellért iratait és kiadatlan aktáit. Sajnálatos, hogy a legértékesebb munkája a mohácsi csatát követő időről és Fráter Györgyről – az akkori hivatalos cenzúra miatt – csak kéziratban maradt fenn.[8]

A tudományos élet terén sokak számára ismeretlen, hogy Batthyány püspök – gyulafehérvári központtal – egy irodalmi társaság megindítását tervezte. Elképzelését a *Societas Litteraria Assiduorum* társaságról (Szellemileg Tehetősök Társasága) 1786-ban foglalta írásba. Célja az volt, hogy az egyháztörténelmi Akadémia tagjai, papok és szerzetesek, történelmi okmányok kritikai feldolgozásával és idegen nyelvű, hasznos könyvek fordításával előremozdítsák a hazai tudományos életet. Alapító iratában főképp a külföldi forrásmunkák tanulmányozását szorgalmazta. A tagok toborzásában személyes összeköttetéseit is latba vetette. A Társaság tagjai közé felkérte többek közt Blaho Vince ferences történészt, Koppi Károly piarista professzort és Hell Miksa csillagászt is.

Szerette volna megíratni Büky József bihari táblabíróval a magyar jog történetét, Batthyány Imre testvérével az éremgyűjteménye értékelését, Eötvös Ferenc egri egyháztörténet-tanárral Árpád-házi Boldog Margit életét, Koller József pécsi nagypréposttal Lerini Vince *Commonitorium*ának magyar nyelvre fordítását stb. Batthyány Ignác bármennyire szívén viselte a Szellemileg Tehetősek Társasága ügyét, a nagyra hivatott intézmény „mindörökre csak terv maradt."[9]

7 Vanyó Tihamér Aladár, *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról. 1611–1786* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 79.

8 Varjú, *A Gyulafehérvári...*, 41.

9 Baráth Béla, „A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek", *Erdélyi Múzeum* 39, 1–6. sz. (1934): 143–148.

Kulturális jellegű alkotásai közül a „terven" túl mindenek fölé emelkedik a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár és az Angliából felszerelt csillagvizsgáló alapítása. Az utókor számára a püspök neve a Batthyaneum könyvtár révén vált fogalommá. Nyilvánvaló, hogy a gyulafehérvári püspökök-érsekek gondosan odafigyeltek az értékes intézményre, még az 1949-es államosítás után is tulajdonjogot formálnak és küzdenek érte.[10]

*

A Batthyány Ignácról szóló okmányok önmagára talált, kiforrott jellemről, ugyanakkor józanul cselekvő, határozott emberről tanúskodnak. Nagy tisztelője volt a Szűzanyának, egészségének visszanyerését 1784-ben a csíksomlyói Mária közbenjárásának tulajdonította. 1788-ban tisztázta a csíksomlyói kegyszobor „csodás eseteit", újravizsgáltatta a püspökelődök által folytatott eljárásokat, és egyházmegyei szinten a Mária-szobrot „csodálatosnak", kegyszobornak nyilvánította.[11]

A törékeny fizikumú és gyenge egészségnek örvendő Batthyány Ignác püspökre az utókor figyelmét Baráth Béla, a Batthyaneum igazgatója azzal hívta fel, hogy 1938-ban magyarul közölte a gyulafehérvári székeskáptalan 1798. november 18-án latin nyelven írt jegyzőkönyvét.[12] A beszámoló szerint Ignác püspök november 15-én felvette a betegek szentségét, és Fangh István kanonok, püspöki magántitkár (akit Batthyány Ignác Egerből hozott magával; később nagyprépost és címzetes püspök) és Burján Mihály kanonok előtt ünnepélyes nyilatkozatban mondta el végakaratát, amit a következő nap is folytatott, de 17-én, szombaton, a Szűzanya és Csodatevő Szent Gergely napján csak annyit tudott mondani: *felvirradt az én utolsó napom*.

A káptalani jegyzőkönyv egészében idézi a körlevelet, amely megállapítja:

> a mi áldott Főpásztorunk, miután egyházmegyéjét 18 éven át a legnagyobb szelídséggel, nyájassággal, apostoli buzgalommal, tudással, bőkezűséggel, fáradhatatlan munkával kormányozta, szavának és példájának útmutatása szerint, a szent örömben töltött hús-

10 Lásd bővebben MARTON József, „Márton Áron püspök küzdelme a Batthyaneumért", in *Crescit Eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter, Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei 4, 139–151 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011).

11 BOROS Fortunát, *Csíksomlyó, a kegyhely* (Csíkszereda: Pallas–Akadémia, 1994), 65–67.

12 Gyulafehérvári Székeskáptalan Jegyzőkönyve, 1798. 334.

véti ünnepek után hólyagos kiütések keletkezvén lábán, amiben egyébként, orvosi vélemény szerint minden komoly veszedelem nélkül *egész életén át szenvedett*, azt fájlalva csupán, hogy ezen baj miatt nem misézhetik, holott azelőtt mindennap a legájtatosabban mutatta be a szentmiseáldozatot, éppen akkor, amikor közeledett volna a reményteljes felgyógyulás, a minden orvosi beavatkozást legyőző rák titkos terjedése és a nyolc napig tartó erős gennyesedési láz következtében, a haldoklók összes szentségeinek gyermekded áhítattal történt felvétele után, november 17-én, este 7 óra előtt, 58 éves korában befejezte földi s megkezdte – amint szentül hisszük – mennyei életét. Árvák lettünk atya nélkül! Oly atyát vesztettünk, akiben ez egyházmegye nemcsak nagy – de az előző századok szent püspökeihez hasonló főpásztort, az egész haza pedig legáldozatosabb fiát gyászolja méltán.[13]

A közleményből kiderül, hogy Batthyány Ignác élete folyamán sűrűn betegeskedett, és 1798 áprilisától (azaz: „húsvéti ünnepek után")[14] a hólyagos kiütések testén annyira elhatalmasodtak, hogy hét hónapon keresztül már a szentmisét sem tudta elvégezni.

A székeskáptalani jegyzőkönyv a kulturális alkotásainak felsorolása előtt Batthyány Ignác lelkületébe enged betekintést: „tudományával versenyzett a legszegényebb emberekhez is leereszkedő kegyes jósága.

... Misemondás közben igen gyakran kellett szégyellnie a szemeiből lecsurgó könnyeket, ami bűnbánó megilletődést keltett a körülállókban. ... Nappalait a közügyeknek szentelte, éjjel tanult és imádkozott; éjféli 12 órától 1-ig állandóan szentségimádást végzett. Hogy szűzi testét tüskés vesszőnyalábokkal és korbáccsal mennyire fékezte, azt a sebhelyek mutatták holta után.[15]

Íme, az alkotó történelemtudós, a nagy szervező-építő, a könyvek barátja, milyen áron lett a hit és a tudomány főpapja!

*

13 Baráth Béla, „Transzilván katolikus nagyok", *Az Apostol*, 1938. aug. 28., 6.
14 Abban az évben húsvét ünnepe április 8-ára esett.
15 Baráth, „Transzilván..."

A Batthyaneum Könyvtárban harmincnál több nyelven és 660 példányban található meg a Szentírás. Ezt az óriási kollekciót a tudós erdélyi püspök nemcsak összegyűjtötte, hanem alaposan tanulmányozta, és beszédeiben-írásaiban fel is használta. Állításomat a gyulafehérvári érseki levéltárban található templomszentelési beszédeinek felidézésével szeretném alátámasztani.

A korabeli nehézkes utazási körülmények miatt Batthyány Ignác a templomszenteléseket az egyházmegyei hivatalos látogatásokkal, a bérmálásokkal kötötte össze. A gondosan elkészített prédikációk kéziratára latin nyelven ráírta az események helyszínét, időpontját, és pontosította az ott elvégzendő szolgálatokat *(occasione: consecrationis et visitationis)*. Főpásztorsága idején a legtöbb templomot a székelyudvarhelyi főesperesi kerületben szentelt az 1783. esztendőben (Székelypálfalva, május 1; Vágás, június 20; Lövéte, július 4; Farkaslaka, július 10; Zetelaka, július 13), mégpedig a bérmálási programba iktatva. Ezen alkalmakkor a szentbeszédek kifejezetten a templomszenteléssel voltak kapcsolatosak, igen kevés esetben van utalás a bérmálás szentségének felvételére.

A gyulafehérvári Érseki Levéltárban Batthyány Ignác személyi hagyatékában 12 darab templomszentelési beszéd található, a püspök kézírásával, 89 lapon.[16] A kéziratok ezidáig még nem jelentek meg nyomtatott formában. Pedig nagyon értékesek, Batthyány püspök lelki-szellemi beállítottságáról árulkodnak. Fontosnak tartom, hogy e beszédekre röviden reflektáljak, és szemléltetésként legalább egy beszédét közöljem.

*

Batthyány Ignác prédikációit az Isten Igéjére alapozta. Minden alkalommal egy szentírási jeligével (a Vulgata Sixto-Clementina latin szövegével és Káldi György régi magyar fordításával) foglalta össze beszéde tárgyát, és abból kiindulva fejtette ki a mondanivalóját. Műfaját tekintve, a prédikációk – a szó mai értelmében is – homíliának nevezhetők: szentírási idézetekhez vagy liturgikus mozzanatokhoz kötődnek, amint ki is mondja: „Az egyházi czeremoniának minden cikkelye a Szent Irásból vagyon véve."[17]A szentírási textusokat összefüggésbe hozza a liturgikus mozzanatokkal, és a beszéd végén a következtetéseket a hívek minden-

16 Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Személyi hagyaték VI/19. 1. d.
17 GyFL, Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 3. lap.

napi életére alkalmazza. A jeligét és a szövegben található latin szentírási idézeteket a korabeli magyar fordításban is feltünteti, a lelőhelyek pontos megjelölésével.

Prédikációiban Batthyány eltér a barokkos beszéd hármas felosztásától. Gondolatait logikusan fejti ki, legtöbbször a templomszentelési mozzanatokat magyarázva. Az ún. egy részes prédikációjában a hívek megszólításával: „Szerelmes Híveim" részben bensőséges kapcsolatot teremt, részben felvezeti az újabb gondolatot. Nem hiányzik a felszólítás sem: „Figyelmezzetek!" Szentbeszédeit úgy rögzíti írásba, ahogyan akkor (és ma is) kiejtették a szavakat.

A Szentírás keresztényi kategorizálása nála egy egységet alkot, az Ó- és Újszövetséget egyformán értékeli és hozza összefüggésbe. A jeruzsálemi templomszentelés előírásai – az előképen túl – számára követendő kinyilatkoztatási előírások. De azt is kihangsúlyozza, hogy az ószövetségi előírások a keresztény templomszenteléskor tökéletesebb formában valósulnak meg. „Ha anyi kegyelmet igért az Ó Testamentomban, nem tellyesebb-é az Újszövetség?"[18] Az ószövetségi jeles személyiségek (Mózes, Dávid, Salamon és a „koronás" próféták) rendszerint meghatározó szerepet nyernek a témák kifejtésében.

A püspök nagy hangsúlyt fektet a szentelési liturgia részletes magyarázatára. Katekétikai jellegű liturgikus beszédeiben bár mindig kitér a „czeremoniára", sohasem ismétli magát. A Szentírásból és az egyházatyáktól vett idézetekkel úgy fűszerezi alapgondolatát, hogy hallgatóit-olvasóit odafigyelésre késztesse.

Híveit inkább a mennyország felé tereli, és nem a pokol rémeivel fenyegeti. Isten Szavát hirdeti, és buzdításaival az embereket az üdvösség felé irányítja. „Szerelmes Híveim, ismég azt mondom néktek, a mit már mondottam. Ilyen készülettel menyetek ezen templomban ennek utána, mint ha a menyországba mennétek."[19]

A szentírási szövegeket nem magyarázza versről versre, inkább átvitt értelemben alkalmazza a keresztény életvitelre. Pl. a Jerikó hétszeri (Józs 6, 6–20) és a templom szenteléskori hétszeri megkerülésében az állhatatos imádság előképét látja.

> Szerelmes Híveim, mindnyájon akarnok bírni a mennyországot. Mindnyájon akarnok, hogy kapui nékünk megnyíljanak. De a várost meg nem akarjuk kerülni, nem akarunk az ajtón gyakran zörgetni. … Ha az Isten imádságinkat azonnal meg nem halgattya, hét-

18 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 58. lap.
19 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 60. lap.

szer meg nem akarjuk kerülni a Várost, midőn megrögzett gonosz szokásokat ki akarjuk gyomlálni.[20]

Hasonló következtetéseket von le arról a liturgikus cselekedetről, amikor a falra festett tizenkét gyertya mellé két égő gyertyát helyeztek el.

Ugyanezen tizenkét gyertyábul jeles tanulságokat vegyünk, Szerelmes Hiveim, először hogy mi nékünk is jóságos cselekedetünkkel világoskodnunk kell az Anya Szentegyházban Krisztus Urunk parancsolattya szerint Luc. 12 v. 33 [Luk 12, 33], ahol ekkippen szoll: legyetek fel övezve a ti ágyékitok, és égő gyertyák a ti kezeitekben. Itt az égő gyertyák által értenünk a jó példát, mellyet mutatunk felebarátunknak építésére, de kiváltkippen értem a hitet és a szeretetet.

És az égő gyertya fényének terjedéséből vonja le a végső következtetést: a keresztény ember kötelességét, a szeretet gyakorlást: „a szeretet is meg nem elégszig, tovább tovább terjed."[21]

Batthyány beszédeiben hiányzik a vitatkozás szelleme: sem a más vallásúakkal, sem a felvilágosult eszmékkel nem hadakozik. Igaz, hogy a templomszentelési beszédeit tömbkatolikus közösségekben mondta el, ahová a felvilágosodás eszméi még nem hatoltak be. Az áttanulmányozott beszédekben nem az új eszmék, hanem az erkölcsi témák (káromkodás elharapózása, paráznaság, szentgyónás halogatása, egyházi adó nem fizetése stb.) a gyakoribbak. Joggal feltételezhetjük, hogy mindezekről az egyházközségek plébánosai előre tájékoztatták a főpásztort, aki viszont nagyon határozottan és keményen szólt azokról, és a kiküszöbölésüket is szorgalmazta. 1788-ban Csíkszenttamáson már a prédikáció kezdetén kijelenti, hogy nehezen kezdi el a templomszentelést a faluban elterjedt rossz szokás miatt.

Mert ugyancsak tudnom kell, kik számára szolgáljon ezen templom, kik fogják azt gyakorolni. Ugy tetszik én nekem, hogy sokan vannak köztetek, kiket a templombul ki kellene rekeszteni, nemhogy számukra templomot szenteljek. Mert a káromkodoknak nincs hellyük a templomban.[22]

20 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 3. lap.
21 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 19. lap.
22 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 9. lap.

A templomszentelést feltételhez szabja: „a káromkodok fogadást tesznek, hogy a gonosz meg rögzött szokást elhagyják. Azok pedig akik nem káromkodók, igéretet tesznek, hogy ennek a gonosz szokásnak kiirtására tellyes igyekezeteket fordittyák."[23] A káromkodás visszaszorítása érdekében „kivánok itt rendelni egy Kongregációt, amellynek egyik rendeltetése lesz ennek a rossz szokásnak kigyomlálását igyekezni, annak regulát, rendtartásit írásban meghagyom az ide való Plébánosnak."[24]

Csíkrákoson 1784. Pünkösdnapján szentelte fel a templomot. Itt a prédikációja elején imádkozik: „Szentlélek Ur Isten, aki már tüzes nyelvek képében az Apostolokra szállotál, tűzesicsed az én hideg nyelvemet, hogy tűzes szokat szolhassok hiveimnek."[25] Továbbá megtalálja a módját, hogy az ünnep szentírási szövegeihez alkalmazkodva tanítson és buzdítson:

> Méltán is kiványa az Anya Szentegyházunk az égő gyertyákkal példázni Krisztus Jézust, mert Ő az Attyának bölcsessége. ... Azért szoros törvénye az Anya Szentegyháznak az, hogy a szentmise allatt két gyertya égjen, mivel Krisztus Urunkban két természet egy isteni Személyben öszve kapcsoltatott. Ha tehát a gyertya példázza Krisztus-hitünket is, az által bizonyittyuk, hogy Őbenne hiszünk.[26]

Csíkszentmiklóson 1789-ben a templomszentelési beszédében Szent Pált idézve (1Kor 6, 16) a híveket arra figyelmezteti, hogy ők is Isten temploma.

> Isten temploma vagy, hogy a Szentlelket testedbül ki ne űzed fajtalanságiddal. Templom vagy, aki anyival nemesebb ezen templomnál, mennél előbb való az ember egy kőrakásnál. Ezen templomnak szentsége csak külső, te pedig ha a Szentlélek te benned lakik, belső szentséggel vagy meg gazdagitva. ... Ime, azért szenteltetett fel ez a templom olly jeles czeremoniakkal, hogy te abban az Istent imádhasd; látod-e melly szentnek kell lenned?[27]

*

23 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 10. lap.
24 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 13. lap.
25 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 18. lap.
26 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 19. lap.
27 GyFL: Batthyány Ignác, Személyi hagyaték VI/19. 1. d. 26. lap.

Batthyány Ignác alább közölt prédikációját Abrudbányán mondta el, 1785. augusztus 14-én. A kézirat a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár: Személyi hagyaték VI/ 19. 1. d. – Batthyány Ignác levelezései fond-ban található az 57–60 lapokon. Mint általában minden beszédét, ezt is mottóval látta el, a Jelenések könyvéből vett idézettel.

A beszéd alaphangulata vigasztaló jellegű. Megvolt ennek az oka. Abrudbányán az 1783–84. évi parasztlázadás súlyosan érintette az egyházközséget (akárcsak 1848-ban), a román lázadók a templomot sem kímélték, és még inkább a híveket, akik közül sokan estek áldozatul. Ezért is hangsúlyozza:

> Örvendetes hírt mondok ti néktek, Szerelmes Híveim! Eltöröl ma az Úr Isten ezen városban minden könyhullatást, és a halál többé nem lészen, se jajgatás, se kiáltás, se fájdalom nem lészen. Azért is kivántam távoli siralmas pusztulástok után ide el jönni, ezen templomot annak rendje szerint fel szentelni, hogy hajléka legyen véletek, és véletek lakjék, és következéskippen eltöröltessék könyhullatástok, ne legyen jajgatás, kiáltás, és fájdalom nem legyen.[28]

*

Rövidítések, jelek:
GyFL = Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár;
c. = caput / fejezet;
d. = doboz;
v. = versus / vers;
(...) olvashatatlan szó, pl. (...1x);
[?] = esetleges olvasat;
[ ] = a szentírási lelőhely mai formájában rövidítve;
/= / = szómagyarázat.

*

28 GyÉL: Személyi hagyaték VI/ 19. 1. d. 60. lap.

Templomszentelési beszéd Abrudbányán:
Vidici vitatem sanctam Ierusalem novam descendentem de coelo a Deo paratam sicut spons amornatamvirosuo. Apc. c. 21 v. 2

Látám a szent várost, az új Jeruzsálemet, melly az Istentül száll alá menybül, felkészülve most a felkészitett meny Aszonyt az ő férjének. [Jel 21, 2]

A szent város, amaz Menyei új Jeruzsálem, mellyet Szt. János az Istentül menybül alá szálani látot Szent János Jelenése könyvének c. 21 v. 2 [Jel 21, 2] nem egyéb, ha nem az Istennek püspöki áldással fel szentelt templomak, és valóban igen nagy hasonlatosságot tanálok a' Menyország és a felszentelt Templom között. Mert az Isten lakohellye a Menyország, a mint a Szent Irás gyakran izben bizonyítja. Ezen menybül alá szállot szent város, a felszentelt templom az Úr lakohellye. Mert Szent János látván a szent várost menybül alá szálani, nagy szozatot hallot a királyi székbül mondani: „Ime, az Isten hajléka az emberekkel és velük fog lakni." Az én méltatlan kérésemre az Anya Szentegyház, ugy mint könyörgés tekintetbe vévén fogja ma a Felséges Ur Isten ezen hajlékot maga dicsőségével bé tölteni, jelenlétével meg szentelni.

Ma, Szerelmes Hiveim, ha a fűst és felhő, mintha valami a jeruzsálemi templomot láthatok ippen el nem boríttyá is, jelente sikerét, mindazon által tapasztalni fogjátok. Nem de nem alá száll menybül a szent város, az új Jeruzsálem? Szent János bizonyitása szerint az Isten fényessége vagyon a menybül alá szállot szent városban. Kételkedhetünk-e, hogy a mennyei udvar, az angyaloknak serege, a boldogult lelkeknek sokasága itt ma meg ne jelenjen? Az Anya Szentegyház külső és láthatok ippen is akarván meg érteni velünk, hogy a felszentelt templom legyen azon szent város, melly az Istentül alá szállot. Kivánta azt némű-néműkippen külső tekintetre való nézve hasonlonak tenni. A szent városrol azt irja Szent János: napkeletrűl három kapu, és északrul három kapu, és délrül három kapu, és napnyugatrul három kapu, és a város keritésének tizenkét fundamentoma, és azokon a Báránynak tizen két apostolinak tizenkét neve. Ezen tizen két kereszt, akit látjátok, jelzik a menyei Jeruzsálemnek tizen két kapuit, tizen két fundamentomát. Az égő gyertyák jelentik az apostolok hitét és buzgó szeretetét. Ime, ezek a menyországnak csillagi, mert irva vagyon, hogy az igazok, a szentek tündökleni fognak, mint a csillagok, fénleni fognak. Ugy szol bölcs Salamon Sap. 3 v. 7 [Bölcs 3, 7]: „az igazok és mint a szikrák a nádasban ide s tova futosnak." Ime, Szerelmes Hiveim, környül véve lesztek ennekutána az angyalokkal és apostolokkal.

Azért, Szerelmes Hiveim, mikor ennek utána is egybegyűltek, jusson eszetekbe Szent János szava: „nagy – ugy mond – és magas keritése vala, tizen két kapuja lévén, és a kapuhoz tizen két angyal, és felirott nevek, mellyek az Izrael fiainak tizen két nemzettségnek nevei." Valaha tehát tekinteni fogtok a kapukon a tizen két angyal[ra], kérdezzétek meg magatoktól, a ti nevetek a tizen két kapun fel vagyon irva? Ugy éllyetek tehát, hogy méltó legyen a ti nevetek, hogy a tizen két kapukra felirattasék. Kérlek, gyakran vizsgáljátok meg ezen falakat, ezen tizen két kaput, vagyon-é felirva? De (...1x) mind igyezetek Szent Pál javaslása szerint, ha a jóságos cselekedetek által bizonyossá tegyétek a ti el választatástokat.

A szent városrol, az uj templomrol, melly az Istentül alá szállot a menybül, azt olvasom Szt. János Jelenése könyvében, hogy a reménynek fűstje fel megyen az Isten elébe. Ez a fűst nem egyéb az szentek imádságinál. „Jöve az angyal – ugy szol János – és meg álla az oltár ellőtt, arany temiényező lévén nála, és adatának annak sok jó illatok, hogy adna minden szentek imádságiból az arany oltárra, melly az Istennek királyi széke ellőtt vagyon, és fel méne a jó illatok fűsti a szentek imádságiból az angyalok kara által az Isten eleibe." Ebben is hasonlo lesz ma ezen templom a szent városhoz, mert a sok fűst mind a temienyezőbül /= tömjénezőből/, mind az oltárokrol fel megyen az Isten eleibe. Mert az Anya Szentegyház az Istennek ma bemutattya azon imádságokat, mellyeket a hívek itt teendők. Vallyon, Szerelmes Hiveim, fog-e ennek utána is innint felmenni azon jó illatú fűst az Isten eleibe? Fogják-e könyörgésteket az angyalok felvinni az Isten eleiben? Tellyék meg, midőn itt egybegyűltek, tellyék meg ezen templom fűsttel a szentek imádságiból. Jutassátok eszetekben, hogy az angyalok láthatatlanul, de valoságosan is itt melletek lesznek, nagy kivánságal várván, hogy jo illatú fűstet a ti imádságotokból vihessenek az Isten eleibe. Ezt elhivén és meg fontolván, lehet-e, hogy imádságunk csak immel-ámmal menjen végbe?

És még azt olvasom Szent János Jelenése könyvében, hogy az oltárnak, melly vala az Istennek szine ellőtt, négy szarvazati mellett négy angyal áll, és hogy az oltáron tűz vagyon. Ma is, Szerelmes Hiveim, ezek az oltárok látható tűzzel meg telnek, amelly jelenti és példázza azon mennyei láthatatlan tűzet. Valoban vigasztalo és rettentő tűz. Vigasztalo tűz, mert ez jelenti a Szentlélek tüzét, melylyel betölti az áldozatot, és azt megemészti, amint is az Anya Szentegyház könyörög ma az Istennek én általam, hogy a Szentlelke tűze szálljon ezen oltárokra, és megtüzesitse a papokat, aki ezen oltárokhoz járulandók, tűzesitse meg azokat is, akik ezen oltárokon léendő áldozók részesülendők, akik ezen oltárokrol veendők az Ur vacsoráját, az Ur Jézus szentséges Testét és Vérét.

Én Istenem, mi hasznunk vagyon abban, hogy ezen az oltárok tűzzel megtelnek, ha mi hidegek maradunk? Nem használ a nagy tűz is, meg nem melegszünk tűle, ha távol vagyunk tűle. Közelicsünk tehát ezen tűzhöz, közelicsünk nem testtel, mert gyakorta testikippen elég közel állunk, de a mi lelkünk távol vagyon. Közelicsünk lélek szerint, egész hittel meg fontolván, hogy midőn ezen az oltárokon az Ur teste feláldoztatik, láthatatlanul ugyan, de valoságosan leszál a Szentlelke tűze, hogy azon áldozatot meg emésszе, bétölcse. Ezen elmélkedés által bizonyosan nagy tűz fog felgerjedni a mi lelkünkben. Meg csalhatatlan bizonyságot teszen arrul Szt. Dávid Ps. 38 v. 4 [Zsolt 39, 4] „meghevült én bennem a szívem, és az én elmélkedésemben felgyulladt a tűz." A testi tűzetel oltja, gyengiti a viz, a mennyei, lelki tűzet gerjeszti a viz. Nehemiás pap amint Makabeusok lib. 2 c. 1 v. 22 [2Mak 1, 22] irva vagyon, parancsola, hogy a vizel megöntöznék az áldozatokat, és midőn a nap fénylett, nagy tűz gyulada. Ezen viz azon viz, melly hull a mi szemeinkbül penitenciabéli könyhullatások. Ezek gyullasztyák, gerjesztik a mennyi lelki tüzet. Törjük meg fontos elmélkedésel szivünk keménységét, facsarjuk ki szemeinkbül enyihány csepp könyhullatást, áztassuk meg az oltárnak szarvazatit ezen vizel, és megláttyátok, hogy nagytűz fogja gyullasztani lelkeinket. Boldogtalan, siralmas azon léleknek állapottya, aki az oltárhoz ennek utána közelitvén, hideg marad, mert ez a tűz rettentő tűz.

Rettegés nélkül el nem lehet olvasni, amit Szent János Apc. c. 8 v. 5 [Jel 8, 5] ezen tűzről ir: „véve az angyal a temienyezőt, és megtölti azt az oltár tűzébül, és a földre bocsátá, és menydörgések lőnek és villámlások és nagy földindulás." Ha ezekre az oltárokra mindennap leszáll a mennyei tűz, amint bizonyosan leszáll is, és lelketeket meg nem emészti, meg nem tisztittya, megtölti az Ur angyala a temienyezőt az oltár tűzébül, és le bocsátja már nem csak ezen oltárokra, hanem földre, és mennydörgések lesznek, villámlások és nagy földindulás. Ha tehát ezen kemény csapásokat el akarjátok kerülni, közelicsetek ezen oltárok tűzéhez. Nagy tűz gyulladjon a ti szívetekben!

A szent városnak, az uj Jeruzsálemnek, mellyet a felszentelt templomokhoz világosan hasonlitotta Szent János Apc. c. 21 v. 3 [Jel 21, 3], „midőn azt az Istentül alá szállani látta mennybül." A szent városának legboldogabb, legkivánatossabb tulajdonsága az, hogy ott lenni fájdalom nem lesz. Halljuk magát Szt. Jánost, az emlitett hellyen, ime, ugy mond „az Isten hajléka az emberekkel, és vélek fog lakni, és ők ő népe lesznek, és eltöröl az Isten minden könyhullatást az ő szemükről, és a halál többé nem lészen, se jajgatás, se kiáltás, se fájdalom nem lészen többé, mert az előbbiek elmultak." Ime, mindeneket meg ujitok. Vegyétek jol észre, hogy ott

nem lesz fájdalom, jajgatás, ahol az Isten hajléka vagyon, ahol az emberekkel lakik. A felszentelt templomok Isten hajléki, azokban lakik az emberekkel. Tehát a templomokban eltöröl az Isten minden könyhullatást, és halál többé nem lészen.

Örvendetes hirt mondok ti néktek, Szerelmes Hiveim! Eltöröl ma az Ur Isten ezen városban minden könyhullatást, és a halál többé nem lészen, se jajgatás, se kiáltás, se fájdalom nem lészen. Azért is kivántam távoli siralmas pusztulástok után ide el jönni, ezen templomot annak rendje szerint fel szentelni, hogy hajléka legyen véletek, és véletek lakjék, és következéskippen eltöröltessék könyhullatástok, ne legyen jajgatás, kiáltás, és fájdalom nem legyen.

Ezeket meg fontolván, az Anya Szentegyház rendelte a felszentelt templomokat, mint anyi oltalom, városokat, ahová a hivek minden szükségekben, veszedelmekben fel folyamodhassanak. Lehet-e ilyen inséget fel találni, mellyben ezen templomban vigasztalást ne találhatnának a' hivek, mikor még a halá[l]nak meg győzhetetlen ereje is a templomban meg győzettetik. Ha sokan a keresztények közül a felszentelt templomoknak hasznát tudták volna venni, üdönek ellőtte, feleségek, gyermekek gyászos árvaságra nem jutottak volna.

Az hajdani üdökben, mikor a keresztényekben elevenebb hit fel találtatott, a betegek magukat a templomba vitetve, ott gyogyultak meg, amint legrégiebb, és leghitelesebb historiások bizonyittyák. Hosszas volna azok számát, neveit elő számlálni, elégséges, hogy Anya Szentegyház midőn a püspökkel fel szentelteti a templomot, arra kéri az Istent, hogy a betegek, itt gyógyuljanak meg. Az Anya Szentegyház könyörgése tehát meg erősiti gyenge hitünket, gyámolittya könyörgéseinket. Ezekias király halálosan meg betegedvén, a jeruzsálemi templom felé fordulván, gyogyulását elnyeri. Nem tesz-e hathatosab[ban] a keresztények temploma?

Gyakran mondgya a Szent Irás, hogy az Ur Isten Menyben meg halgatja könyörgésünket. Valoban tehát, menybül alá szállot az Istentül a szent város, a fel szentelt templomokban is különösen meghalgatja kiáltásunkat. A templom az irgalomnak a hellye. Evala még az Ó Testamentomban is az Ur ígérete, mellyet tett vala Salamon királynak 2 Par. c. 7 v. 15 [2Krón 7, 15] „az én szemeim nyitva lesznek, és a fülem figyelmezte annak imádságára, aki e hellyen imádkozik, mert el választottam, és meg szenteltem a hellyet, hogy ott legyen az én nevem örökké, és ott maradjanak az én szemeim, és a szivem minden napokon." Ha anyi kegyelmet igért az Ó Testamentomban, nem tellyesebb-é az Újszövetség?

A szent városnak, „a mennyei Jeruzsálemnek egyik fényessége, és gyönyörűsége, az élet vizének folyó vize, melly az utczájának közepén foly." [Jel 22, 1] En-

nek is hasonlatosságát fogjátok ma feltalálni, ezen templomnak minden (...1x) fog folyni a viz. Ez nem egyéb, hanem azon viz, mellyről ennek ellőtte mondottam, hogy a lelkiteket gyullasztya, gerjeszti. A penitencia tartások vize, és azért öntöm az általam meg szentelteket az oltár talpára, hogy jelencsék, mikippen kellesék az oltártüzet gerjeszteni. A hamu, mellyet a vizben hintek, és amellyet keresztül elhintik a templomban, a penitencia tartásra ösztönöz.

Ezek igy lévén, magasztallyuk az Ur irgalmasságát, aki e siralomnak völgyében, e számkivetésnek földében addig is, mig az örök valoságban bémehetünk, rendelt az Anya Szentegyház által egy előjáró menyországot, rendelt ollyan hellyet, amellyben mindazt feltalálhatunk, aminőt a menyországban kivánhatunk. Igaz tehát az, hogy az Anya Szentegyház a templomok szentelésében gyakorolni szokott czeremoniak által hasznos leckéket, tanulságokat ad, és könyörgések által segitséget nyujt. Éljünk tehát hasznunkra, kiváltkippen mindenkor lelki szemeink által forogjon, hogy a püspök pásztori bottyával a' hamuban vés a' 24 görög és deák bötöt, ami által értésünkre adatik, hogy csak ugy mehetünk be a menyországban, ha a kisded egygyüdi ártatlan gyermekekhez hasonlok leszünk, akik a porban jáczadoznak, ha a kisded gyermekekkel Pasztoraink tanitását akaratosan be vesszük és követtyük.

Szerelmes Hiveim, ismég azt mondom néktek, a mit már mondottam. Ilyen készülettel menyetek ezen templomban ennek utána, mint ha a menyországba mennétek. Ha ezt egyedül mélyen beolttyátok szivetekben, nem lesz haszontalan e béli fáradságom, mert ti bizonyosan ezen mulandó élet után fogtok bé menni a szent városban, az új Jeruzsálemben, és ott szünet nélkül dicsérni és magasztalni az Urat, ki él és uralkodik örökkön örökké. Amen.

Nóda Mózes

Oh, jubitz krestyinyilor! Oh, szeretett keresztények!

Olti István OFM (1787–1856) román nyelvű prédikációi

A szerkesztők felkérésére örömmel mondtam igent Gábor Csilla köszöntésére, akit több mint harminc éve ismerek. Az ünnepelt kutatási témaköréhez igyekeztem hű maradni, ha időben nem is, de tematikában igen, hiszen a prédikációs irodalom az egyik általa kutatott és vizsgált terület. Így döntöttem Olti István ferences szerzetes román nyelven, magyar betűkkel írt prédikációinak vizsgálata mellett, amelyek Csíksomlyóról kerültek Kolozsvárra, az Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltárba. Köszönöm Jonica Xénia levéltárosnak, aki figyelmembe ajánlotta ezt a különleges anyagot.

Az erdélyi ferencesek és Olti István rövid életrajza

Az erdélyi ferencesek történetét csak röviden ismertetem, amennyire szükséges azokat a helyeket és időket felidézni, ahol Olti István élt és tevékenykedett.[1] Az erdélyi őrség önállóvá válását kérelmező Domokos Kázmért Szalinai István küldte Rómába, akit ott pappá is szenteltek.[2] 1640. február 3-án az erdélyi kusztódiát

1 Boros Fortunát, „A franciskánusok működése Erdélyben", in *Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene*, 477–497 (Dicsőszentmárton: Erzsébet Könyvnyomda, 1925), 480–481.

2 György József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben* (Cluj–Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnymda, 1930), 80; Boros, „A franciskánusok…", 487; Boros Fortunát, *Az erdélyi ferencrendiek* (Cluj–Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1927), 75.

VIII. Orbán pápa a *Salvatoris nostri* kezdetű apostoli levelével Szent István király pártfogása alatt önálló kusztódiává tette.

A ferencesek általános gyűlésén 1729-ben Milánóban az erdélyi kusztódiát kivették a boszniai Salvatoriánus provincia fennhatósága alól és önálló provincia, rendtartomány rangjára emelték.[3] Az önálló provincia történetében a 17. és 18. század a béke és alkotás kora, ekkor létesültek vagy kerültek vissza a ferencesek tulajdonába az Olti István életében is fontos szerepet játszó kolostorok, Mikháza 1635, Kolozsvár (visszaszerzés) 1724, Szászváros (visszaszerzés) 1728, Szászsebes 1731, Szamosújvár 1744. A Provincia a 18. század végén virágkorát élte, a 23 kolostorban összesen 354 szerzetes élt. A rendi káptalan gondoskodott a magyar és a német nyelvű szónokok mellett a román ajkú vagy románul tudó szónokok kinevezéséről is.[4]

Olti István életrajzi adatait két forrásból állítottam össze. György József *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben* című, 1930-ban Kolozsváron megjelent könyvében közöl adatokat Olti Istvánról. A második forrás Pap Leonárd OFM közlése, aki megtalálta Csíksomlyón a prédikációkat 1988. júliusában, és ez alkalommal összeállított egy egyoldalas leltárt a prédikációkról. Itt közölt egy rövid életrajzot, valamint Olti István szolgálati helyeit is ismertette. Pap Leonárd jelzi, hogy György József *Capitulumok* című kéziratos gyűjteményét használta forrásként.

Olti Antal Csíkmadéfalván született 1787. február 2-án. Húszéves korában lépett be a ferences rendbe, a csíksomlyói ferences kolostorban tanult. Teológiai tanulmányait Vajdahunyadon, Szászvárosban, Kolozsvárott és Nagyszebenben végezte. A rendi ruhát 1807. szeptember 8-án vette fel, és Antal keresztnevét Istvánra változtatta. 1810. szeptember 19-én szentelték pappá.[5] A fennmaradt életrajzi adatok nem jelzik sem a beöltözés sem a felszentelés helyét.

Olti István szolgálati helyeit és tevékenységét szintén György József adataira támaszkodva lehet követni. A korabeli ferences gyakorlat szerint a ferences atyák egy-egy kolostorból ellátták a környező helységek katolikusait is. Felszentelése után egy-egy évet Kolozsváron és Nagyszebenben töltött mint studens pá-

3 György, *A ferencrendiek élete...,* 100–101; Boros, „A franciskánusok...", 491.

4 Boros, *Az erdélyi ferencrendiek,* 192.

5 György, *A ferencrendiek élete...,* 533. Az Olti Istvánra vonatkozó anyag a kolozsvári Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltár – Tartományfőnöki iratok: Hagyaték: 3. Olti István, 1. d. alatt található. A kutatott anyag egy kis dossziéban található, amelynek nincs lapszámozása.

ter. Kezdetben évenként más és más kolostorban szolgált. Mikházán nincs megjelölve a beosztása, Hátszegen tanított 1813–1814 között.[6]

1814-ben Szászvároson találjuk, a beosztása itt sincs megjelölve. Az 1816-os évvel datált prédikáció Szászvároshoz köthető, mert az év második felében már Szárhegyen találjuk a szerzőt, és kevés az esélye annak, hogy ott román nyelvű prédikációt mondott volna. 1816-ban tehát Szárhegyen, majd 1818-tól Kolozsváron volt Olti István. Kétéves szolgálatra ismét Mikházára helyezték, innen járt ki Marosszentgyörgyre gróf Petky József kastélyába, hogy a család házikápolnájában celebrálja a szentmiséket.

Olti István másodjára három évet töltött Szászvároson 1820–1823 között, és innen járt ki Sebeshelyre, ebből az időből származik négy román nyelvű prédikációnk. A szászvárosi kolostor szerzetesei felkutatták a környéken elszórtan élő katolikusokat és 1930-ban több mint tizenhét helységbe jártak ki prédikálni, a szentségeket kiszolgáltatni, köztük Ósebeshelyre is. Ami minket most különösen érdekel, az az, hogy Szászvárosról rendszeres kijárt Sebeshelyre, Szamosújvárról pedig Óradnára. Olti István 1820–1823 között Szamosújváron tevékenykedett, ide 1743-ba engedték be a ferenceseket, a templomuk 1757-ben lett kész örmény adakozók támogatásával.[7] Helyben lakó páterként a neve megjelenik az óradnai ferences névsorban is 1823-ban.[8]

A román nyelvű prédikációk helymeghatározásai ezekre a helységekre utalnak. Két év szamosújvári és óradnai szolgálat után visszatért Szászvárosba. Ott tevékenykedett folyamatosan harminckét évet, a sebeshelyi kis közösséget rendszeresen látogatta.[9] Olti István összesen harminchét évet szolgált Szászvároson, itt halt meg 1856. június 12-én.

Óradnai prédikációiból hét maradt ránk, Sebeshelyről és Ósebeshelyről pedig még tizenegy darab. A gyűjteményben szerepel még egy prédikáció, amely

6 „Iskolaépületet Mártonffi József erd. Püspök 14865 Rhfrtjából emeltek a Residentia mellé az utca felőli részen, melyben 1814-ben P. Olti István meg is kezdte a tanitást. A tanitó fizetése előbb 120 Rhfrt, később 200, 1887-től 300 frt volt. 1867-ig csak 1 tanteremben tanitottak, ettől kezdve a Residentia egyik szobáját is tanteremnek használták havi 5 frt haszonbér mellett és ebben tanitották a nagyobb osztályos gyerekeket." György, *A ferencrendiek élete...,* 235.

7 Kovács Bálint, „A ferencesek és örmények kapcsolatai Erdélyben, a XVIII. században", in *Nyolcszáz esztendős a ferences rend: Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális–művészeti szerepéről*, szerk. Medgyesy S. Norbert, Ötvös István és Őze Sándor, 2 köt., 1:282–291 (Budapest: Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló, 2013), 284.

8 György, A *ferencrendiek élete...,* 426.

9 EFGyL, Olti István, 1. d.

Királybányán hangzott el 1802-ben, Olti Istvánt 1810-ben szentelték pappá, tehát az ő szerzősége kizárt. Pap Leonárd ferences páter P. Csoboth Lajosnak tulajdonítja a beszédet.[10]

Olti István román nyelvű prédikációi

Amint már jeleztem, a prédikációk magyar betűkkel, román nyelven íródtak.[11] Egy prédikációt nem Olti Istvánt írt. A Szent Péter és Szent Pál apostolok ünnepére, illetve a pünkösd utáni 25. vasárnapra írt prédikációk elhangzásának helye és ideje nincs feltüntetve, ezért ezeket most nem ismertetem. Olti István román nyelve nem tökéletes, hallás után tanulhatta meg a nyelvet. Stílusa nagyon egyszerű, ahogyan valószínűleg a hallgatósága is egyszerű emberekből állt. Ósebeshelyen az üveghutánál, Óradnán a bányában dolgozó emberek és családtagjaik voltak a hallgatósága. Nemzetiségileg is vegyes volt a hallgatóság, valószínű, hogy a román volt a közös nyelv. De mindkét helyen jelen volt a román népesség is. Fonetikusan, magyar betűkkel írta a román nyelvű szövegeket, hiszen ebben a korban a latin betűs román ábécé és írás még nem létezett.[12] A szentírási idézeteket alkalmanként megegyeznek a román nyelvű Szentírással, de legtöbbször eltérések mutatkoznak. Az Olti István korában román nyelven használt Szentírás a balázsfalvi Biblia 1795-ből, amely az első román nyelvű, 1688-as Biblia, az úgynevezett bukaresti vagy Șerban Cantacuzino Bibliájának javított kiadása.

A prédikációkat időrend és a két helyszín szerint csoportosítva elemzem és ismertetem. A prédikációkban nagyrészt fel vannak tüntetve azok a szentírási idézetek, amelyekre a szerző építi a beszédeit, illetve a vasár- és ünnepnapok is. A magyar-latin *Misszálé* segítségével azonosítottam a nehezen olvasható részeket, és az

10 Pap Leonárd megjegyzése, EFGyL, Olti István, 1. d.

11 Olti Isvtán OFM hagyatéka a kolozsvári Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltárban található. Kézzel írt prédikációk, különálló lapokra írva. A lapok nincsenek megszámozva, én csoportosítottam a beszédeket időrend és helységek szerint. A két helység Sebeshely és Óradna. Van még három prédikáció, ezekből kettőt nem lehet beazonosítani jelzések hiányában, egyet pedig nem ő írt. (EFGyL) – Tartományfőnöki iratok: Hagyaték: 3. Olti István, 1. d.

12 Röviden a latin ABC bevezetéséről a román nyelvbe: 1830-ig nagyrészt a cirill betűs írásmód volt elterjedt. A 19. században Ienăchiță Văcărescu, Toader Școleriu, Ion Budai-Deleanu és Ion Heliade Rădulescu egyszerűsítik a cirill betűs írást, majd egy átmeneti, vegyes cirill és latin betűs írásmód jelenik meg. 1860 és 1862 között a latin ABC hivatalosan is be lett vezetve Erdélybe és Bukovinába is. Flora Șuteu „Introducere în studiul ortografiei românești actuale", in *Sinteze de limba română*, coord. Theodor Hristea, 86–98 (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1981).

akkori liturgikus megnevezéseket követem.[13] A szövegekben előforduló más szentírási részeket azonosítottam és bejelöltem, mert általában nincsenek feltüntetve az idézett helyek. Olti István nagyon sokszor emlékezetből idézi a Bibliát. A prédikációk mondanivalóját közlöm röviden, nem a teljes szövegeket.

Grediste, 1814. Pünkösd utáni 5. vasárnapja: *Már azt is állítsák a törvényszék elé, aki haragot tart embertársával* (Mt 5,22). Egy nagyon szemléletes példával indítja a prédikációt a szónok. A haragos ember szekerébe farkas van befogva, kezében ostor, fején vaskalap. A harag kivetkőzteti önmagából az embert, elhomályosul a látása, nem tudja már, mi a jó és mi a rossz, egyszerűen olyan, mintha megveszett volna. Isten arra tanít, hogy szeressük egymást és bocsássunk meg egymásnak. Szent Ágoston pedig így figyelmeztet: arcátlan és szégyentelen az a keresztény, aki megbocsátást kér Istentől, de ő nem akar megbocsátani az ellene vétkezőnek. Ha megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, az ítéletkor Isten is megbocsátja a mi bűneinket. Legyünk irgalmasok az ellenünk vétkezőkkel, és majd Isten is irgalmas lesz hozzánk az utolsó ítéletkor.

Ósebeshely, 1821. Nagyboldogasszony napja: *Mária a jobbik részt választotta* (Lk 10,42) bibliai versre alapoz. Izrael egész népe sírt Sámuel próféta halálakor, most sírunk mi is, mert a legnagyobb közbenjáró, Mária meghalt. „De mit beszélek, meghalt? Nem halt meg, hanem él, ott van Isten mellett."[14] Nagy ünnep a mai, örvendezni kell mindenkinek, mert Mária az égbe emelkedett, és az ég befogadta. Mária a jobbik részt választotta, és nem is veszíti el soha. Mária két erényét állítja a hallgatóság elé, a tisztaságot és az alázatot. Ez a jobbik rész, ezt kell választania minden kereszténynek.

Sebeshely, 1823. Pünkösd: *De megkapjátok a Szentlélek rátok leszálló erejét, és tanúim lesztek Jeruzsálemben s egész Júdeában és Szamáriában* (ApCsel 1,8). Az apostolok bátorságát és hitét állítja példaként, akik beszélni mertek a megfeszített és feltámadt Jézusról. Péter bátorságát magasztalja: „Ezt az embert az Isten elhatározott terve szerint kiszolgáltattátok, és gonosz kezek által keresztre feszítve elveszejtettétek" (ApCsel 2,23). Ilyen bátor tanúságtételt vár tőlünk is Isten. Tanúságtételt a szeretetről, az igazságosságról, a megbocsátásról, a felebaráti szere-

13 A Misszálét Szunyogh Xavér Ferenc OSB fordította le magyar nyelvre. A Misszálé második kiadása 1944-ben jelent meg ezt követtem. A liturgikus év vasárnapjai és ünnepei a II. vatikáni zsinat előtti rendet, beosztást és elnevezéseket követik. Szunyogh Xavér Ferenc ford., bev., magy., *Magyar-latin misszálé az év minden napjára a római misekönyv szerint* (Budapest: Szent István-Társulat, 1944).

14 *Prezanyia pe Sfunta Mária Máre,* EFGyL, Olti István, 1. d.

tetről, alázatról, áldozatvállalásról. Ezek az erények különböztetnek meg a pogányoktól, azért száll le a Szentlélek, hogy megtanítson ezen erények gyakorlására.

Sebeshely, 1828. Pünkösd utáni 19. vasárnap: *Azok nem törődtek vele, az egyik a földjére ment, a másik meg az üzlete után nézett* (Mt, 22,5). A papok szolgálata által Isten ma is hív a szentmisére. Elhangzik a többször visszatérő kedvenc téma: a megkeményedett szívek nem hallják meg az isteni hívó szót. A bűn bűnt követ, az egyik bűn után következik a másik. Isten hívásának visszautasítása a bűn kezdete: „Vigyázz, ne feledkezz meg az Úrról, a te Istenedről, nem tartván meg parancsait, rendelkezéseit és törvényeit, amelyeket ma szabott neked" (MTörv 8,11). Aki nem hallgatja meg Isten szavát, hogyan várhatja el, hogy Isten meghallgassa imádságát? A szónok záró kérése a hallgatósághoz az, hogy igyekezzenek, ne kövessenek el akarattal bűnöket.

Sebeshely, 1828. Pünkösd utáni 21. vasárnap: *Te gonosz szolga! Kérésedre minden adósságodat elengedtem* (Mt 18,21). Egy kivételes prédikáció, mondanivalóját mindig szentírási idézetekkel támasztja alá, és meg is jelöli az evangéliumi helyeket. Hányszor kell megbocsátani? Nem hétszer, hanem hetvenszer hétszer. Jézus példabeszéddel tanít: a király irgalmas eladósodott szolgájával, de az nem tud irgalmas lenni. Isten szeretete példa számunkra: „A szeretetet arról ismerjük fel, hogy ő életét adta értünk. Nekünk is kötelességünk életünket adni testvéreinkért" (1Jn 3,15). Majd az új parancs: „Új parancsot adok nektek: Szeressétek egymást! Amint én szerettelek benneteket, úgy szeressétek ti is egymást" (Jn 13,34). A megbocsátás feltétele a mi megbocsátásunk (Mt 5,23–24).

Sebeshely, 1829. Hatvanadvasárnap: *Ismét más szemek szúrós bogáncs közé hulltak* (Lk 8,4–15). A beszéd alaptémája a magvetőről szóló példabeszéd. A magvető Krisztus, a mag Isten Igéje, van, amely rossz földbe hull és elvesz, van, amely jó földbe és termést hoz. A jó föld a jó szív, amelyet gazdaggá tesz Isten szava. Szentírási megalapozások: „A lélek az, ami éltet, a test nem használ semmit" (Jn 6,63). „Uram, kihez mennénk? Tiéd az örök életet adó tanítás" (Jn 6,68). Jaj, a terméketlen magoknak. Sokan azért jönnek csak templomba, hogy lássák őket. Nem azért, hogy meghallgassák Isten szavát. Jaj, a gazdagoknak: „Minden baj gyökere ugyanis a pénz utáni sóvárgás" (1Tim 6,10). Befejezésként kéri a szónok: legyen a hallgatóság szíve termékeny föld, amelybe Isten szava hull. Úgy látszik, prédikációírás közben megszomjazott a jó páter, az Amen után ezt írta: *O kupe de vin,* magyarul: egy kupa bor.

Sebeshely, 1828. Mindenszentek: *Örüljetek és ujjongjatok, mert nagy lesz a mennyben a jutalmatok!* (Mt 5,12). Gondosan kidolgozott beszéd nagyon sok

szentírási példával, Szent Bernát és Szent Anzelm idézettel. A szerző célja bemutatni, miért boldogok a szentek. Salamonnak megvolt mindene, mégis azt hirdeti: „minden hiábavalóság" (Préd 1,1). A Zsolt 84,5 tanítja: „Boldogok, akik házadban laknak, téged örökké magasztalnak". Pál apostol az 1Kor 2,9-ben: „Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szív föl nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik". A mennyben van az örök élet forrása a Zsolt 36,10 szerint: „Tenálad van az élet forrása, a te fényedben látjuk a világosságot". Isten minket is üdvösségre segít.

Sebeshely, 1829. Pünkösd utáni 4. vasárnap: *Hat nap van, amikor dolgozni kell. Ezeken gyertek gyógyulást keresni, ne szombaton!* (Lk 13,14) Aprólékosan kidolgozott beszéd. Az ünnepek, a vasárnap megtartása és megszentelése a téma. Isten mindeneknek az Ura, a vasárnap az ő napja. Szentírási érvek: MTörv 5,14: „A hetedik nap azonban a nyugalom napja, az Úré, a te Istenedé"; Mt 16,26: „Mi haszna van az embernek, ha az egész világot megszerzi is, de lelke kárát vallja?" Sok keresztény nem szenteli meg a vasárnapot, sajnálják Istentől az ünnepeket, mint Júdás a drága olajat, amit Mária Jézus fejére öntött (Jn 12,5). Ez az önzés az oka, hogy sokan nem hallgatnak vasárnap misét, kártyázással és a kocsmában töltik az időt. Nagy Szent Gergelyt idézi: a munkától való tartózkodás azért van, hogy istenfélelemmel gazdagítsa lelkünket. A befejezés felszólítás az Úr ünnepeinek megtartására.

Sebeshely, 1830. Nagypéntek: *Maga vitte keresztjét, míg oda nem ért az úgynevezett Koponyák helyére, amelyet héberül Golgotának hívnak* (Jn 19,17). Szent Pál tanításában Jézus a főpap, aki a kereszten mutatja be áldozatát. Ez az áldozat szeretetből történt, értünk, a bűneinkért áldozta fel önmagát. Áldott a Főpap! *Blagosztovit jeszte Preotul tsel máre.* Elviselte, hogy Júdás csókkal árulja el. Ő pedig azt kérdezi tőle: barátom, miért jöttél? Bűnösök, gondoljatok arra, mi lesz az utolsó ítéleten. Megkövesedett azoknak a szíve, akiket Jézus szenvedése nem indít irgalomra. Nem elég siratni Jézust, a keresztúton az asszonyokat is figyelmeztette: „Jeruzsálem leányai ne miattam sírjatok, hanem magatokat sirassátok és a ti gyermekeiteket" (Lk 23,28). A kőszíveket kell átalakítani.

Sebeshely 1831. Újév: *Megkeresztelkedése után Jézus nyomban feljött a vízből. Az égből szózat hallatszott: „Ez az én szeretett Fiam, akiben kedvem telik* (Mt 3,15). A prédikáció témája a keresztség. Az evangéliumi szakasz mellett a Jn 1,12: „Ám akik befogadták, azoknak hatalmat adott, hogy Isten gyermekei legyenek" alapján magyarázza, hogy a keresztségben Isten gyermekei lettünk. A Szentlélek ma is leszáll a megkereszteltre. A Lélek erejében le lehet győzni a test cselekede-

teit. A bűnbánat, a szentmise hallgatása, az alázat segítenek abban, hogy Isten gyermekei lehessünk.

Sebeshely 1832. Húsvét utáni 3. vasárnapra: *Bizony, bizony, mondom nektek: Ti sírtok majd és jajgattok, a világ azonban örülni fog* (Jn 16,20–22). Az apostolok szomorúak, mert Jézus elmegy. De szomorúságuk örömbe fordul, mert Jézus visszatér. Sírt Péter, Mária Magdolna, Dávid siratta fiát, Absolont, Jeremiás Jeruzsálemet. Jézus figyelmeztet, hogy aki követni akarja, annak fel kell vennie a keresztet. Az egyiptomi fogság után is szabadulás következett. Rövid a szenvedés ideje, rövid az élet, de Isten örömet ígér, amit senki el nem vehet.

Sebeshely 1832. Advent 4. vasárnapja: *A pusztába kiáltónak a szava: Készítsétek az Úr útját, egyengessétek ösvényeit!* (Lk 3,4) Ez egy nagyon rövid beszéd, talán nincs is befejezve. Advent negyedik vasárnapján a szerző visszatekint az eltelt időszakra, amely Krisztus eljövetelére készít fel. Kettős emlékezés az advent, Jézus második eljövetelére és születésére készülünk. Készen kell lenni, születését örömmel, vidámsággal kell ünnepelni.

Sebeshely 1837. Újév: *Az Isten nem a holtaké, hanem az élőké, hiszen mindenki neki él* (Lk 20,38). Egy szépen kidolgozott beszéd nagyon sok szentírási idézettel. Az év első napja Jézus nevének ünnepe, kiskarácsony, a liturgia megemlékezik Jézus körülmetéléséről is. Boldog az az ember, aki hálás tud lenni. Anna, Sámuel édesanyja hálát ad gyermeke születéséért, Jób elfogadja a jót és a rosszat is. Az új esztendőt Isten segítségével és áldásával kell elkezdeni.

Óradna 1823. Advent 3. vasárnapja: *János így válaszolt: Én csak vízzel keresztelek. De köztetek áll az, akit nem ismertek* (Jn 1,26). Keresztelő János hirdette, vakok vagytok, nem ismeritek fel a Messiást. Ma is sokan vannak, akik nem ismerik fel Jézust és nem akarnak szabadulni bűneiktől. A szív rosszasága a forrása minden bűnnek. A tudatlanság az oka, hogy Jézust sokan nem ismerik fel, nem hiszik, hogy ő az örök Atya Fia. A nem tudás nem mentség. A bűnösöknek nincs helye az örök boldogságban. A gazdag és a szegény Lázár története figyelmeztető, ebben az életben kell felismerni Istent (Lk 16,29–31).

Óradna, 1823. Nagyböjt 2. vasárnapja: *Uram, jó itt nekünk!* (Mt 17,4) Mi, akik naponta vétkezünk, hogy szerezhetjük meg azt a boldogságot, amelyről Szent Pál így írt: „Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szív föl nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik" (1Kor 2,9). Az egészséges embernek nincs szüksége gyógyszerre, de a betegnek igen. Így van a lélekkel is, a bűnös embernek szüksége van a bűnbocsánatra. Isten irgalmában azok részesednek, akik szívből megbánják vétkeiket. A bűnös ember hiába tesz jót, ezek a tettei nem hasznosak

az üdvösség megszerzésére. Ha a beteg ember meghallgatja a doktor tanácsait, a bűnös embernek is hallgatnia kell a pap szavára. A bűnbánat az örök élet ajtaja.

Óradna 1824. Nagyböjt 2. vasárnapja: *Hat nap múlva Jézus maga mellé vette Pétert, Jakabot és testvérét, Jánost, s fölment külön velük egy magas hegyre.* (Mt 17,1). Nagyon szép stílusú, aprólékosan kidolgozott prédikáció Jézus színeváltozásának történetéről, illetve az örök életről. A színeváltozás Jézus isteni titkának a feltárása, a tanítványok megerősítése a kereszthalál borzalmával szemben. Egyben a jövő ígérete is: „Akkor az igazak ragyogni fognak, mint a nap, Atyjuk országában" (Mt 13,47). Majd itt is Szent Pál szavaival érvel: „Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szív föl nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik" (1Kor 2,9). Az örök boldogság szépségére utaló szentírási részeket sorjázza: „gyűjtsetek magatoknak kincseket a mennyben" (Mt 6,20); „Letöröl szemükről minden könnyet." (Jel 21,4); Péterrel kell mondani: Uram, jó nekünk itt lenni! Jób vallomásával zárja a beszédet: „Mert én tudom, hogy az én megváltóm él (Jób 19,25).

Óradna, 1824. Nagyböjt 4. vasárnapja: *Jézus ekkor kezébe vette a kenyeret, hálát adott és kiosztotta a letelepedett embereknek* (Jn 6,11). A téma a csodálatos kenyérszaporítás története. De a szónok átvált az eucharisztia szerzésére, tiszteletére és a szentáldozásra. „Az is élni fog általam, aki engem eszik" (Jn 6,52). Aki méltatlanul járul szentáldozáshoz, az ismét keresztre feszíti Jézust, az Úr teste és vére ellen vét (1Kor 11,27). A méltatlanul áldozó keresztény gyilkos. A keresztény embernek mindig van lehetősége a szentgyónásban megtisztulni. A méltatlanul áldozókra ítélet vár. A szónok nem akarja megijeszteni a hallgatóit, de bátorítania sem sikerült őket.

Óradna 1824. Húsvét utáni 6. vasárnap: *Kizárnak benneteket a zsinagógákból* (Jn 16,2). A zsidók elutasították Jézust. Ezért Isten megbüntette őket. De büntetés a sorsa a keresztényeknek is, akik bűnt követnek el. Kemény és ijesztő figyelmeztetések következnek: Izaiás próféta szerint „Férgük nem pusztul el, és tüzük nem alszik ki. Iszonyodni fog tőlük minden ember" (Iz 62,24). „Az Úr őrülettel, vakséggal és elmezavarral sújt" (MTörv 28,29). Hogy fordulhat szembe az ember az Istennel? A bűn megvakítja az embert, nem látja már bűnének a következményeit. De nemcsak a zsidók, hanem a keresztények közül is sokakat megvakított a bűn. Kérjük imádságban az Urat, világosítsa meg szemünket és őrizzen meg a vakságtól.

Óradna 1824. Ötvenedvasárnap – nagyböjt előtti utolsó vasárnap: *Mit akarsz tőlem, mit tegyek? Uram, hogy lássak!* (Lk 18,41). A szónok a negyvennapos böjt

fontosságát és értelmét fejtegeti. A vak látni akar, ezt kéri Jézustól: Uram, hogy lássak. A böjt egyházi parancsok közé tartozik, ennek ellenére komolyan kell venni. Nem csupán annyit jelent, hogy nem eszünk húst, hanem a halálos bűnöket kell elkerülni. Szentírási érvek sorozata következik: „aki nem jön utánam, nem lehet a tanítványom, aki nem követ engem, nem méltó hozzám" (Mt 10,38); „aki titeket hallgat, engem hallgat" (Lk 10,16). A böjti gyakorlat Jézus tanításain alapszik. Ezért kérni kell a világosságot Jézustól, mint tette a vak is: Uram, hogy lássak.

Óradna 1824. Szentháromság vasárnapja: *Menjetek tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket! Keresztelje meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére* (Mt 28,19–20). Ez egy nagyon szépen kidolgozott beszéd a keresztségről. Az ünnep a kereszténység legnagyobb misztériumára emlékezik, arra, hogy Isten egy, de Szentháromság: Atya, Fiú és Szentlélek. Jézus a missziós parancsban kéri, hogy az apostolok mindenkit keresztelje meg a Szentháromság nevében. A Szentírásban értékes ígéretek kaptunk, a keresztségben barátai lettünk az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek (2Pt 1,4), Istent Abba, Atyaként szólíthatjuk (Róm 8,15), a keresztségben pedig Krisztust öltjük magunkra (Róm 13,14). Meg kell halni a bűnnek, hogy Istennek élhessünk.

Összegzés

A ferences szerzetesek nemzetiségi határokat átlépve igyekeztek támaszai és lelkipásztorai lenni a megmaradt vagy újonnan betelepített katolikusoknak. A tanulmány elsődleges célja a román nyelvű prédikációk rövid ismertetése és bemutatása. Az elrendezésben a katolikus liturgikus év időrendjét követtem és a beszédeket két helyszín alapján csoportosítottam. A szentírási idézeteket jelöltem, mert a szerző gyakran emlékezetből idézi a Bibliát. Valószínűleg volt román nyelvű Bibliája is, de nem idézi mindig pontosan. További kutatás szükséges az esetleges magyar nyelvű prédikációkat megkeresni, mert valószínű, hogy azokból inspirálódott a szerző és azokat fordította román nyelvre.

A prédikációk nagy általánosságban a napi szentírási szakaszokra épülnek, a szerző először ismerteti és magyarázza Biblia tanítását. Mondanivalóját más szentírási idézetekkel is megerősíti, majd az evangéliumok tanítását ószövetségi példákkal és ismert személyek életpéldájával is alátámasztja. Ószövetségi kedvencei Dávid és Jób, de a prófétákat is gyakran idézi. Gyakorlati tanácsaiban és hallgatóságára alkalmazva az isteni üzenetet, zord próféta, az utolsó ítélet kedvenc vissza-

térő témája. A zsidók sem tartoznak a kedvencei közé, és alkalmanként a nőkről is sarkosan negatív a felfogása. A zsidók nem fogadták el Jézust, Éva pedig az első engedetlenség elkövetője. Olti István prédikációi általában nem lelkesítenek, sőt néha félelmet is keltenek a hallgatóságban, de mindig egy cél lebeg előtte, az üdvösség meg- szerzése, mert: „Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szív föl nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik" (1Kor 2,9).

Balla Lóránt

Egy jezsuita történetíró és egy ferences prédikátor „találkozása” egy 18. századi ferences kéziratos prédiációgyűjteményben

(Timon Sámuel SJ és Mihálcz Izidor OFM) [Mihálcz Izidor: *De origine processionis Csikiensis*]

Bevezető – szerző és gyűjteménye

A Román Nemzeti Könyvtár őriz egy katolikus kéziratos prédikációsgyűjteményt 1759-ből (a könyvtári katalógus szerint) / 1761-ből (a kézirat *index materiarum*a szerint), melynek jelzete: Mss 14 (B. C. S. MsL XVIII/I – 5). A címlap leírása szerint szerzője Mihálcz Isidorus OFM, az esztelneki Szent György vértanúról elnevezett ferences kolostor szerzetese. Ő a gyűjtemény összeállítója, amelynek ez az első darabja *(Thomus Primus)*, és különféle anyagokból *(de diversis materies)* állította össze.

A kéziratos gyűjtemény előlapjának szövege a következő: „Dictum Ciceronis / Non ut edam vivo, sed ut vivam edo + / Anno Domini 1010 / Transilvani Hungari ad Christum Conversi / perhibentur. ita Pater Timon / Samuel Timon / ex Soc.[ietate] Jesu”. Timon Sámuel (1675–1736) tudós, tanár, jezsuita áldozópap és történetíró, aki 1725/26-ban Kolozsváron a szemináriumot vezette. Timon célja a korábbi magyar történelmek hiányainak pótlása, hibáinak kiigazítása volt. Ő a magyarországi modern kritikai történetírás egyik úttörője. Kritikai programja szerint az igazságra kell törekedni, nem a másokkal való egyetértésre. Az általa megfogalmazott kritikai történetírás azt jelentette, hogy nem csupán a királyi krónikákra kell támaszkodni, hanem mindenekelőtt a történeti forrásokat kell felkutatni nemcsak a hazai, hanem a külföldi levéltárakban is. Ezután

az összegyűjtött anyagot össze kell hasonlítani egymással, mert csak akkor lehet hiteles tényeket felmutatni. A történeti feldolgozásnak az a célja, hogy a magyar utódok megtanulják, hogyan nézzenek hazájukra, a külföldiek pedig megbecsüljék az apostoli királyságot.[1] A kéziratos kötet címlapjának szövege így hangzik:

> Sermones de Diversis / Pro faciliori usu Concionatorum, in omni occurentia ac necessitate, quos cum magna diligentia ex variis auctoribus excerpsit ac scripsit variis in locis Pater Frater Isidorus Mihálcz Ord.[inis] Min.[orum] S.[ancti] P.[atris] nostri Francisci St.[rictae] Obs.[ervantiae] in V.[enerabili] Conventu Estelnekiensi ad S.[anctum] Georgium martirem / Anno Domini 1759 / Thomus Primus / De diversis materiis.

Mihálcz Izidor 1713-ban született Altorján. 1732-ben lépett be a ferences rendbe, majd hat év múlva pappá szentelték. Szűz Mária tisztelője volt egész életében. 1740-ben Zágonban adminisztrátor, majd 1742-ben Medgyesen, 1754-ben Esztelneken házfőnök, 1760–1764 között Maroszentgyörgyön gróf Petky Istvánnál házikáplán volt. 1781-ben hunyt el a csíksomlyói ferences rendházban.[2]

György József ferences történész rendtörténeti monográfiájában a Magyarbodzán szolgálatot teljesítő lelkészek között (1758-tól 1761-ig) említi meg az esztelneki rendházban lakó minorita ferencest.[3] A megtalált kéziratos szövegkorpusz szerint a szerző ferences szerzetes, egyházi szónok, aki prédikációkat keltezett Szárhegyen, Esztelneken és Torján.

P. Losteiner Leonárd *Istennek kincses tárháza, mely a csíksomlyai csudálatos Szűz Mária szent képénél rég üdőtől fogva osztogattatik* című gyűjteménye többször említést tesz róla. Losteiner elbeszélése szerint Mihálcz 1772-ben Szamosújvárott tartózkodott, köszvényben szenvedett, betegségében a csíksomlyói Máriához fo-

1 Lásd Sőtér István és klaniczay Tibor, szerk., *A magyar irodalom története II. (1600-tól 1772-ig)*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 412–413; Hölvényi György, „A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend", *Magyar Könyvszemle* 90 (1974): 232–248; Richard Marsina, „Samuel Timon and His Views on the Early Slovak History", *Studia Historica Slovaca* 13 (1984): 91–105; František Oslanský, „Samuel Timon és az ő kritikus hozzáállása a magyar királyság történetéhez a középkorban", *Kisebbségkutatás* 15, 1. sz. (2006): 174–176. Online forrás: http://jezsuita.hu/nevtar/timon-samuel/; https://jezsuita.hu/p-timon-samuel-sj-az-igaztalanul-elfeledett-jezsuita-tudos/.

2 Pénzes Lóránd, „A bodzavámi vesztegintézet káplánsága", *Acta Siculica* (2012–2013): 513–539, 515, https://epa.oszk.hu/03300/03308/00006/pdf/EPA03308_acta_siculica_2012-2013_513_539.pdf.

3 György József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben* (Cluj–Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1930), 413, 439, 191, 211, 275, 417, 545.

hászkodott és meggyógyult; 1775-ben lovasszekérrel utazott, egy meredek helyen haladtak el, a szekér lovastól a mélybe zuhant, de neki időben sikerült leszálnia, így megmenekült. 1779-ben, amikor a csíksomlyói kegyszoborral kapcsolatos csodákat vizsgálták ki, ezt a két csodás esetet esküvel is megerősítette.[4] Losteiner továbbá megemlíti, hogy

> érdemes szerzetes öreg atyánkfiainak, P. Zsombori Andrásnak és P. Mihálcz Isidorusnak, ennek szavaiból (ti. prédikációjából), annak írásiból értettem, hogy a 18. századnak elein Kantában egy öreg szerzetestől még gyermekkorokban hallották eredetéről ezen (csíksomlyói) szent képnek, hogy ez mint mennyei ajándék Istentől ezen helységnek ajándékoztatott légyen, kérésére tudniillik egy /---/ szerzetesnek, aki is, midőn a kertben sétálva buzgón törekednék megszerzéséről egy édes képnek, csudálatosan előtte állani eztet szemlélte és tisztelte.[5]

Losteiner azt is lejegyzi, hogy Mihálcz 1746-ban Csíkmadarason mondott temetési beszédet

> a néhai homoródszentmártoni Bíró Gábor úr temetésén, ahol halotti beszédében a néhai, azon szent képet nagyon tisztelő úrnak dicsíretére csudálatosnak nevezé, és a jelen levő tisztelendő urak közül egy szentszéki nótárius, Simon András azt az asztalnál előhozván, mondá: csudálatosnak azon képet nem is olvastam valaha, nem is hallottam. Ezen szókra a klastromnak jelenlevő elöljárója, P. Potyó Bonaventura felele, hogy ezt kívánná meg bizonyítani...[6]

Mihálcz több temetési beszédet is mondott – a felfedezett gyűjteményben is találunk példát *sermones de funebris*re (pl. Sermones in Funere Virginis Monicae Boer Filiae viduae Ursulae Boros [1759. aug. 1759] quae eciam de nascitur Anno Do 1759 Die 11 Augusti [quo die supulta erat Anno 1758. Filia ejusdem viduae. Susanna Boer] in hujus Funere Die 13. Augusti Fr. Isidorus habuit Sequentem dictionem. [97. oldaltól], vagy Dominica 3. post Pascha. Modicum. Sermo Funebris 1759 in exequis Francisci Phileph [161. oldaltól]).

4 Mohay Tamás, *„Istennek kincses tárháza...”: P. Losteiner Leonárd ferences kézirata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról* (Csíksomlyó–Budapest: Csíksomlyói Ferences Kolostor–Szent István Társulat, 2015), 116.

5 Mohay, *„Istennek kincses tárháza...”*, 86.

6 Uo., 99–101.

A prédikációskötet tartalomjegyzéke és a szövegkorpusz érdekességei

A gyűjtemény (187 fol.) latin nyelvűnek van feltüntetve, de számos magyar szövegrészlet olvasható benne. A szövegek fekete tintával vannak lejegyezve vastag, sárgás, porózus papírra. (18,5x12 cm). A kéziratos kötet betűrendes *Index materiarum*a 1761-ben készült. A kötetben található prédikációk legkorábbi keltezése 1728-ból való, a legkésőbbi 1772-ből. A legtöbb szentbeszéd keltezése a szövegek végén van feltüntetve: pl. *Dominica 10. post Pentecostes* (1759, Esztelnek – 92. old.), *Dom. 6. post Pascha* (1760, Szárhegy – 331. old.). Ritkábban fordul elő a szöveg elején való hely- és időmegjelölés: pl. *Dom. 15 post pent.* (*Anno 1758 Torjae* – 279. old.). A kézirat végén található 1799-ből egy bűnösség miatti bocsánatkérő cédula/bejegyzés. A legrövidebb szöveg – *Dom. 3. post Pent.* (1760, 307. old.) – csak egy oldal terjedelmű.

A prédikációk szerkezeti egységekre vannak tagolva, de nem beszélhetünk következetességről. A beszédek szerkezeti egységeiként a gyűjteményben a következő fogalmak jelennek meg: *Textus*, *Exordium*, *Aplicatio ad Evangelium*, *Aplicatio moralis*, *Aplicatio ad populum*, *Propositio*, *Confirmatio*, *Historia*, *Moralizacio*, *Donum oratoris* és *Divisio*.

A kötet az év több ünnepére tartalmaz beszédet: *sermones de tempore*: *Dom. 6. post Pascha* (Szárhegy, 1760), *Festum Transfigurationis (Anno 1728 tunc scripsit haec nunc vero sunt Anni 1759 a Xti Nativitate)*, *Sermone in Nativitate B. V. M.*, *Assumptio B. V. Mariae* (Esztelnek, 1759), *Pro Annunciacione B. V. M. aut pro Nativitate Xti facile poteris aplicare Superiorem Sermonem incipiendo a Confirmatione pag. 317.*, *Dominica Pentecostes* (Szárhegy, 1760), *Dominica 3–21. post Pentecostes* (Torja, 1758; Esztelnek, 1759; Szárhegy 1759-1760) és *sermones de sanctis*: *De Sancta Clara Virgine* (1759), *De S. Matheo* (Szárhegy, 1759), *De S. Laurentio Martire, Sancta Felicitate – Die 10. Julis.*, *De 7. Fratribus Machabaeis – Die 1. Augustis*, *De S. Catharina V. et M., De omnibus Sanctis – Vide pag. 332 usque ad pag. 342. 348*.

A kötetben három érdekes cím, témamegjelölés található, amely helyi ünnepeket jelöl(het): *Sermo de Angelis in Szárhegy 1759. die 2. s[eptem]bris* (225. old.), *Exhortatio Praeliminaris* (250. old.) és *Annotatio in metu Tartarorum Anno Do 1759* (290. old.).

Gyakori a sermók tartalmi és szövegbeli összekapcsolása: pl. *Dom. 19. post pent. 1759 – Vide supra pag. 97 usque ad pag. 103.* (224. old.), *Pro novo Anno*

erit aplicabilis a pag. 231. incipiendo a Confirmatione usque ad pag. 244. Szárhegy (249. old.).

A prédikációskötet végén található az *Index Sermonum de Diversis* (385–387. old.). Ezután váltás történik a kötetben: *De Ascensione Xti in Caelum 1772* (383. old.) – *Vide pag. 389.* (384. old.) A kötet legvégén két papírlap van elhelyezve. Az első *Ego Aronicus Ilyés Redidatu...* felírással kezdődik (393. old.) – ennek az írásmódja teljesen eltér a többi szövegtől –, ezt követi az említett bocsánatkérő cédula.

Érdekessége a felfedezett kéziratos ferences prédikációskötetnek, hogy a 348. és 382. oldalak között egy a csíksomlyói búcsú történetét ismertető írás található latin és magyar nyelven: *De Extensione Csikiensis processionis Pentecostalis* – az *Index Sermonum* szerint: *De origine processionis Csikiensis*. Tanulmányomban ezt a szöveget szeretném megvizsgálni és a közismert történeti forrásokkal összevetni.

A csíksomlyói búcsú és a vele kapcsolatos narratívák (dióhéjban)

Az obszerváns ferencesek 1442-ben telepedtek meg Csíksomlyón. IV. Jenő pápa 1444. január 27-én kelt bullájában búcsút engedélyezett mindazoknak, akik az épülő ferences kolostor javára adakoztak.[7] A templom és a kolostor 1448-ra készült el és a Sarlós Boldogasszony tiszteletére szentelték fel.[8]

A csíksomlyói búcsú eredete, kezdete a pálos rendhez köthető, valamint a Salvator kápolnához, amely a kezdeti helyszíne, középpontja volt a búcsújárásnak.[9] A búcsú pálos eredetét az is megerősíti, hogy a renddel függ össze a csodatévő Mária szobrának vagy képének tisztelete, a szombati Mária-tisztelet és a kálvária kiépítése (Mária-kultusz és a Passió összekapcsolódása).[10] 1475-ben IV. Sixtus pápa kijelentette, hogy minden pálos monostorban elnyerhető a szentévi búcsú, majd VIII. Ince pápa 1484-ben kiadta azt a búcsúengedélyét, miszerint a pálos templomokban pünkösdszombatján és -vasárnapján elnyerhető a búcsú.[11]

7 Szabó Károly, szerk., *Székely oklevéltár II. kötet: 1520–1571* (Kolozsvár: K Papp Miklós, 1876), 153–154.

8 Darvas-Kozma József, *A csíksomlyói pünkösdi búcsú eredettörténete* (Csíkszereda: [s. n.], 2011), 40–42.

9 Uo., 68.

10 Uo., 52–54., 68.

11 Uo., 67.

Darvas-Kozma József szerint az 1567. évi hargitai csatával a csíksomlyói búcsújárás hit- és önvédelemmé alakult át, pünkösdszombatja pedig a székelyek hitvédelmi és búcsújáró napjává vált.[12] A búcsújárás másik nagy változása a 18. században történt. II. József császár 1772-ben megtiltotta a többnapos zarándoklatokat, majd 1787-ben betiltott minden zarándoklatot.[13] Ebből az időszakból több írás maradt fent a búcsú és körmenet történetéről. Ebből kifolyólag ezt a kérdést tehetjük fel a csíksomlyói búcsú történetével kapcsolatban: hagyományteremtés, értékvédelem vagy összegzés céljából szaporodtak meg a búcsú történetét megörökítő írások a 18. században (különösen a második felében)? Úgy gondolom, hogy II. József rendelkezései következtében mindenképpen értékvédelemről, összegzésről, példaadásról beszélhetünk.

A búcsúval kapcsolatos narratívák közül az egyik legismertebb a hargitai csatáról szóló történet. Eszerint a pünkösdszombati búcsújárás eredete 1567-re megy vissza, amikor János Zsigmond erdélyi fejedelem haddal próbálta a csíki székelyeket unitárius hitre téríteni.[14] Cserei Farkas *Geographia Mariana* című alkotását tekintik az 1567-es hargitai csata és a csiksomlyói búcsú történeti forrásaként. Cserei munkáját legpontosabban 1862-ben Nagy Imre idézte *A csíksomlyói tanoda és nevelde* című írásának egy jegyzetében, a gyulafehérvári püspöki levéltárban őrzött eredetiből.[15] Endes Miklós csíki származású történész is lejegyezte a búcsú történetét Csereit idézve.[16]

12 Uo., 108.

13 Uo., 124.

14 Mohay Tamás, „Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban", *Keresztény Magvető* 111, 2. sz. (2005): 107–134, 107–108.

15 Az eredeti, mindössze három oldalas kézírásos irat a gyulafehérvári Püspöki Levéltárban a 356/1780. szám alatt található: *Testimonium Ill(jstrissi)mi D(omi)ni quondam Wolfgangi Cserei De Origine Processionis et Devotionis Pentecostalis*. Mohay, „Egy ünnep alapjai...", 109.

16 „A székelyek, amióta a scithiai pogányságból kitértek, mindenkor (...) az igaz hitben megmaradtak. Elfajulván tőle a Blandrata György dögletes tudománya után az ifjú János király arra vetemedik (...), végzést is írva az 1566. esztendőben (...) hogy az erdélyi birodalomban mindenek Blandrata Györgytől függjenek, s a tőle választott papoktól hallgassanak. (...) E végzés mellé nem akarának állani a csíki székelyek; (...) felmérgelődék azért, s a következő 1567. esztendőben sok fegyveres népet bocsáta rájuk, hogy erőszakosan kitérjenek az igaz hitből. Vala (Gyergyó-) Alfaluban egy buzgó lelkű, istenfélő megyés pap, István nevű. Ez jobbán is febuzdítá állhatatosságra a népet. Elszánák magukat, vagyonukat és életüket a régi szent hitüknek az oltalmára (...) Azt végezték, hogy (...) e szent képhez gyülekezzenek, s egy szívvel-lélekkel könyörögjenek az Istenhez, hogy (...) tekintse őket ilyen nagy szükségükben (...). Egybe is gyülekezvén (...). Mire megérkezik azonban, hogy Udvarhely felől nyomulnának feléjük a hadak, ennélfogva kiválogatták maguk közül, valaki csak fegyvert foghatott, s rendbe állították őket (...). A fegyveres nép hasonló kép imádkozva, eléje kezd vonulni János király hadának. Szembe találkozván, fegyverre kele közöttük a dolog (...), felülfordulának a csíkiek, s

A katolikus források szerint 1727-ben Kolozsvári Pál jezsuita volt az, aki az akkori pünkösdi búcsú alkalmával – mint ünnepi szónok – a búcsú eredetéről, okáról és kezdetéről először beszélt. Szerinte a búcsú eredete, oka, kezdete és története a csíksomlyói templomban levő csodatevő Mária-szoborral és János Zsigmond erdélyi fejedelemmel hozható összefüggésbe. Ezt a történetet azóta elismertnek és hivatalosnak tartja mind az egyházi, mind a világi történetírás.[17]

Mihálcz Izidor: *De origine processionis Csikiensis*

A hitszónok alkalmi beszédének célja „a' mű régi magyar nemzetűnknek" a Boldogságos Szűz Máriához való nagy szeretetének és ájtatosságának bemutatása, „a' mely történt Ao Do 1550 pünkösd előt egy nehány napokkal, az Iffiu Zápolya János Áriánus idejében."[18]

Mihálcz már a szónoklata elején jelzi, hogy

> Ao 1727 mikor amaz Bóldog emlékezetü Angyali férfi F. páter Kolosvári Pál a Jésus társaságából (...) a' két Somolyó közöt a' Sálvátor kápolnájánál a' Sz. Apostoli missiónak őrvendetes prócessióját el akarta vólna végezni akkor az ő buzgó ajitatos Apostoli praedicátiójában" megválaszolta azt a kérdést, hogy „Mi az oka hogy ma, az igaz hütbe vattok, és eddig abban hiven meg marattatok?[19]

---

a király hadának jórészét levágták, s a többi nyakra-főre vissza szalada. Elvégződvén a verekedés, visszafordulának hazafelé a csíkiek, s amikor közelgettek volna a klastromhoz, eléjük ment az otthon maradott nép, kimondhatatlan örömmel fogadták egymást, s együtt zengő dícséretekkel a templomba sietének, hol a nagyhatalmú Szűznek a szép képe előtt hálát adának az Úristennek, hogy őket az igaz hit üldözőitől megmentette. Történék a dolog 1567-ben pünkösd szombatján. Annak emlékezetére most is minden esztendőben azon napon egybegyülnek oda, de nemcsak Csíkból." Csíkszentsimoni Endes Miklós, *Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 65–66, https://adatbank.ro/html/cim_pdf2374.pdf.

17 Péterffi Károly SJ (1700–1746) történetíró, Losteiner Leonard OFM (1744–1826) történész, Veress Lajos OFM (1697–1763) házfőnök, Mihálcz Izidor OFM (1713–1781) concionátor, Cserei Farkas (1719–1782) bölcselettudor, udvari tanácsos és előadó.

18 Mihálcz Izidor, „De origine processionis Csikiensis", in Mihálcz Izidor, *Sermones de Diversis / Pro faciliori usu Concionatorum, in omni occurentia ac necessitate, quos cum magna diligentia ex variis auctoribus excerpsit ac scripsit variis in locis Pater Frater Isidorus Mihálcz Ord.[inis] Min.[orum] S.[ancti] P.[atris] nostri Francisci St.[rictae] Obs.[ervantiae] in V.[enerabili] Conventu Estelnekiensi ad S.[anctum] Georgium martirem / Anno Domini 1759 / Thomus Primus / De diversis materiis*, 348–349.

19 Uo., 349–350.

Kolozsvári a beszédében három választ is adott: „Elsőben. Köszönyétek az Isten Annyának. Másodszor. a' Csik Somolyói F. páter Franciscánusoknak. Harmadszor. a' F. páter plébánus uraknak."[20] A ferences szónok a jezsuita prédikátor beszédét használja fel, és erre alapozva adja elő a búcsú történetét.[21] Az „iffiu Zápolya János (...) Csik, Gyergyó és Kászon Székekben az Árius dőgletes és kárhozatos Eretnekségét bé akará hózni Ao 1550. Találtatot akkor a' Csik Somolyai Clastrumban a' Sz. Ferenc fiai közűl egy buzgó Conciónátor ki-is halván szándékát (...) Ellenne álla azért nagy bátron ezen erdei vad kannak (...)[22] az Isten-Igéjének buzgó hirdetése által."[23] Ezt követően Kolozsvári alapján közli az egykori csíksomlyói ferences lelkesítő szavait.[24]

> Vala abban az üdőben Gyergyóban Alfaluban egy buzgó Apostoli plébánus, – Vulgo. Pap István (marginália) –, és ez meg halván miképpen Zápolya János akarná bé hozni Csikban, Gyergyóba, és Kászonban, az Árius dögleletes Eretnekségét. Ez azért mind igaz Finees (...) a' magyar Izraëlért (...) mind második Mójzes fel álla Farahó ellen (...), és bisztatni kezdé Gyergyó Széket.[25]

Mihálcz latinul Pap István buzdító szavait is megörökíti.[26]

> És minyájon a' Férfiak és Aszszonyi rendek azők lelki kalauzokkal, lelki attyokkal el menének a' Csiki Somolyai klastromba, itten egybe gyülvén, Gyergyó fel Csik és al Csik el végezék buzgó könyörgéseket a' B. Szüz Maria ajitatos képe előt, ajálván magokot ezen edes Annyának. Ezek után el indulának a' férfiak és Aszszonyok kardokkal, vas vilákkal, kaszákkal, azők két lelki kalauzokkal (...) All Falvi plébánussok és a' csiki klastromnak

20 Uo., 350.
21 „Ex Archivio Claudiopolióno Societatis-Jesu á patre Paulo Kolosvári vive vocis oraculo prolato tempore missionis Apostolicae in monte Salvatoris". Uo., 351.
22 Dávid és Góliát történetét hozza bibliai párhuzamként.
23 Mihálcz, „De origine...", 351–352.
24 Két fontos üzenete van: „Sed eamus et moriamur pro Xto, moriamus pro fide et vera Ecclesia. Et quid factum est? Magis elegerunt mortem, quam Sectam Arij, hinc factum est..." Uo., 352–353.
25 Uo., 354.
26 „Qui timent Dominum sperent in Domino. Ah clari Xtiani! Moriamur pocius pro Xto, et Xti Ecclesia. Arius negavit Xti Deitatem, et antequam sinus Arij Sectatores moriamur pocius antequam Xtam Dei Filium negamus. Ad arma ergo omnes o Xtiani! (...) Ad arma ergo omnes! (...) Eamus ergo omnes et moriamur pro Xto. Vivat Jesus, vivat Jesus!" Uo., 354–356.

Conciónátorával (...), és érkezven a' Csiki lázra, ottan szembe találván az Arius hamis prófétáit, fel kiáltának.[27]

Miképpen még az Aszszonyok is el szánták vólna magokot a' halálra az igaz hütért, fel kiálta és aszt mondá (Zápolya János): Hagyunk békét nékik: mert a' hol az Aszszonyok fel támadnak és táborba mennek, ottan egyebet nem remélhetni hanem utólsó veszedelmet és pusztulást... Szükség azért itten aszt is tudni, hogy a' kik a' táborba nem mehettek vala ugy mind a' küsdedek, Szoptatósok és öregek. Ezek a' Csiki Clastromban marattanak vala. Erant autem aninimiter perseverantes in Oracione, ante Statuam B. V. Mariae.[28]

Mihálcz a nép imádságát is beépíti prédikációjába latin nyelven.[29] A győzelem után a székelyek „imé minyájon zöld ágat hoznak vala kezekben, a' leányok koszoruson le eresztet hajjal, a' férfiak puskákkal, vas villákkal."[30] „Ó mely nagy öröm vólt az, mikor az Attyák és Annyák látták a' harcról meg jött magzatokot."[31] A szónok annyira kedveli a részleteket, hogy még a székelyek győzelmi énekét is felidézi latinul.[32]

Ezt követően a búcsú története kapcsán a ferences concionátor hazabeszél és szülőföldjének búcsúval kapcsolatos néphagyományait beszéli el. Ez a rész egyedi és új a búcsú történetének narratíváiban.

Látván a' kegyetlen Zápolya János, hogy semmit nem tehetne a' csiki népnek fordula nagy dühüsséggel (1551-ben) Három Székre kedves hazámra fel nevelő dajkámra, hogy

27 Uo., 356–357. „Adjuvabunt nos Jesus et Maria. Et sic in Nomine Jesu et Mariae oves Xti pugnabant cum lupis, hoc est Xtiani cum Hereticis. Et ecce: Exercitus Xti vicit exercitum Luciferi. Vicit Mojzes et Aron Farahónem, vicit Dávid Fhilisteum hoc est vicit Jesus verus David Philisteum Zápolya. Vidua Judit vicit Hollofernem sic vicit Maria Auxilium Xtianorum Juniorem Joannem Zápolya (...) Vivát Jesus! Et Maria Mater ejus! Gratias Deo qui dedit nobis victoriam per Jesum Xtum." Uo., 358.

28 Uo., 360–361.

29 „Ad te clamamus, ad te suspiramus gementes et flentes O mater clara. Auxilium Xtianorum. Eja ergo advocata nostra illos tuos misericordes oculos ad nos converte. Sancta Maria succure miseris, o Maria monstra te esse Matrem." Uo., 362.

30 Uo., 363.

31 „Exemplo victoriae"-ként Tóbiás történetét hozza. „Nagy öröm vólt akkor mikor látta az öreg Tobiás ező fiát egésségben visza jőni (...) ező fia elejében mene és meg csókolá őtöt a' feleségével, és mind ketten sirni kezdének őrőmőkben." Uo., 364.

32 „Gloria in excelsis Deo. Gloria patri et Filio et Spiritui Sancto, qui dedit nobis victoriam hanc per intercessionem sanctissimae Dei Genitricis Mariae. Sanctus Sanctus Sanctus Dominus Deus Sabaot. Agamus ergo gracias liberatrici nostrae Mariae pro hac victoria. Salutamus omnes Mariam quae multum laboravit pro nobis." Uo., 365.

ottan aző sárkány mérgét ki ontaná (...). Egybe gyülvén azért viszont Csik, Kászon és Kézdi Szék elejébe menének ezen vad kannak, és Vásárhely mellet az Al Torjai határon megütközvén az ellenséggel, elsőben Jésus Máriát kiáltának, annak utána szembe szálván véllek ugy meg szégyenülének hogy ottan maradván nagyob része az ellenségnek, egy nagy halmot rakának a' melynek neve Pókahalma, mind az mái napigis. Ezen victóriának emlékezetére mikor az Al Torjai határkerülők Húsvét napján lóháton határt kerülnek, mihent ezen helyre érkeznek le szálván lovokról minyájon térden álva az égre fel fogott kézzel igy kiáltanak Jésus, Jésus, Jésus! Jöj a' mű segitsgűnkre, és őriz meg minden látható és láthatat ellenségünktől. Mária! Mária! Mária! Magyarok pátrónája elne hagy műnköt. Kézdi Széknek azért nagyob része meg maradván az igaz hütben, minden esztendöben in graciarum actionem pünköst napján meg látogattyák a' Csiksomolyai B. Szüz Maria képét hálákot adván az Istennek és azők Sz. Annyának hogy igaz hütben meg marattanak az Isten Annyának érdeme és esedezése által. De az is csudára méltó dolog hogy a' szólgák és szólgálók karácsomba mikor meg szegödnek, olyan Condicióval szegődnek meg gazdájokkal hogy Pünköstben a' Prócessióra el bocsátassanak, innen a' klastromtól jönnek a' kézdiek másnapra Sz. misére Kézdi Sz. lélekre a' hová az egész kézdi egybe szokot gyűlni pro solemni graciarum actione, hogy az Isten ököt meg tartotta az Arius dőgletes Eretnegségétől.[33]

Ezt követően beszédet találunk a beszédben – „Eszébe jutván a' lelki kalauznak mely nagy vétek vólna a' háládatlanság kezde buzgón predicállani a' pünköst ünnepi előt aző hiveinek az háláadásról és az háládatlanságról ezen képpen."[34] Amikor Kolosvári Pál a feltett kérdésére („Imé tugyátoke miért marattatok meg mind eddig az egy igaz űdvőzittő hűtben?") másodszor is elmondja a válaszokat, akkor

33 Uo., 366–369.

34 „Ingratitudo triples est, et habet tres gradus. Primus gradus malus est. Beneficium non Compensare. Decundus pejor Beneficius oblivisci. Tertius pessimus, Beneficio male facta rependere. (...) Quid voverimus Deo et sanctissimae matri ejus ante annum in Conventu Csikiensi Coram statua B. V. Mariae, meminerilis ergo hujus voti, et ea quae vovistis altissimo. Displicet enim Deo stulta promissio. Venite ergo ad Mariam Csikiensem, venite ad matrem Admirabilem cujus ope et auxilio liberati sumus ab omni Heresi Arianae factionis et persidiae. Venite ergo salutemus Mariam Csikiensem quae multum laboravit pro nobis. His et similibus verbis animati facta est proma processio pro die Pentecostes. Ex Gyergyo, pago All Falu. Pro solemni graciarum actione, ad conventum Csik Somlyoviensem ut ibidem gracias agentes Deo et B. V. Mariae liberatrici suae. Vota sua redderent Domino Coram omni populo ejus, haec est origo Csikiensis processionis pentecostalis ad B. V. Mariam Visitatem." Uo., 370–373.

„az emlitet két buzgó lelki kalauzoknak szorgalmatos" munkája mellett önmagát is kiemeli (szónoki és rendi öntudat jele).[35]

Ezt követi a búcsú történeti forrásának megerősítése, hitelesítése, ugyanakkor a kutató számára egy filológiai kirakósjáték:

> Ezen elöb emlitet praedicátión jelen lévén F. páter Senior Michael Balásffi. (...) Ez halván páter Kolosváritól ezen emlitet szókot. En mind ezeket vettem ki a' kolosvári pater Jesuiták Archiviomából és ottan fel lehet találni akárkinek ezen dólgot. Páter Mihály ezeket halván meg őrvende az urban és leg ottan ira Kolosvarrá a' mü Clastromunkba az ottan lévő akkori Conciónátornak (kinek neve vala Pater Dominicus Péterffi Concionator actualis...). A hitelesség miatt Mihálcz a levél szövegét is közli.[36] Péterffi „szorgalmatossan el menvén és mindeneket investigalván ugy találá a' mint F. páter Kolosvári Pál praedicállotta vala. Levelet irván azért páter Dominicus páter Mihálynak, meg irá a' Csiki processionak kezdetét szóról szóra. En azért méltatlan Conciónátor kérem a' Csiki klastromban léven a' mikor a' Templom fel szentelése napjára, praedicátióra akartam vólna készűlni maga páter Mihály hozzám hozá a' páter Dominicus levelét in originali és meg beszéllé egészen hogy és miképpen kapta vólna ki P. Dominicus által a' kolosvári páter Jésuiták Archiviomokból. Le is irtam vala akkor magamnak az akkori praedicációmban Ao. 1746 alt. Április. Hogy pedig ezen dolog pro memoria aeterna fen maradna. A páter Dominicus levelét a' Csiki klastrom protocolámában bé irták Fide nostra sacerdotali, ottan a' ki keresni és tudni akarja meg lehet látni és találni. Enis meg irtam itten a' mint a' páter Dominicus leveléből láttam, és az őreg páter Mihálytól hallottam ki jelen vólt a' páter Kolosvari praedicatioján, de nem csak magamét irtam meg senem magam fejemtől hanem a' mint a' régi jó hiteles szerzetesektől es világiaktól hallottam...[37]

A filológiai kirakósjáték mellett Mihálcz beszédének más érdekességei is vannak: pl. felsorolja a búcsú történetének „terjesztőit"

35 „(...) haec est genuina descriptio Csikiensis Processionis Pentecostalis per patrem Isidorum Mihálcz Ordinis Min. S. P. M. Francisci Strictionis observiantiae ex sede siculi cali Kézdi de All Torja, a' Genitoribus Michaele Mihálcz quondam ex Gelencze alias All Torja. Hunc Sermonem ego produxi in Esztelnek Csik et Gyergyo. Tandem conscripsi pro eterna memoria in Maros. Sz. György in aula Comitis Stephani Petki Anno 17bo. P. t. Capellanus aulicus major." Uo., 374–375.

36 „Kérem F. Attyaságát menyen el a' F. páter Jésuvitakhoz és kerestesse fel ottan az Archiviumban a' Csiki prócessiónak eredetét és kezdetét miképpen vólt és kezdetét..." Uo., 376–377.

37 Uo., 378–379.

Hallottam magától az őreg páter Mihálytól. Frater Miklostól az őreg János Diáktól ki Sz. eletű Remete életet élt a' Sálvator hegyén Sz. Léleki nevű Terciariustól Fr. Bálinttól. Erős Ferenczt̃ől, ki acceperunt a' Fratre Leone Balog, qui mortuus est in Conventu Csikiensi Anno Do 1729. aratis 10.[38]

számba veszi a búcsú egyes népi szokásait

az Erdélyi nagy urak es az egész cathólicus Státus meg jelenvén ezen Csiki procession, mikor a' generalis prócessiókot járták a' Sálvátor hegyén kivált a' nagy urak mezitláb kerülték meg a' Sz. Sálvátor hegyét... a' Sálvátor oltárát térden álva kerülték meg az ájtatos hivek. Ezt igen Sz. helynek hallottam lenni itten éjjeli Angyali prócessiók és ének szók hallattak. Láttam egy keresztet itten a' melyre fel vala irva: Itten ezen a' szent helyen láttatot az égig fel egy lajtorja, melyen az Angyalok fel s alá járnak vala. Ez vólt a' Sálvátor kicsin Sannctuariomán kivül közel a' Sánctuariomhoz.[39]

megemlíti a búcsú megerősítésének egyes intézkedéseit

Ezen pünköst napi prócessiót az egész Cathólicus Status Erdélyben quasi pro voto vette volt be: minden esztendőben, in honorum B. V. Mariae. Pro solemni illa victoria contra juniorum Joanem Zápolya post hanc victoriam extensa est haec solemnis processio eciam alia loca victoria.[40]

és azt, hogy ő is több búcsújárásnak a szemtanúja volt

Láttam itten a' mólduvai processiót Ao 1732. Láttam a' kolosvárit Ao. 1731. Régentén hallottam a' fide dignis hogy nagy Váradról Posonból Budáról, és egész magyar Országnak nagyob részeiről el jöttenek ezen solemnis prócessióra keresztekkel nagy ajitatossan.[41]

38 Uo., 380.
39 Uo., 380–381.
40 Uo., 381.
41 Uo., 382.

Összegzés

Cserei tudósítása hiteles és elfogadott történelmi ténnyé vált anélkül, hogy a 16. századot ismerő és értő történészek bírálat alá vették volna az ismertetést. Ez a történet első hallásra is kerek egésznek, megszerkesztett elbeszélésnek látszik. Azonban a benne foglalt ellentmondások azt bizonyítják, hogy egy későbbi kor, a 18. század felfogását vetítik vissza a 16. századra. A gyergyóalfalui István nevű pap kiléte nem bizonyított – sírköve utólagos alkotás, annak bizonyítására, hogy létezett és ezért az elsőség az alfalusiakat illeti meg a búcsúkor. Mihálcz beszédében feltűnik egy második lelkivezető is, egy csiksomlyói ferences concionátor. Minden forrás pünkösd szombatjára teszi a búcsú idejét – Mihálcz is. Az erről írók három évszámot jelölnek meg – a különböző évszámok (1556,[42] 1559[43] és 1567[44]) egyazon történettel kapcsolatban, az esemény valódiságát kizárják.[45] Mihálcz 1550-et (Csíkszék megtámadása) és 1551-et (Háromszék megtámadása – mindkét esetben az ifjú Zápolya János a támadó) nevezi időpontnak.

Mihálcznak a csiksomlyói búcsúról szóló forrásszövege, narratívája abban, ahogyan a forrásokat, hagyományokat, szokásokat összegyűjti, kezeli, ötvözi, közvetíti, a kötet első lapján feltűnő Timon Sámuel kritikai történetírási elveivel mutat rokonságot. Ferences prédikátor és jezsuita történetíró találkozása valósul meg az elvekben, a módszerekben, a Patrona Hungariae toposzban. Mihálcz is igazságra, részletességre, alaposságra törekszik a búcsú történetével kapcsolatban, akárcsak Timon a történeti krónikáiban. Ugyanakkor az is kijelenthető, hogy a ferences prédikátor szövege egy új láncszem, forrás a búcsú történetének kialakulásában/kialakításában, amely a történelem- és társadalomtudomány, a filológia és a néprajz számára is értékes adatokat, kutatási lehetőségeket rejt.

42 Leonard Losteiner az 1556. évre időzíti a történteket. Simén Domokos, „Történelem, vagy legenda? (A csíkomlyói pünkösdi búcsú eredetéről)", in *Vallási néprajz 14: Az unitáriusok öröksége*, szerk. Veres Emese-Gyöngyvér, 22–33 (Budapest: Barca Kiadó, 2008), 29.

43 1559. évre hivatkoznak a Révai Lexikon, Orbán Balázs, valamint a templomkertben levő Nepomuki Szent János kápolna oldaláról a templomba került, majd onnan is eltünt emléktábla: EMLÉKEZETÉRE AZON GYŐZELEMNEK, MELYET 1559-BEN PÜNKÖSD SZOMBATJÁN EZEN A HELYEN NYERT IFIBB JÁNOS SIGMOND KIRÁLY HADA ELLEN AZ MAGA SZ(ent) HITÉT VÉDELMEZŐ SZÉKELY NÉP. Uo., 29.

44 A CSÍKI ÉS GYERGYÓI NÉP 1567-BEN PÜNKÖSD SZOMBATJÁN FEGYVERREL VÉDTE MEG HITÉT JÁNOS ZSIGMOND HADAIVAL SZEMBEN, ENNEK EMLÉKÉT ŐRZI A PÜNKÖSDI BÚCSÚ. Uo., 29–30.

45 Uo., 22–32.

Szelestei N. László

Similitudo

Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséről, I.

1750–1751-ben Kolozsvárott Gyalogi János jezsuita szerzetes (1686–1761) *Sacri sermones, opus dominicale, I–II* címmel adott ki rendtársa, Csete István (1648–1718) 36 kötetes kéziratos hagyatékából 89 vasárnapi prédikációt.[1] Augustinus Hingerle provinciális kiadási engedélye Kolozsvárott 1748. június 21-én kelt. Gyalogi 1750. február elsején keltezte ajánlását. A kiadvány 1–10. lapjain Gyalogi Csete Istvánról írt *Qui vir fuerit R. P. Sigismundus Vizkeleti?* című szövege, a 11–38. lapokon pedig egy traktátus olvasható *De eloquentia sacra* címmel.[2]

Knapp Éva a *De eloquentia sacrá*ról megállapította, hogy azt Gyalogi részben saját prédikátori tapasztalatai, részben a Csete-kéziratokkal végzett munka összegzéseként készítette el.[3] A kutatók sokat vizsgálták Csete István kiadott pré-

1 Stephanus Csete, *Sacri sermones opus dominicale, quod ex posthumis Authoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparavit, et … edidit P. Joannes Gyalogi* (Claudiopoli: Acad., 1750–1751). (A megjelent két kötet a *Pars hyemalis* és *Pars vernalis;* a III. kötet, *Pars autumnalis* kézirata: Gyulafehérvár, Batthyáneum, Ms. I–150.)

2 Per Inclytam R. H. Coronam, ad novellos Divini Verbi praedicatores *De eloquentia sacra, ex Verbo Dei docendo, delectando, movendo: operante salutem in medio terrae, praelimilare.*

3 Knapp Éva, „Egy ismeretlen irodalomelméleti munka a 18. század első feléből – Gyalogi János (?), De eloquentia sacra (1750)", in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs, Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 31, 227–262 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004). Knapp Éva Gyalogi szerzőségét a felhozott bizonyító érvek ellenére kérdőjellel látta el.

dikációit, amelyeknek a szövege magán viseli Gyalogi János munkáját.[4] A bonyolult szövegösszefüggéseket, a ránk maradt prédikációs köteteket és az azok alapján készített kiadásokat nemrég Gábor Csilla vezetésével Balla Lóránt tekintette át újra.[5]

Gyalogi személye, tevékenysége – különösen a *De eloquentia sacra* –, felkeltette érdeklődésemet: úgy igyekezett népszerűvé tenni a kiadott beszédeket, hogy bennük a tanítás ne szenvedjen csorbát. A prédikációs gyakorlathoz tanácsokat adott.[6] A *docere–delectare–movere* együttes megvalósítását Jézustól ellesett módszerrel próbálta központba állítani.

A kutatók figyelme kiterjedt a sok irányban tevékenykedő Gyalogi egyéb munkáira is. Hubert Ildikó 2014-ben közzétette az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött autográf imakönyvét,[7] Száraz Orsolya a marosvásárhelyi jezsuiták diáriumából kiadta a jezsuita templom alapkőletételekor 1728-ban el-

4 Néhány jelentős megállapítást tartalmazó tanulmány: Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. század egyházi irodalmában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 5–6. sz. (2000): 573–602; Knapp Éva és Tüskés Gábor, „A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban", in *Tanulmányok a felvilágosodás korának irodalmából*, összeáll. Debreczeni Attila, Studia Litteraria 42, 7–39 (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2004); Gábor Csilla, „Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről", in *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. Bitskey István és Fazakas Gergely Tamás, Studia Litteraria 45, 227–241 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007); Gábor Csilla, „Csete István és Gyalogi János prédikációi Szent Erzsébetről: Lelkiség és változó szentségi kritériumok", in Gábor Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés közép- és kora újkori szövegtípusokban,* 171–184 (Debrecen–Kolozsvár: Debreceni Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság Egyetemi Kiadó, 2015); Bartók István, „Lojalitás vagy Habsburg-ellenesség?: Kuruckodó jezsuiták a 18. században", in *Kuruc(kodó) irodalom: Konferencia a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. Mercs István, Modus hodiernus 6, 16–26 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013); Szelestei N. László, „Csete István 1704. évi Szent István-beszédéről", in *Iustitia duce, caritate comite: Válogatott tanulmányok Erdő Péter bíboros, prímás-érsek 70. születésnapjára,* szerk. Kuminetz Géza, 441–449 (Budapest: Szent István Társulat, 2022).

5 Balla Lóránt, *Csete István kéziratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban,* Doktori dolgozatok 20 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2017).

6 Két korábbi kötetemben is a prédikálási gyakorlatot vizsgáltam. Szelestei N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratos prédikációk,* Pázmány irodalmi műhely források 4 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003); Szelestei N. László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratos kötetek),* Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 25 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020).

7 Gyalogi János, *Az hitnek hét cselekedendő igazsági Virág Aloyziához, 1732,* kéziratból sajtó alá rend., bev. Hubert Ildikó (Budapest: METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2014).

mondott prédikációját,[8] Szelestei N. László bemutatta az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött versgyűjteményét (epigrammafüzéreit).[9]

Gyalogi János életéről 1858-ban részletes ismertetés jelent meg, melynek adatait az életrajz magát meg nem nevező szerzője a jezsuita atya *Sylvae opusculorum* című kéziratából merítette.[10] Ugyanebből a kéziratból származik a Varga Imre által közölt *De rebus memorabilibus Transylvaniae Anni 1705.* eredeti magyar szövege, továbbá a *Descriptio Portae Triumphalis Principis F[rancisci] R[ákóczi] D[ucis] F[oederatorum] V[ngarorum] Erectae Claudiopoli 1705*, amely magyar fordításban jelent meg.[11] A címéből és a korábbi ismertetésekből sokat ígérő kéziratra (azonosítottan, a lelőhely megadásával együtt) Száraz Orsolya hívta fel figyelmemet. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms. KJ 178. jelzetű kötetéről van szó, melynek rövid leírását az I. mellékletben közlöm.

A *De eloquentia sacra* tanulmányozása közben Knapp Éva felfigyelt Gyalogi egy érdekes mondatára: „A metaforák, a hasonlatok szerepét a szerző egy helyütt – tőle szokatlan módon – személyes megjegyzésben is nyomatékosítja, megemlítve, hogy belőlük 400-nál többet gyűjtött össze." „Redeamus ad similitudines. Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo colligerem, similitudines quadringento multo plures."[12] Arról, hogy Gyalogit foglalkoztatta a prédikációírás mikéntje, halotti elogiumában is olvashatunk: „animum ad sacram eloquentiam applicuit, quo eum et naturae praesidia, et ars, et comparata plurium annorum studio multiplex sane doctrina sponte incitabant."[13]

A *Sylvae* című, kolozsvári kéziratgyűjtemény IV. *(Poësis Symbolica: De ejus usu, gratia, ac utilitate in Exornationibus)* és V. fejezete (*Similium, et Contrariorum*

8 Száraz Orsolya, „Gyalogi János kéziratos prédikációja 1728-ból", in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére,* szerk. Bajáki Rita et al., Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 386–395 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017).

9 Szelestei N. László, „Gyalogi János epigramma-füzére", in Szelestei N. László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről,* 175–187 (Budapest: Szent István Társulat, 2019).

10 „Gyalogi János magyar jezsuita emlékezete", *A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve* 7 (1857/1858): 3–18. Az ismeretlen szerző forrása lelőhelyét nem adta meg. – Más részletes emlékezés: Némethy Lajos, „A magyar egyházi írók csarnoka: Gyalogi János", *Új Magyar Sion* 10 (1879): 102–112.

11 Varga Imre, „A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról", *Vigilia* 41, 10. sz. (1976): 691–696.

12 Az idézett hely az 1750-ben kiadott értekezés 27. lapján olvasható. Knapp, „Egy ismeretlen...", 258, 78. jegyzet.

13 Knapp, „Egy ismeretlen...", 233.

Centuriae duae) egymással szorosan összefügg, de most csak az V. fejezetről lesz szó; a IV. fejezetről írtakat másutt teszem közé. (Az V. fejezetetben 200 számozott és mutatózott *similitudo/contraria*-tétel található.)

Az alábbiakban Gyalogi kéziratát is bevonom vizsgálatomba, az ahhoz írt bevezető fejezetből (és a *De eloquentia sacra* vonatkozó, azonos gondolatmenetű fejezetéből), továbbá az általa gyűjtött példákból kiindulva, a korabeli tankönyvekre is figyelve közelítek a *similitudo* (hasonlóság) fogalmához. A fogalom nem azonos a retorikai tankönyvek szóképek közé sorolt hasonlatával és metaforájával, jóllehet Gyalogi prédikációiban is bőven akadnak ilyenek, egy-egy példázata szintén szóképből alakult ki. Mindkét esetben az irodalmi művekben meghatározó szerepet játszó „képes beszéd"-ről van szó. Gyalogi prédikációs traktátusában kezdőknek ad tanítást a jól megjegyezhető képekben szólás mesterségéről, parabolákat és példákat helyezve központba; azokhoz fűzve a prédikációk tanulságait. (Természetesen gyakori eset, hogy metafora kifejtéséről van szó, de nem szóképgyűjtemény összeállításáról.) A példák, történetek a bibliai tanítással egyeznek, gyakran az irodalmi hagyományból származnak. Jézus tanításában is ezzel a módszerrel találkozunk. Gyalogi így fejezte be a *De eloquentia sacrá*ban a *Similitudines, contraria* fejezet (III. mellékletben közölt) sorait:

> Az evangéliumokban sok ilyen van. És miként a gyöngyöket selyemfonálra fűzik, hogy együtt maradjanak, és aztán karunkra akasztjuk, hogy mindig szemünk előtt legyenek, így Krisztus, a legfőbb szónok mondandóját parabolákban, mintegy fonálra fűzte, hogy szilárdan emlékezetünkben maradjanak.

A *similitudo* (hasonlóság, az evangéliumokban Jézus gyakran így kezdi tanítását: Hasonló a ...) Cyprinaus Soarius (1524–1593) meghatározásával: a *similitudo* valami hasonlót visz át valamire egy egészen más dologból.[14] Latin kezdőszava sokszor: *Sicut*, *quemadmodum*, vagy *ut*, utóbbi esetben sem sima hasonlattal. Az 1709-ben Nagyszombatban kiadott *Manuductio ad eloquentiam*[15] egyértelműen a mondat-

14 Lib. I. cap. XXI: Similitudo est, quae traducit ad rem quampiam aliquid ex re dispari simile.

15 *Manuductio ad Eloquentiam seu Via facilis ad assequendam juxta praecepta Soarij, artem rhetoricam ex classicis authoribus desumpta et ad usum eorum, qui oratoriam hanc scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata* (Tyrnaviae: typis Academicis, 1709). – A kiadásról: Bartók István, „Manuductio ad Eloquentiam, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója", *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 6. sz. (2017): 816–820.

alakzatok közé helyezi[16] és nem a szóképek közé, alátartozóként említi a példát, parabolát és a rávezetést *(inductio)*.[17] Ludovicus Granatensis (1504–1588) egyházi szónoklattanában[18] a példázat társaságában tárgyalja, a fogalom meghatározása nála azonos Soariuséval.[19] Carolus Regius (1540–1612) *Orator Christianus*ának a fejezetcímében együtt szerepelő fogalmak: *Similitudines, exempla, sententiae.* Franciscus Pomey (1618–1673) *Novus candidatus rhetoricae*jében szintén az előzőkkel egyező meghatározást találunk.[20]

A 18. század közepén a gimnazistáknak Cyprianus Soarius tankönyve alapján tanították a retorikát. A költészet és szónoklat tartalmi, formai és stilisztikai elemeivel az auktorolvasások és fogalmazási gyakorlatok során a felismeréstől az alkalmazásig sokat foglalkoztak.[21] A gyakran kiadott tankönyvben és annak átdolgozásaiban rendszerezett áttekintést olvashatunk az általános retorikai tudnivalókról, világi szónoklat, vagy prédikáció mintáit közreadó szövegekre támaszkodhatott tanár és diák. Közbülső állapot a szónoki gyakorlat tanítása, mint amilyen Gyalogi János értekezése.

A florilégiumokban a szónok tartalomra kereshetett rá általában betűrend alapján. Különböző hosszúságú részleteket talált egy-egy fogalom címszava alatt. Gyalogi János a kiválasztott hasonlóságoknak a margón ad „címet", a végén ezeket betűrendben helyezi el, utalva a sorszámra („Rerum quae similitudinibus illustrantur Index alphabeticus"). A tételek hosszúsága, az egysoros *sententiá*tól a lapot betöltő elbeszélésig, különböző. A latin nyelvbe néha magyar szavak, mondatok vegyülnek, de van teljes egészében magyar nyelvű példa is. Mindegyik beépíthető morális mondandóval prédikációba. Gyalogi sokszor jelezte forrását: a Bibliát, egyházi és világi szerzőket az ókortól saját koráig. Például az ókor-

16 *Manuductio…*, 95–128: Tractatus secundus: *De amplificatione periodorum …* cap. V. *De genere, et forma* – cap. VI. *De similitudine, et dissimilitudine* – VII. *De contrariis*.

17 Uo., 107.

18 Ludovicus Granatensis, *Ecclesiasticae rhetoricae sive de ratione concionandi libri sex* (Venetiis: apud Franciscum Zilettum, 1578), 217–232: Lib. V, cap. XIV: „Secunda classis de figuris sententiarum, quae majorem vim et acrimoniam habent."

19 Uo., 227. „Similitudo, est oratio traducens ad rem quam piam aliquid ex re dispari simile. Ea sumitur, aut ornandi causa, aut probandi, aut apertius dicendi, aut ante oculos ponendi. Quo modo igitur quatuor de causis sumitur, ita quatuor modis dicitur: per contrarium, per negationem, per collationem, per brevitatem. …"

20 Franciscus Pomey, *Novus candidatus rhetoricae…* (Monachii: typis Sebastiani Rauch, 1682), 190: Similitudo, „est oratio, traducit ad rem quam piam aliquid ex re dispari simile."

21 Például: Cyprianus Soarius, *Artis rhetoricae libri tres in tabulas redacti…* (Viennae: typis Leopoldi Joannis Kaliwoda, 1740), 38.

ból Plutarchus, Seneca, Plinius, a reneszánsz korából Justus Lipsius, az egyházatyák közül leggyakoribb Chrysostomus neve, természetesen sok a jezsuita név, Robertus Bellarminustól Paulus Segneriig.

Mintaként a megnevezetten Lipsiustól vett példákat, egy magyar és egy vegyes nyelvű példát mutatok be. Odaírom, hogy hol szerepel Lipsiusnál az idézet, de megjegyzem, hogy másutt talált idézetből is leírhatta azt Gyalogi.

5.

Beneficia antiqua

Quemadmodum parentes magis magisque in dies veneramur et amamus; fratres etsi aequales levius: ita beneficia antiqua sanctiora sunt, etsi praesentia suaviora. Lipsius.

Physiologiae stoicorum libri tres: L. Annaeo Senecae aliisque scriptoribus illustrandis, az ajánlásban (Parisiis, 1604.)

15.

Labores non declinandi

Ut columna quae recte stat, imposito magis pondere firmatur: sic altas erectasque mentes oportet non cedere oneri, sed obniti. Lips.

Justus Lipsius, *De cruce libri tres ad sacram profanamque historiam utiles,* 5 (Antverpiae, 1593).

Vagy:

Filippo Picinelli, *Mundus symbolicus, in emblematum universitate formatus,* 58 (Coloniae, 1681).

95.

Simile, ad opusculum hoc

Nec aranearum sane textus ideo melior quia ex se fila gignunt , nec noster vilior quia ex alienis libamus ut apes. Just. Lips.

Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant. Additae notae auctiores, tum De una religione liber. Omnia postremo Auctor recensuit, Notae, 7. pag. (Polit. lib. in cap. I.) (Antverpiae, 1623).

116.

Invalidi conatus Sectarum

A' hátulso kerék, akár-mint űzze, kergesse az elsőt, soha el-nem éri: úgy az új Vallások, akár-mint erőlködgyenek, és magokra villázzák a' Szent Irást, a' Pápistákkal nem győz-

nek. *Fantsali Ferencz* szava vólt Ákos-falván a' Nyárád mellett. A re rustica, ingeniosa id genus multa audivi in Misssionibus, doleo me plura non adnotasse. Quale fuit illud hominis secta Ariani: [A margón: *Similitudine etiam res impia populariter auctoratur*] A' lónak négy lába van, ha egyik ki-törik, a hárma semmit sem ér: úgy az Országban a' *Négy Recepta Religio* etc. Et illud Calvinisticum: Döglött lóra patkót verni, és halottért imádkozni, tsak annyi. Item: Nyár-fához, és Máriához könyörögni, mind-egy. Ad ista impia, in promptu sit Responsum viro Apostolico: habent enim a *Similitudinibus* etiam mala suam vim, et impressionem popularem, et rei malae pulchra elocutio tenaciter inhaerent, ex[empli] gr[ratia] Catholicam Religionem vocare, *Cziffra Vallás,* continet argumentum contemptus, petitum ex nitore domus Dei, unde aedificari debuerant; nostrum a contrario est de Calviniana dicere ex vero: *Eretnek puszta Vallás,* propter spoliatos parietes, ob hostiam sine Christo, fidem sine operibus, Ovile sine pastore, Praedicationem sine Signo.

141.
Confessarii deligendi
Borbélyt a' ki rajtam tanúl, gyűlölöm; szakátsot, szabót, fazekast meg-válogattyuk, tanúlt, próbált, takarékos szolgákat keresűnk ha kaphatni a vidéken: és sokan mikor a' magunk lelkéről van a' kérdés, tudatlan Papot keresünk, a' kihez gyónnyunk.

A papoknak, szerzeteseknek a prédikálás egész életükben állandó tevékenységet jelentett. Nemcsak a felkészülés éveiben, hanem gyakorló papokként is nagy szerepe maradt mind a mintakövetésnek, a jó prédikációkból való építkezésnek, mind a prédikálási útmutatók használatának. Gyalogi János értekezését a kezdő egyházi szónokoknak készítette, a kiadvány élőfejében is ez olvasható: *Praeliminare ad neo-concionatores.* A kötet Csete-prédikációi mintaprédikációkként szolgálhattak. Természetesen a szószékre álló papnak, ha mintaprédikáció alapján szólt a hívekhez, azt előzetesen alaposan tanulmányoznia illett, mondandóját alkalmaznia kellett feltételezett hallgatóságához.

A felkészülés során, amikor a pap a perikópából kiindulva központi gondolatot választott, ahhoz kapcsolódva, közhelygyűjteményekre és teológiai művekből összeállított florilégiumokra támaszkodhatott, ezáltal úgy tűnhetett, hogy nagy olvasottsággal és anyaggyűjtéssel rendelkezik. A témához választott idézetek mellé a forráshelyeket is kiírhatta florilégiumokból.

Az önálló gondolatoknak teret adó *similitudó*k a legkülönbözőbb helyről származhattak. Az anya álma, hogy méhében olyan kutyát hordjon, amely szájában

égő fáklyát tart, visszaadja Szent Domonkos képmását, hogy megvilágosítsa az egész világot prédikációival.[22] Gyalogi gyűjtéséhez írt bevezetője szerint prédikációkból használatra, népszerű szónoklatok készítésének segítésére hasonlóságokat és ellentéteket gyűjtött egybe, mint Rúth a kalászokat,[23] és azokat átadta a prédikálásban még újoncoknak, akik minap az iskola falai között még polgári szónoklattal foglalkoztak, de tudják, hogy a jól elhelyezett hasonlóságok és ellentétek nagyon fontosak a prédikációk tanító és gyönyörködtető funkciójának alakításában, ráadásul a hallgatóság figyelmét lekötik és segítik a gondolatok megjegyzését.

Aranyszájú Szent János Nagyböjt III. vasárnapja utáni szombat perikópáját magyarázva kihasználja a bibliai szövegben előkerülő hasonlóságot.[24] Jézus, látván a szamaritánusok tanulási hajlandóságát és buzgóságát, a *regiones albae*re (fehérlő vidék) tekintve fűzi egybe a látott dolgokat a tanítás érdekében: sok az aratnivaló... A Szentlélek gyakran használ a szemnek látható dolgokból vett képeket a láthatatlan dolgok magyarázására. Arisztotelész a hasonlóságról szólva ilyen magyarázatot ad: velünk született dolog, hogy az ismertebbekből és azokból, amelyeket érzékszerveinkkel felfogunk, térünk át a mélyebb és azon dolgokra, amelyeket értelmünkkel fogunk fel. A képek behatolnak az elmébe, segítik az igazság megértését, aztán megmozgatják az akaratot. A különböző természetű dolgok egymással valamilyen harmadikban összehasonlíttatnak, érzékelhető dolgokhoz kötődnek, az érzelem és a kegyelem segíti a rögzülést.

Alkalmas mindez a hit megszületésére, mert az egyezések a két különböző dologban (mint például a csalánban és az eretnekségben) összehasonlíthatók. Lavantinus püspök a reformáció módjáról levelet írt II. Ferdinánd császárhoz, s azt tanácsolta, hogy hagyjon fel a következményektől való félelemmel, mert a zavargások, ha azokat finom és puha kéz érinti, miként a csalán, égetnek; ha azokat erőteljesen támadják, elveszítik ártási erejüket: így például az eretnekség stb.[25]

Gyalogi János prédikációs segédletével a jézusi tanítási gyakorlat követésére buzdított. Amikor Jézus megkérdezték tanítványai: „Miért beszélsz nekik pél-

22 Szent Domonkos legendája szerint anyja Domonkos születése előtt álmot látott: egy szájában fáklyát hordó kutya bújt ki méhéből, amely a fáklya tüzével lángba borította az egész világot.

23 Ruth 2,1–3.

24 Jn 4, 5–42, ilyen kezdettel: Nonne vos dicitis quod adhuc quatuor menses sunt, et messis venit? Ecce dico vobis: levate oculos vestros, et videte regiones, quia albæ sunt jam ad messem.

25 A fentebbi három bekezdés gondolatait lásd a II. és III. egymással általában egyező mellékletben.

dabeszédekben?" „Nektek megadatott, hogy megértsétek a mennyek országának titkait – felelte –, de nekik nem."[26] A jezsuita atya a „docere–delectare–movere" megvalósításának lehetőségeként Jézus gyakorlatának követését tartotta célra vezetőnek. A tanítást érzékszervekkel felfogható példázatokkal segített megértetni és így az igazság elfogadására vezetni; ezáltal az akaratot a megindításig vezérelni. A hasonlóság által az érzékelhető tárgyakkal az azokhoz rögzült „égi dolgokat" lehet állandósítani.

Mellékletek

I.

A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms. KJ 178. jelzetű kéziratának rövid leírása

„*Tomus Prior Sylvae Opusculorum P. Joannis GYALOGI S. J.* per Hungariam, et Transylvaniam Concionatoris Dominicalis, annis tribus et triginta: Quae pleraqua oratione ligata conscripta, et partim typis edita, partim solitaria, et ex annorum quasi [i]ncendiis rapta: ne cum authore interirent, in unum volumen, Sylvae sub nomine congessimus; quartarum in Societate Horarum fructus Anno 1750 Jubilaeo."
Autogr. Ívrét, 18, 385 pp. Kopott barna bőrkötésben, gerincén: „Collectio manuscriptorum C. J. Kemény T. XXXIV. – P. J. Gyalogi Sylvae I. 1750."

Előzéken	(későbbi kéz írásával:) „Josephi Comitis Kemény" – Collectio minor manuscriptorum historicorum. Tomus XXXIV. (A verzón:) NB. Manuscripti hujus Gyalogiani habetur pagina 347 (inter reliqua) „De rebus memorabilibus Transilvaniae Anni 1705,"
f. II.	Restaurált címlap (Szövegét lásd fentebb, kiemelve.)
ff. III–IX.	Mercurius compitalitius Capitum, et Paginaum Index
p. 1.	Dedicatoria ad A. Jubilaeum L.
p. 4.	In Sylvam. Prologus galeatus
p. 9.	Sotiria: pro vita ad annum 65. producta
	(A végén a kötet fejezeteinek címeivel:)

26 Mt 13, 10–11.

Partitio Sylvae

Liber I. Complectens Epigrammatum Decades XX. – pp. 19–73.
Liber II. Carmen honorarium in celebritatibus Templorum – pp. 74–124.
Liber III. Vota. Xenia. Salutationes – pp. 125–196.
Liber IV. Symbolicas rerum adumbrationes – pp. 203–251.
Liber V. Similitudines – pp. 252–294.
Liber VI. Mnemosinon – pp. 295–385.

II.

Gyalogi János, *Sylvae,* pp. 252–253.

Liber Quintus
Similium, et Contrariorum, CENTURIAE DUAE

Post Symbolicam poesim, quae tota in *similitudinibus* artificiosa delibatione inveniendis et accommodandis versatur (quid enim est somnium matris, quasi in utero Canem gestat, ardentem ore facem ferentem, nisi Divi Dominici Imaginem reddere, qui praedicatione mundum illuminet universum? hoc loco, et libro *Similia, et Repugnantia* complecti volui, quae varia ipse lectione concionum tunc usui, et popularis eloquentiae adjumento collegi, ac velut spicas messorum manus fugientes, (Moabitidis spicae) cum *Moabitide* illa primis continuo Tyrocinii annis, aliquot Centurias redegi [...] primum Concionum Volumen: unde elborationes in hunc proprium locum transfero, et do Sacram praedicationem inchoantibus Tyronibus: qui dum civilem nuper Eloquentiam tractarint intra Scholae parietes, norunt optime, ad docendum pariter, et delectandum, quantum momenti sit in *similitudinibus, Repugnantibus, et Contrariis* apte tractandis. Certe divinum quiddam in his agnoscit Os aureum, explicans apud Joannem *Albas regiones*, (Hom. 33. in Joan.) quibus Christus comparavit Samaritanorum promptam discendi voluntatem ac studium, et in Scripturis Spiritus S. frequenter adhibet imagines a rebus oculo conspicuis petitas, ad explicanda *invisibilia*. Rationem dat (Arist.) Aristot. loquens de Similitud. in Rhet. *Est enim,* inquit, *innatum nobis, ut ex notioribus, et ex iis quae sensu percipiuntur, ad ingotiora, et quae*

intellectu comprehendentur, percedamus. Unde fit, ut etiam ad faciendam fidem, in his probabile inventum, atque quaestioni innatum producatur argumentum: quia *Convenientia,* propter quam duae res dispares (ut *Urtica, et Haeresis*) inter se conferuntur; ante determinationem vel assumptionem Oratoris, est intrinseca praedicato et subjecto quaestionis; ut si dicas illud, quod Lavantinus Episcopus ad Ferdi[253]nandum II. Caes. scripsit consulentem de modo reformationis; suasit, ut sequelas timere omitteret; et motus: Quia, *sicut Urtica si delicate, ac molli manu tangatur, urit; si fortiter invadatur, vim nocendi amittit: ita Haeresis* etc. Apud piissimum Principem, qui in Dei causa segnior videri erubuit) hoc argumentum valuit ad Austriam, Styriam, Carynthiam expurgandam. Sit igitur

III.

(Gyalogi János, *De eloquentia sacra,* pp. 26–27.)
§. V.
Quartus fons
Similitudines, Contraria

Similitudines, popularis sermonis maximus ornatus: ad docendum simul, et delectandum aptissimae sunt, in quibus coelestem ac divinam quandam indolem agnoscit D. Chrysost. in Joan. explicans *Albas regiones,* (Hom. 33. in Joan.) quibuscum comparaverat Christus Samaritanorum promptam [27] discendi voluntatem ac studium, si esset, qui doceret. Et passim in Scripturis omnibus Spiritus Sanctus adhibet *imagines* a visibilibus desumptas, ad explicandas res maximas et arcanissimas. Est enim (ait Philosophus) innatum nobis, ut *ex notioribus, ac ex iis quae sensu percipiuntur, ad ingotiora, et quae intellectu comprehenduntur,* procedamus. (Similitudinibus tres animae potentiae mirifice adjuvantur.) Quo pacto tres animae nostrae potentiae multum vehementerque adjuvantur: dum *Intellectum* a notioribus ad ea quae ignota altioraque sunt, capienda disponunt, quodque per simplex praeceptum apprehendi continuo non potest, sub imagine propositum eo delectabilius mentem ingreditur, quo illustriores fuerint rerum *imagines, parabolae, symbola,* sub quorum velo atque pictura veritas adumbratur. Deinde *Voluntatem* movent quatenus in lumine similitudinum, obscura intelligentiae fiunt viciniora, et paulatim robur et vim argumenti explicant applicantque parti animae, in qua fieri debet motus; est enim *convenientia, propter quam res dispa-*

ris naturae inter se in aliquo tertio conferuntur, intrinseca quaestioni, et connexa insitaque naturae rei, non autem ex assumptione Oratoris, itaque ex se apta ad permovendum. Denique *Mentoriae* semper tenacius inhaerent, et infiguntur firmius species intelligibiles sensibilibus affixae: cum etiam ob voluptatem et gratiam mirificam tenetur fortius, quod intrat blandius. Ex opposito idem dicendum *de Contrariis,* cum contrariorum contraria quoque sit ratio. Quorum sicut magnus est usus, sive aliquid refellere, aut confirmare, sive ornare, et illustrare studeat Orator: sic insignis pariter utilitas, et gratia. Sic comparari poterunt Jejunium, et deliciae etc. Ita graviter dictum a Jehu Rege, cum eum impius Joram de pace interpellaret: (4Reg. 9.) *Quid tibi, et paci? adhuc fornicationes Jezabel matris tuae vigent. Lacessimus quotidie coelum sceleribus, et pacem quaerimus? etc.*

Redeamus ad *Similitudines.* Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo collegeram, *Similitudines* quadringentis multo plures. Eae vero universim censentur gratissimae, quae ex diversis Scripturis eruuntur, ut dum D. Ambrosius *IV. Virtutes Cardinales, IV. Fluviis Paradisi* comparavit. Evangelia his plena sunt. Atque sicut margaritae serico filo colligantur, ut simul custodiantur, et tum brachio appendimus, ut semper in conspectu habeamus: ita Summus Orator Christus sua documenta Parabolis, quasi filis intexuit, quo memoriae nostrae tenacius inhaererent.

DEVÓCIÓ ÉS CONFESSIÓ

Vizkelety András

„Beliál” Füleken

A címben az idézőjel azt szeretné jelezni, hogy nem a *Beliál* nevű mitikus személy jelent meg Füleken, aki, illetve akinek hatása a Sátán szinonimájaként 27-szer szerepel a Bibliában, hanem Jacobus de Theramo által szerzett *Litigatio Christi cum Belial sive consolatio peccatorum* című nagy sikerű műnek füleki jelenlétéről, használatáról van szó.[1] Az OSzK Cod. Lat. 491 jelzetű kódexben ugyanis a hátulsó kötéstábla belső oldalán egy, a 15. században (nem sokkal 1449 után) keletkezett bejegyzés található, amely szerint *Item frater Wrbanus habet librum Belial in ffilek*.[2]

Jacobus de Theramo 1350-ben vagy 1351-ben született, jogot tanult, különböző egyházi tisztségeket viselt, 1417-ben mint spoletói püspök halt meg. Több forrás említi különböző művek szerzőjeként, bizonyosan azonban csak a *Belial*t tulajdoníthatjuk neki, amely a késő középkor egyik legsikeresebb műve volt, mintegy 100 latin kézirata és kb. ugyanennyi német fordítása maradt fenn, szinte kivétel nélkül miniatúrákkal vagy tollrajzokkal illusztrálva, ilyen az alább említendő gyulafehérvári kézirat is.[3]

1 Címvariánsokról lásd Norbert H. Ott, „Jacobus de Theramo”, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Kurt Ruh, Hg., Bde 14 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1983), 4:442.

2 András Vizkelety, Hg., *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek*, Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 119.

3 A gyulafehérvári kódex jelzete: Ms I 92, fol. 5v, a képnek, amely Belial és Krisztus pereskedését ábrázolja forrása: www.digitool.bibnat.ro/view/action/nmets.do/Opera theologica; http://digitool.

A latin eredetiből 9 ősnyomtatvány-kiadás is készült, az újkorban még 1611-ben is kiadták.[4] Tudunk francia, spanyol, dán, holland és lengyel fordításról is, az utóbbiból nem maradt fenn példány.[5]

E nagy népszerűség ellenére a mű magyarországi ismerete, használata eddig nem volt igazolható. Mai és egykori magyarországi könyvtárakban ugyan két középkori német nyelvű kézirata is fennmaradt Jacobus művének, az egyik a budapesti akadémiai könyvtárban (K 534), a másik, a gyulafehérvári Batthyaneumban (MI—92), azonban mindkettő 19–20. századi bibliofil gyűjtőtevékenység útján került mai őrzőhelyére. Európai könyvtárakban fennmaradt valamennyi verifi-

bibnat.ro/R/UJ7332FMCFD7H26CIEMQF4249SFGD92B4FYTPJY9N8UUS7H4XE-04867?func=results-jump-full&set_entry=000150&set_number=000159&base=GEN01.

4 Ott, „Jacobus de…". Az újabban verifikált példányokról lásd https://handschriftencensus.de/werke/835.

5 Ott, „Jacobus de…", 443.

kált példányt Norbert H. Ott írta le Jacobus de Theramo *Belial*jának szentelt nagy monográfiájában.[6] Mivel magyarázható ez az egykori példátlan népszerűség?

A késő középkori írásbeliség tematikus csoportjai gyakoriságának vizsgálatával Hugo Kuhn foglalkozott.[7] A leggyakoribb téma (Kuhn a *faszcináció* szót használja e témakör lenyűgöző, újból és újból, más és más szempontból történő megfogalmazásának jelölésére) az üdvtörténet, az emberiség és az egyes ember túlvilági üdvössége volt, amely a reformáció korában új, általában már népnyelven artikulált impulzusokat kapott. Változást, hangsúlyeltolódást csak a felvilágosodás hozott az európai irodalomban.

A másik, a faszcináció szó intenzitásával jellemezhető témakör az egyén és a társadalom evilági létének megszervezésével, biztosításával foglalkozik, legyenek azok a jogi struktúrák vagy az egészség megőrzése és biztosítása (orvoslási és háztartási receptgyűjtemények), egészen az asztronómiai kéziratokig.

A *Belial* témája alapvetően üdvtörténeti. Beliál pert kezdeményez Krisztus ellen, mert az Üdvözítő még feltámadása előtt felkeresi a *limbus*t és hírül viszi az ószövetségi „igazaknak" a megváltás hírét, amikor azt csak a feltámadás hitelesítette.

A per a középkorban egész Európa által adaptált római jog formai követelményei szerint folyik,[8] amely a társadalmi élet struktúráit biztosította, ezért széles körű érdeklődést váltott ki. Feltehetőleg ezzel a kettős témaválasztással, hacsak nem valami véletlennel magyarázható, hogy a 14. században alapított füleki minorita kolostorban valamikor a 15. század folyamán Urbanus testvér is megszerezte a *Belial k*éziratát,[9] ami természetesen nem tulajdonjogot, csak használatot jelentett. A *habet* szó azonban feltehetőleg tartós használatot jelent.

A kézirat, amelyet Urbanus testvér használt, nem azonosítható. A magyarországi könyvtárakban lévő példányok, (a Magyar Tudományos Akadémia könyv-

6 Norbert H. Ott, *Rechtspraxis und Heilsgeschichte. Zu Überlieferung, Ikonographie und Gebrauchssituation des deutschen „Belial"*, Münchner Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 80 (München: Artemis, 1983). Lásd még www.hs.de, Handschriftencensus. Eine Bestandaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte des Mittelalters. https://handschriftencensus.de/werke/835.

7 Hugo Kuhn, „Versuch einer Literaturtypologie des deutsche 14. Jahrhunderts", in *Typologia litterarum. Festschrift für Max Wehrli*, Stephan Sonderegger, Alois M. Haas und Harald Burger, Hg., 261–280 (Zürich: Atlantis, 1969).

8 Ott, *Rechtspraxis und Heilsgeschichte...*, 41–101.

9 A füleki kolostort még 1484 előtt alapították, lásd Karácsonyi János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, 2 köt. (Budapest: Stephaneum, 1924) 2:49.

tárában K 534, illetve a gyulafehérvári [Alba Iulia] Batthyáneumban Ms I 92) nem jöhetnek szóba,[10] mindkettő újkori, külföldi szerzeményezés. A szlovákiai könytárakban nincs nyoma az egykori füleki kéziratnak.[11] Így csak az idézett bejegyzés tanúsítja, hogy Jacobus de Teramo *Belial* című, a Biblia és a liturgikus kéziratok után a középkor talán legnagyobb számban fennmaradt művét Magyarországon is használták.

10 Csapodi Csaba, szerk., *Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum*, ford. Loránt István, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 16 (Budapest: MTA Könyvtára 1985), K 534; Robertum Szentiványi, ex., *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyanianae Albae in Transsilvania* (Szeged: Bibliotheca Universitatis Szegediensis–Unio Universitaria Ad Investigandam Vetere Litteraturam Hungaricam, 1958), 53, Nr. 92.

11 Prof. Juraj Šedivý (Bratislava, Comenius Egyetem) szíves közlése.

Korondi Ágnes

Párbeszéd a passióról: az *Apor-kódex* Pszeudo-Anzelm dialógusa és kelet-közép-európai rokonai

A késő középkori kegyességi irodalom egyik központi témája Krisztus szenvedéstörténete volt, így nem véletlen, hogy a 15–16. században különösen sok, a passió történetét bemutató szöveg terjedt. Ezek egy része már a korábbi századok során keletkezett, de ekkor újabb másolataik, az újabb olvasók igényeihez igazított adaptációik, illetve anyanyelvű fordításaik, átdolgozásaik készültek.[1] Ezen népszerű passiószövegek egyike a Patrologia Latina-beli kiadásában *Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione Domini* címen szereplő latin passiódialógus.[2]

A különböző forrásokban többféle címváltozattal megnevezett szöveg a középkori kéziratokban leggyakrabban *planctus*ként, néhol *lamentatió*ként vagy *colloquium*ként, esetleg *visió*ként szerepel. A *Dialogus* cím a nyomtatott kiadá-

* A tanulmány első változata 2018-ban előadásként hangzott el a Gábor Csilla főszervezésével Kolozsvárott megtartott *A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)* című ReBaKucs Konferencián. A konferenciakötet számára akkor nem tudtam a tanulmányváltozatot elkészíteni. Akkori kutatásom felhasználásával a mostani tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült az ELKH – OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoportban. A tanulmányt hálás tisztelettel ajánlom szeretett mesteremnek, Gábor Csillának születésnapja alkalmából.

1 Thomas H. Bestul, *Texts of the Passion: Latin Devotional Literature and Medieval Society*, University of Pennsylvania Press Middle Ages series (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996), 60–61.

2 „Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione Domini", in Sanctus Anselmus, *Opera omnia*, ed. Gabrielus Gerberon, tom. 2. Patrologiae cursus completus, Series latina 159 (Paris: Jean-Paul Migne, 1865), 271–290.

sokkal terjedt el.[3] Míg a *Planctus Mariae et Anselmi de passione Domini* megnevezés népszerűsége azt mutatja, hogy a középkori kéziratos hagyomány a mű Mária-siralom voltát ítélte fontosabbnak, a nyomtatással elterjedő címvariáns a mű dialogikus jellegét hangsúlyozta. A címváltozatok alapvetően két műfaji tradícióhoz kapcsolják az írást, amelyek hatása egyaránt érvényesül a szövegben. A mű elején megteremtett fiktív keret szerint Szent Anzelm áhítatos és kitartó könyörgéssel ráveszi Szűz Máriát, hogy neki megjelenve elmesélje a passió eseményeit. Az Istenanya nagyrészt az evangéliumokban bemutatott narratíva alapján halad előre a történettel. Anzelm rövid kérdéseire azonban az eseménysort olyan elemekkel egészíti ki, amelyek nem a bibliai hagyományon alapulnak (például a Júdásnak fizetett harminc ezüstpénz eredete), vagy amelyek saját helyzetére, érzéseire, reakcióira vonatkoznak az adott helyzetben. A dialógusforma a megteremtett fikciós kereten belül azért is megfelelő arra, hogy a mű olvasója, hallgatója szubjektívebben élhesse át a passió eseményeit, mert, ahogy Mária az elbeszélés kezdete előtt tisztázza: „Tanta et talia passus est dilectus filius meus, quod nullus sine lacrymarum effusione dicere potest. Tamen, quia glorificata sum, flere non possum: ideo tibi passionem mei filii per ordinem explicabo."[4] Abból, hogy a már üdvözült Mária nem tud sírni, pedig a szenvedéstörténetet nem lehet könnyek nélkül elmesélni, nemcsak az következik, hogy az elbeszélés nem fúl sírásba, nem fullad túláradó érzelmességbe, hanem az is, hogy a könnyezés, együttszenvedés, *compassio* fontos feladata a fikción belül Anzelmre, azon kívül pedig az olvasóra hárul.

Nem véletlen, hogy egy ilyen dialógus egyik szereplőjének Canterbury Szent Anzelmet tette meg az ismeretlen szerző. Anzelm autentikus és apokrif dialógusainak nagy szerepe volt a skolasztikus disputáció felemelkedésében.[5] A nagy teológus legnépszerűbb munkái dialógusok és disputációk voltak, akárcsak a csupán neki tulajdonított, sokak által kedvelt írások egy része. Egy, a dialógussal és a passió témájával szoros kapcsolatban álló szövegtípus, az elmélkedő magánimádság, az *orationes et meditationes*, nála jelent meg a 11. és a 12. század fordulóján, s más szerzők számos ilyen jellegű szövege is az ő neve alatt terjedt.[6] Ezek az új

3 Carmen Cardelle de Hartmann, *Lateinische Dialoge 1200–1400: Literaturhistorische Studie und Repertorium*. Mittellateinische Studien und Texte 37 (Leiden–Boston: Brill, 2007), 369.

4 PL 159, 271.

5 Alex J. Novikoff, „Anselm, Dialogue, and the Rise of Scholastic Disputation", *Speculum* 86 (2011): 387–418.

6 A Pszeudo-Anzelm meditációkat André Wilmart különítette el az autentikus művektől, s Jean François Cottier készítette el a korpusz kritikai kiadását: André Wilmart, *Auteurs spirituels et texts dévots du Moyen Age latin* (Paris: Études Augustiniennes, 1971), 173–201; Jean François Cottier,

típusú szövegek kifejezetten alkalmasnak bizonyultak a passió belső átélésének megkönnyítésére. Az Anzelm-féle elmélkedés, amint arra Carmen Cardelle de Hartmann a középkori latin dialógusokat elemző monográfiájában felhívja a figyelmet, maga is nagyon közel áll az önvizsgáló, introspektív dialógustípushoz.[7] Anzelm tehát életműve valós és tulajdonított darabjai alapján az ideális szereplő/szerző lehetett egy passiódialógus számára.

A *Dialogus Mariae et Anselmi* Oglerius de Lucedio, 12. századi ciszterci apát egyik prédikációjának kivonatolásával létrejött *Quis dabit* kezdetű traktátusra épül.[8] Ezt a hosszabb és rövidebb változatban is fennmaradt népszerű latin szöveget évszázadokig Szent Bernátnak tulajdonították. Széles körű elterjedtségét középkori magyarországi recepciója is bizonyítja; ismerete kimutatható a hazai prédikációirodalomban.[9] A Pszeudo-Bernát-mű azonban retorizáltabb, erőteljesebben affektív jellegű, mint az általa ihletett *Dialogus*, amelynek megközelítése tárgyszerűbb, szemlélete historikusabb. Az Anzelm-dialógus, amint arra Amy Neff motívumelemzéssel következtetett, ferences környezetből eredhet.[10] Korai német fordításai[11] és számos német nyelvterületen készült latin és német nyelvű

„Anima mea": Prière privées et texts de devotion du Moyen Age latin: *Autour des prières ou méditations attribuées à saint Anselme de Cantorbéry (XIe-XIIe siècle)* (Turnhout: Brepols, 2001).

7 Cardelle de Hartmann, *Lateinische Dialoge...*, 201–203.

8 Uo., 370–371.

9 Madas Edit, „Fili, dulcor unice: Sermo apocrifus de passione Domini", in *„Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István és Szabó G. Zoltán (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 165–168.

10 Amy Neff, „The »Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de passione Domini«. Toward an Attribution", *Miscellanea Francescana* 86 (1986): 105–108.

11 A német szöveghagyomány feldolgozásával egy nyelvészeti megközelítésű kutatási projekt keretében a Ruhr Egyetemen foglalkoznak. A kutatás módszertanáról és eredményeiről többek között lásd: Stefanie Dipper, Simone Schultz-Balluff, „The *Anselm Corpus*: Methods and Perspectives of a Parallel Aligned Corpus", in *Proceedings of the workshop on computational historical linguistics at NODALIDA 2013*, ed. by Þórhallur Eyþórsson, Lars Borin, Dag Haug, Eiríkur Rögnvaldsson, NEALT Proceedings Series 18 / Linköping Electronic Conference Proceedings 87, 27–42, https://ep.liu.se/ecp/087/ecp13087.pdf; Klaus-Peter Wegera, *Interrogatio Sancti Anselmi de Passione Domini, deutsch: Überlieferung – Edition – Perspektiven der Auswertung* (Paderborn: Ferdinand Schöning, 2014); Nina Bartsch, Simone Schultz-Balluff, „Die Analyse syntaktischer Strukturen in paralleler Überlieferung. Am Beispiel der mittelniederdeutschen Handschriften und Drucke von »St. Anselmi Fragen an Maria«", *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* 6, 1. sz. (2015): 225–248; Stefanie Dipper, „Variationen über ein Thema: statistisch bestimmte linguistische Ähnlichkeiten und Differenzen der Textzeugen des Anselm-Textes", in *PerspektivWechsel oder*: *Die Wiederentdeckung der Philologie*, Band 1: Sprachdaten und Grundlagenforschung in der Historischen Linguistik, hrsg. von Sarah Kwekkeboom und Sandra Waldenberger (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2016), 71–93.

kézirata német vagy közép-európai szerzőt valószínűsítenek.[12] A mű datálásában egy apró tartalmi elem bizonyult döntő fontosságúnak: a tövissel koronázás jelenetét mesélve Mária azt is megjegyzi, hogy a töviskoszorú a francia király tulajdonában van. Ez a kis többletinformáció *terminus post quem* megállapítására alkalmas, ugyanis az ereklyét Lajos király 1238 körül vásárolta a bizánci császártól. A 13. század végéről, a 14. század elejéről származó kéziratok azt mutatják, hogy a *Dialogus* nem sokkal készülhetett 1238 után.

Ez az Anzelmnek tulajdonított passiódialógus a régi magyar irodalom szempontjából is jelentős mű, ugyanis a késő középkorban legalább részben magyar nyelvre is átültették. Az egykor talán teljesebb fordítás egy részét az ún. „Huszita Biblia" zsoltárfordításának másolatát is tartalmazó, Sepsiszentgyörgyön őrzött *Apor-kódex*ben[13] maradt fenn.[14] Az elején és végén is levélhiányos kézirat első felét a 15. század végén másolták. Ez a rész a 15. század elejéről származó zsoltár- és egyéb zsolozsmaszövegek fordítását tartalmazza. Ezeket a 16. század elején premontrei apácák[15] számára egészítették ki a már meglévő liturgikus szövegek más, a célközönség számára megfelelőbb változatával, egy *Három jeles szolgáltatás* címet viselő, a premontrei ordináriummal párhuzamos írással és a passiódialógussal.[16] A kiegészítésekkel együtt kapott az összeállítás magyar reneszánsz kötést

12 Cardelle de Hartmann, *Lateinische Dialoge…*, 371.

13 Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, A. 1330. Kiadás: *Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf. Régi magyar kódexek 33 (Budapest: Székely Nemzeti Múzeum–OSzK–ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014).

14 Uo., 199–228.

15 Az *Apor-kódex* második liturgikus sorozatát, valamint az Anzelm-dialógust egyazon kéz másolta (a kódex harmadik keze), amelyet Haader Lea azonosított a *Lányi-kódex* első kezével. A kódexkiadás bevezetőjében Haader Lea és Kocsis Réka felvetik, hogy a kézirat 16. századi részei a Nyulak szigeti premontrei férfikolostorban készülhettek valószínűleg a somlóvásárhelyi premontrei apácák számára. Haader Lea és Kocsis Réka, „A kódex története", in Haader, Kocsis, Korompay, Szentgyörgyi, *Apor-kódex…*, 26–27; Haader Lea és Korompay Klára, „A kódex scriptorai és helyesírásuk", in Haader, Kocsis, Korompay, Szentgyörgyi, *Apor-kódex…*, 71–77. Körmendy Kinga a premontrei apácák középkori nyelvemlékeiről írott összefoglaló tanulmányában viszont arra figyelmeztet, hogy az a *Lányi-kódex*beli megjegyzés, amin a margitszigeti helymeghatározás alapul, a kézirat mintapéldányának szerzőjétől származhat: Körmendy Kinga, „A premontrei nővérek középkori nyelvemlékei", in *Hagyomány és korszerűség: Alapításának 900. évfordulóját ünnepli a premontrei rend: Konferenciakötet*, szerk. Ullmann Péter Ágoston, Vida Márta (Budapest: L'Harmattan Kiadó, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 2021), 96–98.

16 Erről lásd a kódexkiadás bevezető tanulmányát, különösen: Tóth Zsuzsanna és Madas Edit, „A kódex leírása", in Haader, Kocsis, Korompay, Szentgyörgyi, *Apor-kódex…*, 9–25; Haader és Kocsis, „A kódex …", 25–31. A kódex liturgikus szövegeiről lásd: Szentgyörgyi Rudolf, „Az Apor-

ugyanabban a budai könyvkötő műhelyben, ahol többek között a premontrei ordináriumot tartalmazó *Lányi-kódex*et is bekötötték.[17]

Az Apor-kódexből a közvetlenül a *planctus* előtti, feltehetően beíratlan fóliókat kivágták, s az egykor a siralom után álló, egy levél híján két ívfüzet (*quaternio*) szintén hiányzik.[18] A dialógusfordítás másolata azonban nem a hiányzó fóliókon veszett el, hanem valami miatt a *scriptor* a 185^{r} számú oldal tetején mondat közepén abbahagyta a másolást, miután már az előző oldalon sietősebb kézírásra váltott. Így a kódex csak a latin mű hét fejezetéből tartalmaz fordítást.[19]

A forrásszöveg és fordítás viszonyát helytállóan a *Dialogus* szövegének kritikai kiadását használva lehetne elemezni, azonban korszerű kritikai edíció mindeddig nem készült. Azt Madas Edit megállapította, hogy egyes ősnyomtatványkiadásokban közölt szövegváltozatok közelebb állnak a magyar szöveghez, mint a Patrologia variánsa.[20] Mivel a latin forrást pontosabban a mű reménybeli latin kritikai kiadására támaszkodva lehetne szakszerűen azonosítani, egy másik, ilyen akadályokban nem ütköző kutatási lehetőségre szeretném felhívni a figyelmet. Érdemes elgondolkodni azon, hogy miért ez a dialógus vagy siralom egyike a néhány latin passiószövegnek, amelyet a korabeli bőséges latin választékból a magyar olvasók számára átültetésre méltónak ítéltek. Lázs Sándor revelatív tanulmánya,[21] majd erre épülő monográfiája óta,[22] amelyekben a késő középkori magyar apácakolostorok anyanyelvű irodalmi termését párhuzamba állította a nürnbergi Szent Katalin kolostor megreformált dominikánáinak könyvtermésével, a magyar

kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei", in Haader, Kocsis, Korompay, Szentgyörgyi, *Apor-kódex...*, 31–57. A két utolsó szövegegységről lásd: Madas Edit, „Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről", in Haader, Kocsis, Korompay, Szentgyörgyi, *Apor-kódex...*, 57–59.

17 Az *Apor-kódex* kötéséről lásd: Tóth Zsuzsanna, „Az Apor-kódex kötése", in Haader, Kocsis, Korompay, Szentgyörgyi, *Apor-kódex...*, 89–105. A Lányi-kötéscsoportról újabban lásd: Lauf Judit, „Budai reneszánsz kötéstáblából előkerült ősnyomtatvány-töredékek: A Lányi-kódex kötéscsaládja és a budai könyvkereskedők", *Magyar Könyvszemle* 135, 3. sz. (2019): 331–345; Rozsondai Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig* (Budapest: MTA KIK–Kossuth Kiadó, 2019), 192–200.

18 Tóth és Madas, „A kódex leírása...", 17–23.

19 Madas, „Három jeles szolgáltatás...", 58–59.

20 *Uo.*, 58.

21 Lázs Sándor, „A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége", in *„Látjátok feleim...": Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. Madas Edit (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 123–139.

22 Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016).

irodalomtörténeti kutatás számára világossá vált, mennyire gyümölcsöző a magyar kódexirodalom más népnyelvű irodalmak tükrében való vizsgálata. Újabban Falvay Dávid hívta fel a figyelmet az umbriai klarisszák írásbeliségének a magyar kolostori irodalommal való eredményes összevethetőségére.[23] Az Anzelm-dialógus kapcsán én a cseh anyanyelvű irodalom párhuzamos szövegeire kívánom felhívni itt a figyelmet, amelyben ez a Mária-siralom több fordítással és másolattal képviselteti magát. Ez az irodalmi párhuzam a földrajzi közelség és a két ország közötti szoros kulturális kapcsolat miatt is ígéretes. A cseh nyelvű Anzelm-dialógusok vizsgálata során a közvetlen leszármazási viszonyok feltárása nem merül fel. Inkább azt érdemes szemügyre venni, hogyan válik ugyanaz a latin nyelvű szöveg különböző anyanyelvű kultúrák részévé, a latin mű milyen aspektusait hangsúlyozzák a népnyelvű változatok, illetve milyen olvasóközönség számára ítélték lefordításra és/vagy lemásolásra méltónak ezt a passiószöveget. Jelen tanulmány keretei csak a vizsgálandó cseh szövegek rövid bemutatását teszik lehetővé, a részletes összehasonlító elemzés eredményeit későbbi írásokban fogom ismertetni.

A 14. század első feléből maradtak fenn a cseh szakirodalomban gyakran *Anzelmus*ként megnevezett szöveg első cseh fordításainak részletei. Akárcsak a német nyelvű irodalomban, a csehben is létezett a dialógusnak verses és prózai fordítása. A verses fordítás kisebb részletei a 14. század második feléből maradtak fenn. Megőrzői a *Jistebnicei töredék* néven ismert, a 14. század harmadik negyedére datált egy darab pergamen levél,[24] valamint a könyvkötésből előkerült, két pergamencsíkból álló *Wiesenbergi töredék*, amely a 14. század második feléből származik.[25] A verses mű későbbi, teljesebb változata a prágai érseki káptalan könyvtárának egyik nevezetes kéziratában, az ún. *Svatovítský kézirat*ban olvasható.[26] A 106 leveles kódexet a 14. század végén állították össze főleg cseh nyelvű

23 Falvay Dávid, „Női közösségek és népnyelvű írásbeliség Közép-Itáliában és Magyarországon 1500 körül: két esettanulmány", *Irodalomtörténeti Közlemények*, megjelenés előtt. Köszönöm szépen Falvay Dávidnak, hogy tanulmányát még kézirat formájában elolvashattam.

24 Jistebnický zlomek, Praha, Knihovna Národního muzea, 1 A c 34. Leírás: Marek Brčák et al., *Rukopisné zlomky knihovny Národního muzea: Signatura 1 A* (Praha: Scriptorium, 2014), 126 (265-ös tétel). Kiadás: Adolf Patera, „Wiesenberské rýmované zlomky Rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně", *Časopis Národního muzea* 64 (1890): 190–191.

25 Wiesenberské zlomky, Brno, Archiv města Brna, fond Knihovna Mitrovského, A 231, p. 127. Kiadás: Adolf Patera, „Wiesenberské rýmované zlomky Rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně", *Časopis Národního muzea* 64 (1890): 186–191.

26 Svatovítský rukopis, Praha, Archiv Pražského hradu, fond Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, D 84, ff. 46r–57v. Kiadás: *Svatovítský rukopis*, vyd. Adolf Patera (Praha: Nákladem Matice České, 1886), 159–191.

verses szövegekből. Az Anzelm-dialóguson kívül megtalálható benne többek között Alain de Lille *Anticlaudianus*ának fordítása, egy halálról szóló vers, Mária-imádságok, ének Szent Dorottyáról és Szent Brigitta látomásai. Az Anzelm-vers páros rímű, változó hosszúságú sorai gondosan kimunkált, művészi hatású szöveget képeznek, ami a verses forma által megkövetelt rugalmassággal kezeli forrását. E verses Anzelm-dialógus egyik jellemzője, amely megkülönbözteti a prózai fordításoktól, a lovagi irodalom nyelvi fordulatainak, képeinek a beépítése. Ez általában jellemző a korabeli verses legendákra.[27] Hogy csak egyetlen példát idézzünk, a Krisztus elfogását bemutató jelenetben Mária a kardot rántó Pétert hű fegyverhordozóhoz hasonlítja (*Tu swaty petr, yako wyerny panossye, wytrh mecz*).[28]

A passiódialógusnak két cseh nyelvű prózai fordítása is fennmaradt. A korábbi, 14. század eleji fordítást csupán töredékek őrizték meg. Ezek egyike, a mára elveszett, ún. *Káptalani töredék* huszonegy pergamencsíkból állt. Ezek Ádám és Éva verses, valamint Szent György prózai legendájának töredékeit tartalmazó további csíkokkal együtt egy, a 15. század első feléből származó latin kódex gerincéből kerültek elő. Szerencsére a szöveget Adolf Patera még idejekorán közzétette.[29] Az *Opatovicei töredéket* 1886-ban vagy 1887-ben egy Nicolaus de Lyra latin postilláit tartalmazó ősnyomtatványban találták a brnói Szent Jakab könyvtárban együtt Szent György, Szent Margit és Szent Katalin legendarészleteivel.[30] Az Anzelmus-töredék négy rekonstruált fólióból és kilenc kisebb pergamencsíkból áll. A kézirat a 14. század harmadik negyedében keletkezhetett, s a töredék végén álló latin kolofon szerint Opatovicei Hostibor tulajdonában volt.[31] Végül szintén a régi prózafordítást őrzi az 1350 és 1370 közöttről származó ötlevélnyi Múzeumi töredék két levele, amibe a 16. században egy urbáriumot kötöttek.[32] A ma-

27 Winfried Baumann, *Die Literatur des Mittelalters in Böhmen: Deutsch – lateinisch – tschechische Literatur vom 10. bis zum 15. Jahrhundert*, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 37 (Müchen – Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1978), 166.

28 Patera, *Svatovítský rukopis...*, 164.

29 Adolf Patera, „Staročeské zbytky rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně", *Časopis Musea Království českého* 54 (1880): 344–355.

30 Opatovické zlomky, Praha, Knihovna Národního muzea, 1A c 62. Leírás: Brčák et al., *Rukopisné zlomky...*, 141–142 (292-es tétel). Kiadás: Adolf Patera, „Opatovické zbytky staročeské »Rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně«", *Časopis Národního muzea* 64 (1890): 191–202.

31 A kolofon a tulajdonos megnevezése mellett a kézirat esetleges jogtalan eltulajdonítóit hirtelen halállal fenyegeti: „Expliciunt passiones Hostiborii de Opatovicz. Quis eos furetur, subitania morte morietur." Brčák et al., *Rukopisné zlomky...*, 141.

32 Muzejní zlomek, Praha, Knihovna Národního muzea, 1 A c 68. Leírás: Brčák et al., *Rukopisné zlomky...*, 145 (298-as tétel). Kiadás: Adolf Patera, „Nově nalezené zbytky staročeského evangelistaře,

radék három levél evangéliumi perikópákat és Szent György mártíromságának történetét tartalmazza.

Az Anzelm-dialógus későbbi prózafordítása a 14. század második felére datálható. A szöveg a prágai nemzeti könyvtár három kódexében is fennmaradt. A XVII. E. 8 jelzetű kódex kb. kétharmada a 14. század utolsó harmadában készült.[33] Ezt a részt később folyamatosan egészítették ki a 15. század végéig, a 16. század elejéig. A *Planctus Mariae et Anselmi* a kézirat régebbi szakaszában foglal helyet többek között Pszeudo-Bernát passiószövege, imádságok és legendák, apokrif evangéliumrészletek, *Meditationes vitae Christi*-darabok és egy Miatyánk-fordítás társaságában.[34] Szent Brigitta látomásai, két Mária-prédikáció, egy jó halálról szóló szöveg stb. a későbbi másolási szakasz során kerültek a kéziratba. A XVII.H. 28 jelzetű kódex az előzőnél jóval későbbi.[35] A 15. század végén, a 16. század elején másolták, tehát körülbelül az *Apor-kódex*szel egykorú. Szerkezete a cseh kéziratok közül leginkább emlékeztet a magyar kéziratra, ugyanis főként liturgikus jellegű szövegeket tartalmaz: Mária kisoffíciumát, a halottak offíciumát és imádságokat. Ezeken kívül belekerült még két legenda és egy *Meditatio vitae Christi*-részlet. A XVII. H. 11 jelzetű kódex a legfiatalabb a bemutatott kódexek közül, a 16. század első harmadából származik.[36] Tartalma egy fontos aspektusban eltér az előzőktől: az Anzelm-dialógus két ismert, ún. nemzeti humanista fordító, Viktorin Kornel ze Všehrd és Řehoř Hrubý z Jelení Aranyszájú Szent János-fordításai után kap helyet egy karácsonyi prédikáció és a virágvasárnapi passió fordításának társaságában.

E három kódex Anzelm-szövegeit Adolf Patera egyazon fordítás másolatainak tekinti. Amint a magyar fordítás esetében is létezik a Migne által átvett Gerberon-kiadás szövegénél a népnyelvűhöz közelebb eső latin variáns, úgy a cseh nyelvű verzióknak is van közelebbi latin rokona, mint a *Patrologia Latina* szövegválto-

Anselma a umučení sv. Jiří ze XIV. věku", *Časopis Národního muzea* 74 (1900): 504–512.

33 Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. E. 8. Leírás: Joseph Truhlář, *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské* (Praha: I. a III. třída České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnot a umění, 1905) 71–73 (184-es tétel). Leírás és digitális másolat: https://bit.ly/3WhnhiD. (Megtekintve: 2022.08.19.)

34 Fol. 99r–108r.

35 Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. H. 28. Leírás: Joseph Truhlář, *Katalog českých rukopisů…*, 134 (357-es tétel). Leírás és digitális másolat: https://bit.ly/3OgralV. (Megtekintve: 2022.08.19.) A dialógus fordítása: fol. 344r–359v.

36 Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. H. 11. Leírás: Joseph Truhlář, *Katalog českých rukopisů…*, 127–128 (340-es tétel). Leírás és digitális másolat: https://bit.ly/3BzPSpX. (Megtekintve: 2022.08.19.) A dialógus fordítása: fol. 183r–200v.

zata. A cseh fordításokat Patera egy 14. századi Prágában őrzött latin kódex szövegváltozatával állította párhuzamba.[37] Az egyazon cseh fordítás három másolata között megállapíthatóak kisebb-nagyobb különbségek a szórendi variációktól kezdve, az elbeszélői formulák, a párbeszéd történetesítését szolgáló nyelvi fordulatok eltérésein át a több mondatnyi kihagyásokig. Ezek közül néhány összefüggésbe hozható az illető variáns szövegkörnyezetével, az azt tartalmazó kézirat jellegével. A variánsok részletes összehasonlító elemzésére egy későbbi tanulmányban fogunk majd kitérni.

A Pszeudo-Anzelm-féle passiódialógus iránti érdeklődés mind a cseh, mind a magyar nyelvterületen kétség nélkül megállapítható. Anzelm mint meditáció- és dialógusszerző neve megfelelő hívószó lehetett nemcsak a fordítók és másolók, hanem bizonyára a megcélzott, latinul nem értő célközönség számára is. E dialogikus formájú *planctus* népszerűségéhez műfaji sokrétűsége, különböző olvasóközönség igényeihez való könnyű adaptálhatósága, valamint a késő középkor egyházi-kegyességi megújulási irányzatai, s a kor krisztocentrikus, a passióra nagy súlyt fektető lelkisége is hozzájárult. Közép-európai sikerének kulcsa valószínűleg a személyes szemszög és a tárgyilagos ismeretátadás, valamint a didaktikus jelleg és a mértéktartó affektivitás szerencsés ötvözése. Az a tény, hogy Csehországban több töredéken és négy kódexben is fennmaradt legalább részben a szöveg egy verses és két prózai átültetése is, míg Magyarországon csupán az *Apor-kódex* részleges másolata áll rendelkezésünkre, a két ország anyanyelvi írásbeliségének különböző fejlettségi szintjével, illetve az eltérő szerkezetű olvasóközönséggel magyarázható.

37 Patera, „Staročeské zbytky...": 347, 353–356.

Bajáki Rita

Kézírásos bejegyzések imakönyvekben

Az imádság az egyik legszemélyesebb párbeszéd,[1] amit ember folytathat. Az Istennel való beszélés intimitása sok dologból fakad, de mindenképpen magában foglalja az ember alárendeltségét, jó értelemben vett kiszolgáltatottságát. Mindez együtt jár az Istenbe vetett maximális bizalommal, a kitárulkozással, ezen az úton haladva az önátadással. Az ima elmondása közben a kommunikáció a két legeltérőbb között zajlik, ráadásul míg az egyik fél állandó tulajdonságokkal bír (tökéletes és örök), ezzel szemben a másik esendő és folyton változó. És nemcsak azért változó, mert mindig más szól Istenhez, hanem azért is, mert az ember maga is folyton változó helyzetben van, önmaga is változik, akár egyik napról a másikra, óráról órára. Az Istennel folytatott kommunikáció lehet kimondott és kimondatlan, ha kimondott, akkor egyéni vagy közösségi, kötött szövegű vagy szabadon megfogalmazott. Ezek a sajátságok nem függnek az időtől. Nem csupán a forma, de az ok és szándék is meghatározza könyörgés jellegét.

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült, szerzője az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

1 Gábor Csilla, „Pázmány prédikációja az elmélkedésről és az imádságról", in *Pázmány nyomában*, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, 171–176 (Vác: Mondat Kiadó, 2013). Éppen tíz éve írta Gábor Csilla ezt a tanulmányt. Jelen dolgozatban az ő írásához csatlakozom.

Heltai Gáspár azt írja,[2] hogy a hívők szükségekben imádkoznak, és dicsőítenek hálaadásokkal naponként, és nem osztja azt a nézetet, hogy szükségtelen imádkozni, hiszen Isten gondoskodása eleve adott, így aki imádkozik hitetlen, mert nem hiszi az Isten örökké való gondviselését. Az imádság hasznáról külön fejezetben szól. Isten parancsa, hogy imádkozzunk, szükségünkből és szükségünkért, de egymásért is és egyebekért is. Nem az ellenkezőknek, hanem jámbor együgyű keresztényeknek szánja könyvét. 1580-ban a *Fons vitae* imakönyv szerkesztője szerint azért imádkozunk, mert a lélek háborgása ellen való az Isten igéje.[3] A lelki szegények számára nyújt vigasztalást az ima és minden nyomorúságot, háborúságot, betegséget nagy békességgel szenved el, aki imádkozik. Szalaszegi György 1593-ben azt írja,[4] hogy nem szükséges az orvos az egészségeseknek, csak a betegeknek, hiszen Jézus mondja, hogy nem jöttem hívni az igazakat, hanem a bűnösöket. Pázmány 1606-ban megjelent imakönyvének ajánlásában elmondja, hogy semmi jó nem származik a keresztény ember lelkében, semmi jó nem gyarapodhatik, „semmi gyümölcsöt nem teremthet, állhatatos tekéletességet nem nyerhet könyörgés és imádság nélkül."[5] Zólyomi P(erinna) Boldizsár 1616-ban megjelent kiadványa előszavában arról ír,[6] hogy méltó, hogy minden ember készítse magát a penitenciatartásra, és az evilágból való kimúlásra, leginkább az utolsó ítéletre, mely napon mindannyiunknak Isten elé kell állnunk, és mind jókról, mind gonoszokról számot kell adnunk, tehát ezért kell imádkozni, éjjel nappal a szentséges elmélkedéseket a szívükben forgatni, gyakorta olvasni, minden szempillantásban arról gondolkodni. 1622-ben megjelent imakönyvében Kopcsányi Márton a növekedő kisdedeket ájtatosságra és mennyei dicsőségre akarja tanítani,[7] és a világi foglalatosságokban múlató embereket, akárcsak egynéhány rövid imádságra és a jövendő jóknak óhajtására édesgetni, mert, állítja, tudnia kell minden okos embernek,

2 Heltai Gáspár, *Imádságos könyv* (Kolozsvár: Heltai, 1571 k.), Jámbor és keresztyén olvasókhoz ajánlás.

3 *Fons vitae, az életnek kútfeje* (Debrecen: Hoffhalter, 1589), Ez írás olvasó keresztyéneknek.

4 Szalaszegi György, *Hetetszaka mindennapra megiratott imádságok* (Sicz: Manlius, 1593), Ajánlás.

5 Pázmány Péter, *Keresztyéni imádságos könyv: Melybe, szép ájtatos könyörgések, hálaadások, és tanulságok foglaltatnak* (Graz: Widmanstadius, 1606), Ajánlás Kapi Annának.

6 Zólyomi P(erinna) Boldizsár, [1] *Ötven szentséges elmélkedések, melyek az embert az kegyes és szent életre felserkentik, és az emberben hasznos előmenetelt indítnak* [2] *Ez második könyvecske kegyes és keresztyén életnek négy rendbeli gyakorlását szép isteni imádságokban foglal magában* (Bártfa: Klösz, 1616).

7 Kopcsányi Márton, *Keresztyen imadsagos keonyvechke, mely a' Caeremoniaknak, és hitünk ennéhány ágazatinak (az egygyűek kedvéért) rövid magyarazattyaual, külömb külömb féle imadsagokat és elmélkedéseket foglal magában* (Bécs: Gelbhaar Gergely, 1622).

mely szükséges legyen az imádságnak szüntelen való gyakorlása ez számkivetésnek és kísérteteknek helyén. Azért kell imádkozni, igyekezni a lelki beszélgetésre, hogy meglegyen az ember okossága, ne járjon úgy, mint a kerítés nélküli város, akit könnyen bevesz az ellenség. Madarász Márton 1629-ben a következőt írja:

> kicsoda, aki az ájtatos könyörgést magának nem ítélné igen szükségesnek lenni? főképpen ez mostani utolsó gonosz üdőkben, melyekben a háborúságok megsokasodtak, az atyafiúi szeretet is sokakban igen meghidegedett és az hamis próféták is igen elterjedtek?[8]

Nagyon szép felsorolását találjuk Mihálykó János imakönyvének 1630-ban megjelent kiadásában, melynek ajánlását Farkas Imre könyvnyomtató írta, hogy az imádkozás milyen lelki hasznokkal jár:

> Az imádság a lelket a bűnöktől megtisztogatja, a bűnökkel érdemlett büntetést elvészi, az elmúlattatott dolgot megszerzi, isteni kegyelmet nyer, gonosz kívánságokat megolt, elmének szenvedésit szelídíti, kísértetet győz, ellenségeket ver, nyomorúságot enyhít, szomorúságot űz, örömöt hoz, embert Istennel összefoglal. Az Istennel összefoglaltatott embert az örökké való dicsőségre fölemeli.[9]

Felekezettől függetlenül szinte valamennyi kiadvány ajánlásában találunk az imádkozás fontosságára és hasznosságára vonatkozó megjegyzést, amelyek az imakönyv használatára buzdítanak, de nem üres, jól hangzó mondatok felsorolásai ezek, hanem valóban az Istennel való beszélésre, a gyakori imádkozás fontosságára való felhívások, amelyek eszköze maga az imakönyv. A bennük található imádságok elmondása révén pedig megvalósítható, elérhető mindaz a lelki haszon, amelyről az ajánlásokban szó volt. Arra vonatkozóan, hogy mennyire voltak sikeresek, eredményesek az imakönyvek, következtethetünk abból, ha például valamelyikből újabb kiadás jelent meg, ugyanakkor az imakönyvek használatára mégis a bennük található kézzel írt megjegyzések nyújtanak bizonyságot. A kézzel írt szövegek jellege többféle lehet, akár magánjellegű, ilyenek például a possessorbejegyzések, az esetleges kézzel írt privát, naplószerű megjegyzések, gyó-

8 Madarász Márton, *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese, az az minden-napi Imadsagos könyveczkéje* (Lőcse: Brewer, 1629), Elöljáró beszéd.

9 Mihálykó János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok ez mostani nyomorult és veszedelmes üdőkben minden keresztyén és Istenfélő embernek felette szükségesek és hasznosok* (Csepreg: Farkas, 1630), Ajánlás.

gyítást szolgáló receptek, gyógymódok, a kötet forgatására bizonyságot jelentő, de tartalmukat illetően irreleváns tollpróbák, firkálgatások. Azt is meg kell jegyezni, hogy ezek a bejegyzések jellemzően nem egykorúak a kiadvánnyal, és arra is van példa, hogy az újrakötés során bekerült lapokra írtak hozzá imákat.

Illusztrálandó, mi minden kerülhet egy imakönyvbe, a képen egy családi esemény rögzítése látható egy Kempis-fordítás szennylapján.

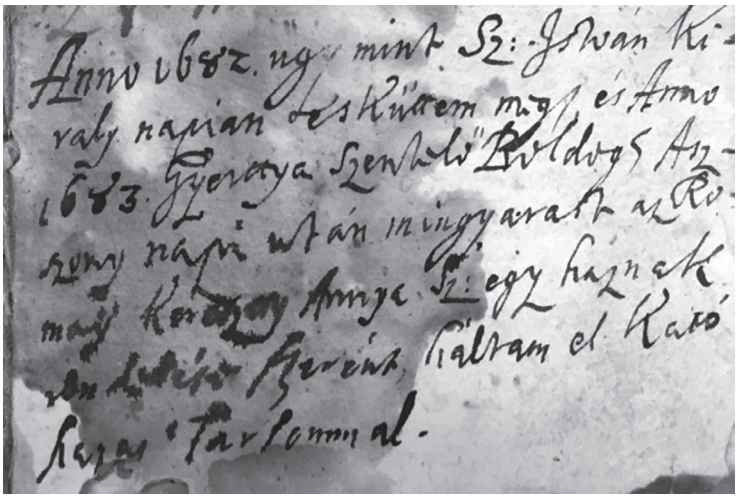

Szempontunkból említésre érdemes típus, amikor javító, kiegészítő szándékú bejegyzésről van szó, akár egy-két betűn, szón keresztül több oldalnyi terjedelmű szöveget is bejegyeztek, az idők során hiányossá, csonkává lett kiadványok hiányainak pótlására, illetve, amikor nem az eredetit akarták kiigazítani vagy pótolni, hanem olyan imaszövegeket írtak a lapokra, amelyekkel tartalmilag egészítették az imakönyvet.

A kora újkor emberének gondolatimádságaihoz legközelebb a kézzel leírt imák állnak, mert ezek nem kapott, hanem belülről fakadó vagy kiválasztott szövegek, melyek a lejegyző állapotának lenyomatai. Ilyen szövegeket a 16–17. század első felének nyomtatott imakönyveiben elvétve találunk, azonban az idő haladtával ezek száma egyre magasabb. Ennek oka az is lehet, hogy amibe bejegyeztek, azt valószínűleg aktívabban használhatták, így azok hamarabb elhasználódtak, elvesztek. Másik ok, ami miatt kevesebb bejegyzésünk van, szintén a használat következménye: az első ív hiánya, részben vagy egészben. Így nem is lehet tudni, volt-e

egyáltalán bármilyen bejegyzés az imakönyv elején. Jobb eséllyel tehát azok a példányok maradtak ránk, amelyeket ritkábban használtak, így ezekben ritkábban is találunk bejegyzést.[10] Lássunk néhány példát, milyen jellegű bejegyzések fordultak elő. 1599-ben Szalaszegi György kiadványában olyan kézírást látunk, melynek célja, hogy talán a nehezebben olvasható nyomtatott szöveget írja le újra, de biztosan nem volt másik példány kéznél, mert a valóban hiányzó részeket nem pótolták.

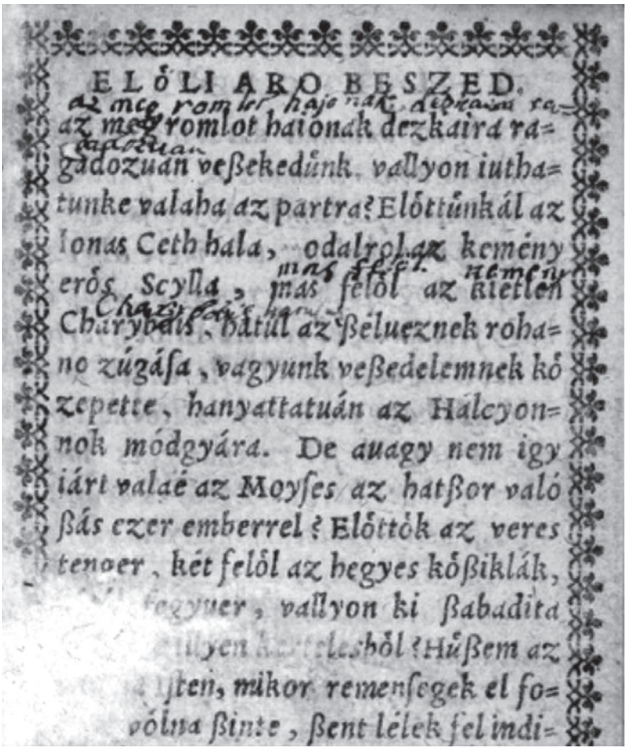
ELŐLI ARO BESZED.
az meg romlot hatonak dezkairá ra=
gadozuán veßekedünk. vallyon iutha=
tunke valaha az partra? Előttünkál az
Ionas Ceth hala, odalrol az kemény
erős Scylla, más felöl az kietlen
Charybdis, hátul az ßelueznek roha=
no zúgása, vagyunk veßedelemnek kö
zepette, hanyattatuán az Halcyon=
nok módgyára. De auagy nem igy
iárt valaé az Moyses az hatßor való
ßás ezer emberrel? Előttök az veres
tenoer, két felöl az hegyes kőßiklák,
vallyon ki ßabadita
jten, mikor remenſegek el fo=
vólna ßinte, ßent lélek fel indi=

Jellemző típus, a *Praxis Pietatis* 1643-ban megjelent példányában található kéziratos betoldás, amely a kiadvány koránál jóval későbbi, és amelynek célja az eredeti állapot rekonstruálása, a kézzel írt rész addig tart, amíg nyomtatott szöveg már rendelkezésre áll. A mellékelt két képen a címlap, illetve a kézírásos és nyomtatott rész találkozása látható. Ezt minden bizonnyal egy eredeti, ép példány alapján pótolták.

10 Pázmány 1625-ös imakönyve zágrábi példányának lapjai például a lapéli festéktől összeragadtak, valószínű nem lapozták föl, talán túlzás nélkül mondható, több évszázadon keresztül.

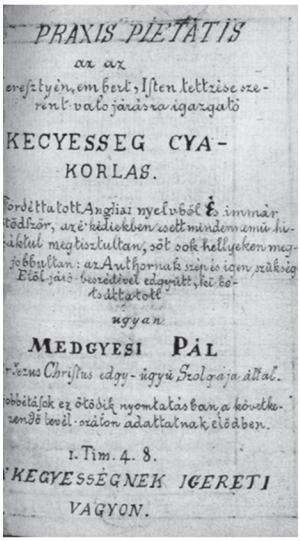
PRAXIS PIETATIS
az az
Keresztyén, embert, Isten tettzése szerént-való járásra igazgató
KEGYESSEG GYAKORLAS.
Fordéttatott Angliai nyelvből É immár
Másodszor, azé kedikben, csoltmindenemmi hu-
zákkal megtiszultan, sőt sok hellyeken meg-
jobbultan: az Authornak szép és igen szükség
Étel járó-szerédével együtt, fel-bo-
tsátatott
ugyan
MEDGYESI PÁL
Jezus Christus egy-ügyű Szolgája által.
Jobbitások ez ötödik nyomtatásban, a köveke-
zendő levél-záton adattatnak elődben.
1. Tim. 4. 8.
A KEGYESSÉGNEK IGERETI
VAGYON.

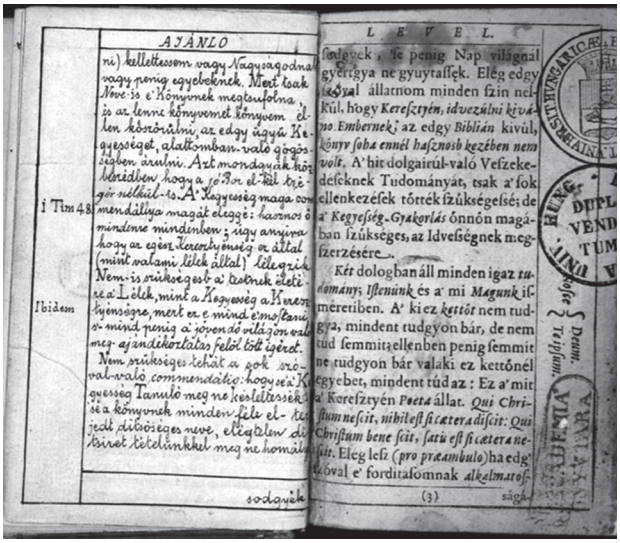
AJÁNLO
ni) kellettessem vagy Nagyságodnak
vagy penig egyebeknek. Mert csak
Nevezés e' Könyvnek megtsufolna,
jó az lenni könyvemet könyvem el-
len köszörülni, az egy ügyű Ke-
gyességet, alattomban-való gógyá-
szigben árulni. Azt mondanám kö-
szönésdben, hogy a jó Bor el-kel tzé-
gér nélkül-is. A' Kegyesség maga com-
mendáliya magát eleggé: hasznos ó
mindenné mindenben; úgy annyira
hogy az egész Teremtésnek az által
(mint valami lélek által) élegzik
Nem-is szükséges sok a' Szóknek életi-
re a Lélek, mint a Kegyesség a Teremtés-
nek, mert ez é mind é' mostani-is-mind penig a' jövendő vilá-gon vall
meg-ajándékozásra felöl-tött igéret.
Nem szükséges tehát a sok szó-
val-való commendálás: hogy sé a' Ke-
gyesség Tanuló meg ne kesleltessék-is
sé a Könyvnek minden-felé el-tes-
jedt díszöseges neve, elégtelen di-
sinet szételünkkel meg ne homály-
sodgyék.
1 Tim 4.8
Ibidem
LEVEL.
sodgyek, se penig Nap világnál
gyérgya ne gyuytassék. Elég egy
szóval állatnom minden szin nel-
Kül, hogy Keresztyén, idvezülni kivá-
no Embernek, az egy Biblián kivül,
könyv soha ennél hasznosb kezében nem
volt. A' hit dolgairól-való Vesztekedésknek Tudományát, csak a' sok
ellenkezések törték szükségessé; de
a' Kegyesség-Gyakorlás önnön magá-
ban szükséges, az Idvességnek meg-
szerzésére.
Két dologban áll minden igaz tu-
domány; Istenünk és a' mi Magunk is-
méretiben. A' ki ez kettőt nem tud-
gya, mindent tudgyon bár, de nem
tud semmit; ellenben penig semmit
ne tudgyon bár valaki ez kettőnél
egyebet, mindent tud az: Ez a' mit
a' Keresztyén Poeta állat. Qui Chri-
stum nescit, nihil est sicetera discit: Qui
Christum bene scit, satis est sicetera ne-
scit. Eleg lesz (pro præambulo) ha egy
szóval e' forditásomnak alkalmatos-
(3) ságá-

Ugyanennek a kötetnek egyik lapján található egy olyan bejegyzés, amelyről nehezen dönthető el, hogy tollpróba, vagy valóban a lelki megindulás kifejeződése, az „Igen javallanám” szavak megismétlése ráerősít az imakönyv ajánlásának végén található fordítói szándékra.

A KERESZTYEN
dolgokat olnak itt elődben. Egyébként
ha helle'lót volná, Rhythmicarat-a
né-talám irhattunk volna. Ha nem tet-
tzik, nem nékéd irtuk. A' ki kegyes élet-
et szeret, az nem annyira a' Szókra,
mint az idvességes Tanuságokra vigyáz.
Te penig Kegyes élet ohajto Isten-félő Ol-
vasó, élj ez munkával idvességessen: é-
hami hasznod innen lészen, Istenednek
a' fogyatkozást penig nékünk Idvességedé-
szomjuhozó Munkások gyarlosságának
tulajdonitsad. Légy egészségben.
MEDG. PAL.
Nem végeztem még el Kegyes
Olvasó; ne siess a' könyvet le-
tenni: Olvasd-meg e' kevés
Post-Scriptát-is.
IGen javallanám, s-bizony tapasztalhato idvesség jöyne-ki belőlle, hogy a' kiknek Bibliájok vagyon, keresnék-fel egy-szer-is más-szor-is, a' levelek szelin sel-
jegy-
igen javallanám
PRAXIS PIETATIS,
Az az:
Keresztyén embert, Isten tettzése szerént-való járás-ra igazgato
KEGYESSEG GYAKORLAS.
VAlaki vagy, ki ez Könyvben tekéntesz, soha ezt külömben olvasni ne kezdgyed, hanem-ha magadat elsőben el-szánod, a' Kegyességnek szív-szerént-való fegyhetetlen Gyakorlására. Olvasd mindaz-által, s-hamar penig, hogy valamint minekelőtte által-olvasnad, az Isten (valamely váratlan hirtelen halál-al-tal) tégedet meg-rögzött kegyesség-telenségedért, ki ne vagjon.
A AZ.

KÖNYVTÁRA

A kézírásos bejegyzések vizsgálatakor mindenképpen említést kell tennünk Kecskeméti C. János 1624-ben kiadott kiadványáról. Kecskeméti Andreas Musculus imakönyvét fordítja magyarra, az eredeti sorrendjének megfelelően halad, de nem vesz át minden szöveget. Az RMNy szerint ebből az imakönyvből összesen két példány maradt ránk, ebből az egyik az Országos Széchényi Könyvtárban, a másik a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.

Mind a két kiadvány elején és végén hosszan, sok lapnyi terjedelemben található kézzel írt imádság. A budapesti példányban találhatóak a kézzel írt betoldások, amely a kolozsvárihoz képest hiányosabb, a címlap is hiányzik, illetve az ajánlás szövege a ( )( )2 recto oldaltól van meg, továbbá az imakönyv a 254. számozott lapon megszakad. A végén ezt követően folytatódik a lapszámozás kézzel, a 255. laptól.

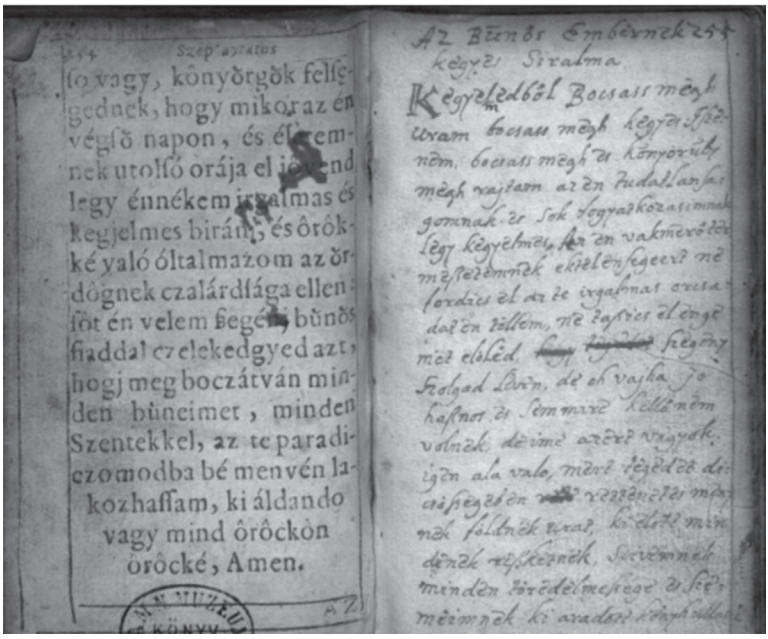
254 Szép ajtatos
so vagy, könyörgök felsé-
gednek, hogy mikor az én
végső napon, és élemnek
utolsó órája el jő, end
legy énnékem irgalmas és
kegjelmes birám, és örök-
ké való óltalmazom az ör-
dögnek czalárdsága ellen:
sót én velem segéll, bűnös
fiaddal czelekedgyed azt,
hogj meg boczátván min-
den bűneimet, minden
Szentekkel, az te paradi-
czomodba bé menvén la-
kozhassam, ki áldandó
vagy mind örökön
örökké, Amen.

Az Bűnös Embernek 254
kegyes Siralma
Kegyelmedből Bocsass meg
uram bocsass meg kegyes szé-
nem, bocsass meg az könyörüly
meg rajtam az en tudatlansá-
gomnak-az sok vétkezésimnek
legy kegyelmes, az en vakmerőség
mesterségemnek ekteleenségeert ne
sordics el az te irgalmas orczá-
dat az en szüllem, ne taszics el engé-
met eleted, [illegible] szegény
szolgad lévén, de oh vajha so-
hasnot se semmire kellő nem
volnék, de ime azért vagyok,
igen ala valo, mert tegedet di-
cséretben [illegible] szerzőnek az mind-
nek földnek vizei, ki dicsőt min-
denek rejtezenek, szivemnek
minden szüzedelmessege es szé-
nemnek ki avadott könyörüllet-

Úgy tűnik tehát, amit az őrszó is megerősít, hogy a bejegyző az imakönyv hiányzó részét pótolta. Ennek igazolása a tartalomjegyzékből sajnos nem ellenőrizhető, mivel az ebben a példányban szintén hiányos. Azonban összevetve a két példányt egyből nyilvánvalóvá válik, hogy a kézzel írt rész nem folytatása nyomtatványnak, hanem önállóan kiválasztott imádságok hozzátoldása. A kolozsvá-

ri példány alapján az is nyilvánvaló, hogy 9 számozott lap hiányzik. A betoldás viszont ennél jóval hosszabb, a 336. lapon ér véget, és valójában az megállapíthatatlan, hogy itt tényleg véget ért-e a kéziratos rész, vagy egyszerűen a kötet csonkasága miatt ennyi látható ma.

Mik ezek a szövegek, amelyek tehát a nyomtatott részek előtt és után találhatóak?

Az elején két imádságot találunk. Az első címe *Estvéli imádság*, a másodiké *Reggeli könyörgés*.

Az imakönyv végén a következő imák szerepelnek, végig ugyanaz a kéz, de nem egyező az imakönyv elején lévő lejegyzőjével:

255–261 *Az bűnös embernek kegyes siralma*

261–279 *Az megkeseredett szívű bűnös embernek siralma az ő számtalan bűnéért az Istennek, irgalmasságáért esedezvén*

280–286 *Útról nyereséggel hazajött embernek imádsága*

286–294 *Ez világtúl megvettetett és elhagyatott ember miképpen ajánlja önnön magát Istennek kezében. Estve is mondhatni.*

294–305 *Más igen szép könyörgés*

305–314 *Szombat estvére való imádság* (ebben számos javítás, áthúzás található, a többi ima letisztult másolás)

315–318 *Reggeli imádság*

318–325 *Hétfő reggelre való könyörgés* (szintén sok javítást tartalmaz)

326–332 *Reggel Alázatos Könyörgés az Ecclesiának üldözésekor* (a *Reggel* valószínűleg felesleges)

333–335 *Táblája ez könyvnek* (A tartalomjegyzék a nyomtatott és a kézzel írt imák címét és incipitjét tartalmazza, kivéve az utolsó imát, a 326–332-ig tartót, illetve 334 szerepel a 335 helyett)

336. cím nélküli, kezdet és vég nélküli imaszövegrészlet

Ezek közül egy imát találtam meg más nyomtatott kiadványban, *Az bűnös embernek kegyes siralma* címűt,[11] de nem tökéletes az egyezés, időnként más fogalmazás található, illetve néhány sor kimarad a kézzel írt imaszövegben, de a forrás egyezése nyilvánvaló.

11 Debreceni Péter, *Tizenkét üdvösséges elmélkedések, melyekben szép áhítatos és buzgóságos könyörgések vannak … elsőben Philep Kegelius d. által deákul írattattak …* (Lugdunom: Wilhelmus Christianus, 1637), 17–22.

Ugyanakkor a többi kézzel bejegyzett imaszöveg sem tűnik úgy, hogy a bejegyző szabadon fogalmazta volna meg, sokkal inkább, hogy másolta valahonnan, erre utal egy-két másolási hiba.

Ebben az imakönyvben tehát, amelyben a legtöbb kézzel beírt imádság található, de a többi áttekintése során is, úgy tűnik, az imádságok kéziratos lejegyzése is sokkal inkább a nyomtatott kiadványok „szabályát" követi, szó sincs arról, hogy a 16–17. század első felének imakönyveiben szabadon megfogalmazott imák szerepeljenek. A kéziratos bejegyzések a használatról árulkodnak, az egyéni intenciók legfeljebb a pótlások jellegében mutatkoznak meg. Kecskeméti imakönyve esetében ez a reggeli és esti könyörgések és a bűnbánattal kapcsolatos szövegek beírását jelenti.

Végül álljon itt még egy bejegyzés, amely leginkább illik a jelenlegi helyzethez.

Egy imakönyv ajándékba adásának lehetünk tanúi, köszönhetően annak, hogy az előzéklap, amelyre dedikáció készült, megmaradt. Ifjú Ádám adta Torlagi Hartmann Kristófnak ajándékba Szalaszegi György imakönyvét. Különlegessége, hogy nem a nyomtatvány része a tény, hogy ajándékról van szó, hanem a kézzel beírt szöveg tesz erről tanúbizonyságot. Ahogyan egy imakönyv imáit nem a hívő fogalmazza meg, de sajátjaként mondhatja el, ugyanígy, ennek az ajánlásnak a szövegét is aktuálisnak érzem majd 430 év után is. Ha nem is a naptári év fordulója most az alkalom, de mindenképpen évforduló van, csatlakozunk a jókívánságok tekintetében Ifjú Ádámhoz.

Az mai napon, tudniillik Boldog Asszony havának (január) 23-ik napján, ez 1594 esztendőben ajándékoztam evvel ez igen szép minden napra való hasznos imádságos könyvecskével az böcsületes, tudós, Istenfélő, és minden jó erkölcsben foglalatos tisztességbéli ifjút, Torlagi Hartman Kristófot, mint énnékem bírott Uramat és Barátomat, ez mostani új elkezdetett esztendőnek forgásában örökké való emlékezetemre.

És kívánok ezzel az hatalmas élő Istentűl és mi egyedül egy közbenjárónktól, az Jézus Krisztustúl minden testi és lölki jókat ő kegyelmének bőségesen megadatni,

Továbbá, adja ő szent fölsége is, hogy ő kegyelme ez könyvecskéből gyakorta olvasván, kiváltképpen Isteni igaz félelemben és az magyar nyelvnek tanúságában szaporéthassa magát, Isten áldja, és éltesse ő kegyelmét az igaz hitben nagy sok esztendeig.

Az kegyelmed jó akaró és minden tehetségivel szolgálni igyekező barátja

Ifjú Ádám manu propria

Függelék

Kecskeméti C. János imakönyvében található kézzel bejegyzett esti és reggeli könyörgés

Estvéli könyörgés

Minden irgalmasság[...] bíró és mi rajtunk könyörülő Úr Isten, ki vagy egy állatban és tiszteltetel az imádandó Szent háromságban. Mi teremtő, megváltó és megszentelő Istenünk, te elődben járulunk, benned vagyon reménységünk. Jusson elődben fohászkodásunk.

Te neked azért Felséges Isten mindeneknek előtte nagy hálákot adunk, tégedet dicsírünk és felmagosztalunk, hogy te minket teljes mi életünkben és ez mai napon is mindenféle lelki és testi veszedelmektűl kegyelmesen megőrezvén, oltalmazván, ez estvéli órára is tűrhető egészségben és békességben juttattál. Legyen áldott érette az te dicsőséges nagy neved mindörökké.

Nem tagadhatjuk Úr Isten előtted bűneinket, mert jól látod álnokságinkat, álnokul cselekedtünk, az te Frigyedtűl elszakadtunk, parancsolatidban nem jártunk, intésed et nem fogadtuk, prófétáidot nem hallgattuk, fenyegetésedet semminek vettük, minden gonoszságnak követői voltunk. Azért, oh Uram, az te igazságos ítéletedet és büntetésedet ismerjük ottan ottan [!] rajtunk. Sőt, megvalljuk, hogy azoknál nagyobb büntetéseidre volnánk méltók, de az te nagy irgalmasságodért kérünk, ne fizess nekünk érdemünk szerint, hanem tekints az te Sz.[12] Fiadnak ártatlan vére hullására és ezért cselekedjél mi velünk kegyelmesen. Látod Úr Isten, mely igen elhatalmaztanak mi rajtunk az mi ellenségünk, egyfelől ólálkodik mi ellenünk az mi természet szerint való ellenségünk, az sátán, mint ama sívó-rívó oroszlán, keresvén az kit benyelhessen, másfelől veszedelmünkre vigyáznak az hitetlen népek, kik tégedet nem ismernek és az mi idvezítő Jézus Krisztusunkat káromlással illetik. Ezeknek pártjokra hajlottanak ez világ fiai is gonosz példájokkal kiknek minthogy semmi közök nincsen az világossággal gyönyörködnek inkább az setétségben és gyakorta fújnak ellenünk kígyó módra mérges követ. Annak okáért ezek ellen és egyéb háborgatóink ellen ez reánk következendő éjszakának is setétségében, sőt, életünknek minden idejében szent Felségedtűl várunk oltalmat és elegendő segítséget, örvendeztess meg Uram Isten

12 Utólagos pótlás.

bennünket ennyi mi sok siralmas és rabságos esztendeink után hatalmas gondviseléseddel, oltalmazásoddal és békességeddel.

Támadj fel mi mellettünk mi győzödelmes királyunk, Úr Jézus Krisztus, ki megrontottad az ördögnek országát, meggyőzted ez világot és hatalmasságoddal bírsz minden látható és lathatatlan állatokat, és ha immár [meg]mentettél az ártalmasb [és] erősb ellenségnek az ö[rdög]nek rabságátúl ments meg immár az ő tagjainak és pártosinak is ellenünk való gonosz szándékoktúl, hogy az holnapi napnak örvendetes világosságára egészségben és békességben felvirradván, és tisztünk szerint való hivatalunk[r]a megtérvén ismerhessünk tégedet lenni ez világnak ama tündöklő világosságának, melyet valakik követnek, sötétségben nem maradnak, hanem életnek világánál járnak. Erre a világosságra vezérelj minket ez homályos setétségből mi kegyelmes Atyánk. Istenünk, az te szent Fiadnak, az mi Urunk Jézus Krisztusnak általa kivel élsz és uralkodol az Szent Léleknek egyességében mostantúl fogva mindörökkön örökké. Amen.

Reggeli könyörgés

Oh, mindenható, dicsőséges nagy Isten, ki teljes vagy megfoghatatlan hatalommal és örökké való Felséggel, kit az ég és az égnek egei be nem foghatnak. Tekints alá az égből mi reánk, méltatlan szolgáidra és szolgálóidra, kik mostan kegyelmességednek széki előtt arccal leborulván könyörögjünk. De tekints édes Atyánk szent Fiadnak, az Jézus Krisztusnak egy közbenjárásának érdeméért, mivel, hogy mi nem volnánk arra méltók, hogy elődben állván az mi tisztátalan ajakinkkal szóllanánk, holott mi bűnben születettünk ez világra életünknek minden napjait álnokságban töltöttük el megsértvén az te parancsolatidat vétkes indulatinkkal, gondolatinkkal, beszédinkkel és álnok cselekedetinkkel elmúlatván azokat, melyeket az te szolgálatodra megkívántál[13] volna mi tűlűnk.

De oh bűnösökön könyörülő Szent Isten, ne tekénts minket az mi bűneinkben, hanem tekints az te szerelmes Fiadnak ártatlan vére hullására és ezért cselekedjél mi velünk minden kegyelmességet gyógyítsd meg, oh Uram Isten, az mi lelkünknek sebeit, mert csak te ellened vétkeztünk Uram, és te előtted cselekedtük az gonoszságot.

13 Innentől másik kéz írása, de folytatja.

Íme Uram, ez az te szent beszéded, így szólsz az te prófétáidnak szava által, paráználkodtál az paráznákkal de térj meg énhozzám és hozzám fogadlak és béviszlek az én dicsőségemben, ez te szentséges ígéreted bíztat minket oh, minden irgalmasságnak Istene. Ebben bízván te hozzád hajlunk teljes indulattal, nem különben mintha mi nékünk mondanád volna. Ezeket mert az mi lelkeink Uram, azok ez tisztátalan lélek mi vagyunk, amaz tékozló fiúk és leányok, mi te tűled minden világosságnak Atyjától, kitűl minden [...]jándékok származnak, elhanyatlottunk mi te tűled, mint hűséges pásztortól eltévelyedtünk [...] minden te nékünk nyújtott ajándékidat eltékozlottuk, elhagytunk téged kegyelemnek kútfejét és Életnek élő vízét, és mást forrást ástunk [...].[14]

14 Imádság megszakad.

Bogár Judit

Pázmány Péter *Imádságos könyve* és az imádkozás

Pázmány Péter imádságait már sokan, sokféle szempontból elemezték. Vizsgálták *Imádságos könyv*ének lelkiségét, filológiai, retorikai, tartalmi, nyelvi, szövegalkotási kérdéseit, hatását, az imádságról szóló prédikációját.[1] Jelen dolgozatban azt veszem számba, hogy mit és hogyan tanít Pázmány imakönyve az imádkozásról. Elsősorban a gyakorlati oldalra koncentrálok: hogyan kell imádkozni, mire figyelve, milyen imákat mondva, milyen testtartásban és gesztusokkal stb. A szerző életében megjelent négy kiadás (1606, 1610, 1625, 1631) közül leginkább az

1 Itt csak néhány tanulmányt említek: Holl Béla, „Anyanyelvünk, imádságunk", *Vigilia* 22, 1. sz. (1957): 23–28; Őry Miklós, „Pázmány lelkisége", in *Pázmány Péter lelkisége*, összeáll. Őry Miklós, 16–31 (Klagenfurt: Carinthia, 1964); Bogár Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyv*ének forrásai", in *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. Hargittay Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 6, 61–71 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006); Bajáki Rita, *„Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni": Pázmány Péter Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata*, PhD-disszertáció (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009); Bajáki Rita és Bogár Judit, „Pázmány *Imádságos könyv*ének hatása", in *Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. Maczák Ibolya, 195–201 (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010); Gábor Csilla, „Elmélet a gyakorlatban: Pázmány prédikációja az elmélkedésről és az imádságról", in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajkay Alinka és Bajáki Rita, 171–176 (Vác: Mondat Kiadó, 2013). – További szakirodalmi tájékozódáshoz: Kónya Franciska, összeáll., *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig*, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti bibliográfiák 2 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022).

utolsóra támaszkodom, de vizsgálódásom bizonyos szempontjaihoz a korábbi és későbbi edíciókat is felhasználom.

Pázmány Péter *Imádságos könyv*ében az imádságról, imádkozásról szóló összefoglaló tanítás vagy az imádság definíciója nem szerepel, mégis számos módon okítja az olvasót e kérdéssel kapcsolatban, kezdve mindjárt a címlap verzóján, ahol egy Szent Jeromostól vett idézet olvasható:

> Hieron. contra Lucifer. cap. 6.
>
> Ha igazán hinném, amit hiszek, mikor az én Istenemnek könyörgök, szívemet megtisztítván mellyemet verném, orcámat könnyhullatással öntözném; az én Uram lába előtt leborulnék, siralmimmal mosogatnám, hajammal törleném szent lábait; az ő keresztihez ragaszkodnám, és ezt addig el nem bocsátanám, míg irgalmasságot nem nyernék.
>
> Most pedig gyakran imádságimban a piacon sétál elmém, gyakran számot vét, és valamely gonosz gondolattúl elragadtatván oly dolgokban forog, mellyeket szégyen csak meg is mondani.[2]

Ezzel a mottóval Pázmány rögtön az imakönyv elején felhívja az olvasó-imádkozó figyelmét az őszinte, alázatos, figyelmes imádság és a bűnbánó lelkület fontosságára. Megjelennek benne az imádkozás külsőleges elemei is: a mellverés, könnyhullatás, leborulás konkrét gesztusa mellett Krisztus lábának átvitt értelemben vett mosogatása és hajjal törlése (Mária Magdolna nyomán), valamint keresztjének átölelése. Mindezek a későbbiekben is többször előkerülnek. (Ez a mottó egyébként szinte valamennyi kiadásban szerepel a 19. század közepéig, de idővel a címlap verzóról hátrébb került, a kalendáriumi rész utánra.)

Az 1606-os első kiadás mottót követő ajánlásában is szó esik az imádkozás fontosságáról és az imádság éltető erejéről (valamint az ajánlás címzettjének, Kapi Annának imádságos lelkületéről), de arra vonatkozóan itt nem ad tanácsot Pázmány, hogy hogyan imádkozzunk, vagy hogyan használjuk magát az imakönyvet.[3] Az 1610-es második kiadás ugyancsak Kapi Annához szóló ajánlása szintén csak általában említi az imádkozás szükségességét, Aranyszájú Szent Jánost idézve.[4] Az 1625-ös harmadik és az 1631-es negyedik kiadás bevezetőjében Pázmány és az olvasók egymásért való könyörgéseként kerül elő az imádság:

2 Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Pozsony: [s. n.], 1631),)(1v. – A régi szövegeket és műcímeket mai helyesírással közlöm.

3 Pázmány Péter, *Keresztyéni imádságos könyv* (Grác: Widmanstadius György, 1606), †2r–†4v.

4 Pázmány Péter, *Keresztyén imádságos könyv* (Pozsony: [s. n.], 1610),):(2v–):(3r.

> Az Úr Istennek alázatossan könyörgök, hogy az ő választottinak lelki vigasztalására és tekélletes erkölcsök gyarapodására szolgáljon fáradságom. Téged pedig, Keresztyén Olvasó, szorgalmatossan kérlek, hogy énérettem, bűnös szolgatársodért mind éltemben s mind hóltom után Istent imádj.[5]

Az imakönyv a második kiadástól kalendáriummal és kalendáriummagyarázattal kezdődik, a harmadik és negyedik kiadásban e rész végén két, egy-egy könyvdísz alá és fölé elhelyezett latin idézetet is találunk, amelyek Jézust dicsőítik, illetve erre szólítanak fel, ezzel mintegy példát mutatva a helyes imádkozásra. Az első egy számos himnusz végén megtalálható doxológia: „Gloria tibi Domine, / Qui natus es de Virgine, / Cum Patre, et Sancto Spiritu, / In sempiterna saecula." A második a *Filippi levél*ből (Fil 2,10) való, Jézus előtti térdhajtásra felhívó mondat: „In nomine Iesu omne genu flectatur, caelestium, terrestrium, et infernorum." Az utóbbihoz tartozó könyvdíszben is olvasható egy hasonló tartalmú felirat: „Sit nomen Domini benedictum."[6] A pozsonyi nyomda ekkoriban más kiadványokban is felhasználta ugyanezeket a metszeteket (V. Ecsedy Judit katalógusa szerint mindegyik Pázmányhoz kötődik valamilyen módon[7]), de az imakönyvekben körülöttük lévő idézetek nélkül vagy utánuk elhelyezett más latin citátumokkal. Az *Imádságos könyv* későbbi kiadásainak némelyikében ugyanezek az idézetek („Gloria tibi Domine ...", „In nomine Iesu ...") más könyvdíszekkel szerepelnek együtt.[8]

Az *Imádságos könyv* első része a *Miatyánk*hoz kapcsolódó elmélkedéssel kezdődik, amelynek bevezetője a „*Mint kelljen a Mi-Atyánkat értelmessen mondani*" címet viseli. A Miatyánk „minden imádságok között első és böcsülletesb helyt érdemel [...], mivel az imádságnak legfőbb Mestere szerzette", és így minden ima mintája. Azonban hiába „tudjuk, és mondjuk naponként, de sokan vagy nem értik, vagy meg nem gondolják ennek elrejtett méltóságát, bölcsessé-

5 Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Pozsony: [s. n.], 1625),)(2r; Pázmány, *Imádságos könyv* (1631),)(2r.

6 Pázmány, *Imádságos könyv* (1625),)()()(7r–v; Pázmány, *Imádságos könyv* (1631),)()()(7r,)()()(8v.

7 Lásd V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század*, I: *Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Hungarica Typographica 2 (Budapest: Balassi–Országos Széchényi Könyvtár, 2010), 135, 432–433 (IV/18. és IV/19. sz.).

8 Pl. az 1650-es kiadásban az első könyvdísz ugyanaz, mint az 1625-ösben és az 1631-esben, a második viszont némileg eltér: Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Pozsony: [s. n.], 1650),)()()(8r–v. Az 1689-esben az első kép hasonlít a korábbiakhoz, de nem teljesen ugyanolyan, a második azonban más, a közepén IHS felirat helyett kettőskereszt látható: Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Nagyszombat: Academiai, 1689),)(4r,)(5v.

gét, erejét és mélységes titkait. Annak okáért rövideden megmondom, minémű elmélkedéssel, értelemmel és lelki ájtatossággal kellessék a keresztyén embernek mondani a *Mi-Atyánkat*" – írja Pázmány.[9] (Bár egyes szám első személyben fogalmaz, a Miatyánk-elmélkedés első fele olyan közeli rokonságot mutat Ludovicus Granatensis hasonló imádságával, az előtte olvasható bevezető rész pedig a Granatensis-imákból *Paradisus precum* címmel kötetet összeállító Michael ab Isseltnek a Granatensis-szöveghez írt bevezetőjével, ami nem lehet a véletlen műve.[10]) A folytatásban a *Miatyánk* egyes mondataihoz, tagmondataihoz, kéréseihez kapcsolódó imákat, elmélkedéseket találunk, konkrét tanítás az imádkozás mikéntjére vonatkozóan azonban nem nagyon kerül elő a mintegy harminc lapnyi szövegben. A „Ki vagy mennyekben" szakaszhoz tartozó elmélkedés elején olvasható egy ilyenként is értelmezhető rész: „azt parancsolád, hogy imádságom kezdetin mennyekben ételedrül emlékezzem. Ezzel akarván ébreszteni, hogy imádságomnak idején égbe emeljem szüvemet, ahonnan tetölled segítséget kell várnom"; az egész Miatyánk-rész végén pedig megmagyarázza Pázmány, hogy a „Mert Tiéd az ország..." kezdetű dicséretet a katolikus egyház miért nem teszi hozzá az Úr imájához.[11]

Elméleti tudnivalókat az imádságokról, imádkozással kapcsolatos dolgokról máskor is kap az imakönyv használója: az imakönyvben szereplő oktató részekben részletesen ír Pázmány például a töredelmesség mindennapi gyakorlásának fontosságáról, a kereszt jeléről, a szentelt víz hasznáról, a miséről és kellékeiről, megszentelt tárgyakról, a betegekkel való bánásról, a gyónásról és a rá való készületről, vagy az olvasóról (rózsafüzérről) és a litániákról.[12]

Az imádkozás általában keresztvetéssel kezdődik. Pázmány részletesen elmondja, hogyan is kell ezt szabályosan csinálni:

9 Pázmány, *Imádságos könyv* (1631), 1–2.

10 *Paradisus precum, ex R. P. F. Ludovici Granatensis spiritualibus opusculis, aliorumque sanctorum patrum, et illustrium cum veterum, tum recentium scriptorum concinnatus per Michaelem ab Isselt Amorfortium* (Coloniae: Geruinus Calenius et haeredes Ioannis Quentelii, 1589), 1–26. – Az *Imádságos könyv* és a *Paradisus precum* összefüggéseiről részletesebben: Bogár Judit, „Pázmány Péter imádságainak forrásaihoz", in *Imádkozás a régi Magyarországon*, szerk. Bajáki Rita és Szádoczki Vera, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 29, 39–52 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022).

11 Pázmány, *Imádságos könyv* (1631), 9, 32–34.

12 Uo., 50–85, 176–212, 248–252, 377–387, 478–488. – E részek forrásairól lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: Pázmány Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. Sz. Bajáki Rita és Bogár Judit, Pázmány Péter művei 6 (Budapest: Universitas–EditioPrinceps, 2013), elsősorban 287–288, 295–300, 312, 357.

> A szent kereszt jegyét kétképpen szoktuk magunkra vetni. Először: jobb kezünk hüvelykét és a mellette való mutatóujjunk végét öszvefogván homlokunkra, szájunkra, mellyünkre vetjük, Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Másodszor: mind az öt ujjunkat vagy csak az első három ujjunkat kinyújtván elsőben homlokunkat illetjük, azután mellyünket, harmadszor bal vállunkat, negyedszer jobb vállunkat, mondván: Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében, Amen.[13]

Ezután megmagyarázza, hogy mit jelent a keresztvetés, miért jobb kézzel vetjük, mit jelképez a két, három vagy öt ujj, a homlok, száj, mell és vállak érintése, majd hosszasan ír a keresztvetés szokásáról és hasznáról.

Konkrét tanácsokat, utasításokat is ad az imádkozáshoz. Reggel például:

> Ágyadból felkelvén először a szent keresztet, Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében vesd homlokodra és mellyedre. Azután elmondván a Mi-atyánkat, Üdvöz-légy Máriát, Hiszek-egy-Istent, a következendő imádságokat ájtatos szívvel mondd el [...][14]

Az imádságok szövege előtt még következik néhány idézet a *Biblia*ból és egyházatyáktól a reggeli és esti ima fontosságáról. Aranyszájú Szent János tanítása konkrét utasítás is egyben az imakönyv használója számára elalvás előtti fohászkodásához:

> Mikor estve el akarsz nyugodni, akkor csendességben lévén így szólj a te lelkednek: Ihon, én lelkem, ez a nap is elmúlt: mi jót vagy gonoszt cselekedtünk ma? És ha valami jót cselekedtél, adj hálát Istennek; ha vétkeztél, sirassad bűnödet, és valóban eltekéljed, hogy megjobbítod életedet. Osztán Istennek ajánlván lelkedet, nyugodjál el.[15]

Az esti imádságok után bővebben is ír a lelkiismeret-vizsgálatról, vegyítve a tanítást az imaszövegekkel. Az egyházatyák mellett itt „pogány bölcsekre" (Pythagoras, Cicero, Seneca) is hivatkozik, majd öt pontba szedve elmondja a keresztény ember magával való számvetésének menetét: mit és hogyan csináljunk, mit gondoljunk meg, milyen szavakkal könyörögjünk vagy adjunk hálát, végül hogyan fejezzük be az egészet keresztvetéssel, fohászokkal. A lelkiismeret-vizs-

13 Pázmány, *Imádságos könyv* (1631), 56–57.
14 Uo., 86.
15 Uo., 87.

gálatról szóló rész végére jut még egy jótanács: „Mikor pedig ágyadban fekszel, megemlékezzél testednek utolsó ágyárúl, a koporsórúl, és künnyebben megfojthatod a testi kívánságokat és az ördögnek incselkedésit."[16]

A gyónás előtti lelki számvételben az imádságra vonatkozóan is található néhány kérdés, az egyik a fentebb említett, imakönyv eleji mottóhoz hasonló: „Imádságodban, Isten igéje hallgatásban figyelmetessen és ájtatossan viselted-e magadat, vagy elméddel ide s tova vándorlottál?"[17]

A figyelmes, megfelelő lelkülettel végzett ima fontosságára máskor is figyelmeztet Pázmány, külön imaszöveget közöl az imádságban való ájtatosságért vagy imádságunk (és egyéb dolgunk) kezdetére.[18] E szövegek a miséről szóló és miséhez kapcsolódó imákat tartalmazó fejezetben találhatók, amelyben máshol is előkerülnek hasonló gondolatok. Amikor például ünnepnapon templomba megyünk, így kell imádkozni:

> Azért, én Istenem, a te nagy hatalmasságod az én állhatatlan és tétova bujdosó gondolatimat tartóztassa minden világi dolgoknak hiúságátul, hogy egyéb gondolatokat kirekesztvén csak tereád nézzen az én lelkem, és itt, a te híveidnek gyölekezetiben, lélekben és igazságban imádjalak téged, és valamit egész hetetszaka a te szolgálatodban elmúlattam, azt most helyrehozhassam.[19]

A mise elején mondandó imádságban az odafigyelés és áhítat mellett a szentignáci átélés is megjelenik: „Adjad, hogy a keresztfán való áldozatodnak eleven és igaz emlékezetit méltán lássam ez áldozatban, és szinte oly ájtatossággal lehessek jelen halálod emlékezetin, mintha magadat a keresztfán függve szemeimmel néznélek."[20] Hasonló intést ír Pázmány az *Adoro te devote* himnusz magyar fordítása elé, melyet Úrfelmutatáskor kell imádkozni: „Jusson eszedbe a mi Üdvözítőnknek a keresztfán felemelése, és mintha testi szemeiddel látnád őtet a szent kereszten, imígy könyörögj."[21]

Szó esik a nem jól imádkozásról is, *Az Istennek felségérül* című imádságban például a következőket olvashatjuk:

16 Uo., 112–119; az idézet: 119.
17 Uo., 388.
18 Uo., 145–147.
19 Uo., 144.
20 Uo., 153.
21 Uo., 165.

> Bocsásd meg, irgalmasságnak Istene, bocsásd meg az én tudatlan merészségemet, hogy haszontalan szolgád lévén, töredelmes szüv nélkül, méltó böcsüllet és félelem nélkül imádom és áldom Felségedet. Rettegnek, Uram, az angyalok teelőtted, én pedig, gyarló bűnös szolgád, mikor téged imádlak, dicsírlek, és áldozom Szent Felségednek, miért nem rettegek előtted?[22]

Problémát jelenthet az imádság hosszúsága. A rózsafüzérről szóló részben többször is előkerül ez a kérdés:

> úgy ne nyújtsuk hosszan imádságunkat, mint a pogányok, kiknek szájok mozog, de szívök távul vagyon, és azt ítélik [...], hogy az Istentül, szinte mint az emberektül, szószaporítással nyerhetünk valamit, holott egy ájtatos fohászkodás hasznosb Isten előtt, hogysem a napestig való szájmozgatás belső ájtatosság nélkül, noha, mikor a bőv imádsággal együtt belső figyelmetességünk is vagyon, hasznosb a bőv imádság.[23]

> Mert Üdvözítőnk számtalanszor int a gyakor könyörgésre, de az emberi gyarlóság és evilági dolgokban elmerült elme nehezen szenvedi, hogy gyakran imádkozzunk, sőt, mikor imádsághoz kezdünk is, akármely rövid és kicsin üdőt felette hosszúnak ítél, annyira, hogy ha fél fertályóráig házában letérdepelvén imádkozik, úgy tetszik, mintha egész óráig imádkozott volna. Mivel azért a rövid imádság is hosszúnak szokott tetszeni, a keresztyének [...] kötelezék magokat, hogy bizonyos üdőkben bizonyos számú imádsággal tisztelnék az Istent.[24]

Az imádsághoz tartozó gesztusokról, testtartásról is szól Pázmány: „mikor térdre esünk, kezünket egybetésszük, mellyünket verjük, efféle külső jelekkel taníttatunk, hogy imádságunkban alázatosok légyünk, szívünket Istenhez emeljük, töredelmes lélekkel könyörögjünk."[25] Az 1625-ös és 1631-es kiadásban a kalendáriumi rész végén szereplő, fentebb már említett „omne genu flectatur" (minden térd hajoljon meg) kifejezést kissé szabadabban, Jézus helyett az Atyára vonatkoztatva idézi a Miatyánk-elmélkedésben is: „a te szent nevednek emlékezetire meghajoljanak minden teremtett állatnak térdei."[26] A térdelés, térdhajtás konkrétan

22 Uo., 123.
23 Uo., 203.
24 Uo., 207.
25 Uo., 178.
26 Uo., 11.

és átvitt értelemben is többször előkerül: harangszóra térdre esve kell elimádkozni az *Úrangyalá*t, a nagybetegért a jelen lévők néha térdre esvén könyörögjenek, a gyónást „alázatos és töredelmes szűvel, térdre esvén és a szent kereszt jegyével Atyá†nak, Fiú†nak és Szent†lélek Istennek nevében magadat megjegyezvén" kell elkezdeni.[27] Az egyik gyónás előtti könyörgésben egy kissé különösnek tűnő megfogalmazással is találkozunk: „Ímé azért, Uram, az én szívemnek térdét meghajtom előtted: irgalmasságot kérek tölled."[28] A kép nem Pázmányé, Manassze imájából idézi az *Ószövetség*ből.[29]

Néhányszor a mellverést is említi: „mellyem verve kérek kegyelmet bűnös fejemnek"; „ezt pedig mellyed verve mondjad"; „ezt mellyed vervén háromszor vagy többször mondjad."[30] A bűnvalláshoz, bűnbocsánat és irgalom kéréséhez hozzátartozik az Isten előtti leborulás is. Csak két példa a sok közül: „a te kegyelmes színed előtt, igazságodnak és irgalmasságodnak széki előtt leborulván megvallom, hogy [...] megbántottalak"; „alázatossággal szent lábaidhoz borúlván kegyelmet nyerjek tölled."[31]

Ugyancsak sokszor előkerül a sírás, könnyhullatás gesztusa, szintén a bűnbánattal kapcsolatban. A korban azt tartották, hogy a sírás megtisztít a bűntől: a könnyek egyrészt a bűnbánat jelei, másrészt gerjesztik is a bűnbánat érzését.[32] Loyolai Szent Ignác és az ő nyomán általában a jezsuiták kegyességi gyakorlatának is fontos eleme volt a sírás. Ignác lelki naplója szerint a könnyek Isten jelei voltak számára, amelyek arról tájékoztatták, hogy visszanyerte kegyelmi állapotát, Isten közelségét és szeretetét bizonyították, kifejezték Ignác háláját, közvetítették kéréseit, a megvilágosodás kísérői voltak.[33] Katolikus és protestáns vallásos mű-

27 Uo., 211, 251, 417–418.

28 Uo., 375.

29 Pázmány hivatkozása: „2. Paral. extremo". – A szóban forgó szöveg Manassze imája, amelyet a trienti zsinat (*Ezdrás 3.* és *4. könyvé*vel együtt) függelékbe helyezett a *Krónikák 2. könyvé*nek végéről, a mai katolikus *Bibliá*ban pedig egyáltalán nem szerepel. A latinban „flecto genu cordis mei" olvasható. *Biblia, ad vetustissima exemplaria, nunc recens castigata* (Venetiis: haeredes Nicolai Beuilaquae et socii, 1583), 405.

30 Pázmány, *Imádságos könyv* (1631), 171, 419, 449.

31 Uo., 349, 363.

32 Fazakas Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 50 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 85–86.

33 Száraz Orsolya, „Sírás a 17. századi itáliai jezsuita népmissziókban", *Egyháztörténeti Szemle* 17, 4. sz. (2016): 37–55, 39–40.

vekben és világi szövegekben egyaránt gyakori volt a sírás sokféle fajtája.[34] Pázmány *Imádságos könyv*ben nem ilyen széles a skála, nála leginkább a bűnbánathoz kapcsolódnak a könnyek, alapvetően kétféle módon: az imádkozó vagy sírva bánja bűneit és könyörög azok bocsánatáért: „előtted leborulván sírva kegyelmet kérek"; vagy a könnyek adományát kéri: „adj lelki bánatot szívemben, könnyhullatást szemeimben."[35] Hogy valóságos vagy szimbolikus könnyekről van-e szó, nem mindig dönthető el, és nem is feltétlenül lényeges.

Az imádkozás mikéntje mellett néhányszor az *Imádságos könyv* használatáról is szót ejt Pázmány, leginkább más fejezetekben olvasható további hasonló szövegekhez utalva az olvasót, pl.: „Sok több imádságok vannak a betegekért e könyvnek Tizedik részében, a betegekért való litániákban" vagy „amint bővebben megmagyarázók e könyvnek második részében: fol. 113."[36] A rózsafüzér kapcsán azokról is szó esik, akik nem tudják elolvasni az írott imádságokat: „Mert akik könyvből nem imádkozhatnak, azoknak mintegy imádságos könyvök az Olvasó, melyből a mi Üdvözítőnk élete, szenvedése és a keresztyéni tudománynak fő cikkelyi, mint egy írt könyvből, eszekbe jutnának."[37]

A tudnivalókat, oktató részeket tipográfiailag is megkülönbözteti az imaszövegektől, sőt, az első kiadásban külön mutató táblája, azaz tartalomjegyzéke van az imádságoknak és a tanúságoknak.[38] Az első két kiadásban minden tanító, magyarázó, utasító szöveg dőlt betűvel szedve szerepel, a harmadik-negyedikben viszont többnyire csak a rövidebb ilyen jellegű részek vannak kurziválva, a hosszabbaknak csupán a címe és általában az első sora.[39]

Ha nem is olyan részletesen, mint például Baranyi Pál *Lelki paradicsom*ának keresztény olvasóhoz szóló intésében,[40] de azért a Pázmány-imakönyv néhány későbbi kiadásainak előszavában, ajánlásában is szó esik az imádkozásról és annak (valamint a Pázmány-műnek) hasznáról. A Pázmány halálát követő első, összes-

34 R. Várkonyi Ágnes, „Miért sírt Kemény János?", in R. Várkonyi Ágnes, *Századfordulóink: Esszék, tanulmányok*, 316–348 (Budapest: Liget Műhely Alapítvány, 2015), https://mek.oszk.hu/14600/14635/14635.pdf.

35 Pázmány, *Imádságos könyv* (1631), 373, 417.

36 Uo., 339, 415.

37 Uo., 207.

38 E könyvbe foglalt imádságoknak mutató táblája, E könyvbe foglalt tanúságok táblája: Pázmány, *Keresztyéni imádságos könyv* (1606), †5r–†7v , †8r–v.

39 Erről részletesebben: Bajáki Rita, „Pázmány *Imádságos könyv*ének retorikájához", in *Retorika–Irodalom–Poétika*, szerk. Radvánszky Anikó, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 10 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011), 171–182, 172–173.

40 [Baranyi Pál], *Lelki paradicsom* ([s. l.]: [s. n.], 1700), e2v–e4v.

ségében ötödik, 1650-es kiadás Amadé Ilonának szóló ajánlásában imádságdefiníciót is kap az olvasó: „amint Damascenus írja Lib. 3. *De fide* c. 14. Mikor imádkozunk, az Istenhez emeljük föl elménket, és vélle beszélgetünk."[41] Az 1701-es kiadás Apor Istvánhoz szóló ajánlásában Csete István (Vizkeleti Zsigmond álnéven) azt írja, hogy

> ha az imádságnak tulajdonságit vizsgáljuk [...] nincs hathatósb imádság Isten ő Szent Felsége előtt, mint a sebessen repüllő imádság [...] nincs erőssebb imádság, mint amellyet fegyveres kéz, azaz igaz hittel, reménséggel és szeretettel felfegyverkeztetett lélek mutat Teremtőjének [...] Ami legnagyobb s kellemetesb az imádságban, ha a nyelvnek szóllását és megkeseredett szívnek forgását szemek könnyhullatásival mint mindennapi kenyerünket sírással áztatjuk, annál inkább is nagyobb sükere lészen.[42]

Az 1725-ös (majd annak nyomán az 1753-as, 1772-es, 1791-es, 1812-es) kiadás ájtatos keresztényhez írott ajánlásában azt olvashatjuk:

> Nem a sok szószaporításban áll az foganatos és Isten előtt kedves imádság, hanem az elmédnek és szüvednek belső buzgóságában, kit a Szentléleknek az Szentírásból vagy az Anyaszentegyház tulajdon könyveiből szedett kevés, de fontos szavaival legjobban gyújthatsz fel.[43]

A Pázmány életében megjelent négy kiadásban a könyvdíszeken kívül nincsenek olyan képek, illusztrációk, amelyek az imádságban, elmélkedésben, áhítatban, elmélyülésben segíthetnék az imakönyv használóját, a későbbi edíciók közül azonban sokban találhatunk egész oldalas vagy kisebb, többnyire a szöveghez kapcsolódó metszeteket. Gyakoriak köztük az angyali üdvözletet, a Máriát a kisgyermek Jézussal, a kereszten függő Krisztust (egy előtte álló vagy leboruló, imádkozó alakkal), az Eucharisztiát (ostyát és kelyhet vagy misejelenetet), a Szentháromságot ábrázoló képek, de sok más témájú (bibliai jelenetek, szentek stb.) is előfordul. Az 1665-ös és az 1701-es kiadás különösen gazdag elmélkedésre alkalmas egész oldalas illusztrációkban.

41 Pázmány, *Imádságos könyv* (1650),)(2v.
42 Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Nagyszombat: Academiai, Hörmann János, 1701), *3r–v.
43 Pázmány Péter, *Imádságos könyv* (Nagyszombat: Academiai, 1725), A2v–A3r.

Pázmány Péter *Imádságos könyv*ében nem ad olyan részletes és összefüggő elméleti oktatást az imádságról és az imádkozás mikéntjéről, mint *Az imádságrúl* szóló prédikációjában, amelynek tartalmát így foglalja össze: „Elsőben megmagyarázom, mely böcsülletes, hasznos és szükséges az imádkozás. Másodszor módját és formáját mutatom, mint kell rendelnünk imádságinkat, ha azt akarjuk, hogy meghallgattassunk."[44] Többször utal imádságaiban és az imakönyv tanító, magyarázó részeiben is a helyes, igazi imádkozás módjára, feltételeire, de a korabeli imakönyvek többségéhez hasonlóan elsősorban nem önálló imára, hanem a gyűjteményben szereplő szövegek használatára buzdít.[45] A későbbi kiadások ajánlásai, előszavai sokszor említik Pázmány imakönyvének fontosságát az imádkozásra tanításban. A leglelkesebben a nagyszombati akadémia könyvnyomtatója ír erről az 1725-ös kiadás „ájtatos keresztényhez" szóló ajánlólevelében, amely számos későbbi edícióban (1753, 1772, 1791, 1804, 1812) is megtalálható:

> Sok külömb-külömb új meg új magyar imádságos könyveket látunk a keresztények kezein forogni, de mássát ennek [...] nehezen hiszem, hogy találhassuk. [...] hogy minden üdőben és mindenütt igen kedves volt, és ottan ottan kézre oszlott, azt tudjuk és látjuk. Ha imádságokat kívánsz, itten minden üdőre, minden szükségeidben, minden rendbéli személlyekhez alkalmaztatott, az Anyaszentegyháztúl és Szent Atyáktúl vött és már magyarra fordított szép régi könyörgéseket találsz. Az Mi-Atyánknak és Üdvöz-légy Máriának, hasonlóképpen a Szentolvasónak is rövid és bölcs értelmét kitanúlhatod. Ha tanúságokat is, s a tévelygő Atyafiak ellenvetésire feleleteket, Szentírásnak üdvösséges intéseit minden rendű emberekhez keresed, ezen könyvecske mindezeket kevés szókkal öszvefoglalva elődben adja. Ez okon nem mondom ugyan, hogy más illy lelki könyvekkel és imádságokkal ne élj, de hogy ezt megvessed, amellyben találsz olly kegyes állapotú dolgok rendit, mellyet ritka könyvben találsz fel, éppen nem tanácslom. Nem a sok szószaporításban áll az foganatos és Isten előtt kedves imádság, hanem az elmédnek és szüvednek belső buzgóságában, kit a Szentléleknek az Szentírásból vagy az Anyaszentegyház tulajdon könyveiből szedett kevés, de fontos szavaival legjobban gyújthatsz fel [...] E könyvecske mind ezekre reá taníthat, és foganatossan segíthet, kedves Keresztényem: élj véle szorgalmatossan, nehogy a mollytól, hanem kezedben való gyakor forgatásától emésztettessék meg, örök üdvösségére lelkednek, és az Istennek nagyobb dücsősségére.[46]

44 Pázmány Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangeliomokrúl prédikációk* (Pozsony: [s. n.], 1636), 640.

45 Vö. Knapp Éva, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 1. sz. (2019): 3–32, 31.

46 Pázmány, *Imádságos könyv* (1725), A2r–A3r.

Báthory Orsolya

A *claritas Scripturae* cáfolata Bellarmino és Pázmány műveiben

Gábor Csillának, születésnapjára, a legnagyobb szeretettel.

Kovács Lajos Imre 1908-as tanulmánya részletesen foglalkozott azzal a Pázmányt illető kritikával, miszerint a *Kalauz*t Roberto Bellarmino *Disputationes* című nagyhatású kompendiumából kompilálta volna egybe.[1] A Pázmányt Bellarmino-epigonná degradáló megjegyzés Nagy Benedekre (†1617 k.) megy vissza, aki nem a *Disputationes*ra, hanem az itáliai jezsuita egy másik, a *Konkordiakönyv*et bí-

* A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat keretében készült.

1 Kovács Lajos Imre, *Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói: Irodalomtörténeti tanulmány* (Kassa: Szent Erzsébet Nyomda, 1908). Kovács Lajos egy másik Bellarmino-művet, a *De ascensione mentis in Deum, per scalas rerum creatarum* (Roma, 1615) című írást is összevetette a *Kalauz* első két könyvével. Bellarmino elmélkedő művével és magyar fordításával Gábor Csilla is foglalkozott több írásában, legutóbb: Csilla Gábor, *Doctrine–Virtue–Memory: Seventeenth-century Hungarian devotional literature in European context*, ford. Emese Czintos G. (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 61–81. Pázmány a Collegium Romanum rektoraként ismerte meg Bellarminót. Kapcsolatukról, Bellarmino hatásáról: Őry Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. Berzsényi Gergely, Pázmány irodalmi műhely tanulmányok 5 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006), 98–101; Hargittay Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A* Kalauz *és a vitairatok újraírása* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2019), 43–46. Szabó Ferenc „viszonylagos Bellarmino-függőséggel" jellemzi Pázmánynak az olasz jezsuitához való szellemi, (kontroverz) teológiai kötődését. Szabó Ferenc SJ, „Deux théologiens du renouveau catholique aux XVI-XVIIe siècles Roberto Bellarmino et Péter Pázmány", in *La civiltà ungherese e il cristianesimo – A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. István Monok és Péter Sárközy, 1 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., é. n.), 248–255, 248.

ráló művére vonatkozóan vádolta Pázmányt plágiummal.[2] Pázmány ezt vissza is utasította a *Csepregi szégyenvallás*ban.[3] A gyanúsítás akkor kapott nagyobb figyelmet, amikor majd háromszáz évvel később Fraknói Vilmos megemlítette azt háromkötetes Pázmány-monográfiájában.[4] Fraknói azonban némileg összemosta ezt a konkrét vádat egy korábban megfogalmazott általánosabbal, amely szerint a *Kalauz* Pázmány „jezsuita barátainak egyenlő munkáiból" lettek összeollózva.[5] Ezt követően – amint Horváth Cyrill fogalmaz – „az írók úgyszólva egymás szájából vették át" a plágiumvádat úgy, hogy abban már viszont Bellarmino legismertebb könyve, a *Disputationes* lett a forrásmű.[6] Fraknói a gyanúsítással kapcsolatban egy árnyalt, Bellarmino művének alapos ismeretéről tanúskodó véleményt fogalmazott meg. Eszerint Bellarmino munkája láthatóan nagy hatással volt a *Kalauz*ra, amely sok helyen kölcsönöz a bíborostól gondolatokat és érveket, de attól még „a cél, rendszer, előadási modor és a tárgyalt kérdések megválasztása a két munkában egészen különböző."[7]

Kovács Lajos Imre elvégezte a művek összehasonlító makroszerkezeti, azaz könyv–rész–fejezet szintű vizsgálatát. Kimutatta, hogy noha Pázmány mindössze huszonnyolcszor hivatkozik Bellarminóra, számos nagyobb tematikai párhuzam

2 A Bellarmino-mű, amelyre Nagy Benedek utalt: Roberto Bellarmino, *Iudicium de libro, quem Lutherani vocant Concordiae* (Ingolstadt: Sartorius, 1585). „Ennek fölötte azt mondom, hogy valamit az Augustana Confessiora, az Concordia könyure, es Lutherre akaral szurkos kezzel kenni, ezt iobbara Bellarminus tegzeböl vonyad elö, noha lehet hiredde, hogy ennekis regen torkaban vertek sok izben az borsos leuet." Zvonarics Imre és Nagy Benedek, *Pázmány Péter pironsági* (Keresztúr: Farkas Imre, 1615), 256. (RMNy 1091).

3 „Az ti Concordiátokrúl írt Bellarminus; summáját írásának elő-is hoztam az Kalauzban. De az ki ezzel egybe veti azokat, mellyeket én írtam az Augustai Confessiórúl és Concordiárúl az Kalaúzban, megtapasztalhattya, hogy le nem írtam Bellarminust." Pázmány Péter, *Csepregi szégyenvallás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hivságoknak kőszegi tóldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. Rapaics Rajmond, Pázmány Péter összes munkái 5 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900), 115–249, 227.

4 Frankl Vilmos, *Pázmány Péter és kora* (Pest: Ráth Mór, 1868), 3 kötet, 1:114.

5 Klaszekovich István és társaitól származik ez a gyanúsítás. Matthias Hafenreffer, *Az szentírásbeli hitünk ágainak…*, ford. Zvonarics Imre (Keresztúr: Farkas Imre, 1614), C. Pázmány válasza: „Azt sem igazán irja az attendens, hogy az Kalauz sok jezsuitáknak egyenlő munkájából készíttetett. Mert bizonyos legyen, hogy abban senki keze szenynye nincsen, hanem egyedül csak azé, akinek nevét viseli: ki afféle dolgokban nem szűkölt más ember cimborájára." Szyl Miklós [Pázmány Péter], *Csepregi mesterség, az-az: Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek czégéres czigánysági és orczaszégyenítő hazugsági*, s. a. r. Rapaics Rajmond, Pázmány Péter összes munkái 5 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900), 1–25, 12.

6 Horváth Cyrill, „Pázmány és Bellarmin", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 33 (1909): 33–41, 33.

7 Frankl, *Pázmány Péter…*, 1:114.

van a két mű között, de a plágium vádja ezzel együtt sem állja meg a helyét. Kovács Lajos Imre lényegében a *Disputationes* és a *Kalauz* tartalomjegyzékét, tárgybeosztását vetette össze, és ez alapján jelentette ki, hogy „a *Kalauz* I., II., III., V., IX. és XV. könyve egészben vagy részben nem találhatók Bellarminusnál."[8] (Meg kell jegyezni, a III. könyv kizárása már első pillantásra is aggályos, mert a *Kalauz*nak több mint az egyharmadát teszi ki ez a nagy tematikai egység.) A Kovács értekezését recenzeáló Horváth Cyrill is óvatosságra intett a vázlatos szerkezeti összehasonlításokkal kapcsolatban: „nem nyomhatjuk el azt a megjegyzést, hogy e vázlatok helyivel-közzel elhagynak egy-egy pontot, s másfelől egyáltalán nem zárják ki a Disputátióknak a részletekben való különös hatását. Mutatják, hogy Pázmány nem vett át Bellarminóból egész fejezeteket; ámde a fejezeteken, a szakaszokon belül nem lehetett e mégis tanítványa, utánzója? s nem lehetnek-e műveikben közös finomabb elemek, a melyek a vázlatban elvesznek, holott tüzetes hasonlításnál észrevehetők?"[9] Horváth ezután mintegy módszertani demonstrációképpen a *Kalauz* Anyaszentegyházzal foglalkozó VIII. könyvének *(Az Anyaszentegyházról)* szövegét egy alapos összehasonlítással vetette egybe Bellarmino azonos témájú szövegével, vagyis a *Disputationes* III. *controversiá*jával *(De ecclesia militante)*.[10] Ez a 114 évvel ezelőtt publikált „tüzetesebb összehasonlítás" adta az ötletet, hogy egy ehhez hasonló vizsgálatot végezzek el én is a *Kalauz* VII., Szentírás-értelmezéssel foglalkozó könyvének *(Honnan kel venni a sz. Irás igaz értelmét és a vetekedések magva-szakasztását?)* vonatkozásában.[11] Az összevetésbe bevont másik szöveg Bellarmino I. *controversiá*jának *(De Verbo Dei scripto et non scripto)* III. könyve *(De Verbo Dei interpretatione)*, amelynek témája a hiteles Biblia-interpretáció kérdése.[12] A tanulmány írása során világossá vált, hogy a téma teljes kibontását, illetve a két mű bibliai hermeneutikai fejtegetéseinek részletekbe menő összevetését csak jelen tanulmány terjedelmi korlátainak jelentős

8 Kovács, *Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói…*, 48.

9 Horváth, „Pázmány és Bellarmin", 35.

10 Uo., 35–40.

11 Legutóbb Bitskey István foglalkozott a *Kalauz* bibliai hermeneutikai álláspontjával hangsúlyozva annak beágyazottságát Pázmány poszttridentinus és konciliarista felfogásába. Bitskey István, „A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében", *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 3. sz. (2017): 300–314, 309.

12 Roberto Bellarmino, *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, I, (Ingolstadt, David Sartorius: 1586). A tanulmány megírásához ezt a példányt használtam: https://books.google.hu/books?id=xy5XAAAAcAAJ&pg=PP6&dq=Disputationes+Roberti+Bellarmini+de+controversiis+Christianae&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiRxMnlkLz5AhWE_bsIHTxZDDQQ6AF6BAgGEAI#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2022. 08. 10.)

túllépésével tudnám megvalósítani, így most kizárólag a *claritas Scripturae* vonatkozásában vizsgálom a két művet.

A *claritas Scripturae* mint protestáns hermeneutikai alapelv cáfolata mindkettőjüknél vagy központi szerepet kap (Pázmány), vagy kiinduló pontul szolgál (Bellarmino) a katolikus hermeneutikát érintő dogmatikai kontextus affirmatív kifejtéséhez. Pázmány így határozza meg a protestánsok álláspontját. A „pártosok" szerint a Szentírás „oly fényes, oly világos, hogy abban semmi obscuritás, homály és nehéz értelem nincsen; hanem maga fényességénél úgy megismértetik az ő értelme, mint a nap-fény."[13] A Szentírás világosságát, vagyis érthetőségét valló *claritas Scripturae* (Luther) vagy *perspicuitas Scripturae* (Kálvin) elve egyenesen következik a *sola Scripturá*ból.[14] Ha a Szentírás az üdvözítő hit egyedüli eszköze, akkor valamenynyi, az üdvösséghez szükséges tanításnak világosnak kell lennie benne. Ami homályos értelmű a Biblia szövegében, az egyrészt nem szükséges az üdvözüléshez, másrészt mivel a Szentírás saját maga tolmácsaként, értelmezőjeként *(scriptura sui ipsius interpres)* működik, a homályos értelmet a világos, az érthető megmagyarázza.[15]

Bellarmino (és Pázmány is) Luthert idézi a *claritas Scripturae*-val kapcsolatban: „A Szentírásnak mint bírónak kell ítéletet mondania erről, amely csak úgy lehet, ha a Szentírásnak adjuk a legelső helyet mindenben, amit az atyáknak tulajdonítunk, vagyis hogy a Szentírás maga önmagában a legbiztosabb, legkönnyebb, legnyíltabb értelmezője önmagának, mindenről mindent bizonyít, megítél és megvilágít."[16] Bellarmino a szöveg lutheri nyitottságára reflektálva adta a bibliai interpretációról szóló III. könyvének ezt a címet: „A Szentírás önmagában nem annyira nyitott, hogy magyarázat nélkül is elegendő legyen a hitviták eldöntéséhez."[17]

13 Pázmány Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, szerk. Kiss Ignác, Pázmány Péter összes munkái 4 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1898), 80. A továbbiakban: PPÖM IV.

14 Friedrich Beisser, *Claritas Scripturae bei Martin Luther* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1966). Kevin J. Vanhoozer, ed., *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible* (London–Grand Rapids: SPCK–Baker Academic, 2005), 284.

15 Pázmány maga is összefoglalja a korabeli protestánsoknak a *claritas Scripturae*-n alapuló írásmagyarázati módszerét. PPÖM IV, 81; Callahan, „Claritas Scripturae...", 356.

16 Bellarmino, *Disputationes...*, 156. Az idézet Luthernek a 95 tételre adott pápai cáfolat ellen írt válasziratából, annak előszavából származik. *Assertio omnium articulorum M. Lutheri per bullam Leonis X. novissimam damnatorum* 1520, WA 7:97. PPÖM IV, 80. A Bellarminótól származó szövegeket a továbbiakban saját fordításomban idézem, a latin szövegeket terjedelmi okokból nem közlöm, csak az oldalszámokat adom meg referenciaként.

17 Bellarmino, *Disputationes...*, 155. Bellarmino bibliaértelmezéssel kapcsolatos álláspontjáról: Christian D. Washburn, „St. Robert Bellarmine on the Authoritative Interpretation of Sacred Scripture", *Gregorianum* 94, 1. sz. (2013): 55–77; Thomas Dietrich, „Robert Bellarmin. *De verbi Dei interpretatione* (1586)", in *Handbuch der Bibelhermeneutiken: Von Origenes bis zur Gegenwart*,

A reformáció alaki elvéhez (*principium formale*), a *sola Scripturá*hoz társuló, a Szentírás világosságáról szóló tanítás, a *claritas Scripturae* fontos szerepet játszott a protestáns bibliai hermeneutikában, jóllehet nem Luther találmánya volt.[18] Az egyházatyák és apologéták széles körben hivatkoztak a Szentírás világosságára, érthetőségére.[19] A protestáns népnyelvi fordítások minden írástudó számára lehetővé tették a Biblia olvasását, illetve hirdetését, és mivel úgy vélték, a szöveg egyértelmű és világos, azt bárki egyéni exegézise alá vonhatja. Azáltal, hogy a reformáció a *sola Scriptura* és a *claritas Scripturae* alapján azonosította a szentírási tekintélyt a hermeneutikai tekintéllyel, elutasította az Egyház, pontosabban a Tanítóhivatal értelmező tekintélyét.[20] A katolikusok szerint mivel a Szentírás néha homályos és kétértelmű, és szükség van egy látható és a Szentírástól független értelmező tekintélyre (Bellarminónál „bíróra"). Az Anyaszentegyház ragaszkodott a Tanítóhivatal ezen feladatához, hiszen a hitigazságokra vonatkozó, ezáltal az üdvösség elnyerése szempontjából fontos bibliai szakaszok interpretálását, illetve a hiteles interpretáció kiválasztását nem bízhatták bárkire.[21] Ennek megfelelően a *claritas Scripturae* cáfolata egyik sarokpontja volt a katolikus hitvédelemnek. Bellarmino és Pázmány is példákat hoznak fel arra, hogy a Szentírás maga tesz tanúbizonyságot saját nehezen érthetőségéről és homályosságáról. Mindketten hivatkoznak 2Pét 3,15–16-ra, eltérő következtetéseket vonva le a szentírási helyből.[22] Bellarmino szerint Szent Péter számára a Pál leveleiben lévő „nehezen érthető dolgok" nemcsak a tekintetben nehezek, hogy – a reformátorok véleménye

Hrsg. von. Oda Wischmeyer (Berlin: De Gruyter, 2016), 537–546. Magyarul: Thomas Dietrich, „Roberto Bellarmino: *De Verbi Dei interpretatione* (1586)", in *A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*, szerk. Oda Wishmeyer, ford. Németh Attila (Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022), 583–594. Németh Attilának itt köszönöm meg a segítségét.

18 James Patrick Callahan, „Claritas Scripturae: The Role of Perspicuity in Protestant Hermeneutics", *Journal of the Evangelical Theological Society* 39, 3. sz. (1996): 353–372, 359.

19 Don A. Carson, „Is the doctrine of »claritas scripturae« still relevant today?", in Don A. Carson, *Collected Writings on Scripture* (Wheaton: Crossway, 2010). Steven Nemes, „Claritas Scripturae, Theological Epistemology, and the Phenomenology of Christian Faith", *Journal of Analytic Theology* 7 (2019): 199–218. https://doi.org/10.12978/jat.2019-7.181913130418. https://doi.org/10.12978/jat.2019-7.181913130418; Callahan, „Claritas Scripturae: ...", 355.

20 Uo.

21 A trienti zsinat negyedik ülése foglalkozott a hiteles bibliaértelmezés kérdésével, az erre vonatkozó határozatot (DH 1507) lásd: Heinrich Denzinger és Peter Hünermann, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor, ford. Fila Béla és Jug László (Bátonyterenye–Budapest: Örökmécs–Szent István Társulat, 2004), 373.

22 „Pál is megírta azt nektek a neki adott bölcsesség szerint. Szól is ezekről minden levelében. Bizonyos dolgokat nehéz ugyan megérteni bennük – ezeket a tudatlanok és állhatatlanok kiforgatják, mint ahogy a többi Írásokat is, a saját vesztükre." A bibliai locusokat a Káldi-Neovulgata fordításból innen idézem: https://szentiras.hu/ (Az utolsó letöltés ideje: 2022. 08. 10.)

szerint – a tanulatlanok és az állhatatlanok nem értik, hanem mert abszolút értelemben azok. Bellarmino Szent Ágostonnal érvel: a tanulatlannak és állhatatlannak egyáltalán nem mondható egyházatya is azt írja, hogy nehezen érti Szent Pál levelének azon helyét, amelyet annak idején Szent Péter is bonyolultnak mondott. Pázmány értelmezése a bibliai locus szövegén belül marad, a nehezen érthető dolgok szerinte az üdvösséghez szükséges dolgok, mert azok félreértelmezése okozhatja a hívők vesztét, vagyis elkárhozását. Pázmány életművének fontos, a háttérben folyamatosan munkáló eleme ez, a hívek lelki üdve felett érzett őszinte aggodalom, amely abból a szilárd meggyőződésből fakad, hogy az ember a római katolikus egyházon kívül nem üdvözül.[23]

Disputationes I.3.1.

Végül 2Pét utolsó fejezetében Péter azt állítja, hogy Pál leveleiben vannak bizonyos nehezen érthető dolgok, „amelyeket a tudatlanok és állhatatlanok kiforgatnak". Itt meg kell jegyezni, hogy Péter apostol nem azt mondta, hogy vannak bizonyos dolgok, amelyek a tudatlanok és az állhatatlanok számára nehezen érthetők – amint azt az eretnekek magyarázzák –, hanem hogy abszolút nehezen. Ugyanis Szent Ágoston, aki bizonyosan nem volt tudatlan vagy állhatatlan, a hitről és cselekedetekről szóló könyvében, a 15–16. fejezetekben megvallja, hogy nagyon nehezen érthető volt számára az 1Kor 3-ban az a hely: „Ha pedig valaki az alapra […] épít", és azt mondja, hogy ez az egyik olyan hely, amelyet illetően Péter figyelmeztetett, hogy nehezen érthető.[24]

Kalauz VII.3.1.

Szent *Péter* írja, hogy A' sz. *Pál* Leveleiben és a töb Írásokban sok nehéz-értelmű dolgok vannak, mellyeket a tudatlanok és álhatatlanok magok veszedelmére hamissan csavarnak: *Frater noster Paulus, in OMNIBUS Epistolis, loquens de his, in quibus sunt quaedam: DIFFICILIA INTELECTU, quae indocti et instabiles deprauant, sicut et ceteras Scripturas, in suam ipsorum perditionem.* Ihon, nyilván írja, hogy minden levelében sz. Pálnak nehéz-értelmű dolgok vannak. De ha oly künyű vólna a sz. Írás értelmét megismérni, mely künyű a feírt megválasztani a feketétűl, nehézség nem vólna benne. *Ergo, etc.* It sz. Péter oly dolgokrúl szól, mellyek az üdvösségre szükségesek; mivel azt írja, hogy akik ezeket jól nem értik, veszedelembe esnek, melybe bizony nem esnének, ha csak valami oly dolgot értenének hamissan, mely az üdvösségre szükséges nem vólna.[25]

23 Péter Katalin, „Pázmány Péter és a protestánsok", *Egyháztörténeti Szemle* 7, 2. sz. (2006), https://epa.oszk.hu/03300/03307/00014/egyhaztorteneti_szemle_2006_02_008.htm. (Az utolsó letöltés ideje: 2022. 08. 10.)

24 Bellarmino, *Disputationes …,* 157.

25 Pázmány Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. Kiss Ignác, Pázmány Péter összes munkái 4 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1898), 83. A továbbiakban PPÖM IV.

A Szentírás értelmezésében felmerülő nehézségeket mindketten az emberi értelem véges felfogóképességének és a nyelvi kifejezés határainak tudják be. Bellarmino szerint a Szentírásban „két dolgot lehet figyelembe venni, a mondott dolgokat és a mondás módját."[26] A mondott dolgok a metafizikánál is magasabb rendűek, hitigazságok, dogmák, az ezekkel foglalkozó Szentírás egyáltalán hogyan lehetne nem rendkívül homályos? – kérdezi Bellarmino.[27] Ugyanerre gondol Pázmány is, amikor az alfejezetcímben „az Írásban foglalt dolgok mélységéről" és „a szóllás mi-voltáról" ír.[28] Bellarmino hozzáteszi, hogy a Szentírás nagy része jövendő dolgokról szóló, költői nyelven írt próféciákat tartalmaz, amelyeknél nincs nehezebb vagy homályosabb.[29] Pázmány az emberi szó határait teszi felelőssé a homályosság miatt. „Viszont szent Írás szóllásinak mi-vólta-is azt hozza magával, hogy homályos légyen sok helyen az ő mondása. Mert a meggondolhatatlan és kimondhatatlan Istent és isteni dolgokat mí szavainkal adgya előnkbe. Azért lehetetlen, hogy homály ne légyen az illyen dolgokrúl-való szóllásban."[30]

Disputationes I. 3.1	*Kalauz* VII.3.2.
A Szentírásban ugyanis két dolgot lehet figyelembe venni, a mondott dolgokat és a mondás módját. Ha a dolgokat vizsgálod, szükségszerűen be kell ismerned, hogy a Szentírás nagyon homályos, mert a legfőbb titkokat adja át: az isteni Szentháromságról, az Ige megtestesüléséről, a mennyei szentségekről, az angyalok természetéről, az isteni kegyelemről, az örök eleve elrendelésről és elkárhozásról, valamint olyan titkos és természetfeletti dolgokról, amelyeket nem lehet alapos tanulmányozás és fáradság nélkül, sem a legnagyobb tévedés veszélye nélkül vizsgálni.[31]	*„Az Írásban foglalt dolgok mélysége, és a szóllásnak mi-vólta magával hozza sok helyen a nehéz értelmet.* Egyéb sem lehet benne, hanem a sz. Írásban sokat igen nehéz megérteni. Mert a sz. Írás a keresztyén hitnek derék fondamentomirúl emlekezik, úgy-mint a Szent Háromságrúl, az isteni személynek testesűléséről, az Istennek örök választásárúl vagy megvetésérűl, a sacramentomok erejérűl, a halottak feltámadásárúl, az örök bóldogságrúl, etc. Ezek oly dolgok, mellyek az emberi értelmet tellyességgel meghaladgyák, ..."[32]

26 Bellarmino, *Disputationes ...,* 159.
27 Uo.
28 PPÖM IV, 84.
29 Bellarmino, *Disputationes ...,* 159.
30 PPÖM IV, 84.
31 Bellarmino, *Disputationes ...,* 159.
32 PPÖM IV, 84.

Bellarmino ezután rátér a homályosságot okozó beszédmódra, és az ebből következő értelmezési nehézségekre, tipologizálva, valamint egy-egy rövid példával illusztrálva ezeket a szemantikai-retorikai jelenségeket (lásd a következő táblázatot). Pázmány a felmerülő exegetikai problémákat egyetlen kategóriába, a „színes" (azaz látszólagos) „ellenkezések" gyűjtőnév alá sorolja, és abban látja az értelmezési probléma gyökerét, hogy sokszor nem tudjuk, a Szentírásban leírtakat szó szerint *(proprie)* vagy átvitt *(figurative)* jelentésben kell-e értenünk.[33] Ugyanezt írja Bellarmino is a Biblia négyes értelmezéséhez kapcsolódóan a 3. fejezetben (Disp. I.3.3), amelynek tárgya egyébként az egyéni exegézis lehetőségének cáfolata.[34]

Disputationes I. 3.1	*Kalauz* VII.3.3.
Először is, a Szentírásban sok olyan dolog van, ami első látásra *ellentétesnek* tűnik, ...	Noha az Isten szavaiban igaz értelem szerént ellenkezés nincsen: de néha oly tettetes színe vagyon az ellenkezésnek, hogy ezek egybe-békéltetési a túdós emberek elméjét-is alkalmasan fárasztyák.[36]
Másodszor, vannak *kétértelmű szavak és kijelentések*, ... Harmadszor, vannak *hiányos kijelentések*, ... Negyedszer, vannak *megfordított kijelentések*, ... Ötödször, vannak a *héber nyelvre jellemző kifejezések*, ... Hatodszor, *sok beszédképlet, trópus, metafora, allegória, hiperbaton, irónia és más efféle dolgok* vannak számolatlanul.[35]	

Pázmány 38 ilyen „színes ellenkezést" gyűjt össze az Ó- és Újszövetségből, ezek közül mindössze három egyezik a Bellarmino által említett példákkal.[37] A látszólagos ellentétek feloldását, magyarázatát a következő alfejezetben ismerteti Cornelius a Lapide, Juan de Pineda, Gaspar Sánchez és Juan Maldonado jezsuita exegéták által írt kommentárok alapján.[38]

33 PPÖM IV, 84–85.

34 „Továbbá, a szó szerinti értelem kettős; az egyik az egyszerű (simplex), amely a szavak helyénvalóságában áll, a másik az átvitt (figuratus) értelem" Bellarmino, *Disputationes ...,* 168.

35 Uo., 159–160.

36 PPÖM IV, 85.

37 PPÖM IV, 85–89.

38 PPÖM IV, 89–92. A 38 példáról Bitskey, „A konciliarista tradíció ...", 309.

Bellarmino foglalkozik a Szentírás négyes értelmezésével, azaz a bibliai szövegben lehetséges négy egymásra épülő (literális, morális, allegorikus és anagogikus) jelentéssíkkal. Pázmány viszont nem ír erről, hermeneutikai magyarázataiban is csak a *sensus literalis* szintjén marad, azon belül különbözteti meg az egyszerű és az átvitt értelmű *sensus literalis*t. Teszi ezt vélhetőleg azért, mert Luther, és nyomában a protestáns bibliai hermeneutika, kizárta (pontosabban a tipologikus értelmezés alá vonta) az interpretációból az allegorikus, valamint a többi spirituális jelentéssíkot,[39] és mind Bellarmino, mind annak közvetlen mintája, a domonkos Melchior Cano, a reformátorokkal való vitáikban mintegy közös értelmezési platformként a *sensus literalis*t jelölték meg.[40] Pázmány a szó szerinti értelmezésen belül maradva – ha modern módszertani terminust használunk –, a lexikai-szintaktikai elemzés módszerét fejtegeti.[41]

A kérdés, amelyet mindkét szerző további érv gyanánt feltesz: ha annyira világos a Biblia, miért született annyi kommentár a szövegéhez?

Disputationes I. 3.1.	*Kalauz* VII.3.4.
Végül pedig vegyük hozzá ellenfeleink tanúságtételét, amelyet akarva-akaratlanul is kénytelenek erre az igazságra adni. Mert ha a Szentírás olyan világos lenne, mint ahogyan ők mondják, miért írna Luther és a lutheránusok annyi kommentárt? Miért készítenének ilyen sokféle változatot a Szentírásról? Miért magyaráznák a Szentírást ilyen különbözőképpen?[42]	De vallyon hová kel erre töb bizonyság a sz. Írás magyarázattyárúl írt számtalan könyveknél? Ha oly világos az Írás értelme, mi szükség vólt, hogy a régi és mostani túdós emberek ily számtalan könyveket írnának az ő értelméről?[43]

39 A lutheri értelemben vett *sensus literalis*t, a *sensus historicus*t a katolikus kontroverzisták saját narratívájukban leegyszerűsítették, és nem vettek tudomást annak eredeti értelmezéséről. A *sensus literalis* és *spiritualis* lutheri átértelmezéséről lásd: Csepregi Zoltán, „Luther szentírási elve: a »hit szabályától« (Róm 12,6) az Isten igéjébe vetett bizalomig", in *Teológia és reformáció,* szerk. Szabó Lajos (Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem; Luther Kiadó, 2017), 23–35.

40 Szabó Ferenc SJ, „Deux théologiens du renouveau catholique ...", 249. Bellarmino vélhetőleg azért ír mégis a négyes értelmezésről, mivel a *Disputationes*t, amelyet eleve a kontroverzteológiai előadásaiból állított össze, a papképzésben is hasznosítható tankönynek szánta. Dietrich, *Roberto Bellarmino...*, 584.

41 Henry A. Virkler és Karelynne Gerber Ayayo, *Hermeneutics: Principles and Processes of Biblical Interpretation*, ebook (Grand Rapids: Baker Academic 2007), 97–121.

42 Bellarmino, *Disputationes ...,* 160.

43 PPÖM IV, 94.

Bitskey István szerint Pázmány „egész hermeneutikai fejtegetésnek a magva" a *claritas Scripturae* cáfolata.[44] Valóban, Pázmány további két fejezetet szentel a Szentírás homályosságának, egyrészt *a posteriori* érvekkel bizonyítva azt, másrészt a homályosság okát, a szerzői (vagyis az isteni) szándékot fejtegeti.[45] Bellarminónál ezeket nem találjuk. Érvelésükben akkor találkoznak ismét, amikor mindketten ugyanazzal az retorikai fogással élnek, ti. hogy az ellenfelekkel szemben azok saját írásait alkalmazzák érvek gyanánt.[46] „Viszsza-fordíthattyuk a pártosokra minden bizonyitásokat." – írja Pázmány.[47] Ő és Bellarmino olyan bibliai helyeket idéznek, amelyekkel a protestánsok teológusok (Bellarminónál konkrétan Luther és Johannes Brenz) a Szentírásból magából, annak szó szerinti olvasatával, a *sensus litteralis*szal bizonyítják az általuk vallott *claritas Scripturae*-t. Úgy tűnik, hogy ily módon sikerül a protestánsok ellen fordítaniuk azok saját bibliai hermeneutikai módszerét, a szó szerinti értelmezést. „Hogy a szent Írás maga fényességével megmagyarázza magát, sok-képpen erőssítik az ellenkezők. Bizonyságot azokból a sz. Írás mondásiból vésznek, mellyek az Isten igéjét világosnak, lámpásnak, fényességnek nevezik." — írja Pázmány.[48] Ezek tehát olyan szakaszok, amelyeket a protestánsok – a „verbálinspiráció" nyomán, illetve a literális értelem előtérbe helyezése folyományaként – úgy értelmeztek, hogy ezekben a Szentírás önnön világosságáról és könnyen érthetőségéről tesz tanúbizonyságot.[49] Ilyenek például: „Ez a parancs, amelyet ma meghagyok neked, nem elérhetetlen számodra, és nincs messze tőled." (MTörv 30,11). „Világos az Úr parancsa, felvilágosítja a szemet" (Zsolt 19,9). „A te igéd lámpás a lábamnak, s ösvényeimnek fényesség." (Zsolt 119,105). A katolikus kontroverzisták ezen szentírási szakaszok allegorikus értelmezésével cáfolják a protestáns betű szerinti, a Biblia önreflexiójaként értelmezett olvasatot.

44 Bitskey, „A konciliarista tradíció ...", 308.

45 PPÖM IV, 95–98.

46 Bellarmino, *Disputationes ...,* 161–167. A III. könyv 2. fejezetének címe: *Solvuntur obiectiones adversariorum*. Pázmánynál ugyanez: *Az ellenkezők bizonysági megfejtetnek*. PPÖM IV, 98–102.

47 PPÖM IV, 98.

48 PPÖM IV, 99.

49 Fabiny Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története I. (A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig)* (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998), 20, 40–41. Allan Andrew Zaun, *A Study of the Idea of the Verbal Inspiration of the Scriptures with special reference to the Reformers and Post-Reformation thinkers of the sixteenth and seventeenth centuries*, 1937, PhD disszertáció https://www.era.lib.ed.ac.uk > bitstream > handle (Az utolsó letöltés ideje: 2022. 08. 10.).

Disputationes I. 3.2.

A második érv a 18. zsoltárból származik: „világos az Úr parancsa, felvilágosítja a szemet." , és a 118. zsoltárból: „A te igéd lámpás a lábamnak, s ösvényeimnek fényesség.", és: „Igéid megértése világosságot ad" stb., és a Példabeszédek 6. fejezetéből: „Mert a parancs fáklya, a tanítás világosság."

Először is azt válaszolom, hogy itt nem az egész Szentírásról van szó, hanem csak az Úr parancsairól, amelyeket világosnak, lámpásnak és világosságnak nevezünk. Nem arról van szó, hogy könnyen érthetőek, bár ez is igaz – hiszen mi sem könnyebb, mint a „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat"? – Hanem hogy ami érthető és ismert, az irányítja az embert a cselekvésben. Másodszor, azt lehet mondani, hogy a kérdés valóban az egész Szentírásról szól, de a Szentírást nem azért mondják világosnak, sőt világosságnak és lámpásnak, mert könnyen érthető, hanem azért, mert ha megértettük, megvilágítja az elmét. Hiszen a próféta a 18. [19.] zsoltárban a filozófusok tudásáról beszélt, noha ők azt a teremtményekből szerezték, amikor azt mondja: „Isten dicsőségét beszélik az egek". Azután, hogy megmutassa, nem jutottak el ahhoz a világossághoz, amelyet azok érnek el, akiket Isten méltóztatott oktatni, és akiknek írásba foglalt törvényét adta, hozzáteszi: „Szeplőtelen az Úr törvénye, felüdíti a lelket". Hasonlóképpen a 118. [119.] zsoltárban azt akarta megmutatni, hogy Isten kinyilatkoztatott szavából nyert ismeret nagyobb, mint a teremtményekből nyert ismeret; és ezért Isten szavát lámpáshoz hasonlítja, amely sokkal hasznosabb számunkra az éjszaka sötétségének eloszlatásában, mint az összes csillagok fénye.[50]

Kalauz VII.3.7.

Bizonyságot azokból a sz. Írás mondásiból vésznek, mellyek az Isten igéjét világosnak, lámpásnak) fényességnek nevezik; 2. Pet. 1, 19. Psal. 18, 9. Psal. 118, 105, 130, Proverb. 6, 23. És csak azoknak mongya sz. Pál, hogy elrejtetett az evangeliom, a kik 2. Cor. 4, 3. elvesznek.

FELELET. Éppen az egész sz. Írásrúl, nem csak valamely darabjárúl mongya Isten, hogy ez fényesség és világosság, melyben nincsen semmi hamisság, tudatlanság, éktelenség homálya és setétsége; nincs-is oly része, melyből az ember hitinek vagy reménségének, vagy szeretetinek gerjesztő fáklyáit ne találhassa. Nem azért mondatik tehát a sz. Írás világosságnak, hogy az ő értelme künyű, vagy hogy Istentűl rendeltetett bizonyos tanító-nélkűl, minden embereknek nyitva az ő értelme; hanem azért, mert ha ki igazán érti az Írást, fényesség annak és megvilágosíttya őtet.
Nem-is mongya Isten, hogy csak a puszta bötű, tekélletes magyarázás-nélkül, fényességet hoz az embernek. Sőt sz. David ugyanottan, a hol égő lámpásnak nevezé az Írást, megmagyarázza, mi Psal.118, 130. módon világosíttya az embert; *Declaratio sermonum tuorum illuminat, et intellectum dat*, a te igéd magyarázattya megvilágosít, úgy-mond, és okosságot ád.[51]

50 Bellarmino, *Disputationes ...,* 162.
51 PPÖM IV, 99–100.

Bellarmino és Pázmány érvelése láthatóan sok hasonlóságot mutat, valamennyi Pázmány által idézett példa Bellarminónál is megvan, és a protestáns értelmezésre adott cáfolatuk is egybevág olykor, ugyanakkor Pázmány nem követi pontról pontra példaképét.

Remélhetőleg ez a rövid írás egyrészt újabb adalékokkal szolgál a Szabó Ferenc által „viszonylagos Bellarmino-dependenciának" nevezett, Pázmány kontroverzteológiai gondolkodásában és alkotói módszerében megmutatkozó jelenséghez, másrészt további példákkal bővíti a szövegszintű „közös finomabb elemeket" (Horváth Cyrill).[52]

Látjuk, hogy csak ebben, a Szentírás világossága vs. homályossága témában mennyi párhuzam található a *Disputationes* és a *Kalauz* között. Indokolt lenne a két mű további alapos és nagyobb tematikai egységekre kiterjedő, szisztematikus összehasonlító vizsgálata.

52 „La dépendance (relative) de Pázmány vis-à-vis de Bellarmin" Szabó Ferenc Pázmány ekkleziológiáját vizsgálva mutatott rá a Bellarminótól való eszmei, tudományos „függésre". Szabó, „Deux théologiens du renouveau catholique...", 248. Horváth, „Pázmány és Bellarmin", 35.

Kónya Franciska

Meditációelmélet és különleges imagyűjtemény: *A jó reménségnek hajócskája*

A kora újkori elmélkedésgyűjtemények kutatása az utóbbi évtizedekben igencsak fellendült.[1] Gábor Csilla az elsők között fordult a meditációs irodalom felé. Számos tanulmányban részletesen vizsgálta az *ars meditandi* elméletét és gyakorlati megvalósulásait: fordításokat hasonlított össze, esettanulmányokat végzett, hangsúlyt fektetve többek között az interkonfesszionalitásra.[2] Doktori témave-

1 Jól látható a nemrégiben megjelent szakirodalmi bibliográfiában az elmélkedésgyűjteményeket vizsgáló számos új tanulmány, monográfia: Kónya Franciska, összeáll., *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig*, Pázmány irodalmi műhely lelkiségtörténeti bibliográfiák 2 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022).

2 Néhány ide kapcsolódó publikációja: Csilla Gábor, „Catholic Devotional Literature in Seventeenth-Century Transylvania", in *Confessional Identity in East-Central Europe*, eds. Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta and Graeme Murdock, 121–133 (Aldershot: Ashgate, 2002); Gábor Csilla, „Devóció és nyelvalkotás: Roberto Bellarmino elmélkedő könyvének magyar fordítása", in Gábor Csilla, *Religió és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, 278–317 (Kolozsvár: Komp-Press, 2002); Gábor Csilla, „Elmélkedés – interkonfesszionális átjárás – nyelvi program: Három XVII. századi példa", in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban,* szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs, Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarum 31, 384–400 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004); Csilla Gábor, „Devotion and Created Language: The Hungarian Translation of Robert Bellarmine's Meditative Book", in Csilla Gábor, *Doctrine – Virtue – Memory: Seventeenth-Century Hungarian Devotional Literature in European Context*, 61–81 (Cluj Napoca: Cluj University Press, 2007); Gábor Csilla, „Elmélkedés, meditáció: a kutatás állása, feladatok, tervek", in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. Szelestei N. László, Pázmány irodalmi műhely lelkiségtörténeti tanulmányok 1, 55–62 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008); Csilla Gábor, „Spiritual Ways, Spiritual Faculties: Mediaeval Spirituality in Early Modern Devotion: Texts and Practices", *Religion and Theology* 23, 1–2 sz. (2016): 128–147; Gábor

zetőként pedig újabb fiatal kutatókat terelt erre a területre.[3] Köszöntő tanulmányom ezért is kapcsolódik ehhez a témához.

Számos kérdőjele, talányossága miatt különlegesnek találom a Budán 1743-ban megjelent *A jó reménségnek hajócskája* címet viselő nyomtatványt. Egyetlen ismert lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár. Kérdéseket vet fel már a magyar fordítójának (összeállítójának) személye is, emellett hosszas nyomozást igényelt a forrásmű beazonosítása. Tartalmilag szintén érdekességeket hordoz, ájtatossági gyakorlatai eltérnek a meditációgyűjtemények jellemző szövegeitől. Tanulmányomban a szerzőségi kérdések tisztázása után a meditációelmélet, illetve az ajánlott kegyességi szövegek közelebbi vizsgálatára vállalkozom.

Csilla, „Szerző, fordító, patrónus – Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításának hátteréhez", in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére,* szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin és Száraz Orsolya, 115–121 (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2016); Gábor Csilla, „Keresztény tökéletesség és lelki képességek: Lelkiségi traktátus (részlet) az elmélkedésről Ilyés András fordításában", in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bogár Judit, Déri Eszter, Kónya Franciska, Maczák Ibolya és Szádoczki Vera, Pázmány irodalmi műhely lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 160–164 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017); Gábor Csilla, „Katolikus devóciós gyakorlatok a 17. században: Hangsúlyok, hagyományok, szövegek", in *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, szerk. Varga Szabolcs és Vértesi Lázár, Pécsi egyháztörténeti műhely 3, 355–368 (Pécs: Történészcéh Egyesület–META Egyesület, 2018); Gábor Csilla, „Középkori lelkiségi hagyomány protestáns használatban: példák a 17. század devocionális irodalmából", in *Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. Móré Tünde és Tasi Réka, ReKonf 8, 137–152 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

3 Korondi Ágnes főként a kódexekbeli meditációkat vizsgálta: Korondi Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban: Misztika-recepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Monográfiák 3 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely, 2016). Balázs Aletta kutatásai Inczédi József emblémáihoz kapcsolódnak: Balázs Aletta, „Kép és szöveg viszonya Inczédi József *Liliomok völgyé*ben", in *Kölcsönös átszövődések*: *Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma 2016. évi PhD-konferenciájának tanulmányaiból*, szerk. Novák Anikó, 39–48 (Budapest: Külgazdasági és Külügyminisztérium, 2017). Székely Örs az örökkévalóságot tematizáló elmélkedéseket kutatja: Székely Örs, „Az örökkévalóság motivációi három 17. századi elmélkedő műben", in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. Farmati Anna és Gábor Csilla, Egyetemi füzetek 45, 225–239 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021). Az én figyelmemet szintén Gábor Csilla irányította Tarnóczy István munkásságára, amit ezúton is köszönök neki. Kónya Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Doktori dolgozatok 13 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2015).

Forrásmű és fordító beazonosítása

Kezdjük a szerző és a fordító[4] neveinek tisztázásával. Az OSzK katalógusában szerzőként Franz Statfld/Stattfeld neve szerepel, és eredetéről annyi információ, hogy latinból fordította „egy ferencesrendi szerzetes". A nyomtatvány címlapja ugyanis megnevezi a forrásmű szerzőjét mint az ausztriai provincia diffinitorát. A fordítóról pedig ezt olvashatjuk: „a nevezett szent szerzetnek más kormányosa által a magyar nyelvnek partjára jutott..." Gáspár Szente generális engedelmével. A Sunyi Ádám plébánosnak címzett ajánló levél aláírója a mecénás „szerzetes szolgája, s alázatos káplánja"-ként nevezi meg magát. Ozolyi Flórián nevével sem a nyomtatványban, sem a Széchényi Könyvtár katalógusában nem találkozunk. *A jó reménségnek hajócskáj*át korábban tévesen Frangepán (Ozolyi) Flórának tulajdonították. 1876-ban Fehérpataky László cikkében,[5] majd 1883-ban a *Magyar Lexikon*ban,[6] aztán 1894-ben Szinnyei József harmadik kötetében is fordítóként/átdolgozóként Frangepán Flórát találjuk. Szinnyei 1905-ben kiadott 10. kötetében már Ozolyi Flórián neve alatt jelenik meg a vizsgált nyomtatvány.[7]

Ozolyi Flórián (1683–1755) ferences szerzetes, teológiatanár, házfőnök. Horányi Elek 1776-os *Memoria Hungarorum*ában néhány másik lelkiségi mű mellett Ozolyi Flóriánnak tulajdonítja *A jó reménségnek hajócskáj*át.[8] A ferences fordító mindegyik nyomtatványban névtelen marad. A lexikonok a következő művek átdolgozását tulajdonítják neki:

4 Jelen tanulmányban a fordítás alatt következetesen átdolgozást értek, ugyanis Ozolyi Flórián szabadon kezelte a forrásszöveget, változtatott rajta, saját bevallása szerint: bővítette azt.

5 ifj. Fehérpataky László, „Néhány írónő a múlt századból", *Magyarország és a Nagyvilág* 12, 22. sz. (1876): 338–340.

6 N.n., „Ozolyi Flóra", in *Magyar lexikon*, főszerk. (I–XVII:) Somogyi Ede, 17 köt. (Budapest: 1879–1885), 13:286.

7 Szinnyei József, „Frangepán (Ozolyi) Flóra", in Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 14. köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 3: 717–718.; Szinnyei József, „Ozolyi Flórián", in Szinnyei, *Magyar írók...*, 10: 34–35.

8 Alexius Horányi, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, 2 köt. (Viennae: impensis Antonii Loewii, 1775–1776), 2:719.

Más életrajzi vonatkozású források: Seraphinus Farkas, „P. Ozolyi Florianus", in *Scriptores Ord. Min. S. P. Francisci Provinciae Hungariae reformatae nunc S. Mariae*, rec. Seraphinus Farkas, 46–48 (Posonii: typis Caroli Angermayer, prius Aloysii Schreiber, 1879); Stephanus Katona, „Ozolyi Florianus", in *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*, conc. Stephanus Katona, 23 köt. (Claudipoli–Budae: typis episcopalibus–typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1794–1817), 19:879; Diós István, „Ozolyi Flórián", in *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. (I–XVII:) Diós István, 17 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1993–2014), 10:287–288.

1. *Lelki iskola és a jó halálnak mestersége, melyben minden keresztény tanítttatik gonosztól eltávozni és jót cselekedni*, Pozsony, 1722. Fordítás latinból.
2. *A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges históriája* (Pozsony, 1727). Ez a belga jezsuita, *William Stanyhurst* (1601–1663) *Dei immortalis in corpore mortali patientis historia* című művének fordítása.
3. *A jó reménségnek hajócskája*, Buda, 1743. Fordította Statfeld Ferenc művét.

Jelen tanulmányban vizsgált nyomtatvány forrásművének beazonosítása nem volt könnyű feladat, annak ellenére, hogy a címlapon megjelenik a szerző neve. Stattfeld Ferencet nem ismeri a nemzetközi szakirodalom. A ferences rendtörténetekből szerezhetünk róla néhány adatot. Ezek Stájerország/Ausztria területére helyezik Franciscus Stattfeld osztrák tartományfőnökként (minister provincialis).[9] 1658-ban választották meg diffinitor generalisnak. 1661. augusztus 20-án halt meg („a keresztrefeszített legédesebb ölelésében"), a tartományi választások után, úton a lengyelországi provinciába, Bécs környékén.[10]

Stattfeld rendtörténetekben hivatkozott nyomtatványának címe: *Naviculam bonae spei*, Graecii, 1652.[11] Emellett egy másik címváltozatot is találtam az előbbi megjelenési adatokkal: *Navigata bona spei*.[12] A szakirodalmi hivatkozások és a latin- magyar megfeleltetés alapján az előző *(naviculam)* változatot tartom valószínűbbnek. Hosszas kutatásom eredménye ez a cím, a forrásművet eddig még nem sikerült kézbe vennem. Az 1890-es összeírásban való említés alapján feltételezem, hogy a nyomtatvány jelenleg a gráci Universalmuseum Joanneum tulajdonában lehet, ha nem semmisült meg azóta.[13] Megkeresésemre nem kaptam választ a múzeumtól; egy kutatóút a későbbiekben esedékes.

9 N.n., *Facies nascentis et succrescentis Provinciae Seraphico-Austriacae strictioris observantiae* (Ratisbonae: sumptibus Emerici Felicis Baderi, 1743), 109, 403. 1655-ben választják tartományfőnöknek. Placidus Herzog, *Cosmographia Austriaco-Franciscana*, 2 köt. (Coloniae Agrippinae: typis haeredum Francisci Metternich, 1740), 1:116.

10 *Facies nascentis*..., 388.

11 Franciscus Stattfeld, *Naviculam bonae spei* (Graecii: 1652). *Facies nascentis*..., 403; Vigilius Greiderer, *Germania franciscana, seu Chronicon geographo-historicum Ordinis S. P. Francisci in Germania*..., 2 köt. (Oeniponte: typis Joannis Thomae nobilis de Trattnern, 1777–1781), 1:515.

12 N.n., „Verzeichniss der im Jahre 1890 erworbenen Styriaca" in *LXXIX. Jahresbericht des Steiermärkischen Landesmuseums Joanneum über das Jahr 1890*, hrsg. Curatorium, 61–64 (Graz: im Verlage des Joanneums, 1891), 64.

13 Uo, 64.

Meditációelmélet

„Jó reménséggel fogtam ugyan ezen hathatós erejű lelki dolgokat magában foglaló s hordozó *Jó reménség hajócskájának* csekély munkájához, deák nyelvről magyarra fordétván, és némely ájtatossággal gyarapétván…”[14]- kezdi az ajánló levelet a nevét elhallgató ferences. Sunyi Ádám üllői plébános támogatásával jelenhetett meg a könyv. Fordítója „szerzetesi, alázatos együgyűségre” törekedett, célja szerint a könyv „csak rövid s szükséges dolgokat foglal és hordoz magában.”[15] A kötet címzettjei a szerzetesek, ez többször is megjelenik (különösen *A lelki békességnek testamentoma* című fejezetben, lásd később).[16]

A nyomtatvány nagy része (132 oldal) meditációelmélet: *A tekéletes elmélkedésnek rövid és hasznos módja* címmel.[17] A bevezető általános tudnivalók után konkrét elmélkedéseket olvashatunk a hét minden napjára. Először nézzük, milyen lépéseket ajánl Stattfeld a leghatékonyabb meditációs időhöz. Ahogy számos elmélkedésgyűjteményben, itt is rögtön az elején megfogalmazódik, hogy ez az imamód sokkal hatékonyabb, mint a szóbeli imádság.[18] Ennek alátámasztására Szent Bernát- és Bonaventura-idézeteket, illetve bibliai példákat (Makkabeusok anyja, Mária Magdolna) választ. Mi szükséges a „hathatós” elmélkedéshez? Először is csendes hely, aztán testi és lelki összeszedettség, amely külső formájában így nyilvánul meg: „szemeidet béhunván kezeidet kereszt formán melledre rakván, térden állva oly tisztelettel, és böcsülettel járulj ily nagy isteni felség eleiben, mint illendő követ, és az ő angyali seregivel környül vétetett jelenlétét szüntelen elmédben forgassad.”[19] Láthatjuk, hogy a ferences szerző meditációs gyakorlata

14 [Ozolyi Flórián], *A jó reménségnek hajócskája* (Buda: Nottenstein Ny., 1743), A3r–A3v.

15 Uo, A5r.

16 Ha „szerzetes tekéletességben kívánsz élni…” Uo., 4. Három meditációs út: Uo., 8. Hét pecsét, mely által „a jó életről s a boldog halálról bátorságos lehet, mely a szerzeteseknek legszükségesebb.” Uo., 153. „Amelynek egyszer való tételére, állhatatos megtartására, és naponként való újítására minden keresztény ember, de legkiváltképpen a szerzetes köteles.” Uo., 206.

17 Gábor Csilla az alábbi tanulmányában foglalkozott átfogóan a meditációelméletekkel: Gábor Csilla, „Elmélkedés, nyelviség, retorika: Meditációelméletek Európában a késő középkorban és a kora újkorban”, in *Tudomány – Egyetem – Diszciplína: A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001-ben megrendezett házi-konferenciáján elhangzott előadások*, szerk. Berszán István, 37–51 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003).

18 A kora újkori imádkozáselméletekről lásd bővebben: Bartók István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika, 150–183 (Budapest: Akadémiai–Universitas Kiadó, 1998).

19 [Ozolyi], *A jó reménségnek…*, 5.

szorosan kapcsolódik a szentignáci szemlélődő imamódhoz, a lelkigyakorlatok Európa-szerte elterjedt, továbbgondolt változataihoz.

Az elmélkedés az alábbi három lépésre tagolódik:

1. hálaadás, bűnvallás, Szentlélek-hívó imádság (megfogalmazott ima)
2. a tényleges elmélkedés adott témákon: „az embernek magában való beszélgetése"
3. hálaadás, felajánlás, záró könyörgés (megfogalmazott ima), zsoltár *(Laudate Dominum de Coelis)*

A második pontban említett egyik módszertani fogásra hívnám itt fel a figyelmet. A következő hét kérdés által könnyebben és hatásosabban felépíthető az elmélkedés: „ki? mit? hol? mely eszközökkel vagy segétségekkel? miért? miképpen? és mikor?"[20] Ezeket gyakorlatba ültetve láthatjuk a hét napra szóló elmélkedésekben. Különleges megoldásnak tűnhet, hogy a latin nyelvű középkori etikai/ jogi/ teológiai szövegekben jól ismert kérdéssort (*Quis? Quid? Ubi? Quibus auxiliis? Cur? Quomodo? Quando?*)[21] meditációs gyakorlatba ülteti Stattfeld. Valójában a retorikán túl is olyannyira elterjedt volt ez a kérdéssorozat, hogy bibliai exegézishez is használták.[22]

Röviden rátérve *A jó reménségnek hajócskájá*ban fellelhető elmélkedések tematikájára megállapíthatjuk, hogy a kilenc meditációból öt merít a hittételekből, három az önvizsgálatra, bűnvallásra, lényegében a végső dolgokra fókuszál, az utolsó pedig az ideális életvitel egyik feltételét mutatja meg.

Hétfőn – az idő haszontalan eltöltéséről
Kedden – a halálról
Szerdán – a pokolról
Csütörtökön – az oltáriszentségről
Pénteken – Krisztus kínszenvedéséről

20 Uo., 11.

21 Az ún. körülmények *(circumstantiae)* kérdéssora már az ókori retorikában Cicerónál *(De inventione)* és Quintilianusnál *(Institutio oratoria)* feltűnik, később többen átveszik és széles körben alkalmazzák, pl. Aquinói Szent Tamás *(Summa Theologiae)*, a skolasztikusok, jezsuiták stb.

22 Richard McKeon, „Rhetoric in the Middle Ages", *Speculum: A Journal of Medieval Studies* 17, 1. sz. (1942): 1–32, 7. Roberto Franzosi, „On Quantitative Narrative Analysis", in *Varieties of Narrative Analysis*, eds. James A. Holstein and Jaber F. Gubrium, 75–96 (Los Angeles, etc.: Sage, 2012), 77.

Szombaton – Szűz Mária dicsőségéről
Vasárnap – valamilyen elmélkedési témát válassz, pl. Isten szeretetéről.
Más témalehetőség: 1. Krisztus megtestesüléséről
2. a mértékletességről

Az utolsó meditációra kínált téma a szerzetesek életében igencsak hangsúlyos mértékletesség erénye. A szövegben kétszer is példaként említi a rendalapító szent Ferencet, aki „hamut szokott hinteni az étkekben, hogy azzal jó ízeket elrontván magát sanyargassa. Frater Juniper, az ő tanétványa minden főzelékre valókat egy fazékban rakta, hogy egyik a másikának az ő jó ízét elvegye."[23]

Valedictio, 7 pecsét, imádságok

A meditációelméletet különböző típusú áhítati szövegek követik. A forrásmű ismerete nélkül nem tudhatjuk biztosan, hogy ezekből melyek még Stattfeld, és melyek már Ozolyi Flórián szövegei. Az ajánlólevélben foglaltakból annyit tudhatunk biztosan, hogy utóbbi „némely ájtatossággal" gyarapította a forrását. Elsőként *A magában meghasonlott tisztátalan csalárd világtól való végbúcsúzás* cím alatt 21 számozatlan monológszerű szöveget találunk, mely elmélkedésre „ösztönt és okot ad." „Maradj magadnak": köszön el az ájtatosságot végző a világtól minden szövegrészben, felsorolva az okokat, amiért jobb búcsút venni már most. Mind mulandóság, békétlenség, haszontalanság, romlottság (és így tovább), amit nyújtani tud, ezért az üdvösség érdekében a búcsúzás a legjobb döntés. Ilyen jellegű szövegek nem jellemzőek a kora újkori magyar nyelvű meditációs könyvekre. Hasonló tematikájú és stílusú latin nyelvű textus zárja viszont Antonio de Guevara (kb. 1480–1545) spanyol ferences *Epistolae ac dissertationes* című kötetét.[24]

A vizsgált nyomtatvány következő oldalain a Jelenések könyvében (Jel 5,1; 6,1–17) említett hét pecséthez kapcsolt regulákat olvashatjuk. Valóban regulaszerűen

23 [Ozolyi], *A jó reménségnek...*, 130.

24 Antonio de Guevara, *Epistolae ac dissertationes, in quibus multa S. Scripturae loca explicantur* (Francofurti: sumptibus Joannis Baptistae Schönwetterl, 1671), 309–311. Ugyancsak hasonló példaként megemlítenék két angol nyelvű művet: Charles Povey elmélkedésben köszön el a világtól és annak hívságaitól; a másik egy John Whitson-nak tulajdonított posztumusz nyomtatvány. Charles Povey, *Meditations of a Divine Soul: or, The Christian's Guide* (London: J. Baker, 1703). Utóbbi általam megtekintett példánya: John Whitson, *Farewell to the World and its Vanities*, 2nd ed. (Carmarthen: J. Ross, 1769).

hatnak az egyes pontok: a megszólított olvasót/szerzetest életvezetési tanácsokkal vértezi fel. Az első pecsét a lelkiismeret tisztán tartására (gyakori gyónás, áldozás); a második az alázatosságra figyelmeztet; a harmadik a csendes keresztviselésre buzdít. Továbbmenve ájtatossági gyakorlatokra szólít fel a szerző: „örömest olvass, szólj és elmélkedjél a Krisztus kínszenvedéséről" (4. pecsét);[25] majd a Szűz Mária pártfogásába való önfelajánlást javasolja (5. pecsét). A 6. pecsét a szerzetesi napirendhez kapcsolódó fontos ájtatossági gyakorlatokra figyelmeztet. Visszatér az első elmélkedés témája, így még hangsúlyosabbá válik az idő hasznos eltöltésének gondolata. Ugyanitt a mentális egészség megőrzésének fontossága is megfogalmazódik. „Ha pedig valamely nap szokatlan bú vagy szomorúság fogná el szívedet, minden halogatás nélkül lelkiatyádhoz vagy elöljáródhoz folyamodjál tanácsot kérni, mert az áspisok megorvosolhatlan (sic!) mérgéhez hasonló, ha a szomorúság és felettébb való nagy bú az ember szívét egészlen elfoglalja."[26] Végül pedig az utolsó pecsét az Isten mindenhol való jelenlétére, mindent látó voltára int.

A kötet záró részében a következő kegyességi szövegek sorakoznak: *Szívbéli fohászkodások*; *Szűz Máriához való penitenciatartó zsoltárok* (hét darab); *Lorettói litánia; Az ő bűneit keserves könnyhullatással sirató léleknek az Úristenhez naponként való szívbéli hét fohászkodási.* Az imákat olyan bűnvallás (testamentom) követi, melyet minden kereszténynek, de főleg egy szerzetesnek naponta el kellene végeznie. Önmegáldással zárul a kötet, a jelzett „vége" után pedig folytatólagosan számozott oldalakon az *Áll a keserves anya, keresztfának siralmában* kezdetű böjti ének és egy Jézushoz címzett rövid ima szerepel.

*

Jóllehet továbbra sem ismerjük szöveg szinten *A jó reménségnek hajócskájá*nak (*Naviculam bonae spei*) forrásművét, sikerült tisztázni a szerző és fordító-átdolgozó körüli kérdéseket. Az elmélkedésgyűjtemény módszertani és tartalmi különlegességei által pedig a kora újkori meditációs irodalom újabb szövegtípusaira világíthattunk rá.

25 [Ozolyi], *A jó reménségnek...*, 158.
26 Uo., 164.

Vass Csongor

A *Lelki paradicsom* erdélyisége és a *Pânea pruncilor* forrásvidéke

A *Lelki paradicsom* a lelkiség- és irodalomtörténet által egyaránt ismert és elismert, jelentőségéhez mérten tárgyalt imádságoskönyv.[1] Imaszövegei évszázadokon keresztül népszerűek voltak. Ezt jelzi az is, hogy Sík Sándor *Dicsőség! Békesség!* című imádságoskönyve a 20. század közepén meglehetősen sok imaszöveget kölcsönöz a *Lelki Paradicsom*ból. Bevezetőjében Pázmány Péter *Imádságos könyv*e mellett Baranyi Pál *Lelki Paradicsomá*t nevezi „a magyar áhítat legklasszikusabb művének."[2]

A Tüskés Gábor 60. születésnapjára készült emlékkötetben éppen a most 60 éves Gábor Csilla közölt igen értékes tanulmányt a *Lelki paradicsom*ról.[3] Ebben részletes kutatástörténeti bevezetőt is közöl, amit itt egyértelműen fölösleges vol-

1 [Baranyi Pál], *Lelki Paradicsom Melly Sok féle lelki kertekböl, öszve szedettetett tápláló Gyümölcs fákkal, gyönyörködtetö virágokkal, elevenitö orvosságokkal. Az az Külömb-külömb féle Aitatosságokkal, Imádságokkal, Litániákkal, Intésekkel, és Oktatásokkal béültettetett. Es a' Keresztyének lelki vigasztalásokra, gyönyörüségekre, táplálásokra, és orvoslásokra … ki nyittatott. Es most Másodszor: A' Tekentetes, es Nagyságos Kiss Keresztyeni Hunyadi László uramnak … költségén, a' keresztyén lelkeknek elejekben tétettetett: M.D.C.C:XX. Esztendöben.* (Nagy.Szombatban: Az Academiának bötüivel Gaáll Friderik által, 1720).

2 Sík Sándor, szerk., *Dicsőség! Békesség! Imádságoskönyv, egyszersmind kalauz a keresztény életre* (Budapest: Szent István Társulat, 1944), 4.

3 Gábor Csilla, „A *Lelki paradicsom* és forrásvidéke(i)", in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára = Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, szerk. Lengyel Réka, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit és Lénárt Orsolya, 69–78 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015).

na megismételni, ismereteim szerint pedig kiegészíteni nem nagyon tudnánk, hiszen az azóta eltelt néhány évben igazán lényeges tanulmány Baranyi imádságoskönyvéről nem született.

Gábor Csilla 2015-ös tanulmánya elsősorban a *Lelki paradicsom* szövegkorpuszának forrástextusait kutatja, egyszersmind bemutatja a kötetet, illetve az eredetivel, Jacob Merlo (1597–1644) *Paradisus animae*jával való azonosságokra és különbségekre összpontosít. Az elemzés igen értékes, részletes összehasonlító és textuális vizsgálatainak eredményei mellett röviden a *Lelki paradicsom* 1700-as és 1720-as kiadását is összevetve a következő lényeges megállapításra jut:[4] „A két kiadás anyagának szembetűnő eltérése a kötet függeléke: míg az első edíció ún. *Controversiá*kat tartalmaz kérdés-felelet formában a vitatott hittételekről, valamint egy gyermekkatekizmust, addig a másodikban nincsen semmiféle appendix."[5] A tanulmány a továbbiakban nem beszél erről a bizonyos appendixnek, függeléknek is tekinthető szövegegységről, hiszen ez csupán az első, 1700-as kiadásban jelent meg, Gábor Csilla pedig az *ultima manus* elve alapján a második kiadást állítja elemzése középpontjába. Indoklásában Baranyi halálának helye és ideje áll: minthogy Nagyszombatban, 1719. december 8-án érte a halál, valószínűsíthetőnek látja, hogy még ő maga felügyelhette az 1720-ban, Nagyszombatban megjelent második kiadás előkészítő munkálatait.[6]

A *Lelki paradicsom* ezen utolsó részének saját bevezetője van,[7] az *A' Keresztyén olvasohoz* címzéssel.[8] A függelékszövegek, és egyszersmind a kötet legvégén *Befejezés* cím alatt a „Bocsásd Királyi-székedhez, / Dicsőséges szent szinedhez, / Isteni Méltóság, / Menybéli Uraság / Keserves ohajtásim, / s-Buzgó fohászko-

4 Baranyi Pál, *Lelki Paradicsom, Mely Sok féle lelki kertekböl, öszve szedettetett tápláló Gyümölcs fákkl, gyönyörködtetö virágokkal, elevenitö orvosságokkal Az-az: Különb-különb féle Aitátosságokkal, Imádságokkal, Litániákkal, Intésekkel, es Oktatásokkal bé ültettetett és a Keresztyének lelki vigasztalásokra, gyönyörüségekre, táplálásokra, és orvoslásokra … ki nyittatott …* (Nagy Szombatban: az Académiának bötüivel Gaáll Friderik által, 1720).

5 Gábor, „A *Lelki paradicsom*…", 71.

6 Uo.

7 [Baranyi], *Lelki Paradicsom*…, Rrrrr3-r–Gggggg2-v. – Baranyi maga szabadkozik a mutató tábla felvezető soraiban arról, hogy a „Lelki Paradicsomnak szoros-volta nem engedte, hogy szokás szerint a' Pagináknak, és leveleknek elein-lévő Numerusit, avagy Számait fel-tegyük, kik-szerint a' Keresztyén Olvasó magát dirigálhatta, és igazgatta vólna." Leírja, hogy az eligazodás kedvéért készült a *Mutató Tábla*, valamint, hogy a kötet íveit betűkkel és számokkal jelölték, végül pedig: „Arra vigyázzon tehát a' Keresztyén Olvasó, hogy ne a' Pagináknak, és leveleknek felső részein, hanem alól keresse a' mégnevezett bötöket: és igy, a' mint itt fel-jedzettük, a' szerint oda fel-is igen könnyen el-igazodhatik benne." – Uo., Gggggg3-r.

8 Uo. Rrrrr3-r–Rrrrr3-v.

dásim" kezdetű verses imádságot találjuk.[9] A közrefogott három szövegegység: a *Controversiák*,[10] az *A' Kisdedek oktatására, A' Keresztén Tudománynak Summája, rövid Kérdésekben, és Feleletekben*,[11] valamint az *Olly fontos, és fundamentomos tizen-öt rövid Argumentomok, mellyekböl nyilván meg-mutattatik a' Catholica Religiónak igazsága, s-a' Lutheránus, és Cálvinista vallásoknak pedig tévelygések*.[12] Amit Baranyi másutt alkalmazott formában, prédikációinak és elmélkedéseinek mondanivalójába rejtve népszerűsített, itt rendszerezve, tételesen állítja olvasója elé. Ezek az apologetikus és hitvitázó szövegek mindeddig nem kerültek kifejezetten a kutatás középpontjába, jelentőségük azonban több tekintetben vitathatatlan.

Tüskés Gábor igen találóan állapítja meg, hogy a *Lelki paradicsom* „Erdély számára készült, vegyes tartalmú lelki olvasmány-, imádság- és elmélkedésgyűjtemény, amely a legfontosabb hittételeket dolgozza fel aszketikus formában, apologetikus, tanító szándékkal."[13] Arról azonban már nem beszél bővebben, hogy miben áll Baranyi gyűjteményének *erdélyisége*, tehát miből látszik az, hogy nem csak egy *Erdélyben kiadott*, hanem valóban *Erdély-specifikus* kiadással állunk szemben. A kötet áhítati, meditációs és imaszövegei nem hordoznak magukban különösebb erdélyi sajátosságot, amennyiben mégis, az a szövegszerkesztésben, betoldásokban és elhagyásokban, fordítási sajátosságokban érhető tetten, amelyekre rávilágít Gábor Csilla tanulmánya.

A kötet ajánlásában a *Paradicsomkert* több jelentésben tűnik fel. Erdéllyel látjuk párhuzamba állítva, amikor az erdélyi katolikus ügyeket és egyszersmind a kötet kiadását támogató Mikes Mihály (1667–1721)[14] grófnak ezt mondja a szerző:

9 Uo. Gggggg2-v.

10 Uo. Rrrrr3-v–Vvvvv4-v.

11 Uo. Vvvvv4-v–Fffffff2-r.

12 Uo. Fffffff3-r–Gggggg2-r.

13 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Historia Litteraria 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997), 51.

14 Mikes Mihály császárhűségéért előbb báró, majd gróf, székely főkapitány. Az erdélyi katolikusok ügyét minden eszközzel támogatta. Nevéhez kötődik az 1699-es Mikes-féle diploma, a Diploma Leopoldinum kiegészítése, amely egyebek mellett a katolikusok számára megnyitotta a hivatalokat és eltörölte a katolikusokat sértő és korlátozó korábbi rendelkezéseket. Belső-Szolnok vármegye főispánjaként kuruc fogságba esett, ahol végül II. Rákóczi Ferenc pártjára ált. 1721-ben a kolozsvári jezsuita templomban kapott ünnepélyes ravatalt, majd Csíksomlyón nyert végső nyughelyet. – Biró Vencel, „Gróf Mikes Mihály. †1721", in *Erdélyi katolikus nagyok*, szerk. Biró Vencel és Boros Fortunát, 91–92 (Kolozsvár: Szent Bonaventura könyvnyomda, 1941); Gábor, „A *Lelki paradicsom*...", 71.

> Nagysagod-is méltán viseli a' Mihaly nevet, ki ezekben, a' zúr-zavaros időknek zivatariban, és villangó változásiban, Nemes Erdély Országának (úgy mint-egy ékes Paradicsom kerte, bé-vagyon kerítve) ör-állójává, és óltalmazójává [...] tétetett.[15]

Majd a Mikes-címer oroszlánjával azonosítva őt, kétségtelenül a bécsi udvarnál elért eredményeire, a kiegészített Lipót-féle diploma katolikusokat pozitívan érintő pontjaira is gondolva, amikor ezt írja:

> mert Nagyságod-is, Nemes Erdély Országát, midön mások édesdeden nyugodnának, sok nyughatatlan vigyázásival, és fáradságival örzötte. [...] De nem csak Nemes Erdély Országának vólt Nagyságod szemes ör-állója, hanem a' Kristus igaz Anya-szent-egyházának-is (kit a' Szent Lélek Isten, nem különben, mint a' Paradicsomot, bé-kerittetett kertnek nevez.[16]

A *zűrzavaros idők* nyilván vallási és politikai vonatkozásban egyaránt értendők, hiszen ezt írja tovább:

> csak a' mi idönkben lett zúr-zavarokról emlékezzünk, a' mellyekben, ezen bé-keritett Kristus Kertét gyökerestöl, az ellenkezök ki-akarták vágni; midön Gyula-Fejérvárról, Kolosvárról, és más helyekröl-is ezen Kristus Kertének Mivesit, a' Catholicus Papokat ki-akarták üzni.[17]

Miután pedig bizonyította, hogy „készebb életét le-tenni, hogy-sem a' Kristus Anya-szent-egyházában, illy csorbát szenvedni, és a' Lelki Pásztoroknak szám-kivetését látni"[18] – Baranyi a virágoskert, paradicsomkert értelmét újra a maga imádságoskönyvére alkalmazza és Mikes Mihályt, mint vigyázó oroszlánt állítja elé.

Természetesen a *Paradisus animae christianae*ból fordított imádságelméleti bevezető, az *Intes a keresztyeny olvasohoz*, amely az ajánlás után lévő összetett történeti-biblikus-liturgikus naptárt követően kap helyet,[19] már nem tükrözi ugyanezeket a viharos időket, ellenségképet és katolikus megmaradni akarást. Mindez azonban visszaköszönni látszik a már említett „második bevezetőben", *A' Keresztyén olvasohoz* cím alatt, az imádságoskönyv végén.

15 [Baranyi], *Lelki Paradicsom...*, a3-v.
16 Uo.
17 Uo., a4-v.
18 Uo.
19 Uo., b1-v–e2-r.

E bevezetőn kívül semmi más nem adja jelét a gyanútlan olvasónak, hogy ez már más szövegegység, hiszen nincsen lezárva, nincs feltüntetve, hogy függelék volna. Szerkesztésileg a szövegek függelék volta nem állítható egyértelműen, a *Mutató Tábla* sem jelöli – ugyanúgy beszél róla, mint a *Lelki paradicsom* részeiről, nem utolsó sorban pedig a tartalomjegyzékből sem hiányzik, csupán a legutolsó szövegegység nem szerepel a listán, amelynek oka a jegyzék bevezetőjében hivatkozott helyszűke is lehet.[20]

Mindjárt a második bevezető első soraiból jól észlelhetően visszacseng az ajánlás hangneme:

> Mivel ebben a' tövel-s-heggyel fel-fordúlt, és sok eretnekségektöl meg-vesztegetett Országunkban, Istennek nagy mély titkából, olly boldogtalanságra jutottunk, hogy nagy szükit érezzük a' lelki Tanitóknak, kik az Isten igíjével legeltetnék az éhező, és szomjúhozó lelkeket; úgy-annyira, hogy keservesen kénszerittetünk Jeremiással fel-kiáltani: A' kisdedek kenyeret kértek, és nem vólt, a' ki nékik törne. (a)[21] tudnia-illik, a' ki az Isten igéjének eledelével táplálná az éhezö, és szomjúhozó lelkeket.[22]

Amint az Baranyi prédikációiban is több helyen kitűnik,[23] itt is a zsidó-magyar sorspárhuzam alkalmazásával találjuk szembe magunkat, az erdélyi viszonyokat a választott nép sorsához, Erdélyt a romokban heverő szent várossal, Jeruzsálemmel azonosítja, amikor a jeremiási siralmak szavaival kiált fel. Az ajánló beszédben többször sérelmezett tény, a katolikus papok és szerzetesek üldöztetése a nyomorúság oka, hiszen nincsen, aki a lelki szent eledellel erősítse a híveket. Papok hiányában a következő szövegeket kínálja imádkozás, elmélkedés gyanánt, de akár prédikáció helyett is „mind a' jónak követésére, s-mind a' gonosznak el-távozta-

20 Uo., Gggggg4-v.

21 A zárójeles hivatkozás széljegyzetet jelöl, amelyben a pontos igehelyre hivatkozik: „Threnor. 4. v, 4." – azaz Jeremiás siralmainak jelölt versére, amelynek csupán második felét idézi Baranyi: „A csecsemő nyelve ínyéhez tapadt a szomjúságtól; a gyermekek kenyeret kértek, de nincs, aki szegne nekik." – *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján: A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján* (Budapest: Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997), 901.

22 [Baranyi], *Lelki Paradicsom…*, Rrrrr3-r.

23 Vass Csongor, „Örvendetes prédikáció 1702-ből: A megújuló erdélyi katolicizmus biblikus párhuzamai Baranyi Pál beszédeiben", in *Források és értelmezések: A kolozsvári Hungarológia Doktori Iskola tanulmányai*, szerk. André Mária Irén, Keszeg Vilmos és Szmutku Melinda, Egyetemi füzetek 47, 433–462 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021).

tására; mind Istennek tiszteletire, és dicsiretire fel-inditnak; mind pedig lelki vigasztalással bé-töltenek, a' mi a' prédikátzióknak-is a' czéllya."[24]

Első sorban a „Kristus, és Ember-közt-való beszélgetéseket" ajánlja, amelyek a „Szent Irásból vannak öszve-szedve", hogy azokat vasár- és ünnepnapokon, cselédjeiknek, családjuknak és önmaguknak, közösségben vagy egyedül „ki-ki az ö aitatossága-szerint olvasson, vagy olvastasson." Itt pedig nyilvánvalóan nem kizárólag a *Lelki paradicsom* hatodik részére utal,[25] hanem sokkal inkább a kötet imádságaira általában véve, mint Krisztus és ember közötti beszélgetésekre. A Krisztussal való párbeszéd lelki megrendülésén és megerősödésén túl pedig, mintegy összekötve a kötet két részét, másodsorban a hitigazságok, az igaz tanítás fontosságát emeli ki: „Azért imé e' következendö rövid kérdésekben, és feleletekben, elötökben adgyuk; hogy ezekre-is Vasárnapokon, és Innep-napokon, cseléditeket oktassátok."[26] E rövid bevezető végén bibliai megalapozással int a cselédek oktatására, mondhatni a *cuius regio, eius religio* elvének gyakorlatba ültetésére, egy kisebb értelmezési csavarral, illetve kiszélesítéssel, hiszen az általa hivatkozott intés, az 1Tim 5,8 az özvegyasszonyok megbecsüléséről és feladatáról szól. A súlyos befejezés pedig bizonyosan nem hagyta érintetlenül a megszólított katolikus nemeseket: „Hogy azért nem átok, hanem áldás szállyon mind magatokra, s-mind cseléditekre, Vasárnapokon, és Innep-napokon, cseléditeket ezekre tanitsátok."[27]

A három kötetvégi szöveg közül az első a *Controversiá*k, magyarán *vitás kérdések*, *ellenvetések*, *perlekedések*. Ezek az írások azonban már nem a hitviták korából ismeretes, gyakorta szaftos, már-már zabolátlan vagy nyers megfogalmazások, „szellemes vagy nyomdafestéket alig tűrően vaskos nyelvi leleményekt"[28] lelőhelyei. Megfogalmazásaiban kiegyensúlyozott, érvelése biblikus és patrisztikus, hivatkozásait pedig lapszélen adja meg. Stílusa nem mellőzi a polemikus hangnemet, szaporán tesz fel kérdéseket, némelykor provokáló. Összességében véve azonban skolasztikus, kimért, oktató jellegű, apologetikus írás. Szerkezetét tekintve összesen 8 *Controvesia* alkotja, amelyek egy vagy több *Kérdés*re, kérdésenként pedig

24 [Baranyi], *Lelki Paradicsom…*, Rrrrr3-r.

25 „*Hatodik Része. A' Mi Urunk Jesus Krisusnak eleteröl, es szenvedeseröl. Pentekekre. Kristus, és ember-közt-való beszélgetés, ugyan Kristus életéröl, és szenvedéséröl, hogy miképpen kellessék arról elmélkednünk, és azt követnünk.*" – Uo., Ffff2-r.

26 Uo.

27 Uo., Rrrrr3-v.

28 Gábor Csilla, „Végtelen veszekedések tengere: A hitvita: eszmék, erővonalak, hermeneutikák, retorikák", in *Keresztyéni felelet: Hitviták a 16–17. századból*, vál., szerk., jegyz., előszó Gábor Csilla, I–IX (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2013), I.

egy vagy több *Feleletre*, azon belül nem ritkán egy vagy több *Ellen-vetés*re, majd újabb *Feleletre* oszlanak. A *Controversiák* címe és témája sorban a következő (a VI–VIII. alcím nélküli): *I. A' Kristusnak igaz Anya-szent-egyházáról, és Hitről* (Rrrrr3-v–Sssss2-r); *II. Az Isten parancsolatinak meg-tartásáról, és a' jóságos-cselekedetekről* (Sssss2-r–Sssss3-v); *III. A' szent Sacramentomokról, avagy Szentségekröl* (Sssss3-v–Sssss4-v); *IV. Az Oltári Szentségröl* (Sssss3-v–Vvvvv1-v); *V. A' Szentek tiszteletiröl, és segitségül-hivásáról* (Vvvvv1-v–Vvvvv2-v); *VI. Controversia* a *szentek teteminek* tiszteletéről, a képek *tartásáról* és tiszteletéről (Vvvvv3-r–Vvvvv3-v); *VII. Controversia* a holtakért való imádkozásról és a purgatóriumról (Vvvvv3-v–Vvvvv4-r); *VIII. Controversia* a búcsúkról.

A *Controversiák*hoz hasonlítható a legutolsó szövegegység is, amely 15 argumentumot, bizonyítékot sorakoztat fel arra nézvést, hogy az új felekezetek tévelygések csupán, és a katolikus az egyedül Krisztusi és igaz vallás. A *Controversiák*hoz képest sokkal vitatkozóbb, provokatívabb a szöveg, sok kérdést tesz fel a lutheránus és kálvinista állításokra nézve, végül pedig minden esetben érveket és bizonyítékokat sorakoztat fel a katolikus hit igaza mellett. Így például bizonyítja, hogy a protestáns tanok újak, tényszerűen szembe állítva azzal, hogy a magyarok Szent Istvánnal az igaz vallásra tértek. Egyrészt érvel az üdvösség, a szentek tisztelete mellett, másrészt amellett, hogy a lutheri és kálvini vallás nem igaz, tehát nem krisztusi és apostoli, lévén hogy azokat csak ember alapította. Bizonyítja, hogy a különféle felekezetek nem egyeznek egymással, hitükben és gyakorlatukban szembe mennek az apostoli hitvallással, majd további érveket sorakoztat fel a katolikus igazhitűség mellett a Szentírás igaz volta, a kanonikus könyvek és a sugalmazottság kérdésében. Luther és Kálvin tévedéseit, különféle téves hittételeit sorolja fel és bizonyítja tévességüket. Utolsóként az igaz vallás mellett érvel, amelyben jelen van Krisztus teste. Végül pedig, miután több helyütt kitért a magyarországi és erdélyi állapotokra, a *Lutheránusok*, a *Cálvinisták*, *Ariánusok* és *Új-keresztyének*ről (akikről bizonyítja, hogy vallásuk nem egyezik az *Augustai* és a *Helvetiai* vallásokkal sem) kijelenti, hogy

> Nincsen semmi ok arra, hogy inkább egyiket válasszuk a többi-felet. A' Catholikusoknak pedig vannak olyan jelei, mellyekböl igaznak mutattyák az ö hiteket, mellyeket sem eggyik, se másik vallás magának nem tulajdonithattya, a' mint fellyebb meg-mutattuk.[29]

29 [Baranyi], *Lelki Paradicsom*..., Gggggg2-r.

Baranyi érvelései és megfogalmazásai érdekes képet nyújtanak a hosszú reformáció és konfesszionalizáció korabeli erdélyi helyzetéről és katolikus recepciójáról, értékeléséről.[30]

A szöveg könnyedebb, hatásorientált, retorikai téren az előzőnél bravúrosabb, minden bizonnyal inkább szóbeli előadásra, amint a bevezetőben ajánlotta, egy-egy prédikáció helyett vagy annak betétjeként elképzelt, épp ezért az egyes bibliai utalásokat nem széljegyzetben, hanem végjegyzetben szerepelteti. Utolsó sorai az olvasó szívbéli ítélőképességében bíznak, hogy az üdvösségre vezető hitet választják: „Itt már szivében szálván a' Keresztyén Olvasó, ki-hozhattya, ha lelke idvességét szereti, mellyik az igaz, és idvességes hit, s-mellyik nem."[31]

A' Kisdedek Oktatására… cím alatt, rövid kérdezz-felelek formában fejti ki Baranyi a katolikus apostoli hit alapjait, leglényegesebb kérdéseit. Bár címében nem utal erre, ha részletesebben megnézzük, egy katekizmussal állunk szemben. Jelen keretek között nem vállalkozhatom arra, hogy a Petrus Canisius-féle katekizmussal vagy annak a különféle magyar fordításával, főként a Vásárhelyi Gergely-félével részletesen összevessük.

Baranyi munkáival foglalkozva különösen érdekessé vált ez az imádságoskönyvbe rejtett katekizmus, eddig ugyanis minden jel szerint elkerülte a kutatók figyelmét. Vitathatatlan tény azonban, hogy tulajdonképpen ez a magyar eredetije Baranyi román nyelvű katekizmusának. A Rómával egyesült románság részére *Pânea pruncilor…* címmel,[32] 1702-ben jelent meg a román nyelvű, cirillbetűs kiadás, amely a fejedelemségkori gyulafehérvári román nyomda utolsó kiadványa volt.[33] Kiadását Kollonich Lipót (1631–1707) bíboros-érsek és prímás támogatta, magyarról pedig a címlap tanúsága szerint a borbándi[34] Duma János (Ioan)

30 A hosszú reformáció és a konfesszionalizáció kérdésköréről lásd: Tóth Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800). (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 6. sz. (2019): 719–739; Tusor Péter, „Felekezetszerveződés a kora újkorban", *Vigilia* 83, 1 sz. (2018): 13–18.

31 [Baranyi], *Lelki Paradicsom…*, Gggggg2-r.

32 Teljes címe: *Pânea pruncilor sau învățătura credinții creștinești strânsă în mică șumă, care o au scris în mici întrebăciuni și răspunsuri ungurești cinstitul pater Boroneai Laslo, parochușul Besearecii Catholicești de la Belgrad, și s-au întors în limba românească de Duma Ianăș de la Borbanți, în anii Dom. 1702.* (s. l. [Bălgrad = Alba Iulia]: [s. n.], 1702). – RMK II. 2103.

33 Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc: Tipografia de la Alba Iulia (1577–1702)* (Sibiu: Editura Imago, 1998), 104–109.

34 Borbánd, ma Bărăbanț, erdélyi falu Gyulafehérvár szomszédságában, a valamikor Alsó-Fehér vármegyében, ma Fehér megyében, Romániában. 2007-től Gyulafehérvár municípium része, lakónegyede.

fordította. Ez az a katekizmus, amelynek kizárólagos terjesztésére és használatára, valamint más szakadár és eretnek katekizmus visszavonására kötelezte magát 1701-ben, Bécsben az egyesült román püspök, Atanasie Anghel (†1713). Baranyi román katekizmusa ritkaságnak számít, egyes szakirodalmi források teljesen elveszettnek vélték,[35] ma mindössze négy példánya ismert (kettő Kolozsváron, egy-egy pedig Gyulafehérváron és Bukarestben),[36] 2008-ban azonban latinbetűs átírásban is megjelent, történeti és filológiai előtanulmánnyal.[37]

A szövegkiadás előtanulmányaiban több helyen felsejlik a román kutatás némely vélekedése, miszerint fenntartásokkal kell kezelni a katekizmus fordításvoltát, és például valószínűsítik, hogy a fordító ismerte és átdolgozta volna a bánsági (Bujtul György-féle) román katekizmust.[38] A szakirodalom mindmáig nem tudta azonosítani a fordítás alapjául szolgáló eredeti magyar szöveget.[39] A nyelvi elemzések alapján Ilis helyénvalóan állapítja meg, hogy míg a katekizmus szövege sok helyen nehézkes, nem romános, a szöveg nagy része jól kivehetőn fordításízű, addig a Kollonich bíboroshoz írt ajánlólevél bizonyosan románul íródott.[40] Egy rövid rész azonban mégis átvétel egy korábbi magyar szövegből, a *Lelki Paradicsom* második bevezetőjéből, *A' Keresztyén olvasohoz* részből, a Jeremiás siralmairól és azok értelmezéséről.[41] A román szöveg ugyanezt használja, kiemelve Kollonich támogatásának jelentőségét, hogy általa az ily lelki pusztulásban és éhínségben élők ekképpen táplálékot kaphatnak.[42] Ugyanígy, az ajánló levél ro-

35 Például: Veress Endre, „Erdélyi régi oláh könyvek", *Erdélyi Múzeum* új folyam 5 (27), 3 sz. (1910): 170–171.

36 Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan și Ana Maria Roman-Negoi, edit., *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830): Recuperarea unei identități culturale = Old Romanian Book in the Habsburg Empire (1691–1830): Recovery of a cultural identity* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2016), 13–17, 178–179.

37 Florina Ilis, edit., stud. filol., Ovidiu Ghitta, stud. ist., *Pânea pruncilor sau învățătura credinții creștinești strânsă în mică șumă, care o au scris în mici întrebăciuni și răspunsuri ungurești cinstitul pater Boroneai Laslo, parochușul Besearecii Catholicești de la Belgrad, și s-au întors în limba românească de Duma Ianăș de la Borbanți, în anii Dom. 1702.* (Cluj Napoca: Editura Argonaut, 2008).

38 Florina Ilis, „Studiu filologic", in Ilis și Ghitta, *Pânea pruncilor...*, VII–XCV, XXVII–XLV, XCII–CXV.

39 Ștefan Pașca, „Pînea pruncilor (Bălgrad – 1702)", *Dacoromania* 10, 2. sz. (1943): 324; Ovidiu Ghitta, „»*Pânea pruncilor« - context istoric, discurs și mize*", in Ilis și Ghitta, *Pânea pruncilor...*, XCVI–CXII.

40 Ilis, „Studiu filologic", CX–CXI.

41 [Baranyi], *Lelki Paradicsom...*, Rrrrr3-r–Rrrrr3-r.

42 „Cu inimă amărîtă au putut plînge până acum în țara Ardealului și în pîrțile țării Ungurești cu Ieremiia proroculu besearecа noastră cea călcată de multe rătăcituri, Prunci au cerut pîine și n-au fost

mán aláírása megegyezik a *Lelki paradicsom*ban, és Baranyi több, nem saját neve alatt közreadott kötetében lévőkkel: „Caplanii cei smeriți ai Eminenței tale, păstorii sufletești a besearecii unite dinu Ardeal."[43] Ennek második szegmense mégis más, hisz míg a magyarban a „gyulafehérvári páterek" használatos, addig a románban *az erdélyi egyesült egyház lelkipásztorai* szerepel. Ez utalás lehet arra, hogy Baranyi Pál volt ekkor az egyesült görög egyház első püspökének jezsuita teológusa.

A két katekizmust összevetve látható, hogy egyértelműen azonos a szerkezet és a felépítés, a kérdés-felelet-párok rendje, sőt még a megfogalmazások is gyakran felismerhetők. A szövegszintű egyezés behatóbb összevetésére ugyan ehelyütt nincs lehetőség, de az eddig ismertetett adatok is megerősítik az állítást a magyar és román szöveg közötti azonosságot illetően, hogy a *Pânea pruncilor* szövegének forrásvidéke a *Lelki paradicsom*ban keresendő.

*

Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk, hogy a *Lelki Paradicsom* 1700-as kiadása valóban Erdély számára készült, hiszen a gazdag imádságoskönyv lelki táplálékként való átnyújtása mellett igyekszik felvértezni olvasóit a katolikus hit alapigazságaival, főként a protestáns felekezetek támadásaira ad tételenként válaszokat, amelyek teológiai és retorikai szempontból egyaránt erősek. A kötet több síkon illeszkedik az erdélyi állapotokhoz, a Baranyi-féle ajánló és bevezetők, valamint a függelékszerű szövegek betekintést engednek a korabeli felekezeti viszonyokba, de egyszersmind a politikai erőviszonyok átalakulását is mutatják. Nem véletlen, hogy a második, Nagyszombaton megjelent kiadásban, 1720-ban már nem látjuk viszont ezeket a szövegeket, hiszen ezek ott és akkor, ha nem is voltak éppen teljesen okafogyottak, de már nem voltak annyira időszerűek, mint a húsz évvel korábbi Erdélyben.

A *Lelki paradicsom* katekizmusa címével ellentétben nem annyira kisgyermekek részére, mint inkább a hitükben megerősödni akaró katolikusok és megtérők részére készült, amit rövid időn belül román fordításban is közreadtak a Rómá-

cine să le dea loru, (Plîngerea Ieremiei cap. 4, stih 4.). Dară iată mila lui Dumnezău cea părințească Eminențiia ta înălțate Craiu preoțeascu, care ștergi lacrămile pruncilor, și le saturi sufletele lor ceale flămîndu cu cuvîntulu și cu învățăturadumnezăiască dîndu-le lor din chieltuiala dumnezăiască." – Ilis și Ghitta, *Pânea pruncilor...*, 2.

43 Uo., 3.

val egyesült erdélyi románság részére, főként az egyesült papok használatára. A román katekizmus megfogalmazásai és problémafelvetései alapján Ghitta meg is állapítja, hogy az eredetileg bizonyosan nem a görög, hanem a protestantizmussal hadakozó latin egyház részére készült.[44] Ezek a szövegek kétségkívül Baranyi missziós működésének legerőteljesebb irodalmi darabjai közé sorolhatók és további, mélyebb kutatásokra érdemesek.

44 Ghitta, „»*Pânea pruncilor*«...", XCIII.

Kovács Kinga-Tünde

A polemizáló Hajnal Mátyás

A jezsuita Hajnal Mátyás Pázmány Péternek előbb diákja, majd tanártársa volt. A Habsburg-párti Esterházy Miklós nádor udvari papjaként tevékenykedett, a palatinus mindkét feleségét ő térítette katolikus hitre. Főműve, a *Szíves könyvecske* Esterházy második feleségének, Nyáry Krisztinának íródott.

Gábor Csilla is elemezte Hajnal imádságoskönyvét, többek között az *A jezsuita meditáció és Hajnal Mátyás Szíves könyvecskéje* című tanulmányában. Ennek 11. lábjegyzetében kitért arra, hogy a „megigazulás – a kegyelem és az emberi szabadság viszonyának – dogmatikai témáját bontja ki, ezt csupán az egyénben végbemenő lelki folyamatok szempontjából teszi, anélkül, hogy akár csak utalna a vitás kérdésekre."[1] Habár a szerző szerint nem ismerhető fel e szövegben a polemikus szándék, megemlíti Hajnal Mátyás hitvitázó tevékenységét, két vitairatát is (*Ki-tett czégér* és *A' ki-tett czegemek fellyebb emelt czegere*), amelyek névtelenül íródtak az erdélyi fejedelem, I. Rákóczi György udvari papja, Keresztúri Bíró Pál ellenében.

1 Gábor Csilla, „A jezsuita meditáció és Hajnal Mátyás Szíves könyvecskéje", in Gábor Csilla, *Religio és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, Ariadné könyvek (Kolozsvár: KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, 2002), 264–277., 265.

1640-ben keletkezett Hajnal első, Pozsonyban kiadott, magyar nyelvű, névtelen polémiája *Ki-tett czégér (...)* címmel. Holl Béla bizonyította Hajnal Mátyás szerzőségét Dobronoki György nagyszombati diáriuma alapján.[2]

> Noha Keresztúri kiadványa egy rövid vitairatot is tartalmaz, nem erre felel Hajnal, hanem a Heidelbergi Káténak, a reformátusok egyik szimbolikus iratának kibővített változatát tartalmazó főrészt támadja meg, s ezzel ő határozza meg a vita témáját s a retorikai pozíciókat.[3]

A névtelenség kérdése képezi további kutatásom tárgyát. Jelen tanulmányban arra szeretnék rávilágítani, hogy hogyan épül fel Hajnal első válaszszövege, amely a Keresztúrival folytatott (hit)vitája keretében született, milyen Hajnal hitvitázó stílusa és nyelvezete.

A vitairat teljes címe közvetlen módon megjelöli, hogy Keresztúri katekizmusa ellenében íródott: *Ki-tett Czégér: Melly-Alatt Fel-Találllya akár-ki-is, Minémű Poshatt és mérges Tejet fejt Kereszt-úri Pál Erdélyben eggy Catechismus-nak Tömlőjébe, neminémű Hajdelberga-táján nőtt és hizlalt Teheneknek Tölgyéből. A' nem régen született Chechemő Keresztyénnek szoptatására. Melly meg-orvosoltatik Eggy Keresztyén Orvos-Doctor által.*[4] A mérgezett testi és lelki táplálék képét hatásosan összemossa, így már a cím is felkelti az olvasó figyelmét. Ebben a vitairatban visszatérő motívumként szerepel a mérgezett tej mint ártó (szellemi) táplálék. A névtelenséget választva, Hajnal magát csak *Keresztyén Orvos-Doctor*nak nevezi. A jelző használata révén ellentétbe állítja saját identitását a *Poshatt és mérges Tejet* fejő Keresztúri Páléval.

A Bírák könyvéből származó idézettel indít (ennek negyedik részének 19-től 21-ig terjedő verseire), amely a címmel együtt előrevetíti a polemikus szándékot: „Jahel Tejet ád Sisarának az ő italára: / De által-veri fejét Sátorszeggel halálára." A Jáel által Sisera halántékába vert sátorcöveket Keresztúri tanaival helyezi párhu-

2 Holl Béla, s. a. r., *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, Régi magyar költők tára XVII. század 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 476–477.

3 Heltai János: „A nyomtatott vallási iratok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)", in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...": Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János és Tasi Réka, 115–174 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005).

4 Megjegyzés: a kiadvány fedőlapján a cím néhány sora nagybetűvel vagy dőlt betűvel van szedve.

zamba, hiszen meglátása szerint a református prédikátornak ez a fegyvere, amelylyel az ifjú tanulók lelkét elpusztítja a látszólagos jószándékú tanítás álcája alatt.

A keresztyén olvasónak címezi a dedikációját (*A' keresztyen olvasonak Istennek Szent malasztyát kívánnya Az Orvos-Doctor*), jókívánságával és az olvasó keresztyén mivoltának előfeltételezésével igyekszik érzelmileg hatni közönségére. A Szent Péter és Szent Pál által említett (szimbolikus) édes tejjel állítja ellentétben azt a mérgezett tejet, amellyel Keresztúri táplál, tehát nem a Biblia tanításaival egyező tanokat hirdetőként (mondhatni istentelenként, eretnekként) láttatja őt, aki másokat is eltérít befolyásával az igaz útról:

> De nem üdvöségre-nevelő, hanem halálra meg-mérgesítő téj, a' Keresztúri Teje. Mellyet nem akarnam ugyan hinni, a' kik majd egy ollyan formán dichérik és ohajtyák e' meg-poshadott és büdös tejet, a' Keresztyéni és üdvöséges Téj-helyett; a' mint dichérik és ohajtyák vala a' Sidók az Egyiptumi büdös pár-hagymát, a' győnyőrű és kedvesízű Menynyei Manna- helyett. De eszekbe veheteik ennek mérgét, ha figyelmetesen meg-olvassák ez Orvoslást, és e' meg-dohosodott Téj mérgének meg-mutatását.[5]

A hitviták sajátosságaiként említi Heltai János, hogy a vitázó felek

> [h]a kölcsönösen vitatják is egymás bizonyításainak, konzekvenciáinak helytálló voltát, ha a kölcsönösen használt durva stílus a másik fél személyének és tanításainak teljes dekonstrukcióját célozza, akkor is megtalálható a háttérben az a közös gondolat, hogy a hitről szóló teológiai tanítások ellenőrizhetőek a ráció szabályai szerint (bár maga a hit nem). Igaz, az ellenőrzés lehetőségeiről, határairól és az ellenőrzésre való jogosultságról eltérőek a vélemények.[6]

Hajnal éppen azt veti Keresztúri szemére a fentebb idézett paratextusban, hogy egyrészt következetlen az általa érvként használt bibliai részek megjelölésében, másrészt rendszertelenül illeszti be a citátumokat a szöveg különböző pontjaira.[7]

5 Hajnal Mátyás, *Ki-tett Czégér. Melly-Alatt Fel-Találllya akárki is, Minémű Poshatt és mérges Tejet fejt Kereszt-úri Pál Erdélyben eggy Catechismus-nak Tömlőjébe, neminémű Hajdelberga-táján nőtt és hizlalt Teheneknek Tölgyéből, a nem régen született Chechemő Keresztyénnek szoptatására. Melly meg-orvosoltatik Eggy Keresztyén Orvos-Doctor által* (Pozsony: [s. n.], 1640), 2. RMNY 1841.

6 Heltai János, „A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete", in Heltai és Tasi, *„Tenger az igaz hitrül…*, 251–299., 253.

7 Hajnal, *Ki-tett Czégér…*, 3.

Kijelentése tovább fokozza ellenfelének hiteltelenségét, de a bevezetés arra is vállalkozik, hogy a tartalmi elemeket orvosolja: „Az Orvoslás azért, chak a' dolgoknak veleiben lészen (...)"[8]

A főszövegre gördülékenyen tér rá, összekapcsolva ezt az olvasóhoz intézett dedikációval, jelezve, hogy Keresztúri vétségeit elsősorban a közönségnek bizonyítja, nem vitapartnerének. Közös vizsgálódásra hívja az olvasót, hogy lépésről lépésre elemezve Keresztúri szövegét, fedje fel a tej „mérgességét", majd olvassa ennek „orvoslását", azaz, Keresztúri tévtanításával szemben Hajnal megfogalmazza az igaz tanítást, melynek igazságtartalma felől igyekszik meggyőzni mindazokat, akik a szöveget olvassák.

Azt a módszert választja a szerző, hogy Keresztúri katekizmusából idézi (dőlt betűvel szedve) azokat a szövegrészeket, amelyeket cáfol. Keresztúri kijelentéseinek helytelenségét bizonyítja, megfogalmazza saját álláspontját az adott teológiai kérdésben, majd polemikus hangnemben összegezi az egyes kérdésekben elmondottakat, újra rávilágítva több-kevesebb vehemenciával Keresztúri tévtanítására vagy hiányosságára, például:

> Szopjad Chechemő Keresztyén, ha szophatod: e' te Mestered mindent Bizodalommá chinál; de igen helytelenül. A' Vigasztalásról-valo *Catechizálása* ezért *Keresztúri Pal*-nak elégtelen; és nem-is az, a' minek ő beszélli: és így, nem Téj, hanem a' savónál-is aláb-valo, a' mivel táplálni és nevelni akarja az ő Chechemő Keresztyényét.[9]

Hajnal Mátyás egyik vádpontja Keresztúrival szemben az, hogy rosszul értelmez bizonyos teológiai kifejezéseket. Például a *közbenjáró*ról szóló szövegrész cáfolatát így kezdi: „Ezt ő*, Két egy-mással ellenkező félnek, békéltetőjé*-nek mongya. noha az-is Közben-járo lehet, a' ki két egy-mással nem tartó félt, bár egy-mással ne ellenkezzenek-is, egy-más segétésére egybeköt."[10] A továbbiakban a Chechemő Keresztyént éberségre inti, s mintha jószándékkal rávezetné őt arra, hogy téves tanításokat továbbított neki Keresztúri: „De el-hidgyed, Chechemő Keresztyén, hogy ez-aránt nem talállya *Keresztúri* az igazat; hamis téjjel szoptat."[11] Ezzel szemben Keresztúri katekizmusában megjelennek olyan többletkérdések és ezekre adott feleletek, amelyek egymással hasonló jelentéstartalmú szavak közötti különbsége-

8 Uo.
9 Uo., 20.
10 Hajnal, *Ki-tett Czégér...,* 51.
11 Uo., 53.

ket magyarázzák a helyes szóhasználat érdekében. Például a 8. oldalon *a reménység és a hit* fogalmait tisztázza, kijelentve, hogy a reménység a jövőre vonatkozó dolgokhoz köthető, a hit pedig a jelenvalókra.[12]

A' dolgoknak veleiben való orvoslás elvétől nem tágít, amikor a Keresztúri által taglalt témakörök és kérdések helytelen sorrendjéről nyilatkozik. Azzal indokolja kritikáját, hogy a tartalom más kérdéssort kívánna meg, ő maga pedig ki is fejti az általa helyesnek vélt gondolatmenetet, például *Az embernek szabadulásáról* szóló részben:

> Ennek tanitásában, és a' Chechemő Keresztyénnek erre-valo oktatásában, semmi jó rendet, semmi jó módot nem tart *Keresztúri*: hanem, minden kérdezkedési, mint valami kötetlen soprű-szálak, tővel heggyel hullognak imide amoda. Mert jó rend-szerént, az jár elől; Ha lehetséges-e valami? Ha vagyon-e a' mi lehetséges; és mint vagyon? De ő-nála ezekben, ki imitt jár, ki amott, ki elől, ki utól, ki középen, minden jó rend nélkül.[13]

Többször is felszólítja a „*Chechemő Keresztyén*"-t, hogy mérlegelje Keresztúri szavait, például: „Chechemő Keresztyén, vesd-meg magadat, és lássad ha szádba fér-e, a' miket itt a Vigasztalás neve-alatt, elő kerenget a' te Mestered Keresztúri Pál."[14] A sokszor emlegetett keresztyént Keresztúriénak mondja (lásd fentebb), ez az idézet pedig egyértelműen jelzi, hogy a megszólított pedig Keresztúrit mesterének tartja. Kérdés, hogy Hajnal csupán a fejedelem fiát „inti" a tanítások elutasítására, akinek a katekizmus íródott, vagy a teljes, Keresztúri tanait elfogadó kálvinista közösséget is.

Keresztúri viszontválaszában kifejtette, hogy vitapartnerének „noha motskos irásának rendiben az én nevemen láttatic szegeztetni, de edgy-általlyában a' Fejedelmi méltóságot ingerli."[15] A Hajnal által megszólított *Chechemő keresztyének*

12 Keresztúri Bíró Pál, *Csecsemő Keresztyen Mellyet Az Tekintetes és Nagyságos Vrak Az Rakoczi György és Sigmond Istennek segitségéből, az egész jelen valoknak nagy örvendezésekkel, dicséretesen és igen boldogul el mondottanak, mikor igaz vallásokban való szép épületekről abban az probában bizonságot tennének, mellyet az Erdély Országnak Kegyelmes Fejedelme az Ur Vacsorája előtt kívánt hallani …* (Gyulafehérvár: [s. n.], 1638), 8. RMNY 1721.

13 Uo., 48.

14 Uo., 16.

15 Keresztúri Bíró Pál, *Fel-sördült keresztyen, ki tsetsemő korátul fogván, az Isten beszédénec ama' tiszta tején, a' mennyei titkoknac tanulásában ditsiretessen nevekedék; és ez Istennek minden fegyverét fel-öltözvén, ama' Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos doctornak pokoli orvossággal megbüszödött Patikáját el-rontá, és magát vastagon meg-ostorozá. Mellyet az Isten népénec győzedelmessen hirré ad Kereszturi Pal* (Várad: [s. n.], 1641), *3v. RMNy 1914.

elsősorban a fejedelem fiai lehetettek, akiket közvetett módon azzal vádol, hogy elfogadták, és nem ismerték fel Keresztúri tejének mérgességét, így megkérdőjelezhető a teológiai kérdésekben való tisztánlátásuk. Amennyiben pedig nem igaz keresztyén hitnek a vallói és követői, nem alkalmasak az erdélyi fejedelmi tisztség betöltésére.

Akár a Rákóczi-fiúknak, akár a kálvinista hívek teljes közösségének szól a megszólítás, kettős síkon igyekszik Keresztúrin fölülkerekedni: elhitelteleníti őt saját követői előtt, majd a maga által képviselt katolikus álláspontot igyekszik ennek ellenében minél meggyőzőbben igazolni.

Van olyan szövegrész, amikor hiánypótlóként igyekszik feltüntetni saját maga által közölt információkat. Például felhívja a figyelmet arra, hogy Keresztúri katekizmusából hiányzik az ember természetére vonatkozó magyarázat: „Ha jól akarta vólna *Keresztúri Pál* tanítani, és *Catechizálni* a' Chechemő Keresztyént, e' *Titulus*-alatt meg kellett vólna kérdeni; Miben áll az Emberi természet, chupán chak magában?"[16] Amellett, hogy ezt megemlíti, nem halasztja el az alkalmat, hogy tudatlanoknak nevezze azokat, akik a Keresztúri-féle katekizmust használják: „De ő, chak szinte úgy bánik az ő tudatlan Keresztyénével, mint a 'ki Szajkót tanit. [...] Ez-is nem gondol semmit azzal, ha az ő Chechemő Keresztyéne érti-e mit beszéll, chak beszéllyen."[17]A Keresztúri által fel nem tett kérdésre maga válaszol, a fejezet végén nyugtázza, hogy bizonyára az általa nyújtott kiegészítés által e témakör értehetőbbé vált: „Így értheti azért jól és igazán meg a' Chechemő Keresztyén, mint teremtette Isten az Embert, hiba-nélkül, *telyes épségben, igazságban, és szentségben, az ő képére és hasonlatosságára*."[18]

Retorikailag esetenként olyan eszközökkel is él, amelyek arra serkentik a közönséget, hogy vonja kérdőre Keresztúrit hiányosságai miatt, több alkalommal jelezve, hogy meglátása szerint fehér foltok vannak a katekizmusban: „Itt jó vólna, ha a' Chechemő Keresztyén meg-kérdené *Keresztúri*-tól ..."[19]

Van, amikor a Chechemő Keresztyént is arra inti, hogy távodjon el Keresztúritól és követőitől, majd azzal folytatja, hogy megfogalmazza Keresztúri ellenében saját gondolatait:

16 Hajnal, *Ki-tett Czégér...*, 22.
17 Uo.
18 Uo., 24.
19 Uo., 45.

> Kérdi továb Keresztúri: *Miért engedte-meg Isten a' Bűnt?* Az igaz Keresztyén Vallásszerént, chak meg-engedte Isten: de, ha a' *Calvinus* vallását ki-mondani akarja *Keresztúri*, azt kell mondani; hogy Nem chak meg-engedte Isten a' Bűnt, hanem, akarta, rendelte, és ugyan reá választotta a' bűnbe-valo esésre az embert; a' *Meg-engedést* chak meg-chúfolván.[20]

Péter Katalin szerint a reformáció

> a községnek elsősorban a kételkedés lehetőségét adta. A reformáció a zsigereibe ivódott tudást kérdőjelezte meg. Ez mindenkire, a reformációhoz csatlakozókra és a reformációt elvetőkre egyaránt vonatkozik. [...] A reformáció biztosan meglévő tudással találkozott.
>
> A kételkedés folyamatában, konkrétan az új tanításokról szóló vitákban egyesek megmaradtak a régi tudásnál, annál a nyelvnél, amelyet jól beszéltek. Mások az új tanítások elfogadása mellett döntöttek, új egyházi nyelvet tanulnak meg.[21]

Hajnal válaszában is gyakran megfigyelhető a mi–ők szembenállás a régi hagyományokat követők (katolikusok) között, és az újítók között, akik (a jezsuita szerzetes értelmezésében) megalapozatlan, helytelen tanításokat terjesztenek, elszakadva az igaz egyház tanításaitól. Az egyetemes, igaz hit követőjeként igyekszik elhatárolni magát a Keresztúri által vallottaktól, ezt az elkülönülést nyelvileg is kifejezi.

A *Mi Atyánk* szövegének értelmezése során is Hajnal Keresztúrit az újítók, azaz, az igaz, hagyományos, keresztyén anyaszentegyháztól elszakadók közé sorolja, ismét említésre kerül *az ő Calvinusa,* akivel nem vállal Hajnal közösséget: „Ez Elől-járo beszéd-után pedig, hogy chak Hat Kérést kellyen tartanunk a' *Mi Atyánk*-ban, a' Régi közönséges szokás-ellen vagyon: melly azt tartya, hogy Hét a' Kérés; két kérésre osztván ezt, *Ne vígy minket kísertesbe; De szabadíts a' gonosztól*: mellyet az ő *Calvinusá*-val együtt chak eggy Kéréssé akarna *Keresztúri* tenni. De jó oka vagyon a' köz szokásnak, hogy ezt két Kérésre kellyen osztani."[22] Az ima további sorainak elemzésekor is kijelenti, hogy „hamisnak találtatik az Ujítok tanítasa",[23] de már a vitairat első felében is helytelennek tartja „Keresztúri Pál párttya" álláspontját:

20 Uo., 28.
21 Péter Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004), 118–119.
22 Hajnal, *Ki-tett Czégér...*, 238–239.
23 Uo., 245.

> Azt, hogy innét-is légyen nagy vigasztalás, senki nem tagadgya: de, hogy egyes-egyedül chak innét légyen a' vigasztalás, Uj találmány. Es ezt-is, mint tartsa a' Keresztúri Pál párttya Vigasztalásnak vissza-fordúlt módon, ezután láthattyuk-meg.
>
> Azt sem tagadgya senki, hogy e' Reménségből és bizodalomból ne származzék Vigasztalás: de, hogy eggy legyen az tellyességgel a' Bizodalommal, ezt helytelennek mongyuk.[24]

A többes szám használata arra utal, hogy a szerző nem csak saját nevében beszél, hanem egy, a Keresztúrihoz nem köthető közösség tagjaként mond ellent szavainak.

Kissé ironikusan úgy nyilatkozik, jó úton jár Keresztúri, ha elhagy olyan tartalmakat, amelyeket a katolikusok is elhagynak, akkor méltatja őt látszólagos dicsérő szavakkal, amikor a katolikus „táborral" azonosan jár el:

> A' mi a' bé-fejezését illeti a *Mi Atyánk*-nak; *Mert tiéd az Ország, a' hatalom, és a' dicsőség, mind örökkön örökké*: jól mongya *Keresztúri* hogy elhadta Sz. Lukách: mert látnivalo, hogy nem része az Imádságnak és könyörgésnek; és ez-okon, nem-is lészen semmi heja a' Könyörgésnek ha ez el-marad. e'hez-képest, közönségessen el-is hadták a' Régi Szent Jámborok. és most-is, a' közönséges Keresztyén Anyaszentegyház el szokta hadni.[25]

Hajnal tehát a régi beszédmód és tudás követője maradt, és elutasította a Keresztúri által vallott kálvinista tanokat, a Biblia tanításaitól elhajlónak tartva őt. Vitapartnere által képviselt újításokat, azaz a katolikus tanokhoz képest új tanokat nem tartotta megalapozottnak, sem követésre méltónak.

Mind Erdélyben, mind pedig a királyi Magyarországon többek között a jezsuiták tevékenykedése is hozzájárult az anyanyelvi irodalom kialakulásához.[26] Hajnal szövegében a filológiai pontosságra való törekvés is megnyilvánul, hiszen az egyértelműség kedvéért pontosítja, hogy a latin nyelvű Bibliában az adósságok megbocsájtásáról esik szó a *Mi Atyánk*ban:

> A' Deák szó-szerént, a' Bűnök és-vétkek, Adósságnak neveztetnek; és, a' Deák szó-szerént így kellene mondanunk: Bocsásd-meg a' mi adósságinkat, miképpen mi-is meg-

24 Uo., 19.

25 Uo., 250.

26 Gábor Csilla, „Meditáció, teológia, nyelvalkotás: Roberto Bellarmino elmélkedő könyvének magyar fordítása", in *Kegyesség, kultusz, távolítás: Irodalomtudományi tanulmányok*, szerk. Gábor Csilla és Selyem Zsuzsa, Sapientia könyvek 12, 11–36 (Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2002), 16.

> bochátunk a' mi adósinknak: de, mivelhogy az Adósság neve-alatt a' Bűn értetik, a' Bűn nevével élünk.[27]

Kijelentésével biztosítja az olvasót arról, hogy a Biblia szövegét latin nyelven is ismeri, a magyar szóhasználat helyessége mellett pedig általánosan elfogadott teológiai érveket hoz fel.

A szöveg több pontján kevésbé tárgyilagossá válik a támadások hevében, az utolsó néhány oldalban sértő, személyeskedő megjegyzéseket tesz Keresztúrira nézve. Zárógondolatként leginkább nem a katekizmus tartalma, hanem ennek szerzője kerül kereszttűzbe, az ő személyét támadja, s nem a tanítások igazát. Annak ellenére, hogy Hajnal válaszának terjedelmes része a katekizmust támadja, Keresztúri főszövegének második, Bellarmino ellenében íródott részét is megemlíti. Oppozíciójának egyik alapköve Bellarmino és Keresztúri személyisége közötti kontraszt:

> A' *Catechismus*-kivül, ír *Keresztúri* a' Vallás dolgában-valo vetekedő Kérdéseket-is; és azokat *Bellarminus*-ellévalóknak mongya lenni. Melyben, úgy jár, mint amaz apró marha: a' melly látván a' nagy Tevét; erőssen fújja vólt fel magát. hogy ő-is olly nagynak láttassék mint a' Teve. De addig fúvá-fel magát, hogy meg-szakada; és oda lén. *Keresztúri*-is, *Bellarminus*-nak nagyságához-képest, chak annyi, menyi a' szúnyog a' Tevéhez-képest.[28]

Személyeskedő megjegyzései egyre fokozódnak. Annak érdekében, hogy a kálvinista hívek rokonszenvét is megnyerje, arra is kitér, hogy Keresztúrit saját vallásának követői sem fogadják el: „A maga Vallásán-valók-is pökik Keresztúrit, hogy ekképpen, és illy gyermeki módon mert olly nagy ember Irásában, mint *Bellarminus* vólt, piszkálni, és nyálaskodni."[29] Nem a református egyházon belüli töréspontokra utal a szerző (például az ortodoxia és puritanizmus követői közötti eltérésekre), hanem a református prédikátor gőgösségét teszi szóvá. Ennek fényében erényesek a szerény reformátusok, akik elismerik Bellarminust mint szellemóriást, ellentétben Keresztúrival, aki ennek tanításaival polemizál. Megjegyzendő, hogy a korban nem Keresztúri volt az egyedüli, aki így járt el, hiszen Bellarmino „Három kötetes főműve nagy feltűnést és nagy hatást keltett, a pro-

27 Hajnal, *Ki-tett Czégér...*, 247.
28 Uo., 251.
29 Uo., 252.

testáns főiskolákon, egyetemeken részletesen foglalkoztak a cáfolatával hosszú évtizedeken át."[30] Feltehetően Bellarmino hírnevével Hajnal is tisztában volt, az általunk említett jelenséggel is, mégis igyekszik Keresztúrit Bellarminóhoz méltatlan vitapartnernek láttatni.

A reformáció korában nőtt a teológiai tematikájú művek száma.[31]

> Az érveket és érvelésmódot a vitapartnerek a legmagasabb szinten sajátították el az immár felekezetek szerint megoszlott németországi és németalföldi egyetemeken, illetve a katolikusok ekkoriban, nem utolsósorban épp a reformáció hatására alakult élcsapatának a jezsuitáknak az iskoláiban.[32]

Keresztúri nem alaptalanul feltételezte azt, hogy névtelen vitapartnere jezsuita, hiszen egy teológiában és retorikában jártas szerzőt láttat a vitairat. Az volt a feltevése, hogy erdélyi jezsuitával polemizál, ám Hajnal egy apró árulkodó jelet hagy a szövegben, amely ezt cáfolja: „De talám menthettyük *Keresztúrit*: mert ő chak fejte a' *Heidelbergai* Tehenek tejét; azok pedig gyűjti vóltanak a' Téjnek még a *Heidelbergai* mezőn. mellyet bár soha ne vittenek vólna Erdélybe."[33] Mivel a névtelen vitázó a *vittenek* igét használja a *hoztanak* helyett, Erdélyre nem a hazájaként utal, hanem mint idegen földre. Ebben a szövegrészben egy maró iróniát is elejt: azt nevezi Keresztúri egyedüli mentségének, hogy csupán a heidelbergi tanokat (Kálvinra utalva elsősorban) adja tovább diákjainak, nem saját tanításait.

„E' könyvetskének laistroma" címszó alatt az általa érintett témakörök tartalmát tünteti fel (például: *A' Szabad-akaratról*, *Az Anyaszentegyházról*, *A' Sacramentomokról*, A' *Jóchelekedetekről*). Hajnal *lajstromá*ból a Keresztúri által feldolgozott témakörök köszönnek vissza, hiszen ezekre reagál sorjában a jezsuita szerzetes. Egy-egy, kapocsként szolgáló mondattal vezeti át egyik gondolatmenetet a másikba, magával ragadva az olvasó figyelmét. Megfigyelhető, hogy a kulcsfogalmak, idézetek és parafrázisok használatakor dőlt betűvel van szedve a szöveg. Így kiemel bizonyos személyneveket és fogalmakat, illetve a napjainkban használatos idézőjel helyett is ezt használja. Esetenként azt is hivatkozza, hogy

30 Dienes Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)* (Sárospatak: a szerző kiadása, 2001), 115.

31 Kőszeghy Péter, „Hitvita", in *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, 13 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2012), 4:143.

32 Uo.

33 Hajnal, *Ki-tett Czégér...*, 252.

Keresztúri katekizmusának hányadik fólióján (oldalán) olvashatóak azon gondolatok, amelyeket cáfol. Előbb Keresztúri szavait idézi, majd cáfolja ezeket, végül pedig egy összegző mondattal átvezeti az olvasót a következő vitatott témakörre.

Hajnal Mátyás egyértelműen a hagyományokhoz ragaszkodó beszédmódot alkalmazza, a keresztény egyház tisztaságát és igaz mivoltát a katolikus egyház tanaiban látja megnyilvánulni, így megalapozatlannak, hiteltelennek és eretneknek minősül számára a Keresztúri által is képviselt új tanítás. Ettől eltérően a katolikus-protestáns viták megítélése az idő múlásával változott, egyes szakirodalmi munkákban ellentétes előjellel kerülnek megítélésre a hitviták, ahogyan erre Gábor Csilla tanulmánya felhívta a figyelmet. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*[34] többkötetes műben „a katolikusokra kiosztott szerep a maradi, korlátozott apologétáké, s ez mintegy szembeállítja őket a haladást, fejlődést képviselő protestánsokkal."[35] Napjaink kutatóinak az a célja, hogy tárgyilagosan, a felekezeti elfogultságot mellőzően elemezzék a hitvitákat:

> Az utóbbi egy-két évtized (újra)élénkülő érdeklődése [...] alakította a maga kérdésfeltevéseit: a valamely vitatkozó táborral való maradéktalan azonosulás helyett az igazságkeresés módszereire, a polémia retorikájára összpontosított a kutatás, alaposan utánajárt egy-egy vetekedés eszmetörténeti, de történelmi-társadalmi hátterének, kontextusának is, a kreatív szitkozódások summázása mellett és helyett pedig rátekintett az érvelésmódok, a hagyományokhoz való viszonyulások és mentalitások eltéréseire, akár látens hasonlóságaira. Így válhatott a hitvita mint kulturális és kommunikációs jelenség a vizsgálódás tárgyává.[36]

Hajnal vitairata tovább szőtte a polémia fonalát, erre érkezett 1641-ben Keresztúri Bíró Pál viszontválasza, amely Váradon került kiadásra *Fel-sördült keresztyen, ki tsetsemő korátul fogván, az Isten beszédénec ama' tiszta tején, a' mennyei titkoknac tanulásában ditsiretessen nevekedék; és ez Istennek minden fegyverét fel-öltözvén, ama' Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos doctornak pokoli orvossággal*

34 Klaniczay Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 59.

35 Gábor Csilla, „Hol található az igaz egyház? Érvek, szerepek, játszmák egy többfordulós polémiában a 17. század első felében", in Gábor Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés közép- és kora újkori szövegtípusokban*, 233–262 (Debrecen–Kolozsvár: Debreceni Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság-Egyetemi Műhely Kiadó, 2015), 234.

36 Uo.

meg-büszödött Patikáját el-rontá, és magát vastagon meg-ostorozá. Mellyet az Isten népének győzedelmessen hirré ad Kereszturi Pal címmel.[37] Már a címek sem leplezik az indulatot, amelyek hatására ezek a szövegek keletkeztek, és egyre hevesebb konfliktust sejtetnek. Hajnal Mátyás „*Ki-tett Czégér*"-ről beszél első polémiájában, a második szövege már *A ki-tett czegernek fellyebb-emelt czégére*[38] címet viseli.

> A hitvita véghorizontot feltételez: lezárt igazságot és a vallási tan szilárd alakját. Itt már nem keresik sokáig az igazságot, hanem kijelentik a bizonyosságot. Itt a vallási tartalmak dogmákká lesznek, amint minden párt már csak a saját vallási uralmának kiterjesztésére vagy védelmére gondol, az egyedül üdvözítő hitnek süketté kell lennie mások vallása iránt. A végső dolgok szembeállításának szűk határokat szabnak, hogy egy vita azzal a szándékkal, hogy a másként hívők érveit komolyan vegye, vagy egy idegen hitet akarjon megérteni, eleinte egyáltalán nem valósulhatott meg.[39]

Keresztúri és Hajnal vitája is arra utal, hogy a felek lezárt horizontokban mozognak, egymás szövegére és nézeteire adott reakcióik saját hitigazságaik bizonyítása érdekében keletkeztek.

37 RMNY 1914. Megjegyzés: a kiadvány fedőlapján a cím néhány sora nagybetűvel van szedve.

38 RMNY 1953

39 Hans Robert Jauss, „A hitvita avagy The Last Things Before The Last", ford. Józsa Edina, in *Az irodalom elméletei V.*, szerk. Thomka Beáta, 143–179 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1997), 146. [Eredeti kiadás: Hans Robert Jauss, „Das Religionsgespräch oder: The Last Things Before The Last", in Hans Robert Jauss, *Wege des Verstehens*, 251–285 (München: Wilhelm Fink Verlag, 1994).] Idézi Heltai, „A 16–17. századi magyarországi hitviták...", 251.

Szmutku Melinda

„meliekbeol az igaz hitet megh esmérhetné a' ki Isteni malasztal figyelmesen oluasná"

Kopcsányi Márton egyetlen „vitairata"

A hitviták kora és a katolikus megújulás időszaka nemcsak az egyháztörténelem egy izgalmas korszaka, az irodalomtörténet számára is fontos adalékokkal szolgál. Amellett, hogy egyházszervezeti problémák merültek fel, az új kihívások új irodalmi műfajokat is teremtettek, ez az időszak irodalomtörténeti szempontból igen produktívnak tekinthető: bibliafordítások, vitairatok, imádságos-, perikópás- és posztilláskönyvek sora követi egymást. A 16–17. század korszakformáló szerzői mellett, mint Károlyi Gáspár, Pázmány Péter vagy Káldi György, nem feledkezhetünk meg kevésbé ismert, de igen tehetséges írók munkáinak feltérképezéséről sem, ilyen életmű a 17. század elején tevékenykedő Kopcsányi Márton ferences szerzetesé is. Alexa Károly szerint Kopcsányi Márton a katolikus egyház megújulás „Pázmány-nemzedékének" ferences exponense.[1] A nagyszombati és pozsonyi kolostorban visszavonultságban élő ferences szerzetes saját korában a katolikus megújulás folyamatának kiemelkedő egyéniségévé vált.[2] A ferencesek katolikus megújulásban betöltött szerepének sikere nemcsak prédikáló vagy írói tehetségükben nyilvánult meg, hanem a hányattatott sorsú hívek rokonszenve is befolyásolta azt.[3]

1 Alexa Károly, „Kopcsányi Márton prózája", *Irodalomtörténeti Közlemények* 75, 5. sz. (1971): 601–606, 601–602.
2 Uo., 601.
3 Uo., 602.

Jelen tanulmányban Kopcsányi Márton egyetlen vitairátának vizsgálatával foglalkozom, amely a szerző *AZ EVANGELIVMOK ES EPISTOLAK* című perikópáskönyvében olvasható. A nyomtatványnak két edícióját ismerjük, az 1616-os első[4] és az 1617-es második kiadást,[5] mindkettőben függelékként jelent meg a vitairat, ezt bizonyítja, hogy a szöveg oldalai számozatlanok és a perikópákat követően, a kötet legvégén olvasható. A következőkben a vitairattal foglalkozom részletesen különös tekintettel arra, hogy a vitairat valóban annak tekinthető-e, milyen témákat dolgoz fel, és hogyan teremti a kontroverz beszédhelyzetet.

Egy perikópáskönyv hitvédelem szolgálatában

A vasárnapokra és ünnepnapokra elrendelt evangéliumi és apostoli levél szakaszok, a perikópák 16–17. században három nyomtatványtípusban is megtalálhatók voltak: evangéliumos könyvekben, a posztillákban és a bibliafordításokban.[6]

A 16. századi és 17. század első harmadában megjelent perikópák kapcsolatban állnak a korábbi kéziratos változatokkal és egymással is, akár perikópáskönyvekben, posztilláskötetekben, részleges vagy teljes bibliafordításokban találhatóak.

Kopcsányi Márton Pázmány Péter liturgikus reformja, az 1630-as nagyszombati zsinat[7] és Káldi György bibliafordítása, és ez alapján készült, illetve perikópáskönyve előtt készíti el művét, forrásait nehéz visszakeresni. Heltai János Kopcsányi Márton perikópáskönyvével kapcsolatban cáfolja azt az RMNybeli megállapítást, hogy a szövegeket Telegdi Miklós posztilláiból vette volna át. Marosvásárhelyi Gergely kiadványaival együtt egy Telegdihez közeli, de attól ge-

4 Kopcsányi Márton, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak, mellyeket esztendeó által olvastat az anyaszentegyház vasárnapko(n) és az innepeken, a kale(n)dariummal, ennéhány karácsonyi és husuéti enekekkel és az igaz keresztyéni és apostoli esmeretireól valo rövid tanúsággal.* Becsben [recte: MDCXVI] [Matthäus Formica], RMNy 1102.

5 Kopcsányi Márton, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak, mellyeket esztendö által oluastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken, a kalendarium(m)al, ennéhány karácsonyi és husuéti enekekkel és az igaz keresztyéni és apostoli hitnek esmeretiröl való röuid tanusággal.* Becsben [et Pozsony] MDCXVI [1617?] [Matthäus Formica et typ. archiepiscopalis], RMNy 1145.

6 Heltai János, „A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere," *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica* 17 (2012): I, 45–50, 48.

7 Füzes Ádám, „Külső vagy belső kényszer? Pázmány indítékai a római rítus bevezetésére", *Magyar Egyházzene* 18 (2010), 225–237, 225–226, 229.

netikailag független két változatokként tarthatók számon.[8] A perikópáskönyv latin dedikációjában azt olvashatjuk, hogy Kopcsányi pozsonyi tartózkodásának ideje alatt vasárnapokon és a szentek ünnepein evangéliumi szakaszokat és apostoli leveleket olvasott fel, és azokból néhányat lefordított magyar nyelvre, majd pedig észrevette azt a hiányosságot, melyet elöljárói is jeleztek neki. Arra kérték, hogy ne késlekedjen elvállalni azt a feladatot, amely révén létrejöhet egy hiteles anyanyelvi kiadás a papi rend ifjú tagjai számára, az ifjú hitszónokok megsegítésére, vagy akár egy váratlan alkalomra nyújtott támogatásként és segítségként. Az ajánlásból az is kiderül, hogy Kopcsányi először tétovázott, hogy munkáját létrehozza, de elődei és rendtársai biztatására eleget tett ennek a kérésnek, a kész munkát pedig megmutatta az anyanyelvükön is kiválóan szónokoló művelt embereknek, majd püspöki engedéllyel nyomdába küldte azt.[9]

Kopcsányi Márton perikópáskönyvének teljes címe: *AZ EVANGELIVMOK es epistolak, mellyeket esztendeó által olvastat az anyaszentegyház vasárnapoko(n) és az innepeken, a kale(n)dariummal, ennéhány karácsonyi és husuéti enekekkel és az igaz keresztyéni és apostoli esmeretireól valo rövid tanúsággal.* Becsben [recte: MDCXVI] [Matthäus Formica]. A perikópáskönyv megírása és kiadása az igehirdetési szándék mellett a katolikus vallás védelmének fontos céljával is kiegészült. A mű előszavában olvasható, hogy a kötet a papok és licenciátusok segítése mellett hitvédelmi rendeltetéssel is kiegészült, melyet a kötet végén olvasható, *Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireól* című írás is megerősít. Az 1617-es második kiadás első íve eltérő szedéssel készült az 1616-oséhoz képest, de az első ív után a nyomtatványok megegyezőek. Emellett egyezést mutatnak a dedikációk is,[10] különbségeket a csupán megszólított személyek nevében és beosztásában találunk.[11] A mecénások nagy száma azt bizonyítja, hogy Kopcsányi Márton neve ismert volt a korabeli magas rangú tisztségviselők számára, akik igényt tartottak műveire, és támogatták ezek kiadását.

8 Heltai, „A perikópák...”, 204.

9 Kopcsányi, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak..., SPECTABILI ET MAGNIFICO, GENEROSIS* című latin dedikáció.

10 A latin ajánlószöveget Báthory Orsolya magyar fordításának segítségével elemeztem és dolgoztam fel.

11 Az első kiadás ajánlásának címzettjei: Pethe László ormosdi szabad báró, Hruss, Kistapolca földesura, Torna vármegye ispánja, a királyi ajtónállók főmestere, prefektus; Inkei Loránth Ferenc, petrőczi Nagymihály Ferenc tanácsosok; Kerekes János és Szentkereszti Jakab a császári és királyi kamara titkárai és egyéb patrónusok és tiszteletre méltó urak. A második kiadás megszólítottjai bővülnek Hermann Frigyes tanácsos és Schifferer Máté főpénztáros nevével, illetve egyes címzettek hivatali beosztása megváltozik, például Kerekes János ebben a kiadásban már tanácsosként szerepel.

A latin dedikációt mindkét kiadásban egy magyar nyelvű ajánlás követi, melynek címe A*Z KEGYES OLVASO-nak egességet és üduösséget kiuánok*,[12] címzettje az olvasni tudó hívő ember. Az előszó polemikus ajánlás az olvasónak, mely a katolikusok és protestánsok közötti feszültség okairól szól. Az ajánlás eltér attól, ami a régi nyomtatványok ajánlásaiban szerepelni szokott, a könyv szerkezetének és használatának leírása helyett, Kopcsányi in medias res azzal indítja szövegét, hogy az „Anyaszentegyháztul el pártolt Atyafiaktúl" gyakran lehet hallani azt, hogy nem szabad hozzáadni a Szentírás szövegéhez, ezért „tanítások nem méltó semmi böcsületre."[13] A ferences szerzetes érvelési technikája az, hogy az általa idézett szövegrészletek hitelességét cáfolja, a szerzőket saját mondanivalójukkal állítja szembe.

Kopcsányi művének összeállítását nemcsak a perikópáskönyvek hiányával magyarázza, hanem azzal is, hogy a hiány az okozója annak, hogy a katolikusok körében protestánsok által kiadott könyvek terjednek: „Egy Keresztúratt nyomtattatot Magyar Evageliumos könyvecske forog kezünk közöt, melyet véletlenül olvasnak a Catholicusokis."[14] Az alacsony szintű képzésben részesült katolikus papok, az elszegényedő magyar katolikus egyház és a paphiány azt eredményezte, hogy a hívek azok mellé álltak, és azoknál kerestek támaszt, akik valamilyen jelét adták annak, hogy foglalkoznak velük, ezek pedig a reformáció pásztorai voltak.[15] A híveket egy idő után nem érdekelte, ki hirdeti az evangéliumot, csak legyen valaki, aki közvetíti számukra Isten vigasztalását. Olyan példa is van, hogy ugyanaz a személy látja el a szolgálatokat különböző vallási közösségeknél.[16] A missziós ferencesek sok esetben nem beszélnek a hívek nyelvén, de a protestánsok népnyelven hirdetik az igét, így a paphiánnyal és a törökkel küzdő népesség a protestánsok felé fordul.[17] Nem tudják, mi a különbség a protestáns és katolikus között, csupán azt a hitet követik, amelyet megismertetnek velük.

12 Kopcsányi, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak..., AZ KEGYES OLVASO-nak egességet és üduösséget kiuánok* című magyar nyelvű ajánlás. Az ajánlás oldalai számozatlanok, ezért önkényesen a hivatkozások végett számot adtam az ajánlás minden oldalának (pagina) rektóján és verzóján is.

13 Uo., 1.

14 Uo., 2.

15 Sávai János, *Missziók, mesterek, licenciátusok [Missiones, magistri, licenciati]*, Missziók és Dokumentumok Magyarországról és a Hódoltságról [Documenta Missionaria Hungariam et Regionem sub Ditione Turcica Existentem Spectantia] 2, Tanulmányok [Studia] 1 (Szeged: [Agapé Kiadó], 1997), 19–20.

16 Sávai, *Missziók, mesterek, licenciátusok...,* 75.

17 Uo., 84.

A zűrzavarban sok helyen megmaradnak a katolikus külsőségek, annak ellenére, hogy a protestáns prédikátorok működnek az adott helységben.[18]

Ebben a több okra is visszavezethető zűrzavarban valószínű, hogy nem volt relevanciája annak, hogy melyik gyülekezetben milyen liturgikus könyvet használnak vagy milyen felekezetű fordító munkáját olvassák, a lényeg az volt, hogy egyáltalán rendelkezzenek magyar nyelvű szöveggel, amit a liturgiába bevihetnek. E tekintetben Kopcsányi kijelentése, hogy „véletlenül” a katolikusok kezébe kerülnek protestáns szerzők vagy fordítók munkái, a szükség és a kialakult válságos helyzet eredménye volt.

A fentiekből kiindulva Kopcsányi ajánlószövegének célja olyan protestáns szerzők könyveinek bírálata, melyek vélekedése szerint a katolikusok kezei között forogtak, és olyan szöveghelyek fordítását vonta kétségbe, melyek eltérnek a katolikusok és protestánsok fordításaiban, és vitákat eredményeznek. A bírált könyvekről a következőképpen beszél: „a’ sz. irashoz nem a’ Papistak adnak, hanem az Vyi tanitók, és elis vesznek abból, az mint megh mutatám mind a Luther s’ mind az ü nyomdokin leveók irásiból.”[19] Az idézett szöveghelyek visszakereshetőek a megadott könyvekben, Kopcsányi pontosan idézi a locusokat, és az hozzáfűzi az adott szöveghelyhez mind a katolikus, mind pedig a protestáns értelmezést, és ez utóbbit helytelennek tartja. A bírált könyvek „Luther írása,”[20] a Sopronkeresztúron nyomtatott perikópáskönyv, melyet Kopcsányi „Magyar Evangeliumos könyvecské”-nek nevez,[21] és „Steinhoffer Gaspar altal fordittatott Magyar Vyi testamentom”, ami Sylvester János Újszövetség fordításának második kiadása.[22] A problematizált témák a (csak) a hit általi üdvözülés kérdése, az Úrvacsora-tan és a Mária-tisztelet. Az ajánlás zárósoraiban Kopcsányi azzal indokolta perikópáskönyvének összeállítását, hogy az katolikusok kezei között forgó fentebb megemlített könyvekben „a hitnek ennéhany ágazati homály alatt vadnak.”[23] Ő megrostálta a „sokszor megh nevezet konyvnek fogyatkozasit”[24] aján-

18 Uo., 97.

19 Kopcsányi, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak..., AZ KEGYES OLVASO-nak,* 6.

20 Uo., 1.

21 *[AZ EVANGELIUMOK es az epistolak, mellyeket esztendö altal szoktak a keresztyeneknek gyüleközetibe oluasni s hirdetni*. Kereszturat MDCXIIII Farkas], RMNy 1070.

22 *VI TESTAMENTVM magiar nieluen, meli az görög es diak nieluböl reghen Siluester Ianos altal fordittatot*. Mast masodczor meg igazittatot es vijonnan ki niomtattatot. (Beczben: Stainhofer, 1574) RMNy 335, RMK I. 98.

23 Kopcsányi Márton, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak..., AZ KEGYES OLVASO-nak,* 6.

24 Uo.

lószövegében felhívta mindezekre a figyelmet, majd elkészítette az „Anya szentegyházban munkálkodó tudós tanittok értelmes és itilete alá vetuénn”[25] saját művét, amely segítségével „az Evangeliumok vtánn az igaz Keresztyéni és Apostoli hitnek esmeretireol, egy kis tanuságot advánn,”[26] nemcsak magyar nyelvű perikópáskönyvet adott hívei kezébe, hanem a kontroverz beszédhelyzet és a polémia megteremtésével a katolikus vallás védelmét is előtérbe helyezte.

Támadás vagy védelem? – Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireól

Kopcsányi perikópáskönyvének utolsó részét *Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireól* című vitairat képezi. A cím nem sejtet polemikus jelleget, sokkal inkább tanító jelleget vetít előre. A cím ígérete teljesül a szövegben: kifejt számos katolikus vallással kapcsolatos hitbéli tételt és igazságot, viszont mindezeket a protestánsokkal szemben álló, kontroverz beszédhelyzetben teszi. A vitairat úgy akar hatni a protestánsok által kiadott könyveket olvasó katolikus hívekre, hogy közben támadja a lutheránusok és kálvinisták hitigazságait, állításait, és megcáfolja azok hitelességét. A vitairat tehát nemcsak egy erős, jól alátámasztott érvrendszer a hívek számára, hanem egyben segédeszköz az igehirdetők részére is, melyben részletezésre kerülnek különböző dogmatikai kérdések, amelyeket a licenciátus nem tudna kellőképpen elmagyarázni, megértetni a hívekkel.

A szöveg elemzésekor akadályokba ütközhetünk, mivel nehéz meghatározni a tanító jelleget előrevetítő címből, hogy vitairatnak nevezhetjük-e vagy sem. A szöveg vizsgálata kapcsán felmerülhet a retorikai szempontú megközelítés, azonban nem rendelkezünk a polémia általános retorikai eszköztárával. „A polémia jóformán nem létezik önállóan a klasszikus retorikák terminológiájában,”[27] ezért a polémia műfaji meghatározása és retorikai felépítésének elmélete nélkül csupán a korabeli vitairatok bevonásával fogalmazhatunk meg észrevételeket Kopcsányi szövegével kapcsolatban. „Voltaképpen nem rendelkezünk egy olyan beszédtípus

25 Uo.

26 Uo.

27 Gábor Csilla, „Hol található az igaz egyház? Érvek, szerepek, játszmák egy többfordulós polémiában a 17. század első felében”, in Gábor Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés a közép- és kora újkori szövegtípusokban*, 233–262 (Debrecen–Kolozsvár: Debreceni Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság Egyetemi Műhely Kiadó, 2015), 235.

elméleti leírásával, amely a vita lehetőségeit taglalná, és amely leírás tanulságait hasznosítani lehetne a hitbeli polémiák vizsgálata során.”[28] Mivel nem létezik egységes retorika a vitairatokra vonatkozóan, fogódzóként a hitviták szakirodalmába kapaszkodhatunk, és különböző elemzések szempontjait hívhatjuk segítségül.

Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireól, olyan kontroverz beszéd, mely a szerzői szándék alapján („és az Evangeliumok vtánn az igaz Keresztyéni és Apostoli hitnek esmeretireol, egy kis tanuságot adván”[29]) tanítás és hitvédelem, nem nevezhető vitairatnak, ám a szöveg hangneme és tartalma esetenként cáfolja ezt. Kopcsányi a hitvitákra jellemző dialektikát nem folytatja, nem az a célja, hogy a protestáns féltől kapjon választ a szövegre, nem jelenteti meg külön nyomtatványként, hanem könyve függelékeként, és valószínűleg inkább katolikus olvasóközönségre számít. Jürgen Stenzel modelljének elemeit megtalálhatjuk a Kopcsányi szövegében.[30] A vitahelyzet alanya Kopcsányi, a kontroverzia tárgya a protestánsok bibliaifordításának helytelenségei, a megtámadott fél a protestáns tábor, de a címzettje főképp a katolikus olvasóközönség, szerepcsere nem történik, megtámadóból nem válik megtámadott, és ez nem is célja a szövegnek.

Kopcsányi kijelentéseinek, érvelésének érvényessé tételéhez nagyrészt bibliai, több esetben Szent Ágostontól vett latin idézetet hívott segítségül, vagy pedig a protestáns szerzőket idézi, és saját magukkal fordítja őket szembe. Ezt az érvelési technikát ismertette is a szövegben, módszerét Pázmánytól vette át, aki az általa bírált szerzőket saját műveivel állította szembe. Az érvelési technika mellett a szöveg a prédikációkra emlékeztető szerkezeti felépítéssel rendelkezik, az egyes témakörök számozással jelennek meg, a szerkezeti megkönnyíti a szövegben való eligazodást, tagolja a szöveget, és segít az ok-okozati viszonyok könnyebb megértésében is.

Témák és szerkezet

Kopcsányi hitvédő írásában különböző témákat dolgoz fel, és ezeket két fő szálra fűzi fel: az egyik szál bibliai, a másik történelmi alapokon fekszik. A reformációt úgy mutatja be az olvasónak, mint a katolikus egyház ellen fordított támadást, a katolikusok üldözését: „á Pápistákot gyűleölik, szidalmazzák, üldö-

28 Gábor Csilla, előszó, jegyz., *Keresztyéni felelet: Hitviták a 16–17. századból*, Remekírók diákkönyvtára (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2013), II. l.

29 Kopcsányi, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak..., AZ KEGYES OLVASO-nak,* 6.

30 Gábor, „Hol található az igaz egyház?...”, 236.

zik, ezeknek Templomokat el foglaluánn, közönségesen biriak, noha nem egyet prédikállanak."[31] A reformáció térnyerését és a katolikus egyház térvesztését egy bibliai párhuzam segítségével szemlélteti, katolikus egyházat ért támadásokat megfelelteti Isten választott népének történetével és a Krisztust Pilátus, Heródes, farizeusok, szamaritánusok által ért támadásokkal.[32]

Az első kifejtendő témát az képezi a szövegben, hogy a protestáns felekezetek között nincsen egyetértés: „Noha azért a' Sz. Evangeliumot olvassák de azonközbe nem iárnak az Evangeliumi kerék vágásban, és véghetetlenül viszálkodnak magok közöttis."[33] A „viszálkodás" gyökere abban rejlik, hogy a kálvinisták és lutheránusok Úrvacsora-tanában különbségek lelhetőek fel, ezt pedig Kopcsányi jól felhasználja arra, hogy a két felekezet ellen fordítsa. Kopcsányi szövege szerint mind a kálvinisták, mind a lutheránusok Úrvacsora-tanában hibák lelhetők fel, mivel a kálvinisták úgy tanítják, hogy Krisztus testét jelképesen veszik magukhoz, ami azért nem helytálló, mert ha így lenne, akkor Krisztus nem hívná fel a figyelmet arra, hogy ezt méltatlanul ne vegye senki magához. Ezzel szembeállítja a lutheránusok álláspontját, akik bár hiszik Krisztus valóságos jelenlétét az Oltáriszentségben, de azzal együtt azt is, hogy kenyér állapota is megmarad, és ily módon veszik azt magukhoz a hívek. Kopcsányi ezt a magyarázatot sem tartja helytállónak, mivel ha ez így lenne, akkor nem mondta volna Krisztus a kenyeret a maga testének.[34] A különböző nézetek és értelmezések előzményének a kálvinisták és lutheránusok különböző evangélium-magyarázatait és fordítási variánsait tekinti. Érvelése szerint azok a könyvek, amelyek ezen eltérő nézeteket tartalmazzák, elterjedtek az országban, emiatt szükség van egy helyes katolikus fordításra, amelyben félreértelmezés nélkül mindenki az igazságot olvashatja: „Erreől a' különbözeö értelemreöl azért adék egy példát, hogy noha egy az Euangelium, de annak magyarázattyát és értelmét tétoua csigázhattyák, a' kik megh vtáluán az Anya szentegyháznak itéletit, magok eszességében fe fuvalkodnak."[35]

A vitairat második nagy témaköre a magyarok történelméhez kapcsolódik, ami kiegészíti és árnyalja a bibliafordításokhoz kapcsolódó érvelést. Kopcsányi

31 Kopcsányi, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak..., Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireöl,* 2. A szöveg oldalai számozatlanok, ezért önkényesen a hivatkozások végett számot adtam az ajánlás minden oldalának (pagina) rektóján és verzóján is.

32 Uo., 2.

33 Uo., 3.

34 Uo., 3–4.

35 Uo., 4–5.

történelmi események segítségével szeretné bebizonyítani, hogy az igaz vallás a katolikus, mivel Szent István, az első király is „római hiten volt”,[36] és a pogánységból „az igaz es Apostoli hitre tért,”[37] Pál apostol idejében sem volt más hit a rómain kívül, amit az „új hitűek”[38] pápistának neveznek.

Kopcsányi érvelésében fontos szerephez jutnak a szöveghelyek, ezért a történelmi szálra fűzött érvelése közben három nevet emelt ki: a „nagyságos” Révay Péter, „a’ Sz. koronának eggyk orizöie”, a zsoltárfordító Szenci Molnár Albert és krónikaíró, „a’ Geonczi Caluinista Praedikator,” Székely István személyét, akik műveiből a szöveg alapján egyöntetűen az szűrhető le, hogy „a’ Magyarok, *Csak ROMAI keresztyenekke lőnek*.”[39] A Szent István koráig való időbeli visszatérés mellett megjelenik a honalapító király érdemeinek kiemelése is, sőt az érvelés még azzal is kiegészül, hogy a történetírók nemcsak megírják azt, hogy a római vallásra tértek a magyarok, de még méltatják is a honalapító királyt ezért a cselekedetért a protestáns szerzők. Az egymásnak mintegy ellentmondó kijelentések segítségével az érvelés meggyőzőbbé tud válni, ugyanakkor a protestánsok ismét saját maguk kijelentéseivel kerülnek szembe, ellentmondást eredményezve: „Szenczi Molnár Albertis az ü Dictionariumiaba in Epist. Nuncup: dicséri Sz. Istuan királyt monduánn, hogy ü alatta tért a’ Magyar nemzet a’ Christus hitire.”[40]

A történeti áttekintésben a honfoglalástól a 17. századig egy virágzó 500 évről és az ezzel szembenálló 17. századi jelenről, a dicső múlt és a hanyatló jelen oppozíciójáról olvashatunk. Kopcsányi a hanyatlás okát az új vallások megjelenéséből eredeztette, ismételten a történeti írásokra hivatkozva, melyek dicső múltról számoltak be, de az új hitnek köszönhetően a hanyatlás szélére sodorták az országot. A szöveg történelmi szála következetesen folytatódik az utolsó nagy témakörrel, mégpedig annak bizonyításával, hogy az „új tanítók miért nem Isten küldöttei.”[41] Az átvezetés nem szakítja meg a szöveg narratívájának előrehaladását, azzal folytatódik, hogy ámbár elismerik sokan, hogy „Magyar országh a’ Christus hitire tért volt,”[42] de időközben a pápák elrejtették az igazságot, ezért szükség volt a reformációra.

36 Kopcsányi, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak..., Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireól*, 5.
37 Uo.
38 Uo., 6.
39 Uo. (Kiemelés az eredetiben.)
40 Uo.
41 Uo.
42 Uo., 9.

A vitairat utolsó nagy témaköre ennek a kijelentésnek a cáfolatáról szól, és mintegy a felét annak a szisztematikus érvrendszere teszi ki, hogy Luther, Kálvin és társai nem Isten küldöttei, fellépésüknek nincsen bibliai alapja, így a prédikálásuk sem hiteles. Kopcsányi átveszi Pázmány *Kalauz*ának módszerét, és önnön saját írását fordítja szembe Lutherrel és Kálvinnal: „Kouetkeznék immar hogy Caluinustis megh hamisittanám az önön irásából: de e' röuid tanuságot eő kilett legyen, a' kalauzba böségesen megh talalod."[43] Az szöveg utolsó része Luther és Kálvin szövegeiből kiemelt részletek kommentárjából áll, és mintegy dialógust folytat velük, mintha a magukhoz a protestáns pérdikátorohoz szólna, és őket támadná. Kiválasztja mindazokat a bibliai locusokat, amelyek az újdonságokkal, és szokatlan tudományokkal kapcsolatosak, az új tanítókat pedig a búza közé vetett konkolyhoz, a ragadozó farkasokhoz hasonlítja, akik a „hasoknak" szolgálnak, nem böjtölnek, és hiteltelenek, mivel különböző módon prédikálnak, és nincs köztük egyetértés.

A szövegben az is olvasható, hogy miről ismerhetők fel a Kopcsányi által „hamis"-nak nevezett próféták, és az emberek „gonduiseletnesége" vezethet oda, ha nem ismerik fel őket: „oda mennek a' hol immar uolt Euangelium, és hogy has hizlalók lesznek, egyet nem értenek, az utolsó üdőbe jűnek, ti hozzátok jűnek (vgymond Christus Vrunk) ti hozzátok, Magyarok, a' ki bé vettétek volt az Euangeliumot: a' kik a' kik a' Christus hitire tertetek volt az ti eleitekkel; a' kiknek Sz. Kiralyokat adott. tinektek mondgya a' Christus, oiiátok magatokat azoktúl, a' kik ti hozzatok iöttenek, mert ragadozó Farkasok. Honnet tudhattyatok? onnét, hogy ti hozzatok iöttenek a' kik keresztyenek voltatok: Onnét, hogy külömbet hirdetnek hogy semmint Sz. Istuántul és a' több eleitektül tanúltatok volt."[44]

A szövegrészlet összefoglalása és konklúziója mindazoknak az álláspontoknak, melyeket Kopcsányi Lutherrel és Kálvinnal kapcsolatban képvisel. A bekezdés nem képezi a szöveg zárlatát, mégis összefoglalja annak a tartalmát, amit a szöveg utolsó témaköre tartalmaz.

Az utolsó nagy témakör megállapításokból, ezeket demonstráló szöveghelyek beemeléséből és magyarázataikból áll. Az érvrendszer legvégén megjelenik annak a reménye, hogy a régi vallási egység visszatér az országba, és a régi elődök nyomdokain lépkedve újra mindenki a római hitet vallja magáénak.

43 Uo., 20.

44 Kopcsányi, *AZ EVANGELIVMOK es epistolak...., Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireól*, 19.

Az igaz keresztyeni es apostoli hitnek esmeretireól rövid terjedelmű írást, a perikópáskönyv appendixének is nevezhetjük, mely ok-okozati összefüggésekre épül. A szöveg célja a katolikus olvasóközönség megszólítása, azzal a céllal, hogy eligazítást nyújtson, és segítsen megérteni a felekezetek közötti eltéréseket. Rendeltetése nem a polemizálás és a többfordulós viták kialakítása, hanem az arról való meggyőzés, hogy Kopcsányi miért tartja a katolikus vallást „igaz apostoli hit”-nek. Célközönségnek a katolikus híveket tekinthetjük a könyvtípusból adódóan is (katolikus közösség számára készült perikópáskönyv, ugyanakkor nem vethetjük el azt sem, hogy a könyv kiadásának hírére akár protestánsok is felfigyeltek, és akár szóban választ adtak az őket ért támadásokra, viszont forrásunk hiányában erről csak sejtésünk lehet.

Összefoglalás és kitekintés

Jelen tanulmányban Kopcsányi Márton perikópáskönyvének hitvédelmi szerepe volt a középpontban. A könyvben olvasható ajánlás és hitvédő polemikus írás bizonyítja, hogy a szerzőt joggal tarthatjuk a katolikus restauráció aktív résztvevőjének, aki ferences szerzetesként nemcsak tanító céllal hozott létre műveket, hanem ezzel egyidejűleg a katolikus megújulási folyamat ügyét is szolgálta.

A vizsgált perikópáskönyvben olvasható hitvédelmi írás bizonyítja, hogy Kopcsányi Márton fontos feladatának tartotta a hívek meggyőzését, a katolikus vallásról való beszédet, jól ismerte a korabeli protestáns kiadványokat, és követve Pázmány Péter módszerét, a protestáns szerzőket saját magukkal állította szembe, a szövegkommentárokat demonstratív példaként használta a meggyőzés érdekében. Hitvédő írásának célja a katolikus vallás megismertetése, ámbár ez átfordul polémiába, és középpontjában a felekezetek közötti viták okai állnak, és az olvasó meggyőzése arról, hogy a katolikus vallás az „igaz”.

Kopcsányi életművének darabjait vizsgálva tovább folytatható a hitvédelemmel kapcsolatos tevékenységének feltérképezése, vitatott témái és érvelési rendszere mélyebben megismerhetővé válik. A további kutatások új szempontokkal egészíthetik ki az eddigieket, teljesebb képet adva Kopcsányi Márton írói módszereiről, műveinek keletkezési körülményeiről és rendeltetéseiről és a 17. század magyar irodalomban betöltött hangsúlyos szerepéről.

Farmati Anna

„...ne félj, nem bántalak, mert tanítani csak szépen akarlak”

Hitvédelem és katekézis Nagy Mózes az „egy meg oszolhatatlan Istenröl való [...] vallástételé”-ben

A címben szereplő Nagy Mózes-idézet mintegy szállóigévé vált az egykori iskolaalapító kantai plébános munkáját méltató írásokban és pedagógiai-iskolatörténeti cikkekben,[1] de minden alkalommal kontextusából kiragadva és legtöbbször a mai „diákbarát” elvek megerősítésére alkalmazva. A kontextust, amelynek része, vagyis a Szentháromságról szóló, 1699 szeptemberében befejezett hitvédelmi írását[2] inkább csak megemlítik, számon tartják a vele kapcsolatos, különféle műfajú írások, de kevés próbálkozás született annak értelmezésére. A mű hasonmás kiadásához, mely az általa alapított iskola történetéről szóló kiadványhoz kapcsolódik, készült egy rövid utószó.[3] A történeti munka szerzője, Sávai János röviden bemutatja a szerzőt és értékeli a szöveget, elsősorban a hitvédelmi irat dokumen-

1 Tanulmánykötet címeként: Szőts P. Zsuzsa, szerk., *Nagy Mózes: Ne félj, nem bántalak, mivel tanítani csak szépen akarlak* (Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye, 2020).

2 Nagy Mózes, *A’ dücsöséges, öerök mindenható Sz. Háromság, Atya, és Fiú, és Sz. Lélek egy meg osztthatatlan Istenröl való Igaz Hitnek, versekkel le-irattatott vallás tétele. Mellyet A’ Méltóságos Fejedelem és Cardinal Kollonics Leopold, Esztergami érsek, a’ Magyar Nemzetnek világosítására, maga költségén ki-nyomtattatott. Irta Esztelneki Páter Nagy Moyses Illyefalvi megyés Pap* (Nyomtattatott Nagy Szombatban: az Academiai Bötükkel: Hörmann János által, 1700).

3 Sávai János, *A csíksomlyói és a kantai iskola története*, Documenta Missionaria II/II (Szeged: Agapé Kiadó, 1997). Az iskoláról és Nagy Mózesről lásd még: Rancz Elemér, „A kantai iskola története”, in *Társadalom, népi kultúra Háromszéken*, szerk. Diméný Attila és Szabó Á. Töhötöm, 175–190 (Kolozsvár: Kríza János Néprajzi Társaság, 2003); Ambrus Arnold, „Felsőháromszéki régiségek: A kézdivásáhelyi (kantai) Nagy Mózes Elméleti Líceum (hajdani Státusfőgimnázium) története (1.)”, *Keresztény Szó* 9, 12. sz. (2018): 19–22.

táltságát, hivatkozva a háromszéki könyvtárak jó ellátottságára és a szerző műveltségére. Elismerően szól a teológiai pontosság és az előadásmód hozzáférhetőségének ötvözéséről, és nem utolsósorban méltatja a háromszéki pap művében fellelhető nyelvi gazdagságot is. Írásából azonban az is kiderül, hogy magáról a kis formátumú kötetről és annak használóiról, a használat körülményeiről nem sokat tudunk. Mindössze két példány maradt fenn belőle, egyik sem Erdélyben található. Valószínű, hogy Nagy Mózes tanítványai és hívei a korban szokott módon „szétolvasták" a mai szóhasználattal népszerűsítő irodalomnak nevezhető, de ezzel együtt „mély tartalmú teológiai remekmű" példányait.[4]

Sávai versbe szedett hitvédelmi iratnak nevezi a szöveget, miközben azt is megjegyzi, hogy valószínűleg elő is adhatták a színjátszásról is híressé vált kantai iskolában. Azzal érvel emellett, hogy „a szöveg részleteiben is egészet nyújt: ismételten visszatér egy-egy témához, példákkal világítja meg a mondanivalóját."[5]

Megjegyzései arra ösztönzik az olvasót, hogy irodalmi szempontú kérdéseket is feltegyen a szöveggel kapcsolatban. Az első talán éppen a műfaj maga lehetne, ami a többit is hozza magával: milyen ez a vissza-visszatérő témákra épülő szerkezet, milyen az érvrendszere, miben rejlik az olvasót megindító ereje ennek a szövegnek, és mire teszi alkalmassá sajátos beszédmódja.

A szerző a maga művét annak címlapján nem apológiai iratnak nevezi, hanem vallástételnek. A teljes cím, a megjelenés körülményei, a tartalom viszont egyaránt mutatja azt, hogy nem egyszerű hitvallásról van szó, noha az is benne van, mégpedig erőteljes közösségi jelleggel – a „mi, katolikusok" határozott körvonalazásával. Hitvallása erről is szól, nem csak a hittételekről.

A szöveg összetettsége egyébként összhangban áll azzal a ténnyel, hogy lényegét tekintve valóban hitvédelmi irat. Az apologetika ugyanis, bár retorikai szabályok szerint működik, mégsem irodalmi műfaj elsősorban, ezért mint ilyet eleve nehéz meghatározni. Bernard Pouderon szerint sokkal inkább a témája és a célja tesz valamit apológiává,[6] vagyis valaminek (vagy valakinek) a védelmére írt szöveggé. Pouderon a keresztény apologetika ókori hagyománya alapján beszél arról, hogy a szöveg formája lehet dialógus, vitaleírás, levél, episztola, nyílt levél,

4 Sávai János utószava Nagy Mózes *A' dücsöséges…* című művének hasonmás kiadásához: Nagy Mózes, *A dücsőséges örök mindenható Szent Háromság*, utószó Sávai János, Documenta Missionaria II/IIA (Szeged: Agapé Kiadó, 1998), 115–118.

5 Uo., 117.

6 Bernard Pouderon, „La première apologétique chrétienne: définitions, thèmes et visées", *Kentron. Revue pluridisciplinaire du monde antique* 24 (2008): 227–251, https://doi.org/10.4000/kentron.1715.

traktátus, libellum, katekézis vagy éppen prédikáció, sőt még ezek keveréke is. Az apológia sokkal inkább cselekedet, meggyőzési útvonal vagy éppen támadás egy másik hitrendszer ellen. Célja miatt természetesen gyakran jár együtt a polémiával, megtérést hirdet, és közérthetőségre törekszik. Nem csak a hit védelmét jelenti, hanem egy bizonyos közösség védelmét is. Elsődleges célja tehát nem a tanítás – de esetenként az is része lehet. A szerző azt is kiemeli, hogy címzettje nem csak a hittételt tagadó fél vagy a rendért felelős hierarchia lehet, hanem akár maga a hitvalló közösség is, tehát akár *ad intra* is használható.

Nagy Mózes szövegének néhány ilyen jellegzetességét mutatjuk be a következőkben, a teljesség igénye nélkül, arra számítva, hogy a sajátos korban és helyzetben íródott szövegben egyedi irodalmi-nyelvi variánsokkal találkozhatunk. Akár már az is egyedinek mondható, ahogyan a szerző beleszövi verses beszédébe a sajátos erdélyi hitvédelmi helyzetet. A tájékozott olvasó természetesen kezdettől fogva tudja, hogy az erdélyi unitarianizmus elterjedése után születik meg ez a szöveg egy háromszéki missziós lelkületű pap tollából. A szöveg viszont csak fokozatosan mondja ki, hogy az erdélyi helyzetről, Dávid Ferenc tanítványairól és tanairól van szó.

Szerzői szándék, szerkezet

Ez a fokozatosság jellemzi a szerzői cél megfogalmazását is. Szembetűnő, hogy nem rögtön a mű elején (netalán egy bevezető részben, előszóban) fejti ki, ahogyan ez általában várható, hanem csak a negyedik oldal alján, majd a későbbiekben többször visszatér rá. A hittételek tisztázásának a szándéka persze már az első sorokból kitűnik, sőt már az érvelés is elkezdődik – igaz, még csak a csodálkozó és a különböző hittáborok között távolságot teremtő beszélőt halljuk: „török, zsidó, pogány” nem hisz a Szentháromságban, ez még csak rendjén van valahogy, hiszen az evangélium nem jutott el hozzájuk, de hogy a keresztények sem – ezzel már foglalkozni kell. Az is kiderül a bevezető részből, hogy melyek a Szentháromság-tan kényes pontjai: Krisztus isteni és emberi természete, valamint a megváltás mikéntje, amelyre maga Krisztus válaszol egy nyolc szakaszos egységben.[7] Majd a

7 Amikor Sávai a színpadi előadhatóság kérdését veti fel, talán nem is annyira a kantai színjátszás hírnevével érdemes érvelni mellette, hanem az ilyen jellegű szövegrészekkel, a megszólaló, megszólított és megszólaltatott személyek váltakozásával, amelyek összedolgozásából valóban akár dramatizált szöveg is összeállítható. Terjedelmi korlátok miatt ezt nem tudjuk itt alaposabban illusztrálni.

hittétel misztérium jellegére hívja fel a figyelmet, és ezzel magyarázza a páli teológia módszereit. Mindezek után nevezi meg a célját: „De az Ur Isten, miképpen lehessen / Három személyében, s'hozzá mint férhessen / A'megtesteülés, s'kint mint szenvedhessen, / Arrol akarok én irni szép rendessen. / Mellyre az Istentöl kérek segétséget, / Magamban nem látok mivel elégséget, / Hogy én visgálhassak Isteni Felséget, / S'arra tanithassak minden hiv kösséget."

Egyértelműen a tanulmányozás, a megértés, a tanítás szándéka olvasható ki ezekből a sorokból. A megelőző szakasz nyilván a *captatio benevolentiae* szerepét töltötte be – Krisztus megszólaltatása benne mesteri fogás. A tanítói attitűd nem csak a bevezető részre jellemző, megerősítése többször is előfordul a műben, más és más árnyalattal egészülve ki. Ilyen árnyalat például az a pasztorációs gyengédség is, amelyet a címben kiemelt idézet előrevetít, és ami nem az iskolai tanításra vonatkozik, hanem a türelmet, az aggódó lelkipásztori magatartást fejezi ki, amellyel a más hitet vallók felé fordul. Többször is olvashatunk hasonló megszólalásokat: „Ezt nem azért irom, hogy én gyaláználak; / Hanemhogy titeket megtanítanálak."[8] Pár oldallal később, Arius tanainak ismertetése után, meg is nevezi a célközönséget: „Jaj, mostan-is sokan hogy meg nem foghattyák / E'két természetet Christusban s'valhattyák / Hogy Isten s'ember volt; söt holtig tagadgyák, / Ezeknek irok én, hogy ha meg fogadgyák."[9] Később olyan biztatást is olvashatunk a szövegben, amely latinul tudó olvasót (is) feltételez: „Olvasssatok, főként deáki munkákat; / Vegyétek tanácsom, hát s' a Sz. Atyákat / Kezdgyétek szeretni, s'magyarázásokat."[10] Az ok pedig, ami a szövegben többször is előfordul, a kárhozattól való féltés, a minden keresztény üdvösségének a lelkipásztori szolgálata, hiszen a korabeli hivatalos egyházi álláspont szerint az, aki nem a katolikus hitet vallja, nem üdvözülhet.[11] És ebben a kontextusban válik igazán érthetővé a címben idézett, szállóigévé vált mondat, ami így folytatódik: „Mert hogy elkárhozol, téged igen szánlak."[12] A kétely vagy a téves hit kimondása az, amitől nem kell félnie a megszólítottnak, ami azonban utána következik, már sokkal szigorúbb hangvételű. Ezzel együtt feltűnik a szóhasználatban (is), hogy Nagy Mózes nem a vitairodalom súlyos és kemény szavait alkalmazza – noha például a *kon-*

8 Nagy, *A' dücsöséges*..., 57.
9 Uo., 21.
10 Uo., 43.
11 „A'Theologusok azért azt tanittyák, / Hogy Isten országát soha nem láthattyák, / A'Szentháromságot valakik nem vallyák, Arrol sints mentségek, hogy ők nem tudhatták." Uo., 88.
12 Uo., 95.

koly, sőt *konkolyok konkolya,* a *nyavalyás, nyomorú eretnek, káromkodik* szavak előfordulnak az ellenfélre vonatkoztatva.[13] Az igazi ellenfél azonban nem az olvasó, akit megszólít, hanem az unitárius hit prédikátorai, közöttük is az akkor már nem élő Dávid Ferenc. A műben elszórt szerzői célok között olvashatjuk: „Innen hogy meg irjam én az igasságot; / Találtam ez ellen Erdélyben vakságot; Dávid Ferencz mivel; S Blandrata gazságot / Hozott szegényekre,”[14] illetve, „Dávid Ferencz könyveit / utáltam olvasni; de mégis valamit / Kész vagyok hogy írjak ellene…”[15]

A szövegben, ahogy említettük, nem csak ez, hanem sok gondolat vissza-visszatér, ismétlések szervezik az egyébként nehezen tagolható szöveget. Két fő szerkezeti egységet maga a szerző is elkülönít ugyan, de ez nem jelent különösebb eligazítási pontot: csak a lap tetején történik, nem a szöveget megszakító címmel (*A Sz. Háromság egy Istenről; Christus Urunknak igaz Istenségéről*). A szöveg tehát tipográfiailag teljesen homogénnek tűnik, egyetlen nagy tömbnek, ez azonban csak látszat, mert nem csak az ismétlések alakítják a szerkezetet, hanem a szerzői megszólalások irányai is.

Teológia és szemléletesség

A hitvédelmi irat másik jellegzetessége és követelménye a közérthetőség, amelynek természetesen együtt kell járnia a teológiai pontossággal és az ügyes érveléssel. Nem kis feladat ennek a megvalósítása különösen a régiségben, amikor nem létezett még magyar teológiai szaknyelv. Az érvtípusokkal és magával a nyelvvel bánhattak jól a szónokok, de bizonyára kihívást jelenthetett a teológiai tartalmak tolmácsolása, még a nagy nyelvi tehetséggel rendelkező Pázmány után is, mert a Szentháromságról szóló prédikációiban ő is inkább írt a nyelv misztérium megfogalmazására való alkalmatlanságáról, a képek jelentésszegénységéről, mint konkrét megoldásokról.[16]

13 Az erős kifejezések inkább a tanok elindítóit illetik, Dávid Ferenc, Blandrata György az ördög eszköze (35., 39., 41. lap). Különösen ott, hol Dávid Ferenc *rétes pogácsa*-metaforáját bírálja (78. lap).

14 Nagy, *A’ dücsöséges*…, 39.

15 Uo., 67.

16 Bitskey István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2015), 138–139.

Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy a 17. század végének Szentháromság-teológiája már egy hosszas dogmafejlődés következménye.[17] Ennek lépései hézagosan ugyan, de nyomon követhetők Nagy Mózes szövegében is, nem a rendszeres felépítés, hanem az érvelésben felbukkanó auktoritásokra (főleg egyházatyákra) történő hivatkozások révén. A szakkifejezéseket viszont általában nem lefordítani próbálja – hiszen egyfelől a puszta anyanyelvi szóhasználat amúgy sem biztos, hogy segítené a megértést, másfelől, és valószínű, hogy ez még fontosabb, Dávid Ferenc és követői elvetették a skolasztikában kikristályosodott fogalmakat (*essencia, substantia, persona, natura*),[18] nem volt célszerű tehát ezeket feltűnő módon vagy értelmezés nélkül használni. Helyettük gyakran inkább körülírásokat és magyarázatokat találunk, de a *személy*, a *természet* szavak szakterminológiai jelentéstartalmuknak megfelelően tűnnek fel a szövegben. A bevezető részben valójában megtalálható a Szentháromságtan lényegét érintő, a misztérium minden fontos összetevőjét leíró megfogalmazás, de a mű során máshol is felbukkannak ilyen körülírások. A teljesség igénye nélkül bemutatunk néhány próbálkozást.[19]

Az *örökkévaló* nem kifejezetten szentháromságtani szakkifejezés, de szükséges a fogalmi leírásokhoz: „Mondom van, Istenben mivel nincsen idő, / Ora, nap, hét, holnap, sem pedig esztendö"[20] A hittételek szempontjából a *személy* kulcsfontosságú fogalom, ezt lefordítani nem nehéz, értelmezni, jól használni viszont annál inkább. A következő meghatározást olvashatjuk: a személy „Magánosan álló értelmes valóság", amely megvolt Krisztusban.[21] A *magánosan* szó itt az egyedi szubsztanciát, az önmaga általi létet jelöli.

A mű szerkezete és tartalma is mutatja, hogy a szöveg legtöbbet a Krisztus isteni és emberi természetével, az Atyához való viszonyával foglalkozik, sokkal kevesebbszer fordulnak elő a Szentlélekkel kapcsolatos kifejtések. Az Atya és a Fiú kapcsolatát tekintve sarkalatos pontnak számít az öröktől fogva születés, amelynek kifejezése a *filiatio*: „Valamint ö maga örökké volt Isten, / örökké a' nemzés ö

17 Jonathan Hill, *A keresztény gondolkodás története*, ford. Fejérvári Boldizsár, szerk. Reviczky Béla (Budapest: Atheneum, 2009), 31–33, 47, 55–57, 79–80.

18 Kovács Sándor, „Az unitárius reformáció nyomában", *Korunk* 28, 9. sz. (2017): 18–26, 22.

19 A szentháromságtani szakkifejezések forrása: Gilles Emery, *A Szentháromság: Teológiai bevezetés a katolikus szentháromságtanba*, ford. Szabó Kármen Ráhel (Budapest: Kairosz Könyvkiadó, 2015), 233–238.

20 Nagy, *A' dücsöséges*..., 11.

21 Uo., 102.

benne volt szintén."[22] Az egyes személyek közötti kapcsolatot az egyházatyák által már alkalmazott *perikorézis (circumincessio)* szó írja le, vagyis a személyek egymásban levése, a teljes szeretet. Az előző idézet folytatásaként olvashatjuk: „Magát Atya értvén Sz. Fiát szülte, / Atya Fiát, S'Fia Attyát hogy szerette, / E közös szeretet Sz. Lelket szerzette." A *proprietas* (sajátosság) az egylényegű személyek megkülönböztetése miatt fontos. Sokszor ezek a rész-tanok nem is különülnek el egymástól a kifejtésekben: „öröktől fogva / Volt Atya, s'Fiu közt nagy szeretet nyilva; / De ebböl származott a Sz. Lélek..." A *származás* a Szentlélek sajátossága. A nyelvi reflexió sem idegen szerzőnktől, amikor a megnevezéseket magyarázza: pl. a Háromság esetében a nyelvi megfigyelésit is érvekké tudja alakítani: „Istenről Istenség, és Urról Uraság / Hogyaha jol mondatik; igy a' Sz, Háromság / A'három személyről; s ez rendes igasság."[23]

A hangsúlyokat a körülmények igazolják, hiszen hittani szempontból fontosabb mozzanat Nagy Mózes számára az Atya és a Fiú egyenlőségének, a Fiú isteni természetének a hangsúlyozása, mivel az unitárius fél tanai éppen ebben tértek el, gyakran visszatérő gondolat annak a hangsúlyozása és magyarázata, hogy Jézus nem kevesebb és kisebb az Atyánál, még akkor sem, ha az evangéliumok egyes helyein így nyilatkozna magáról (vö. szubordonancianizmus).[24]

Csodák, példák, hasonlatok

A prédikáció műfajához közelíti a szöveget az érvelésnek az a formája, amely vizuális elemeket, történeteket is bevet a meggyőzés vagy inkább az elmélyítés szándékával. Gyakoriak a szövegben a „tanolly," „velem elmélkeggyél," „fordichad már jol elméd ide," "de ha megfontollyuk" típusú kifejezések,[25] kiszólások az olvasóhoz, Nagy Mózes azonban nem pusztán az értelemhez akar szólni, hanem az egzisztenciális érzékek egészét is próbálja megszólítani a nagyobb siker érdekében, amikor a keresztény hitvédő hagyomány történeteit elbeszéli. Ennek érdekében nemcsak a teológiai munkákból említ argumentumokat, hanem az arianizmussal folytatott harc hétköznapjainak tanulságait is a meggyőzés eszközeként használja: „Értsed hát, hogy e'hit nem csak szent írás-

22 Uo., 12.
23 Uo., 79.
24 Több alkalommal is szó esik róla, lásd pl. Uo., 30.
25 Uo., 75.

sal / Mutattatik; hanem látható csodákkal." A történetek lényege, hogy „rútul halnak mind meg Christus ellenségi": Júdás, Arius, Dávid Ferenc. De következnek itt más, nem személyekre, hanem az igaz hit mellett tanúskodó menynyei erőre vonatkozó csodák is Taumaturgosz Szent Gergely, Szent Baszileiosz, Szent Ambrus életéből.

Az evangéliumi példa sem marad el: a tévelygő ariánus számára Nikodémust ajánlja mint példaképet, aki látván a csodákat felismerte Krisztust, és meg is akarta érteni. De nem csak emiatt alkalmas példakép, hanem amiatt is, mert ő nappal a zsidók miatt nem kereshette fel Jézust, ezért éjszaka tette fel kérdéseit – az „ariánus" is tehet hasonlóképpen, hogy elkerülje a saját táborában őt becsmérlő gonosz nyelveket, illetve hogy a keresztség helyes formáját megtanulja.[26]

Az érzékletes képek, hasonlatok is hasonló célt szolgálnak: „Minden hármas helyes, deákok azt mondgyák, / Geometricusok kerekben foglallyák / A' három pontomat: de négyet nemtudgyák; / Három lábusz(é)knek ingását nem láttyák."[27] Vagy: „Azzal, hogy valaki jár paraszt ruhában / Ideig, megmarad attól hatalmában."[28] Szólások, közmondások is színesítik azokat a részeket, amelyekben képzeletbeli párbeszédbe elegyedik a szerző az ellenféllel.

Az időnként felbukkanó vitatkozó hang nem valódi vitába bocsátkozás szándékát takarja: „Mind ezekre ember meg-tudna felelni, / De ganét nem szükség mert büdös piszkálni." Nem a *refutatio* a fő eszköze, hanem a katolikus igazság minél változatosabb vázolása és a megfontolásra való biztatás.[29] Van mégis egy-egy részlete a műnek, amelyben kérdés-felelet formában következtetéseket ütköztet a Prédikátorral, a más hitet tanító papokkal, természetesen mindig kifog rajtuk, ezt olykor nem minden humor nélkül érzékelteti: „Meg adnám magamat, s'csak fejet haitanék; / de nyulat kergetcz te, s'im medve kiugrék, / Szalaggy Prédikátor itten, ha szaladhatcz, / Mert Fiat Atyánál te kisebbnek tartasz..."[30]

26 Uo., 76–77.
27 Uo., 15.
28 Uo., 18.
29 Uo., 71.
30 Uo., 51.

Változatos nyelvezetről, verses formáról röviden

A szöveg verses voltának szerepe szintén összefügg a tanítói szándékkal. A verses katekézis ebben a korban bevett műfaj volt, különösen azokon a területeken, ahol paphiány miatt licenciátusok tanítottak, hiszen a verses szöveg könnyebben memorizálható. Valószínű, hogy Nagy Mózes is ilyen meggondolásból választotta ezt a formát az eredetileg tíz könyvre tervezett művének,[31] akárcsak a dialogizáló beszédmódot.

A nyelvi leleményességről már ejtettünk szót a szakkifejezések esetében, de érdemes néhány megjegyzést tenni: tudatos íráshasználatra vall a módszerekre történő reflexió is: „De mit probálom én eztet csak példákkal, / Holott probálhatom nyilván szent irással”[32] – és valóban, az elsődleges érvelési módja a Szentírásnak nyelvként és érvrendszerként történő használata, ezt követi a patrisztikus hivatkozások tárháza. Fontossági sorrendben csak ezután következnek a képi-nyelvi megoldások – amelyeknek aránya a szöveg egyes részeiben igen különböző. Említettem/említettük már a nyelvi humort, amely különösen az ellenfél érveinek gyengítéséhez, valamint a közérthetőséghez, az olvasmányossághoz járult hozzá. A szólások, a népi köznyelv fordulatainak a jelenléte hasonló hatást idéz elő.

A szöveg vázlatos áttekintése és elemzése során is ráláthatunk azokra a jellegzetességekre és irányokra, amelyek nem csak a teológia- és egyháztörténeti, hanem az irodalomtörténeti kutatásokat is érdekeltté tehetik Nagy Mózes sokat emlegetett, sokat idézett, mégis keveset olvasott szövegével kapcsolatban.

31 Vö. Sávai, *A csíksomlyói és a kantai iskola*..., 212–214.
32 Nagy, *A’ dücsöséges*..., 15.

Rácz Emese

„ez a Méltóságos ember igen papos ember vala…”

Teleki József (1675–1732) könyvtárának teológiai arculata

A nemrégiben kettős évfordulót ünneplő nagyenyedi kollégium alapítói Erdély fejedelmei voltak,[1] az intézmény későbbi fenntartásában azonban a legbefolyásosabb református főúri családok – a Bethlenek, a Telekiek, a Bánffyak, a Kemények stb. – is kivették részüket.[2] A fejedelemség leáldozását követően, oktatási és művelődési intézmények létrehozóiként és fenntartóiként, hosszú ideig ezek az előkelő családok határozták meg a térség művelődési életét. Erdélyi udvaraik – akárcsak a Magyar Királyságban – művelődési központként működtek, ahová mecenatúrájuk révén a legkiemelkedőbb értelmiségieket vonzották be.

Tanulmányunkban az erdélyi magyar művelődés különböző területeire kiterjedő főúri mecenatúrák közül a kollégiumi könyvtárak arculatának alakítására kívánunk betekintést nyújtani. Úgy véljük ugyanis, hogy a 17–18. században a református kollégiumokra testált főúri könyvgyűjtemények jelentős mértékben növelték a protestáns szellemiségű kiadványok arányát.

Teleki Mihály (1634–1690) negyedik fia Teleki József (1675–1732), 1718-től kezdve a nagyenyedi kollégium gondnoki tisztségét is betöltötte. Mivel fiúörökösök nélkül hunyt el, testamentumában könyvgyűjteményét a Bethlen-kollégium könyvtárára hagyta. A több mint nyolcszáz kötetet számláló gyűjteményről sem-

1 Bethlen Gábor 400 éve, 1622-ben Gyulafehérváron alapította a Collegium Academicum Bethlenianum-ot, Apafi Mihály 360 éve, 1662-ben költöztette Nagyenyedre az intézményt.

2 Pápai Páriz Ferenc, *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története,* A kísérő tanulmányt és jegyzeteket írta Rácz Emese (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 12–13.

miféle korabeli jegyzék nem készült. Teleki könyveinek máig fennmaradt forrásjegyzéke az enyedi kollégium könyvtárának két katalógusa, amelyek alapján rekonstruálhattuk a gyűjteményt.[3]

A 17–18. század fordulóján létrejött bibliotéka tematikus vizsgálata enciklopédikus jellegére világított rá. Negyedét markánsan történeti profil jellemezte, emellett teológiai, jogi, filozófiai és természettudományos könyvek, illetve az antik és kortárs irodalmi művek is helyet kaptak benne. Egy egységes arculatú és modern, naprakész gyűjtemény kialakítása komoly nehézségekbe ütközhetett, a megfelelő anyagi forrás hiánya mellett a könyvek beszerzésének megszervezése sem volt egyszerű.

A Teleki-gyűjtemény teológiai kiadványait elemezve arra kaphatunk választ, hogy milyen teológiai irányzatok vannak képviselve benne, s ezáltal azt, hogy honnan, kinek a közvetítésével jutottak ezek a könyvek a dél-erdélyi apró falu könyvespolcaira.[4] Nem tartjuk valószínűnek, hogy Teleki József gyűjteményének alább elemzett szegmense a tulajdonos teológiai műveltségét tükrözné. A korabeli erdélyi könyvkereskedelmi viszonyok esetlegessége miatt a könyvgyűjtők ki voltak szolgáltatva a könyvügynökök, a könyveket beszállító peregrinusok ízlésének és feltételezhetően csak kis mértékben irányíthatták beszerzéseiket a korszerű, friss olvasmányanyag irányába.

A 17. századi Erdélyben a főnemesi könyvtárak több Biblia-kiadással rendelkeztek – láthatjuk ezt a Bethlen, Apafi és Teleki családok könyvtárát feldolgozó könyvjegyzékekben.[5] A bibliaolvasási szokásokat illetően az erdélyi fejedelmekhez

3 A nagyenyedi kollégium 18. századi könyvtáráról két katalógus maradt fenn. Az 1752-ben indított katalógus *Catalogus alphabeticus librorum Illustris Collegii Alba-N.Enyediensis renovatus Anno MDCCLII diebus Novembris* címmel betűrendben sorolja a gyűjteményt, az 1764-ben készült katalógus *Catalogus ordinum librorum Illustris Collegiii Alba-N.Enyediensis renovatus sub B(iblio)Thecariatu Andreae Benedek de K. Batzon Anno MDCCLXIV diebus Julij* címmel a gyűjtemény tékák szerinti rendjét adja. E két könyvjegyzet alapján folyik a gyűjtemény teljes rekonstrukciója. Nyomtatásban már megjelent a Hungarika téka, folyamatban van a Teleki téka rekonstruálása. Lásd erről: Rácz Emese, *„A nagyenyedi Bethlen kollégium könyvtárának 18. század közepi katalógusai”,* in *Hortus amicorum: köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*, szerk, Bartha Katalin Ágnes, et. al. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 131–135; Rácz Emese, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának XVIII. századi gyűjteményei, 1. kötet, A Hungarika Téka.* A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 10. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019).

4 Sorostély vagy Kercisóra.

5 *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források,* s. a. r. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3. (Szeged: Scriptum Kft. 1994).

– Bethlen Gáborhoz[6] és a Rákócziakhoz[7] – hasonlóan a főnemesség napi rendszerességgel olvasta a szentírást.[8] Teleki gyűjteménye nyelvi megoszlás szempontjából magyar, latin, német, francia és héber nyelvű fordításokat őrzött. A *Vizsolyi Biblia* volt egyetlen magyar nyelvű bibliája, vagy legalábbis csak ez jutott el az enyedi kollégiumba. A latin nyelvű szentírások közül az Andreas Osiander (1492–1552)[9] és a Pagnius–Vatablus féle latin,[10] az amsterdami rabbi-kollégium nevezetes tagjának Menasheh ben Yiśra'el-nek (1604–1657) a felügyelete alatt kiadott héber Bibliával,[11] Luther fordításában kiadott német,[12] valamint a Clemens Marot, Théodore de Bèze és Calvin nevével fémjelzett genfi francia nyelvű[13] Bibliákról adhatunk számot. Az Újszövetség-kiadások közül az Erasmus-féle[14] bilingvis, görög és latin nyelvű, Frobenius műhelyében megjelentetett harmadik kiadásával, Théodor de Bèze (1519–1605)[15] 1642-ben Canterburyben kiadott példányával, egy Genfben nyomtatott eddig azonosítatlan Újszövetséggel és egy amsterdami görög Ószövetséggel[16] rendelkezett a gyűjtemény.

Teleki József tékájának teológiai szegmensét vizsgálva szembeötlő az egyházatyák és a középkori teológusok műveinek teljes hiánya. Még a protestáns

6 Barcza József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem* (Budapest: Református Sajtóosztály, 1987), 72.

7 Monok István és Hapák József, *A bibliás Rákócziak* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2006), 80.

8 A Teleki Józseffel kortárs Bethlen Miklós bibliaolvasási szokásáról önéletírásából tudunk: „(…) az egész bibliát ifjantan minden esztendőben egyszer általolvastam ab anno 1661 usque ad annum 1684, azaz huszonháromszor rendesen, kezdetitől fogva végig, és azt mindenkor születésem napján l-a septembris kezdettem, s akkorra el is végeztem hiba nélkül, sem út, sem vadászat, sem tábor azt el nem bontotta, hanem osztán a német üdőbéli sok deputatio, commisariusság, tanács és egyéb szörnyű gond és elvonattatások; de azután is együtt-másutt való forgatása s olvasása felette kedves volt lelkemnek, azzal élek máig; azt is adom tanácsul gyermekemnek, hogy minden könyvek felett olvassa, szeresse a bibliát, szintén úgy, mint én." – *Bethlen Miklós Önéletírása*, s. a. r. V. Windisch Éva, Magyar századok 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955), 120–121.

9 Andreas Osiander, *Biblia Sacrae* (Francofurti: Tampachius, 1618).

10 Franciscus Vatablus; Santes Pagninus, *Biblia Veteris ac Novi Testamenti: summa fide ac studio singulari* (Basileae: Thomas Guarinus, 1564).

11 Manassé ben Israel, *Biblia hebraica* (Amstelodami: Henricii Laurencii, 1635).

12 Martin Luther, *Biblia das ist die gantze Heilige Schrifft* (Nürnberg: Kauffmann, 1610).

13 *La Bible qui est tout la Saincte Écriture de Vieil et du Nouveau Testament* (Genevé: Pierre et Jaques Chouët 1637).

14 Desiderius Erasmus, *Novum Testamentum ab eodem tertio recognitum: annotationes item ab ipse recognitae, et auctario neutiq[ue] poenitendi locupletatae* (Basileae: Froben, 1522).

15 Théodor de Bèze, Joachim Camerarius, *Novum Testamentum sive Novum Foedus* (Canterbury: Rogeri Daniel, 1642).

16 *Vetus testamentum graecum ex versione Septuaginta interpretum. Juxta exemplar Vaticanum Romae editum* (Amstelodami: Ex officina Viduae Johannis á Someren, Henrici et Viduae Theodori Boom, 1683).

körökben is népszerűnek számító Augustinus *Vallomásai*val sem rendelkezett a gyűjtemény.

A római katolikus teológiai munkák is csak kis mennyiségben voltak jelen. A német jezsuita iskola ingolstadti és dillingeni profeszora Gregorio de Valencia (1551–1603) munkáját,[17] Diego de Estella (1524–1578) Lukács evangéliumának kommentárját,[18] vagy az ellenreformáció kezdetét is jelentő tridenti zsinat történetének 1658-as kiadását emelhetjük ki.[19]

A protestantizmus kezdeti szakaszának lutheránus képviselőivel csak kis számban találkozunk a gyűjteményben. A vallásújító Luther (1483–1546) művei közül csupán levelezését magában foglaló gyűjteményes kötet 1556-os jénai kiadása volt meg.[20] Luther későbbi követőinek, az ortodox lutheránusoknak a táborából Johann Gerhard (1582–1637) jénai professzor nagy sikernek örvendő meditációs könyvét,[21] a *Meditationes sacrae-t,*[22] amelyet az egykori nagyenyedi diák, Inczédi János fordított magyar nyelvre *Liliomok völgye* címmel (Nagyszeben, 1745) és Leonard Hutternek (1563–1616), a lutheri teológia „a legortodoxabb ortodoxaként"[23] emlegetett wittenbergi professzor 1597-ben kiadott vitairatát őrizte a téka.[24]

Philipp Melanchthon (1497–1560) művei közül a nemesi könyvtárakban gyakori Carion-krónikának az 1560-es wittenbergi kiadását szerezték be,[25] teológiai munkáit teljesen mellőzték. Követői közül Matthäus Dresser (1536–1607) egyháztörténetének két kötetét emeljük ki.[26]

17 Gregorius de Valencia, *De Rebus Fidei hoc tempore Controversis libri* (Lutetiae Parisiorum: typogr. R. Theoderici, P.Chevalerii, 1610).

18 Diego de Estella, *Evangelium secundum Lucam, doctissima pariter et piisima Commentaria* (Verdussen, 1655).

19 Paolo Sarpi, *Historiae Concilii Tridentini* (Gorinchemi: Vink, 1658).

20 Martin Luther, *Biblia das ist die gantze Heilige Schrifft* (Nürnberg: Kauffmann, 1610); Martin Luther, *Epistolarum* (Jena, Christian Rödinger, 1556).

21 Imre Mihály, „Johann Gerhard 18. századi házi recepciójának néhány jellemzője", *Studia Litteraria*, 3–4. sz. (2013): 381.

22 Johann Gerhard, *Meditationes sacrae, Ad veram Pietatem excitandam, et interioris hominis profectum promovendum accommodatae* (Frankfurt: Hermsdorffius, 1664), VD17 23:244657L.

23 Karl Heussi, *Az egyháztörténet kézikönyve*, ford. Magyar István, Osiris kézikönyvek (Budapest: Osiris Kiadó–Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000), 367.

24 Leonhard Hutter, *Disputationes XXII. De Praecipuis, Et Nostro Hoc Seculo Maxime Controversis, Religionis Christianae Articulis* (Witebergae: Hoffmann, 1597).

25 Philipp Melanchthon, *Chronica Carionis* (Wittenberga: Rhaw, 1560).

26 Matthäus Dresser, *Isagoges vero historicae* (Leipzig: Lantzenberger, 1594).

A gyűjtemény a helvét reformátorok néhány beszédgyűjteményével és bibliai kommentárjaival rendelkezett: Calvin teológai traktátus-gyűjteményének második genfi kiadása,[27] Théodore de Bèze egy, a válásról és a poligámiáról szóló munkája, valamint egy vitairata is része volt a gyűjteménynek.[28] Az olasz Pietro Martire Vermigli (1499–1562) Újszövetség kommentárjának 1570-es bázeli kiadása,[29] Ludwig Lavater (1527–1586) magyarázata Nehémiás könyvéhez,[30] Josias Simmler (1530–1576) az antitrinitárius nézeteket cáfoló, megjelenésekor nagy port kavaró,[31] 1568-ban Zürichben megjelenő vitairata,[32] vagy éppen az olasz származású Girolamo Zanchi (1516–1590),[33] Amandus Polanus von Polansdorf (1561–1670) [34] és Caspar Olevianus (1536–1587)[35] művei. A gyűjteményben két hugenotta szerző munkáját is megtaláljuk: Daniel Chamier (1564–1621) *Panstratiae catholicae* című művének 1626-os genfi kiadását[36] és Jean Crespin (c.1520–1572) mártirológiai művét, az *Acta Martyrum* latin kiadását,[37] amely francia és német nyelven is megjelent.[38]

A református teológia későbbi helvét művelői közül további három professzor munkája érdemel figyelmet. Pápai Páriz Ferenc később is fenntartotta a kapcsolatot egykori zürichi professzorával, Johann Heinrich Heideggerrel (1633-1698), így nem meglepő, hogy Teleki gyűjteményében három munkája is

27 Jean Calvin, *Tractatus theologici omnes* (Genevae: Petrus Santandreanus, 1597).

28 Théodor de Bèze, *Tractatio Le polygamia* (Daventriae: Typis Johannis Columbii, 1651); Théodor de Bèze, *De rebus Eucharistiae controversis Responsio* (Genevae: Eustathius Vignon, 1577).

29 Peter Martyr Vermigli, *In Epistolam S. Pauli Apostoli ad Romanos (…) commentarii* (Basileae: Petrus Perna, 1570).

30 Ludwig Lavater, *Nehemias, liber Nehmiae qui et secundus Ezrae dicitur, homiliis LVIII* (Tiguri: Ex Officiana Froschoviana, 1586!).

31 Dán Róbert, „Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok", *Magyar Könyvszemle* 93, 3 sz. (1977): 226.

32 Josias Simmler, *De aeterno Dei filio Domino et Servatore Nostro Jesu Christo, etde Spiritu Sancto, adversus veteres & novos Antitrinitarios, id est Arianos, Tritheitas, Samosatenianos, et Pneumatomachos, libri IV.* (Tiguri: Christophor Froscho, 1568).

33 Girolamo Zanchi, *De religione christiana fides* (Neostadii Palatinorum: Matthaus Harnisch, 1585).

34 Polanus von Polansdorf, Amandus, *Syntagma logicum Aristotelico-Ramaeum* (Basileae: C. Waldkirch, 1611).

35 Caspar Olevianus, *De Substantia foederis gratuiti inter Deum et Electos* (Genevae: Vignon, 1585).

36 Daniel Chamier, *Panstratiae catholicae* (Genevae: Roverianis, 1626).

37 Jean Crespin, *Acta Martyrum* (Genevae: Crispinus, 1556).

38 Tóth Zsombor, „Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban: megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez", *Studia Litteraria,* 3–4. sz. (2012): 15.

megtalálható.[39] Jean Alphonse Turrettini (1671–1737) két művel,[40] a zürichi Johann Jakob Hottinger (1652-1735) négy munkával van jelen.[41]

A reformáció utáni korai munkák közül Caspar Olevianusnak (1536-1587) és Zacharias Ursinusnak (1534-1583), a Heidelbergi Káté két szerzőjének egy-egy művéről adhatunk számot, Olevianus *De Substantia foederis gratuiti inter Deum et Electos* című szövetség-teológiai munkájáról,[42] illetőleg Ursinus református hitelveket tárgyaló művéről.[43] Teleki gyűjteményében egészen kis számban találkozunk katekizmusokkal, ami talán azzal is magyarázható, hogy a tanuláshoz használt könyveket, Teleki testamentumának megfelelően[44] visszatartotta a család. Közülük legkorábbi az 1566-ban, Heltai kolozsvári nyomdájában kiadott *Catechismus Ecclesiarum Dei (...)*,[45] amely a Heidelbergi Káté erdélyi viszonyokhoz igazított revíziójának első latin nyelvű kiadása.[46] Ezen kívül megvolt a kálvini alapon álló németalföldi hitvallási irat, a *Belgicarum Confessio*[47] latin-görög

39 Johann Heinrich Heidegger, *Historia Papatus novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi kata biaion reposita* (Amstelaedami: Henricum Wetstenium, 1684); Johann Heinrich Heidegger, *Concilii Tridentini Anatome Historico-Theologica* (Tiguri: Gessnerus, 1672); Johann Heinrich Heidegger, *Swd babäl rabbat seu in divi Johannis theologi apocalyseos prophetiam de Babylona magna* (Lugduni Batavorum: P. Vander, 1687).

40 Jean Alphonse Turrettini, *Dilucidationes* (Basileae: Jaeger, 1748); Jean Alphonse Turrettini, *Nubes Testium* (Frankfurt: s. n., 1720).

41 Johann Jacob Hottinger, *Historia orientalis* (Tiguri: Johann Jacob Bodmeri, 1651); Johann Jacob Hottinger, *Jus Hebraeorum leges* (Tiguri: Johann Jacob Bodmeri, 1655); Johann Jacob Hottinger, *Thesaurus philologicus, seu Clavis scripturae* (Tiguri: Johann Jacob Bodmeri, 1649); Johann Jacob Hottinger, *Smegma orientale* (Heidelbergae: Adrian Wyngaerden, 1658).

42 Caspar Olevianus, *De Substantia foederis gratuiti inter Deum et Electos* (Genevae: Apud Eustathium Vignon, 1585).

43 Zacharias Ursinus, *De Libro Concordiae quem vocant, A quibusdam Theologis, nomine quorundam Ordinum Augustanae Confessionis* (Hanoviae: Guilielmus Antonius, 1598).

44 *A Bibliothecamrol rendelést tettem hogy az Enyedi Collegiumnak maradgyon, mindazáltal a Teleki Dávid könyveit ki kell belőlle venni, ugy azokatis a mellyek az kis Tholdi Adám tanulására kivántatnak, mert ugy fordulhat hogy ezután pénzel sem találnak számára*. – KvRÁLev. Jósika Hitbizomány levéltára, 255 sz. fondjegyzék, 842 sz. Teleki József végrendelete.

45 *Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica per Transilvaniam* (Kolozsvár: Heltai, 1566), RMK II. 99.

46 Lásd erről: Kathona Géza, „A Heidelbegi Káté deformálódása az antitrinitárizmussal vívott harcokban", in *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. Bartha Tibor, Studia Acta Ecclesiastica 1, (Budapest: A Magyarországi Református Egyházi Zsinati Irodájának Sajtóosztálya,1965), 61; Kolumbán Vilmos József, „A konfirmáció bevezetése az erdélyi református egyházban: káté és katekézis", *Református Szemle* 106, 6. sz. (2011), 637.

47 *Ekklēsiōn tēs Belgkēs Exomologēsis, kai katēchēsis = Ecclesiarum Belgicarum confessio; et Catechesis, quae in Ecclesiis Belgicarum provinciarum traditur* (Amstelodami: Joannem Janssonium, 1638).

nyelvű, amszterdami kiadása és a geisseni egyetem etika professzorának, a lutheránus Konrad Dieterich (1575–1639), a felsőbb iskolák számára összeállított igényes, Luther kiskátéját magyarázó kátémagyarázata, az *Institutiones catechetica*.[48] Az *Institutiones catechetica* a 17. század egyik legnépszerűbb lutheránus tankönyve volt Németországban és Magyarországon egyaránt.[49] A reformátusok és lutheránusok közötti felekezeti békét szorgalmazó irénikus teológiai gondolkodók közül David Pareus (1548–1622) *De symbolis sacramentalibus* című munkája volt meg.[50]

Hollandiában a 17. században kialakult protestáns teológiai irányzatok – az arminianizmus és a coccejanizmus – a peregrinusok révén Erdélybe is eljutottak. Teleki könyvtárában mindkét irányzat képviselve volt néhány kiadvánnyal.

A 17. század elején nagy vitát kiváltó arminiánus (remonstráns) néven ismertté vált mozgalom[51] az erdélyi peregrinusok körében is követőkre talált.[52] A mozgalom névadójának, Jacobus Arminiusnak (1560–1609) egyetlen, 1684-ben megjelent kiadványa szerepel Teleki gyűjteményében.[53] Az új protestáns irányzat legnagyobb tudósa, Hugo Grotius (1583–1645) munkái közül a *De jure belli et pacis* két kiadása,[54] valamint legfontosabb teológiai munkája, a *De veritate religionis christianae* is bekerült a könyvtárba.[55] Emellett az *Epistolae ad Gallos*[56] és *Annales et historiae de rebus belgicis* című egyháztörténeti műve révén Teleki József udvarában Grotius jelentősebb munkái elérhetők voltak.[57]

A remonstránsokat elítélő Dordrechti Zsinat eseményeit az *Acta Synodi Nationalis Dordrechtanae* (Hanau, 1620) összegezte, mellette a zsinat angol résztvevőjének, John Halesnak (1584–1656) a beszámolójából[58] is tájékozodhattak az ott elhangzottakról.

48 Conrad Dieterich, *Institutiones catecheticae (*Giessae: Casparus Chemlinus, 1613).

49 Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvnyomtatásában: 1601–1655*, Res libraria 2. (Budapest: Universitas–Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 182.

50 David Pareus, *De symbolis sacramentalibus, et de ritu fractionis in s. eucharistia, libri duo*, (Ambergae: s. n., 1603).

51 Heussi, *Az egyháztörténet kézikönyve*, … 370.

52 Kolumbán Vilmos József, „Holland irányzatok és erdélyi követőik", *Református Szemle* 105, 4. sz. (2012): 404–422.

53 Jacobus Arminius, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae* (Amstelodami: Henricus Wetstenius, 1684).

54 Hugo Grotius, *De Jure belli ez pacis* (Amstelodami: Janssonium, 1651); Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis* (Amstelodami: Wetsteniana, 1720).

55 Hugo Grotius, *De veritate religionis christianae* (Lipsiae: J. F. Gleditsch, 1709).

56 Hugo Grotius, *Epistolae ad Gallos* (Lipsiae-Francofurti: Weidemannus, 1684).

57 Hugo Grotius, *Annales et historiae de rebus belgicis*, (Amstelaedami: J. Blaeu, 1657)

58 John Hales, *Historia Concilii Dordraceni* (Hamburgi: Felginer, 1724).

A 17. századi németalföldi református ortodoxia vezérének, Gisbert Voetius (1588–1676) egyetlen munkája sem jutott el Teleki gyűjteményébe. William Amesius (1576–1633) 1610-től Németalföldön tevékenykedő angol puritán teológus, a dordrechti zsinaton a remonstránsok ellenfele volt. A franekeri egyetemen, ahol oktatott, számos erdélyi diákja volt, akik hazatérve továbbították tanításait. Két legjelentősebb teológiai művét az Európa-szerte hosszú ideig használt *Medulla Theologica*[59] című tankönyvét és az erkölcsi kérdéseket summázó *De Constientia, et ejus jure*[60] című munkáit 1685-ben Debrecenben is kiadták,[61] ezek a kiadások bekerültek az állományba, ezen felül egy amsterdami edíció is eljutott a tékába. Amesius zsoltármagyarázata a *Lectiones in CI. Psalmos Davidis*[62] mellett *Bellarminus Enervatus* című disputáció-gyűjteménye magyar vonatkozása miatt kiemelt jelentőségű. Az Amesius által vezetett magyar, főként debreceni és sárospataki diákokból álló csoport Roberto Bellarmino (1542–1621) római jezsuita hittudós a *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haeritico* megjelenésekor nagy feltűnést keltő könyvével vitázott.[63] Teleki gyűjteménye az 1633-as londoni kiadással rendelkezett.

A holland református teológia másik, nagy vitát kiváltó irányzatának, a coccejanizmusnak a legradikálisabb erdélyi képviselői a nagyenyedi kollégiumban oktattak. Dézsi Márton (1639–1691) Johannes Koch (Coccejus) (1603–1669) leideni tanítványaként hazatérve az enyedi kollégiumba, mestere tanai szerint oktatta a teológiát.[64] Módszere jókora vitát váltott ki a Gyulafehérvárra költöztetett sárospataki kollégium tanárai – Pósaházi János és Buzinkai Mihály –, valamint Dézsi és az őt pártoló Csernátoni Pál kollégiumi professzorok között. Nézeteltérésük odáig fajult, hogy az enyedi professzorokat, s az őket támogató Pataki István kolozsvári professzort és Hunyadi Pál enyedi lelkészt 1673. június 16-án a radnóti zsinat elé idézték és el is ítélték.[65] Meglepő módon Teleki gyűjteményé-

59 William Amesius, *Medulla theologica* (Amstelodami: Janssonius, 1659).

60 William Amesius, *De Conscientia et eius iure vel casibus* (Amstelodami: Janssonius, 1634).

61 William Amesius, *De Constientia, et ejus jure*, *vel Casibus*, Editio novissima (Debrecini: Stephanus Töltesi, 1685); William Amesius, *Medulla Theologica*, Editio novissima (Debrecini: Stephanus Töltesi, 1685).

62 William Amesius, *Lectiones in CI. Psalmos Davidis*(Amstelodami: Janssonium, 1658).

63 Czegle Imre, „Amesius korai magyar tanítványai: ismeretlen franekeri disputációk1624–1625-ből", in *Acta Historia et Litterarum Hungaricarum*, Szeged, Tom. 12, (1972): 107–123.

64 Pápai Páriz, *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása...,* 22.

65 Sipos Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1688–1713–(1736*), Erdélyi Tudományos Füzetek 230 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000), 17.

ben egyetlen coccejanus kiadványt sem találunk, ellenben megvolt a Coccejussal vitába keveredő utrechti Johannes Hoornbeeck két gyakorlati teológiája[66] és Samuel Maresius (1599–1673)[67] gröningeni professzor két munkája.[68] Magyar vonatkozása miatt kiemeljük Maresius *Quaestiorum aliquot theologicarum* című vitairatát, amelyben Tolnai Dáli János újítási elveivel szállt vitába.[69] Maresius munkájával egybekötötték a Tolnaival egyetértő, Franekerben tanuló Szathmári Baka Péter válaszát.[70]

Az angol reformáció iratai közül érdemes megemlíteni az eredetileg Thomas Cranmer (1489–1556) cantenbury érsek által szerkesztett, az anglikán egyház liturgiájának szabályozását egybefogó *Reformatio legum ecclesiasticarum*[71] (The Book of the Common Prayer) című nyomtatványt.

Az angol puritanizmus képviselői közül William Perkins (1558–1602) erdélyi népszerűségét mi sem bizonyítja jobban,[72] mint az, hogy a téka *A lelki-ismeretnek akadékiról* című elmélkedés gyűjteményből két példánnyal is rendelkezett, ami Perkins angol nyelvű munkájának fordítása volt.[73] I. Károly angol király kivégzését majd perét követően Claudius Salmasius kiadta a *Defensio Regia pro Carolo I.* című röpiratát, amelyben védelmébe vette az uralkodót. Válaszként az angliai independensek legjelentősebb alakja, John Milton (1608–1674) megírta a *Pro populo Anglicano defensio* című munkáját. E két nyomtatvány 1652-es londoni kiadása Teleki gyűjteményében kolligátumot alkotott. Az angol nonkonformis-

66 Johannes Hoornbeeck, *Theologia practicae*, Pars. 1–2. (Ultrajecti: Versteeg, 1663–1666); Johannes Hoornbeeck, *Miscellanea* (Ultrajecti: Johannes Ribbius, 1676).

67 Maresiusnak a magyar peregrinusokkal való kapcsolatáról Bozzay Réka írt bővebben: „Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében", *Gerundium* 17, 1. sz. (2017): 166–176.

68 Samuel Maresius, *Quæstionum aliquot Theologicarum, Regimen, Ordinem, Praxim & Eutaxiam Ecclesiæ spectantium, Decisio Academica* (Groningae: Johannes Nicolai, 1648); Samuel Maresius, *Hydra socinianismi expugnata: sive Johannis Volkelii Misnici, de vera religione* (Groningae: Joannee Nicolae, 1662).

69 Szinyei Gerzson, „Helyreigazításul", *Magyar Könyvszemle* 6, 2. sz. (1898): 206–207.

70 Szatmári Baka Péter, *Defensio simplicitatis ecclesiae Christi*, (Franekerae: s.n., 1653), RMK I. 437.

71 Thomas Cranmer, *Reformatio legum ecclesiasticarum* (Londini: Typis T. Harper, R. Hodgkinson, 1640).

72 Berg Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 21 (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár, 1946), 87.

73 William Perkins, Ama Szent Iras feitegetesben hatalmas és igen tudos doctornak, … A lelki-ismeretnek akadékirol írott drága szép tanításának elsö könyvében az akarmi okbol meg-félemlet és rettegö lelki esmeretnek meg-vigasztalására és gyogitásara le-tött istenes orvoslasi (Amsterodamban: Jánsonius Janos által Tsepregi Turkovitz Mihaly költségével, 1648). RMNy 2201.

ta teológusok közül Matthew Poole (1624–1679) öt kötetben megjelent Szentírás-magyarázatának londoni kiadása mellett[74] James Ussher (1581–1656) bibliai kronológiáját,[75] valamint Dudley Fenner (1558?–1587) legfontosabb teológiai művét,[76] a *Sacra theologia* 1632-es amsterdami kiadását is beszerezték.

A 16–17. század fordulóján a német protestáns egyház meghatározó eszmei áramlata a pietizmus volt, amely elsősorban a Hallében tanuló peregrinusok révén juthatott Erdélybe. Font Zsuzsa kutatásai szerint,[77] az 1694-ben alapított lutheránus egyetemen 1730-ig 160 magyarországi és erdélyi diák tanult, közöttük szép számban reformátusok is. A diákok magas számának egyik magyarázata az lehetett, hogy más egyetemi központokhoz képest alacsonyabb költségek terhelték a diákokat. Például sokat nyomhatott a latban az a tény is, hogy az erdélyi diákok a helybéli református közösség támogatása réven ingyen koszthoz jutottak a menzán, az egyetemre való beiratkozáskor nem kértek – más egyetemekkel ellentétben – konfesszionális esküt.[78]

Teleki közvetlen környezetéből egyetlen felnőttkort megért fia, Teleki József (1701–1729), illetőleg a Teleki mecenatúra révén három más peregrinus – ifjú Pápai Páriz Ferenc, Ajtai Szabó András és Borosnyai Nagy Márton – tanulhatott a hallei egyetemen, ez utóbbiak az orvosi karon. A német pietizmus eszméi tehát közvetlenül, több csatornán keresztül érkezhettek Teleki udvarába. Ennek ellenére az Enyedre került Teleki tékában egyetlen példány sincs a hallei egyetem oktatóinak – Christian Thomasius, Christian Wolff, Anastasius Freylinghausen, Leonard Hutter, Conrad Dietrich, Christian Chemitz, Joachim Lange, Paul Anton, Hoffmann Friedrich, Georg Ernst Stahl, vagy Alberti Michael – könyveiből. Hiányoznak az állományból az első vonalbéli pietista szerzők munkái, a lutheránus pietizmus vezetőjének, Spenernek (1635–1705), vagy a református pietizmus elindítóinak számító Theodor Underyeck (1635–169?), Cornelius de Hesse

74 Matthew Poole, Synopsis criticorum aliorumque Sacrae Scripturae interpretum et commentatorum, Vol. 1–5. (Londini: J. Flesher & T. Roycroft, 1669–1676) .

75 James Ussher, *Annales veteris et novi Testamenti a prima mundi origine deucti usque ad extremum Templi et Reipublicae excidium* (Lutetiae Parisiorum: Sumptibus Lud. Billaine et Joannis Du Puis, 1673).

76 Dudley Fenner, *Sacra theologia, sive Veritas quae est secundum pietatem* (Amstelodami: H. Laurenti, 1632) .

77 Font Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged, 2001), 41.

78 Font, *Erdélyiek Halle és a ...,* 20, 144.

(1653–1710) és a református egyházon belüli szeparatista pietizmus elindítójának tekintett Jean de Labadie (1610–1674) művei is.[79]

A Labadie köréhez csatlakozó Anna Maria van Schurman (1607–1678) *Nobiliss*[80] címen kiadott gyűjteményes munkájának a jelenléte Teleki bibliotékájában megerősíti Németh S. Katalin felvetéseit.[81] Hipotézise szerint Bethlen Kata pietista magatartására hatással lehetett Eleonora Petersen-Merlau, akinek ismerhette önéletrajzi írását valamilyen forrásból.[82] Schurman több kiadást megért, népszerűnek bizonyuló *Nobiliss* című gyűjteményes munkáját Friedrich Spanheim leideni teológiai professzor adta ki, és Teleki József a kötet harmadik, 1652-es kiadásával rendelkezett. Könyvében Schurman, egyebek mellett, a nőnevelés kérdését vitatja, érvelve például a nők magasabb tudományokhoz való hozzáférésének a szükségességével.

A hallei pietizmus vezéregyéniségének számító August Hermann Francke (1663–1727) az egyetemen is oktatott, de legfőbb érdemének a *Franckesche Stiftungen* néven ismerté vált intézményegyüttes megteremtését tartják, amelynek kiindulópontja a Hallé melletti Glauchaban létrehozott árvaház volt. Francke a szegények iskoláját bentlakással, a „Frietsche” diákmenzával és egy sor felsőbb tanintézménnyel (Paedagogium regium, Seminarum praeceptorum) egészítette ki. A Francke-féle intézménynek része volt a Veisenhausverlag nevű kiadó és nyomda, a Bibliai Intézet, amelynek olcsó és nagy mennyiségben kiadott Bibliái minden társadalmi réteg számára hozzáférhetővé váltak; hasonlóan a Waisenhausapothek, a gyógyszergyár is, amelynek bevételei az árvaház és a felsorolt intézmények fenntartását biztosították.[83] Francke intézményeinek történetét a *Fusstapfen des noch lebenden* című könyvében írta meg,[84] amelynek 1709-es hallei kiadásával Teleki is rendelkezett. Mellette még egy 1722-ben Hallében kiadott, eddig azonosítatlan kiadványa is része volt a gyűjteménynek.

79 Johannes Wallmann, *A pietizmus*, ford. Szabó Csaba (Budapest: Kálvin Kiadó, 2000), 31–39.

80 Anna Maria Schurman, van, *Nobiliss*, Editio tertia (Trajecti ad Rhenum: Johannis à Waesberge, 1652)

81 Németh S. Katalin, „Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau”, in *Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. Jankovics József (Budapest: MTA ITI–Balassi Kiadó, 1994), 379–385.

82 Bod Péter *Az Isten vitézkedő anayszentegyháza (…) históriájá*ban című munkájában a pietizmus kapcsán említést tett a Petersen házaspárról, Bethlen Kata tőle szerezhette információit.

83 Wallmann, *A pietizmus …*, 85–89; Font, *Erdélyiek Halle és a …,* 30–33.

84 August Hermann Francke, *Fusstapfen des noch lebenden und waltenden liebreichen und getreuen Gottes* (Halle: in Verlegung des Wäysen-Hauses, 1709).

A Teleki-téka olvasói a fentiekben ismertetett két pietista szerző munkáján kívül, Valentin Ernst Löscher (1673–1749)[85] wittenbergi professzor és Georg Friedrich Niehenck (1678–1752)[86] antipietista kiadványai által a pietista vitákba is belátást nyertek.

Teleki gyűjteményében külön kis csoportot alkottak a magyar vonatkozású egyháztörténeti munkák. Közülük Christian Leonhard Leucht, más néven Sigismundus Ferrarius (1645–1716) művét említjük meg, amelyben a magyarországi domonkosok történetét összegezte.[87] De további olyan protestáns egyháztörténetek is helyet kaptak a tékában mint Lampe (1683–1729),[88] Haner Georg (1672–1759),[89] Laetius (1593–1649),[90] valamint az erdélyi szász Martin Schmeizel (1679–1747) művei.[91] A lengyel egyháztörténészekközül a szociánus Lubieniecki Stanisław (1623–1675)[92] és Andrzej Węgierski (1600–1649) szláv egyháztörténetét[93] emeljük ki, ez utóbbi a lengyel, cseh, litván, orosz és porosz egyházak történetében nyújtott eligazítást.

Végezetül arra hívnánk fel a figyelmet, hogy Teleki gyűjteménye az erdélyi kiadványokban igencsak szegényes volt. Köztudott, hogy a nyugati könyvtermés-hez képest az itthoni mindig szerényebb volt. Az 1732-ben lezártnak tekinthető gyűjteményben a hazai kiadványok közül mindösszesen tíz kolozsvári és két gyulafehérvári kiadványról adhatunk számot. A hungarikák között néhány teológiai nyomtatványt is találunk, többségükben vitairatokat. Legkorábbi kiadású a *De*

85 Valentin Ernst Löscher, *Praenotationes Theologicae Contra naturalistarum et fanaticorum* (Wittembergae: Samuelem Hannaverum, 1719).

86 Georg Friedrich Niehenck, *Compendium Errorum Pietisticoum* (Lipsiae, Rostochii: J. Wildius, 1709).

87 Christian Leonhard Leutcht, *De rebus Hvngaricae provinciae ordinis praedicatorvm* (Viennae: Matthaeus Formica, 1637).

88 Friederich Adolph Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* (Trajecti ad Rhenum: Jacobum van Poolsum, 1728).

89 Georg Haner, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* (Francofurti–Lipsiae: Johann Christoph Fölginer, 1694).

90 Johannes de Laet, *Compendium Historiae universalis Civilis et Ecclesiasticae: tam Romanae quam Protestantium selectissimis rebus refertissimum ab Augusto ad annum usque Christi Iesu 1640* (Amstelodami: Johannem a Ravestein, 1653).

91 Martin Schmeizel, *Praecognita Historiae Ecclesiasticae (*Jenae: Johann. Bernhard. Hartung, 1721).

92 Stanisław Lubieniecki, *Historia reformationis Polonicae; in qua tum Reformatorum tum Anti-Trinitariorum origo et progressus in Polonia et finitimis provinciis narrantur* (Freistadii: Aconius, 1685).

93 Andrzej Węgierski, *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuè Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. Distinctarum*. (Trajecti ad Rhenum: Joh. à Waesberge, 1652).

falsa et vera… című unitárius vitairat,[94] Czeglédi István (1620–1671) kassai református lelkipásztor *Redivivus Japhetke*-je,[95] Sámbár Mátyás (1618–1685) kassai jezsuita professzor katolikus vitairata az *Animadversio ad Theses d. Zabanii opposita altera,*[96] Teleki Mihály pártfogoltjának, Tolnai F. István (1630–1690) kolozsvári tanárnak a katolikus teológiával vitatkozó hittana.[97] Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári lelkipásztor zsoltármagyarázata[98], Szilágyi Tönkő Márton debreceni református tanár *Biga pastoralis*-a,[99] Medgyesi Pál (1604–1663) *Praxis Pietatis*-a,[100] Martonfalvi György (1635–1681) *Exegesis libri secundi medullae amesianae*-a[101] és Gyalog János (1686–1761) jezsuita munkája.[102] Vajon mivel magyarázható a hazai kiadványok ilyen rendkívüli mértékű hiánya? Elképzelhető, hogy mégis Teleki ösztönzésére kezdte gyűjteni saját könyvtárát második felesége, Bethlen Kata (1700–1759) és a hazai kiadványok inkább ott kaptak helyet. Források hiányában nehéz igazolni a hipotézist, annyi azonban szinte biztos, hogy házasságkötésükkor (1722) már jelentős gyűjteménnyel rendelkezhetett Teleki és Bethlen Kata könyvgyűjtési szokásaira vonatkozó legkorábbi adatok csak Teleki halálát követő időszakból kerültek elő.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Teleki József könyvgyűjteményének teológiai szegmense hangsúlyozottan protestáns jellegű volt, amelyben a protestantizmus szinte minden szellemi irányzata képviselve volt. Az állományrész a Biblia-gyűjtemény kivételével kizárólag latin nyelvű munkákat tartalmaz, ami annak a fényében nem meglepő, hogy a teológia tudományos nyelve Erdélyben a 17–18. század fordulóján még mindig latin volt.

94 *De falsa et vera unius dei patris, filii, et spiritus sancti cognitione, libri duo* (Albae Juliae, 1568), RMNy 254.

95 Czeglédi István, *Redivivus Japhetke. Az az: Czegledi Palkonak, Dobravicza-i Miklos Præceptorával való beszélgetése* (Kassa, 1669), RMNy 3513.

96 Sámbár Mátyás, *Theses Controversiarum Fidei, Prooemiales, et simul compendiales, pro omni Articulo Fidei facile decidendo* (Kassa, 1669), RMNy 3521.

97 Tolnai F. István, *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s' vallás utára vezető és az eltévelyedésről jó utban hozó kalauz* (Kolozsvár, 1679), RMK I. 1236.

98 Szathmárnémethi Mihály, Sz. Dávid Psalteriuma, avagy A CL Soltároknak… magyarázattya (Kolozsvár, 1685), RMK I. 1341.

99 Szilágyi Tönkő Márton, *Biga Pastoralis*, Seu Ars Orandi et Concionandi (Debrecini, 1684), RMK II. 1536.

100 Medgyesi Pál, *Praxis Pietatis, az az kegyesség gyakorlás* (Claudiopoli, 1677), RMK I.1215.

101 Martonfalvi György, *Exegesis libri secundi medullae amesianae* (Debrecen, 1675), RMK II. 1354.

102 [Gyalogi János], *Theophili romano-catholici, hungari*, in psalmos quorum meditatione (Nagyszombat: Frid. Gall, 1726), Petrik III. 631.

A gyűjtemény naprakészségét vizsgálva az 1732-ig kialakított gyűjtemény beszerzési körülményének két tényezőjét is figyelembe kell vennünk. A gyűjtemény alakulására hatással lehetett Teleki fiának 1722–1725 közötti hallei/drezdai peregrinációja. Később, a gyulai gyalogezred és Fogaras kapitányaként, 1729-ben váratlanul elhunyt ifjú Teleki József könyvtára gyaníthatóan apja gyűjteményébe olvadt bele. A könyvek beszerzését azonban alapvetően a Teleki által patronált diákok határozták meg, akik peregrinációjukból közismerten régebbi kiadású nyomdatermékeket hoztak haza. Ha Teleki teológiai állományának naprakészségét a statisztika oldaláról nézzük, azt láthatjuk, hogy az állomány 70% 16–17. századi nyomtatvány volt.

Szathmári Paksi Mihály (1681–1744), a marosvásárhelyi református kollégium teológiai professzora, Teleki József elhunytakor mondott halotti prédikációjában több mint húsz alumnus diák támogatásáról tett említést,[103] ebből eddig mintegy tíz peregrinust sikerült azonosítani. Ezek a diákok svájci, német és holland egyetemeken tanultak, néhányan Angliában is megfordultak, így a könyvek egy részét kétségtelenül ők szerezték be.

Végezetül hangsúlyoznánk, hogy Teleki gyűjteményének vizsgálatakor pusztán a könyvek egykori jelenlétére utalhatunk, tényleges olvasásukról, tartalmi recepciójukról semmiféle adattal nem rendelkezünk. Ennek egyik korlátja a Bethlen-kollégium és könyvtárának közismerten szomorú pusztulása, amelynek során Teleki könyveinek nagy hányada megsemmisült. A megmaradt néhány eddig azonosított példány pedig elégtelen adatot szolgáltat ahhoz, hogy bárminemű konkluziót fogalmazzunk meg.

103 Szathmári Mihály, *Isten szövetségeseinek sorsok. (...) széki Teleki Josef úr (...) kertzesorai temető sírja előtt (...) a' szent irásokból, a vött kegyelem szerint tanitott (...) M.Vásárhelyt lévő N.Collegium együgyű tanítója, (...), 1733 januarius 18-dik napján* [Kolozsvár, s. a.]. [12–15.], Petrik V. 271.

EMLÉKEZÉS ÉS RECEPCIÓ

T. Szabó Levente

A Kazinczy-emlékünnepség és a modern irodalmi kultuszünnepségek európai kultusza

Gábor Csillának,
a középkori magyar kultuszok
jó ismerőjének

Ha van igazán transznacionális, nemzeteken átívelő, nagy hatású, felforgató erejű képzet a 19. században, akkor az a nemzeti gondolata: annak a modern megtanulása-újratanulása, hogy mit is jelent egy nemzethez tartozni. Néha elveszítjük ezt a globális madártávlatot, noha ez a veszteség a nemzetépítés irodalmi folyamatait könnyen egzotizálhatja, orientalizálhatja s kiemelheti egykori természetes közegükből. Ez a fajta ún. módszertani nacionalizmus,[1] amely úgy érti a nemzetépítést, hogy közben szemellenzősen a saját kultúra folyamatait mindig leválasztja a hasonló nemzeteken átívelő fejleményekről, elfedi, hogy a 19. században mennyire érdekfeszítő, nemzeteken átívelő, sokszorosan összetett, hálózatszerű kulturális cserefolyamat volt annak a felfedezése, hogy mit is kell vagy lehet modern nemzeten, nemzeti irodalmon, nemzeti művészeten és az ehhez való tartozáson érteni.

Noha számos előzményre támaszkodhatott az írók és művészek kultikus ünneplése,[2] sok jele van annak, hogy egy-egy ünnepségsorozat résztvevői ebben az

1 A kifejezés módszertani horizontjára lásd Joep Leerssen, „Nationalism and the Cultivation of Culture", *Nations and Nationalism* 12 (2006): 559–578.

2 A kultusztörténet alaposan feltárta azt, ahogyan a 19. századközépi kultuszok nagy hagyománnyal bíró vallási előképeket értelmeznek újra: a hasonló értelmezések nagy hatású kiindulópontja Dávidházi Péter, *„Isten másodszülöttje": A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989). A magyar Shakespeare-kultusz fontos globális összefüggéseihez lásd ugyancsak Dávidházi Péter, *The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective*

új keretben szinte egymástól tanulták, menet közben sajátították el, hogy mit is jelent *nyilvánosan*, *nemzeti hősként* ünnepelni az írókat, értelmiségieket. Privát, szűkkörű vagy félprivát, kis közönségű, a mecenatúra kereteit részben vagy egészen maguk mögött hagyó ünnepségeket korábbról ugyan már ismerünk, de a Kazinczy-emlékünnep volt az első igazán nagy közönséget vonzó, futótűzszerűen terjedő emlékünnep(sorozat), s egyben az első modern, nagy léptékű, rengeteg embert vonzó olyan nyilvános esemény, amely az irodalmat állította középpontba. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy az emlékezők néha elbizonytalanodtak, egymásra, a különféle helyszíneken zajló ünneplésre vagy külföldi mintákra figyeltek, rákérdeztek az ünneplés lehetséges forgatókönyvére, integrálták az ünnepet a saját ünnepi szokásaikba, s nem egyszer bírálóan léptek fel a többi ünneplővel szemben.

A jubileumi ünnepségek nemzetiesítése és a nemzeti írói–művészi kultuszünnepségek kialakulása erős, a magyar szakirodalom által kevéssé leírt globális mintát jelentett a 19. század közepén. Ez egy olyan virálisan terjedő kommunikációs helyzetnek és intézménytípusnak is tekinthető, amelynek a segítségével az artikulálódó modern irodalmi és művészeti értelmiségi hivatáscsoportok látványosan elbeszélték vágyaikat, félelmeiket, s erős, markáns történeteket mondtak el a nemzetépítésben központi szerepet kapó elődeikről. Az ezekben a történetekben felbukkanó, nem eléggé megbecsült írónagyságok, nyomorgó művészek, méltánytalanul háttérbe szorított, a rendi kiváltságokból kizárt remekírók legtöbbször a hivatásos irodalom, színészet vagy képzőművészet jelenének ideáljait és aspirációit visszavetítve szolgáltak figyelmeztető jelekként, vágy- és legitimációs történetekként. A szenvedéstörténetekben elmesélt Kazinczy-jubileum is egy ilyen összetett irodalmi eseménytípus, amely egyszerre képes megmutatni a korabeli irodalmi értelmiség önképét, vágyait és félelmeit, s azt a hihetetlen felhajtó- és vonzerőt, amit az irodalmi elit és a széles tömegek számára ez az eseményfajta jelentett. Ez a vonzódás szervesen összekötötte a magyar és az európai irodalmi kultúrát, vírusszerű terjedésében és újraértelmezésében pedig jól megfigyelhető az, ahogyan egymást figyelve, *ugyanazokat* a közös mintákat szélsebességgel használva *saját, eltérő (s gyakran a többi nemzethez képest artikulált) tartalmakkal* újraértelmezve sajátították el a 19. század közepének ünneplői a nemzeti (irodalmi) identitás kifejezésének alapvető gesztusait.

(London: Palgrave Macmillan, 1998). A régi magyar irodalmat illetően könyvtárnyi szakirodalma van a szentkultuszok különféle változatainak és irodalmi formáinak.

A százéves jubileum ünneplése viszonylag új fejlemény volt. Nem ismerünk ilyet a 19. század előtt, s a 19. század közepén vált általánossá, divattá és normává az európai kultúrában a híres emberek centenáriumának megünneplése. Ne tekintsük véletlennek, hogy ennek a gyakorlatnak a meghonosodása egybeesik azzal, hogy legtöbbször modern értelmiségiek kerültek a figyelem és ünneplés középpontjába.[3] Az elsők között történt ez Goethével; születésének centenáriumát tömegek ünnepelték 1849-ben, noha a teljes ünnep politikai és társadalmi konfliktusok által terhelt. Még az Alexander von Humboldt által elnökölt díszlakoma is konfliktusba fullad, Weimarban pedig a helyzettől idegenkedő családja akadályozta meg az ünnepségsorozatot. Az 1856-os Mozart-ünnepségeken látszik z igény arra, hogy egy nagyszabású ünnep, de a megvalósításuk nem lett igazán sikeres: a félezer előadót felvonultató bécsi koncertet Liszt Ferenc vezénylése sem tudta egyben tartani és sikeressé tenni. Az 1851-es világkiállítást követően újraépített Crystal Palace gyors egymásutánban nemzetközileg is mércét és mintát jelentő nagy centenáriumi ünnepségeknek volt a helyszíne már az 1850-es években. Itt rendezték meg az 1859-es, a halála centenáriumára szervezett Händel-ünnepséget, s ugyanebben az évben a nagyszabású Robert Burns-centenáriumot. Ez utóbbi a brit sajtó egy részét kifejezetten zavarta, jól kivehetők voltak az értetlenkedő hangok, hogy a skót költőt úgy ünneplik, ahogyan ez nem történt meg az *angol* Shakespeare vagy Milton esetében.[4] Ráadásul a Burns-ünnepség azonnal átlépte a határokat: a skót költőt (s a hozzá kötődő szabadság-képzetet) Bostonban is ünnepelték, Ralph Waldo Emerson nagy elégedettségére. De ugyanebben az évben – a Londonban élő jelentős német közösséget is megcélozva – a Crystal Palace még egy Schiller-ünnepet is vendégül látott, az Európában – s amint látni fogjuk, magyar környezetben is – járványszerűen terjedő Schiller-ünnepségek egyik globális helyszíneként.

3 A kétszáz évvel korábban született Shakespeare jubileumára eredetileg egyáltalán nem figyeltek, késve fedezte fel s szervezte meg ennek nyomán 1784-ben a bálokat és lóversenyt igen, de Shakespeare műveinek bemutatóit már nem tartalmazó Shakespeare Jubilee-t David Garrick. 1788-ban került sor az első politikai természetű centenáriumi ünnepségre Angliában az 1688-as forradalom emlékére. A centenáriumok lassan terjedő kultusza az oka, hogy Shakespeare halálának kétszázadik évfordulóján, 1816-ban John Britton még kudarcosan próbálta megszervezni az erre emlékező ünnepséget. A százéves jubileum történetéről lásd Roland Quinault, „The Cult of the Centenary, c. 1784–1914", *Historical Research* 71 (2002): 303–323.

4 Quinault idézi a *Times* 1859. január 26-i fanyalgó cikkét: Quinault, „The Cult of the Centenary...", 304.

A hasonló centenáriumi emlékünnepségek legfontosabb mozzanatai, az új ünneplési modell globális kulturális forgatókönyvei már itt is jelen voltak: a sok tekintetben az istentisztelet/mise rendjére hasonlító megemlékező alkalom, az alkalomra rendelt portré vagy szobor (s ezek sokszorosítható, és néha rendkívül magas számban kereskedelmi forgalomba kerülő változatai),[5] a díszlakoma, az alkalomhoz kapcsolódó koncert vagy színházi előadás és az elmaradhatatlan népünnepély. Az 1864-es stratfordi Shakespeare-ünnepség csak betetőzése volt annak a hirtelen növekvő érdeklődésnek, amely nem csupán Shakespeare-re, hanem a szülőhelyére is irányult, főként miután a települést csatlakoztatták a vasúti hálózathoz és könnyen megközelíthetővé vált a tömegesen érkező érdeklődők számára. Még a britek is néha döbbenten csodálkoztak rá arra, hogy mennyire gyorsan nemzetközivé vált az ünnepségsorozat; nem csupán a Brit Birodalom különféle helyszínein szerveztek ünnepségeket, hanem a minta, és vele együtt a minta internalizálásának, megélésének a kulturális formái elértek Amerikába is.[6] És – mivel még élt annak a hagyománynak az utórezgése, amely Shakespeare-t a teuton törzsek kései leszármazottaként fogta fel, s amelytől fellelkesülve Goethe szervezett 1771-ben Frankfurtban emlékünnepet a nagy író tiszteletére, illetve amelyből következtek részben a híres Tieck- és Schlegel-féle fordítások is – lelkesen, noha Goethe és Schiller mellé-mögé sorolva, a németek is ünnepelték Frakfurtban és Berlinben az angol szerzőt. Az előbbi helyszínen ráadásul Theodor Mommsen mondta az ünnepi beszédet. Az összeurópai kultikus lendületre jellemző, hogy – amint ezt az első magyar Shakespeare-bizottság és az általa kezdeményezett magas színvonalú, modern fordítássorozat is példázza – az alkalom és az ünnepség nyomán hirtelen messze több kiadás jelent meg az életműből angolul és más nyelveken, mint az író halálától egészen addig.

De a sort lehetne folytatni olyan európai emlékünnepségekkel, amelyek nem csupán az emlékünnepségnek (és velejáróinak) a meghonosodását, a kulturális mintázat gyors elterjedését mutatja, hanem egyben azt is, hogy az irodalmi és kulturális emlékezésnek ez a gyorsan kánonivá váló transznacionális mintázata mi-

5 Ezek a hordozható, a fogyasztói logika révén terjedő tárgyak rendkívüli módon felgyorsítják az emlékezési kultúra terjedését, reprodukcióját, de ugyanakkor sok tekintetben képesek elválni a kultuszünnepségek eredeti kontextusától is, hiszen gyorsan beilleszkednek új, gyakran személyes, családi, intim környezeteikbe, s a polgári vagy másfajta lakáskultúra részévé válnak, dísz- és presztízstárgyakká.

6 Emerson híres emlékbeszédének hatására hozta létre a dúsgazdag mecénás, Henry Folger, a Standard Oil New York vezetője Washingtonban a Shakespeare-hez kapcsolódó legnagyobb könyvtárat és kézirattárat, a Folger Library-t.

ként segített az új nemzetek és nemzeti irodalmak történeti és kortárs hőseit artikulálni. 1865-ben Dante születésének 600. évfordulóját a firenzei Santa Croce előtt felállított impozáns szobra koronázta meg, s az ünnepség egyben az egységes Olaszország létrejöttének ünnepe is volt. Vagy az 1863-as Körner-ünnepségeket (National-Körner-Feier) 1863-ban több mint félezer német településen ünnepelték meg, s az egységet hangsúlyozó itáliai Dante-ünnepségekhez hasonlóan ezen keresztül beszélték el a német egység vágyott vízióját is.[7]

Csakhogy a Dante- és a Körner-ünnepségsorozat – hasonlóan a többi eddig emlegetett ünnepséghez, beleértve a Kazinczy-emlékünnepet és az azt követő magyar irodalmi, művészeti kultuszünnepeket – nem önmagukban álltak és értek el hatást a korszakban, hanem egyfajta *hólabda-effektussal* vagy – talán még találóbb metaforával – *vírusszerűen*, hiszen érdekfeszítően kaptak új és új tartalmat, s új környezeteikben gyakran egyszerre váltottak ki utánzást, ellenállást és elmozdulást („mutációt") a modellhez képest (akár azzal szemben).[8] Quinault hívja fel a figyelmet arra, hogy a Crystal Palace-beli ünnepségeken a csodálkozók és a fanyalgók körében egyaránt milyen hangsúllyal merült fel, hogy ugyanerre a mintára meg lehetne szervezni Shakespeare születésnapjának háromszázadik évfordulóját. A Burns-ünnepséget lenyűgözve vagy irritáltan nézők közül némelyek egy olyan világraszóló ünnepségsorozatról álmodtak, amely végre globálisan bizonyíthatná Shakespeare jelentőségét, azaz összekötötték a nemzeti irodalmi fajsúlyt a világirodalmi jelentőséggel, az utóbbinak a megjeleníthetőségét pedig magukkal a kultuszünnepségekkel (és általában véve az írói név, életmű, szövegek nemzeti patrimóniumként szervezett, intézményesült ápolásával).[9] Az 1864-es stratfordi Shakespeare-ünnepségnek akadt egy olyan rivalizáló londoni csoportja, amely Londonban kívánt monumentális Shakespeare-szobrot felállítani, azokkal az európai kultúrákkal versengve, ahol ezt már a saját nemzeti íróikat tisztel-

7 A Zrínyi-hagyomány történetét, köztük Körner Zrínyijének európai és magyar utóéletét értelmező Kovács Kálmán hívja fel a figyelmet arra, hogy a drezdai ünnepség kiemelt művésze volt Bulyovszky Lilla is, s hogy még Pesten is ünnepelték ekkor Körnert, illetve önálló itteni kiadvány állít emléket neki (*Erinnerungsblatt an die Körner-Feier in Pest am 26. Aug. 1863.*, Herausg. von dem Festcomité, Pest, 1863.). Lásd Kovács Kálmán, s. a. r., *„Zrínyi, Zriny, Zrinski": Szigetvár német-magyar emlékezete 1790–1826*, Csokonai Könyvtár források régi kortársaink 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 472.

8 A viralitás magyarázó metaforáját a transznacionális romantikus nacionalizmusok kommunikációjának magyarázatára közel egy évtizede Joep Leerssen vezette be nagy hatású tanulmányában: Joep Leerssen, „Viral nationalism: Romantic intellectuals on the move in nineteenth-century Europe", *Nations and Nationalism* 17 (2011): 257–271.

9 Quinault, „The Cult of the Centenary...", 310.

ve megtették. Végül a kezdeményezés dugába dőlt, mivel a szervezők nemcsak a többi európai nemzettel és a stratfordiakkal versenyeztek, hanem konfliktusba keveredtek sajátjaikkal, a helyi sajtó egy befolyásos részével is.[10]

A magyar Kazinczy-kultusz sem veszített semmit a nemzeti jellegéből és izgalmas helyhez kötöttségéből, sőt Gyulai sajátos pozíciójából kiindulva a helyiértéke új összefüggésben érthető meg, ha felismerjük, hogy mennyire része ennek az összetett hólabda-effektusnak és virális nemzetépítésnek, s mennyire erőteljesen beágyazott az európai irodalmi és művészeti kultuszünnepségek korabeli hálózatába és viszonyrendszerébe, mennyire más ünnepségekhez *képest* (például akár azok ellenében, azokkal versengve), de ugyanakkor azokra *támaszkodva* lesz fontos és jelentéses az első modern magyar értelmiségieknek és irodalmi hősöknek a modern nemzeti emlékezetpolitika középpontjába való kerülése. Noha a magyar Kazinczy-kultusz hamar kincsesbányájává (és állatorvosi lovává) vált a magyar kultusztörténeti kutatásoknak, e trasznacionális perspektíva háttérbe szorulása elfeledtette, hogy milyen fontos szerepet játszott a paradigmaváltó ünnepségsorozatban a többi korabeli, hasonló európai modern irodalmi kultuszünnepségnek – kiemelten a Schiller-jubileumnak – az időbeli és térbeli közelsége. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a Kazinczy-kultusz szervezői pusztán utánozták volna a Schillerfeiert vagy vindikatív módon, a magyar irodalmat védve viszonyultak volna hozzá, hanem az európai (s ezen belül a magyarországi és erdélyi) Schiller-ünnepségek folyamatos viszonyítási és kapcsolódási pontként voltak jelen a magyar ünneplők számára, s néhányszor ez fordítva is megtörtént. A magyar ünnepség így válhatott egy összetett transznacionális tanulási folyamat szerves részévé, ahol az irodalmi-művészeti emlékünnep új emlékezeti keretként szolgált sokak számára annak a megtanulásában–megértésében, hogy milyen szerepet játszhat a modern értelmiség, a meritokratikus teljesítmény, az írói-művészi közösség a társadalom életében: ki egy író, milyen társadalmi szerep szánható neki, s ennek

10 Uo. 311. A bírálók beszédes módon a kapitalizmus szellemét érezték a vállalkozásban, s úgy érveltek, hogy ez a „hétköznapi" szellemiség távol áll a zsenitől: „The desire to make capital out of Shakespeare predominates over every other feeling." – fogalmazott egy a kultusz piaci vetületét stigmatizáló befolyásos újságíró. Quinault kiemeli, hogy ugyancsak a *The Times* kénytelen elismerni épp Shakespeare születésnapján, hogy Shakespeare népszerűbb lett, mint bármelyik szent, beleértve Szent Györgyöt, akinek a napján ünneplik Shakespeare születésnapját: „On this day, the 23rd of April, known popularly as St. George's Day, all England, by the aid of the press and speech, will celebrate the Man who, without having the Sanctus applied to his name, has yet had a more lasting effect upon our land, our literature and our tongue than any saint of the calendar." (Az Illustrated London New 1864. április 23-i számát idézi Quinault, „The Cult of the Centenary…", 310–311.)

fényében mit mulasztott el a múlt, amit a jelen kortárs íróinak és művészeinek a megbecsülése révén jóvá tehet? A próféta–vátesz írói szerepkör ennek a világirodalmi emlékezetpolitikai fordulatnak a szerves következménye volt, s a közéleti mintának tekintett, új nemzeti és kulturális szentekként ünnepelt írók-művészek izmosodó kultuszai így jelezték azt a mély strukturális változást, amely döntő társadalmi és mobilitási tényezőnek mutatta a jelen nagy értékeit, a tudást, az alkotást, a kreativitást, a szellemi munkát (s ezzel együtt csodálkozva és elborzadva nézett vissza a múltra, ahol még nem voltak képesek mindezt fel- és elismerni).[11]

Lenyűgöző figyelni azt, hogy Gyulai maga, illetve értelmiségi és nem értelmiségi társai hogyan tanulták a Kazinczy-ünnepségek folyamán az ünneplés mikéntjét, s ezzel együtt a *mi*t is: azt, hogy valójában mit, miért és hogyan ünnepel(je) nek. A Schiller-ünnepség viszonyítási pontként való megjelenése a magyarok számára az ünnepségsorozatnak ezekre a bizonytalanságaira, hezitálásaira, egy tágasabb, az egyes nemzeti irodalmakat összekapcsoló emlékezetpolitikai kerethez való folyamatos viszonyulására – ennek a *belakására* – enged figyelni, azaz mozgásában válik láthatóvá a kulturális emlékezet nagy modernizációs fordulata.[12]

11 Az új, laicizálódott irodalmi és művészeti kultuszok – a 19. századi új politikai kultuszokkal együtt – egyértelműen építetek a szentkultuszok korábbi és korabeli formáira, noha abban már eltérnek a szakirodalmi álláspontok, hogy ezek az előképek mennyire markánsan maradnak meg vagy alakulnak át világképileg: a kérdés irodalmának egyik véglete inkább a szakrális előképek fontosságát, túlélését és felismerhetőségét veszi észre ezekben a jelenségekben, a másik véglet a szentkultuszok politikai, gazdasági vagy másfajta instrumentalizációját, radikális átalakulását hangsúlyozza. Az előbbi klasszikus példái Dávidházi Péter már hivatkozott iskolateremtő munkái, az utóbbira l. például: Joep Leerssen and Ann Rigney, eds., *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building and Centenary Fever* (London: Palgrave Macmillan, 2014). A kulturális szent képzetét Thomas Carlyle-ra való nyilvánvaló áthallásokkal európai irodalmi anyagon az utóbbi időben Marijan Dović és Jón Karl Helgason használta négykezes monográfiájában: Marijan Dović and Jón Karl Helgason, *National Poets, Cultural Saints: Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe*, National Cultivation of Culture 12 (Leiden: Brill, 2017).

12 Nem véletlen és nem csupán időbeli egybeesés, hogy a Schiller-ünnep válik viszonyítási ponttá a Kazinczy-emlékünnepség számára, s az utóbbi ehhez képest és ezen keresztül is artikulálja magát. Schiller alakja és kultusza a német közegben ugyanis eleve sajátos és különbözik például a Goethe köré felépült korai kultusztól: számos műfajban elért rendkívüli teljesítménye, sajátos, feltűnő életstílusa, jó kinézete, korai halála egyaránt a romantikus zseni mintapéldájává tették német közegben. Ehhez járult hozzá, hogy már az austerlitzi csata évében, 1805-ben bekövetkezett halálától kezdődően a meg nem valósult német politikai és kulturális törekvések megtestesítőjeként, egyszerre politikai és kulturális ikonként tekintettek rá. Ez maximálisan visszaköszönt a kultuszában, s alkalmas viszonyítási ponttá vált a Kazinczy-ünnepségek számára is, amelyeknek nyilvánvalóan volt egy politikai rivalizáló felhangjuk: 1859 sok tekintetben a nagy remények és az intézményi újrakezdés éve volt a magyar politikai és kulturális életben. Persze, a Schiller-kultusz azért is vonzotta a Kazinczyt ünneplők tekintetét, mert sok tekintetben az újdonság erejével hatott: például Bertel Thorvaldsen dán szobrász 1839-

Noha a magyar esettanulmányok gyakran azt sugallják, hogy a Kazinczy-emlékünnepség szerves egész, csaknem egyetlen folyamatos ünnepségsorozat volt, a közel három hónapon át tartó helyi ünnepségek vizsgálata részben megcáfolja ezt. Úgy tűnik, hogy eredetileg csak egy jól megtervezett pesti ünnepségben gondolkodtak Toldy és a magyar akadémiát – a lefojtottság évei után – újra helyzetbe hozni kívánó társai. Ehhez kapcsolódva terjedt az ünneplés a tömegsajtó és a közbeszéd útján, a többi helyszínre figyelve és nem utolsósorban azokat utánozva, azokkal versengve is. Ez magyarázza, hogy – noha a pesti készülődések már jóval korábban elkezdődtek – Kolozsváron, s pár más helyszínen is csak utóbb gondolkodnak azon, hogy nekik is „kötelességük volna" ünnepelni, s hogy Kazinczy jubileumának megünneplése révén bizonyíthatják és mintegy színre vihetik nemzeti identitásukat. Ezért van az, hogy a kolozsvári szervezők késve és kapkodva hozták tető alá az ünnepséget, még abban sem voltak teljesen biztosak, hogy melyik helyi notabilitás fogja megnyitni azt, Gyulainak pedig mindössze három napja volt, hogy megírja – amint láttuk, utóbb vitatott – ünnepi beszédét. Ugyanez magyarázza, hogy Gyulai már nem mondta le korábban megtervezett pesti utazását és részvételét az ottani ünnepségen, s miközben Pestről azonnal reagált a beszédét ért kritikákra, nem szabadkozott különösebben azért, hogy épp a pesti ünnepségen tartózkodik, amelyre számos „vidéki" értelmiségi is Gyulaihoz hasonlóan utazott „fel". Az irodalmi és kulturális centralizáció fontos mozzanata ez, ami viszont azonnal kiváltotta a rákapcsolódást-utánzást, s ez – amint látni fogjuk majd – az ünneplés olyan változatos formáit hozta létre, amelyek egy részétől Gyulai is távolságot tartott.

„Kolozsvár és MVásárhely sem akar e tekintetben hátramaradni"[13] – írták az erdélyi helyszíneken az utolsó pillanatban szerveződő helyi ünnepekről, amelyeknek a bizonytalansága Gyulai utolsó pillanatban megírt beszédétől kezdve számos más mozzanatig nyilvánvaló volt. A kolozsváriak az egykor az országgyűléseknek is helyet adó díszes tánctermet választották ki a pestivel egyszerre kezdődő, szintén 1859. október 27-én tíz órától tartott, de ahhoz képest jóval kevésbé gondo-

es stuttgarti alkotása az első olyan német köztéri szobor, amely írót-művészt jelenít meg. (A Schiller-kultusz történetérről és politikai felhangjairól lásd Norbert Oellers, ed., *Schiller: Zeitgenosse aller Epochen. Dokumente zur Wirkungsgeschichte Schillers in Deutschland* I, *1782–1859* (Frankfurt: Athenäum, 1970); Rainer Noltenius, *Dichterfeiern in Deutschland: Rezeptionsgeschichte als Sozialgeschichte am Beispiel der Schiller- und Freiligrath-Feiern* (Munich: Fink, 1984), illetve Leerssen tanulmányát az általa és Ann Rigney által szerkesztett kötetben.)

13 *Vasárnapi Ujság* 6, 44. sz. (1859): 524.

san és alaposan megtervezett, kétségkívül sok tekintetben rögtönzött ünnepély színhelyéül. Teleki Domokos is utolsó pillanatban ért oda, az előzetes program eleve úgy hirdette, hogy „megnyitó beszéd – *a körülmények szerint* elmondja gr. Teleki Domokos *vagy* Nagy Elek." [kiemelés tőlem – T. Sz. L.] A fővárossal való nem is burkolt rivalizálást jelezte a második akadémiaként jellemzett Erdélyi Múzeum-Egylet alapítására való intenzív készülődés, amely két évtized tervezését koronázta meg, de az is, hogy az újrainduló Akadémián gyors egymásutánban négy kolozsvári (vagy – az épp Kolozsvárott élő Gyulaival együtt – ekkortájt annak tekintett) tudós készült széket foglalni s ezt a Kazinczy-ünnepségekről szóló tudósítás bele is szőtte az ünnepségre való készülődésről írott beszámolóba: „Egy másik hír, mit csak úgy titokban kívánok tudatni, az, hogy a Kolozsvárról megválasztott tudós társasági tagok székfoglaló beszédei már elkészültek" – írta a *Hölgyfutár* tudósítója, amikor Gyulai, Mikó Imre, Finály Henrik és Berde Áron székfoglalóira hívta fel a figyelmet a Kazinczy-ünnepség kapcsán.[14]

A kolozsváriak, marosvásárhelyiek és a többiek tehát menet közben ismerték föl, *tanulták meg* az ünnepség jellegét és koreográfiáját, a nemzetépítésben játszott szerepét, s próbálták ki, lakták be az új irodalmi és kulturális kommunikációs formát – s ez ráadásul egybeesett Kolozsvár és a kolozsvári értelmiségiek (de nyilván más vidéki írók) új helykeresésével is az irodalmi nemzetépítésben. Ebbe illik bele, ahogyan a különféle helyszíneken ünneplők árgus szemekkel figyeltek egymásra, biztatták, dicsérték, követendőnek állították be vagy megszégyenítették egymást, mert (nem) jól, (nem) helyénvalóan vagy egyáltalán (nem) ünnepelnek, s mindeközben azt is nézték, hogy honi és külföldi helyszíneken miként zajlik egy másik hasonló ünnepség, a Schiller-emlékünnep, s ahhoz is mérték az itthoni ünnepségeket, átvették egyes megoldásait.

A *Hölgyfutár* például epésen kommentálja a pozsonyi Schiller-ünnepre való készülődést és azonnal számonkérte a Kazinczy-ünnepet a pozsonyiakon: „Schiller tisztelői Pozsonyban azt tervezik, hogy a nagy német költő százados születésnapját nov. 10-én megtartsák. Szép terv. De hát a Kazinczy-ünnep eszébe jut-é valakinek?"[15] S ugyancsak ők a pesti Kazinczy-ünnepség után is árgus szemekkel figyelték a honi Schiller-megemlékezéseket:

14 *Hölgyfutár*, 1859. okt. 27., 1049.
15 *Hölgyfutár*, 1859. okt. 13., 1000.

> A pesti és budai német színpadokon nov. 10-én díszelőadásokat tartanak Schiller emlékére, sőt a Mercur azt is tudja már, hogy azon este a nemz[eti] színházban is *Stuart Máriát* fogják előadni. Az újtéri színház nem tanúsított hasonló figyelmet a mi okt. 24-iki ünnepünk iránt.[16]

A Kazinczy-ünnepsorozat tehát úgy bontakozott ki, hogy a pesti ünnepséget megelőzően és főként azt követően a kultuszünnepség mint emlékezési keret az új típusú nemzeti identitás részévé vált a tömegsajtóban, részben az arra való rácsodálkozásként, hogy az európai kultuszünnepségek (s kiemelten a közeli Schiller-ünnep) miként szolgál hasonló célokat egész Európában és magyar közegben is.

Ezért van az, hogy a Kazinczy-ünnepség helyi szervezői egyszerre figyeltek egymásra és a Schiller-ünnepségekre, egymáshoz képest helyezték el a saját és a többi Kazinczy-ünnepséget, miközben gyakran a Kazinczy-jubileumot a Schiller-jubileumhoz képest (legtöbbször azzal szemben) pozicionálták. A helyi Kazinczy-ünnepségek hol büszke felmutatásai voltak annak, hogy az adott település sem maradt ki a magyar ünnepségek sorából (s ez közvetett jelzése annak is, hogy „bezzeg" más településekkel szégyenszemre ez történt), hol pedig a Schiller-ünnepség mintájára és egyben annak ellenében ünnepelték az újrafelfedezett és modern irodalmi ikonná tett magyar írót. Ilyen módon történt ez Magyaróváron – a mai Mosonmagyaróvár egyik történeti településén – is, ahol feszültséget keltett a Schillerfest és a Kazinczy-ünnep viszonya, s egymás ellenében, versenyszerűen fogják fel őket; a Schillerfest szervezői elhatárolódtak az esetleges közös ünnep tervétől.[17] De hasonló volt a helyzet, amikor a *Vasárnapi Újság* rákérdezett nyilvánosan arra, hogy vajon Temesváron miért nem ülik meg a Kazinczy-ünnepet, s az ottaniak azonnal védekezni kényszerültek, ráadásul azonnal úgy érveltek, hogy az nem a Schiller-ünnep miatt maradt el, hiszen az utóbbit sem sikerült a városban megszervezni.[18] Mindeközben Nagyszombatról epésen kommentálták, hogy a helybeli színház német társulata és kórusa nem ünnepelte meg Kazinczyt, s megrótták a Temesváron tartózkodó Szabó József színigazgatót hasonló mulasztásért.[19] De hasonló nyilvános nyomásgyakorlás, amikor a soproni-

16 *Hölgyfutár,* 1859. nov. 5., 1079.

17 *Pesti Napló,* 1859. nov. 6., 2.

18 *Politikai Újdonságok* 5, 45. sz. (1859): 636. A Politikai Újdonságok egyébként úgy kommentálja a Vasárnapi Ujság nyilvános kérdését, hogy az távolról sem „maliciózus, csak természetes".

19 *Pesti Napló,* 1859. nov. 18., 2.

ak a Schiller-ünnepbe is belopják a Kazinczy-hasonlatokat[20] vagy Selmecbányáról szorongva, szinte szégyenkezve írják, hogy szerényebben sikerül ünnepelni a helybeli bányászakadémikusok Schiller-ünnepéhez képest.[21]

A Kazinczy-ünnepség napján a bécsi Presse névtelen pesti tudósítója bosszúsan konstatálta, hogy kisebb a lelkesedés a Schiller-, mint a Kazinczy-ünnepségek iránt, noha szerinte Kazinczy a legutóbbi időkig teljességgel ismeretlen volt a magyar nagyközönség számára is. Majd pedig azzal vádolta meg a szervezőket, hogy „jónak vélték némely itteni patrióták a német Schiller enthusiasmusa ellenében egy hasonló nemzeti ünnepélyt hozni létre"[22] De még az ünnepség napjára is rányomta a bélyegét ez a versengés és vád, miközben azt próbálták bizonygatni, hogy az ünnepség nem a Schiller-jubileum ellenében jött létre, valójában láthatóvá tették, hogy mennyire nem lehet annak a jelenlététől szabadulni még az ünnepség teljében sem: a pesti ünnepséget követő lakomán

> emlékezetbe hozatott Ballagi Mór által Schiller évszázados ünnepe is, s e kegyeletes megemlékezés eléggé megcáfolja azon gyanúsítgató némely irkászokat, akik német lapokban már azt állítgatják, hogy az egész Kazinczy-ünnep nem más, mint demonstráció a Schiller-ünnep ellen.[23]

De olyan lap is volt, amely arról beszélt, hogy nem várható el a magyaroktól Schiller jubileumának megünneplése, hiszen az ausztriai és német közösségekben sem ünneplik Kazinczyt.

A „mi hősünk" és az „ő hősük" ilyesfajta megkülönböztetése egyben artikulálta azt is, hogy mit jelent az új kulturális emlékezetben nemzeti hősnek lenni, hogyan kell emlékezni és ünnepelni, milyen megoldásai vannak a rituálának s miként kell értelmezni azt, aki nem hajlandó ünnepelni vagy mást (például más nemzeti hőst) ünnepel.[24] A pozsonyiak ezért tiltakoztak kétségbeesetten, amikor az hírlett róluk, hogy Schillert ünneplik: „Éppen e fáradozások közt vettük azon gúnyverset, melyet az *Üstökös* a pozsonyiakra készített. [...] A gúnyvers azzal vádol minket, hogy mi pozsonyiak csak Schillernek hódolunk, s hogy hazánk remekíróit még csak névről sem ismerjük! [...] Reméljük, hogy az *Üstökös* jövőben

20 *Hölgyfutár.* 1859. nov. 19., 1129–1130.
21 *Politikai Újdonságok* 5, 47. sz. (1859): 670.
22 Idézi és riposztozik rá a *Pesti Napló* (1859. okt. 29., 1).
23 *Hölgyfutár,* 1859. okt. 29., 1055.
24 *Pesti Napló,* 1859. nov. 1., 2.

komolyabban fogja venni azon ügyeket, melyek által egy buzgó közönséget könnyen rossz hírbe hozhatna."[25] A pozsonyi csak az egyike volt azoknak a helyi közösségeknek, amelyeket felszólítottak, hogy ünnepeljenek vagy a többi közösség ünneplése nyomán úgy érezték, hogy a nemzeti identitás valamilyen alapvető új rítusából maradnak ki, s emiatt önmaguk számára is mércévé tették az ünnepet, illetve önmarcangolóan élitek meg annak a hiányát:

> Városunk – írják 1859. december végén Rozsnyóról – bár hőn buzog a magyar nemzetiség mellett, pirulva kell kimondanunk: nem tartott Kazinczy-, annál kevésbé Schiller-ünnepet [...] mit már csak azért sem hallgathatunk el, hogy ha a Kazinczy-ünnepet a haza minden jóravaló városai, falui, sőt még pusztáin is lelkesedéssel megtartották, mennyivel inkább várnók el ezt oly várostól, melyben két felekezetű ifjúság lelkesíttetik[26]

A Schiller-ünnepségek nem csupán felhajtóerőként működtek, hanem egyben folyamatosan modellt és megerősítést szolgáltattak a tekintetben, hogy milyen is egy korszerű írói emlékünnep, mi az, ami nem maradhat ki belőle és mi fér bele egyáltalán. Például a magyar sajtó már nagyon korán rendszeresen cikkezett a központi Schiller-ünnepséget szervező egyesület működéséről és annak a kortárs irodalomhoz való célzatos viszonyáról:

> a Schiller-társulatról akarunk megemlékezni, mely a végre alakult, hogy azon házat, melyben a költő született, megvegye, emlékoszlopot állítson helyébe s egy oly tőkét alapítson, mely képes legyen a szegény, de tehetséges írókat segélyezni.[27]

– írja a *Hölgyfutár* az ünnepséget szervező társulat szerepéről, az ünnepség tárgyiasulásának mikéntjeiről. Márciusban már arról számolnak be a magyar lapok, hogy rövid időn belül sikerült is megvásárolni s a régi kereskedelmi funkció helyett új szerepet adni a szülőháznak: „Schiller házát az ottani Schiller-egylet megvette, s már most annak eddigi birtokosa, az úgynevezett Schiller-pék onnan történeti nevezetességgel ki fog hurcolkodni."[28] S ugyancsak a korábban alakult Schiller-egylet jótékony, írókat segítő tevékenységét az új, értelmiségi hősök ünneplése szempontjából mintaadóként kommentálták: „E hozzánk is beküldött

25 *Hölgyfutár,* 1859. okt. 27., 1049–1050.
26 *Politikai Újdonságok* 5, 52. sz. (1859): 751.
27 *Hölgyfutár,* 1859. febr. 26., 197.
28 *Nővilág* 3, 12. sz. (1859): 190.

fölhívásról annyival szívesben emlékeztünk, mert az nemes példa egyszersmind, *miként lehet a népeknek jeleseiket úgy ünnepelni, hogy emlékükbe az általuk megkezdett pálya élő érdemesei is belefoglaltassanak*."[29] Közben Heckenast Gusztáv is felkészült a honi Schiller-ünnepségekre, s a bécsi Johann Nepomuk Geigerrel Schiller-festményt készíttetett, nyilván egy majdani sokszorosításban és az ezzel járó anyagi sikerben is reménykedve,[30] s közvetett módon azt sugallva, hogy a sokszorosítás révén a széles közönséghez eljutni képes, kiemelt vizuális ábrázolás elengedhetetlen kulturális kódja, velejárója a hasonló ünnepségeknek.

S miközben elkezdődött az intenzív készülődés a pesti Kazinczy-ünnepségre, számos kishír számolt be a Schiller-ünnepségek tervezett forgatókönyvéről s tette azt a Kazinczy-ünnepséggel összehasonlítva:

> Míg mi a Kazinczy-ünnep küszöbén állunk, Lipcsében november 9., 10. és 11-re Schiller százados ünnepére készülnek. Ez utóbbi programjának főpontjai ezek: november 9-én, az ünnep előnapján a többi közt Apel Tódortól egy ez alkalomra szerzett dráma adatik elő, mely egy spizódot tárgyaz Schiller életéből; nov.10-én, Schiller születésnapján de. többféle ünnepélyek tartatnak, estve a városi színházban Schiller egy tragoediája adatik elő [...] 11-én, Schiller keresztelése napján lesznek hagyományos ünnepélyek Gohlisban, a zenészeti, szavalati, díszünnep és lakoma.[31]

A moszkvai Schiller-ünnepségekről szóló tudósításhoz azt fűzik hozzá nemes egyszerűséggel: „Tanuljunk a németektől!"[32] – de beszámolnak arról is, hogy Berlinben Schillernek oszlopot terveznek.[33] Nyilvánvalóan hírértéke volt az október eleji párizsi ünnepségeknek,[34] majd pedig a londoni és brüsszeli, illetve még távolabbi megemlékezéseknek is: „Schillert Amerikában is nagyon tisztelik, s közelebb Philadelphiában egy Schiller-ünnepélyt fognak tartani, melyben a híres német költőtül verseket fognak szavalni s ábrázolatokat rendeznek – az ő drámáiból."[35] S eközben maga a Kazinczy-ünnepség a Schiller-jubileummal *együtt* vált a maga

29 *Budapesti Hírlap* 1859. okt. 18, 2. [kiemelés tőlem – T. Sz. L.]
30 *Nővilág* 3, 15. sz. (1859): 233.
31 *Budapesti Hírlap*, 1859. szept. 1., 1.
32 *Nővilág* 3, 38. sz. (1859): 606.
33 *Képes Újság*, 1859. okt. 2., 131.
34 *Budapesti Hírlap*, 1859. okt. 8., 2. „Míg mi Kazinczy évszázados emlékének megülésére készülünk, addig Németország Schiller jubileumának (nov. 10.) megülésére tesz előkészületeket." *Hölgyfutár* 10, 71. sz. (1859): 592.
35 *Hölgyfutár* 10, 37. sz. (1859): 318.

során tájékozódási és vonatkoztatási ponttá, mintává más nemzeti és etnikai közösségek számára: a szerbek azt javasolták, hogy „valamint Németország Schillert, a magyarok Kazinczyt, a szerbek is ünnepeljék meg nagy emberüket, Tököly Sabbast, kinek százéves születésnapja 1861. augusztus 17-re esik."[36]

A Kazinczy-ünnepség tehát úgy alakult és bontakozott ki, hogy terjedésében más európai kultuszünnepségekhez, kiemelten a külföldi és honi Schiller-ünnepségekhez mérte magát, azokhoz képest és azok ellenében jött létre, és lett részben teljes mássá. Ez a helyzet teremtette meg azt a szorongató, nyomasztó, frusztráló érzést a többi nemzetekre árgus szemekkel figyelő új nemzeti értelmiségiekben, hogy a nemzeti irodalom elképzelhetetlen jubileum formájában felidézhető, mintává tehető, ünnepelhető nagy alapító személyiségek nélkül. De innen, ugyanebből a mechanizmusból fakadt az az eufória, bezzeg-élmény is, hogy más nemzetekhez képest a magyar irodalom is képes felmutatni ilyen hősöket. 1859-re már lehetetlenné vált nem nemzeti írók kánonában gondolkodni, csakhogy a nemzeti író feltalálása és kultusza a nemzeti irodalmak közti intenzív érintkezésekbe a lehető leginkább beágyazott történet, amelyet 1859-ben még intenzíven, lépésről lépésre tanultak, sajátítottak el és laktak be a magyar (irodalmi) kultúra bennfentesei és friss rajongói egyaránt.

Innen már tisztábban látható, hogy Gyulai Pál, a már ismert, az irodalmi elit körébe sorolt, épp Kolozsváron élő író miért utazott Pestre olyan társaihoz hasonlóan, mint Arany János: az ünnepség környékén ugyanis nem egyértelmű még az a rendkívüli terjedési sebessége és hatótávolsága a Kazinczy-ünnepségnek, ami 1859 novemberében és decemberében bontakozott ki. Eredetileg még egyedi, szűkkörű, elit és ugyanakkor európai léptékben, a kultuszünnepségekhez (s kiemelten a Schiller-ünnephez) hasonlítva elképesztően fontos pesti eseménynek – vagy néhány író, művész, tudós, értelmiségi által szervezett alkalomnak – indult, s a pesti és néhány nagyobb városbeli ünnepség nyomán, illetve a Schiller- és más európai emlékünnepségeknek a sajtóban forgalmazott eseteire reagálva duzzadt rendkívüli méretűvé.

*

A Kazinczy-ünnepség a hivatásos nemzeti író ideáljának első nagy nyilvános ünnepe, igazi tömegesemény volt. Annak a modern, 19. századi eszménynek az ar-

36 *Budapesti Hírlap*, 1859. nov. 20., 3.

tikulálása, megerősítése, forgalmazása és visszavetítése, amely teljességgel új társadalomideált és társadalmi hierarchiát szorgalmazott. A tudás, a műveltség, a meritokrácia s az ezeket kiemelten megtestesítő irodalmi értelmiség vezető társadalmi szerepe mellett tette le a voksát s idegenül, furcsállva tekintett rá arra a távoli vagy közeli múltra, amikor az írók és általában az értelmiségiek a rendi viszonyokból kifolyólag társadalmilag alárendelt szerepet játszottak. A Kazinczy-ünnepség tehát a magyar irodalmi hivatásosodás nagy fordulópontja, s felőle jól érzékelhető annak a narratívának az újszerűsége, össztársadalmi vonzereje, amely az új nemzeti hősöket már képes volt a rendi hierarchiához képest teljességgel újszerű személyiségekkel – írókkal, művészekkel, a szellemi alkotás hőseivel – azonosítani.

Csakhogy a magyar irodalmi emlékezetkultúrának és egyben a magyar irodalmi kultuszoknak ez a nagy fordulópontja a lehető legnemzetközibb esemény: része a nemzeti irodalmi hősök transznacionális feltalálásának, amelyben az egyes nemzeti irodalmak egymással versengve s egymást figyelve, egymásra utalva találták fel modern nemzeti irodalmaik hőseit. A Kazinczy-emlékünnepség a nagy európai kultuszünnepségek egyike, együtt az 1844-es, Burns emlékére rendezett Ayr-ünnepséggel, a Goethe emlékét ünneplő 1849-essel, a Händelt ünneplő, 1857-ben rendezettel, Schiller 1859-es, Burns 1859-es, a Shakespeare tiszteletére rendezett 1864-es, a Dantéra emlékező 1865-ös vagy a Walter Scottot ünneplő rendkívüli méretű 1871-es kultuszünnepségekkel – hogy csak néhányat említsek ezek közül. Ha felfigyelünk erre a hólabda-hatásra, akkor azt a különleges dinamikát is érzékelhetjük, ahogyan a magyar irodalomban az európai kultúrával való párbeszédben létrejött a modern hivatásos író új ideálja

Domokos Zsófia

Identitástípusok Vizaknai Bereczk György erdélyi orvos és költő 17–18. századfordulós omniáriumában

Vizaknai Bereczk György kolozsvári orvos és „igen híres költő Erdélyben"[1] 1693 és 1717 között vezette omniáriumát, 'mindenes', azaz vegyes tartalmú jegyzetkönyvét. A jelenleg MS 693-as jelzettel a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteményében őrzött, 190 levelet tartalmazó, 8×13 cm-es könyvecskét a nyugat-európai tanulmányútra induló fiatalember avatta fel.[2] E gesztust a gyakorlati szükség motiválhatta, de összhangban állt a korabeli utazás helyes gyakorlatát, „módszertanát" rögzítő előírásokkal, az *ars apodemica* vagy *prudentia peregrinandi* jegyzetelésre vonatkozó ajánlásaival.[3] A legkésőbbre datálható sorokat már kolozsvári főbíróként írta. Tartalmuk igen színes: életeseményeket rögzítenek, egyaránt magukba foglalva magyar és latin nyelvű verseket, természettudományos megfigyeléseket, kiadásjegyzéket. Ezeket a tulajdonos-szerző láthatóan a rapszodiku-

* A szerző hálás tanítványi köszönetet mond mentorának, dr. Gábor Csillának, a tanulmány hosszabb változatának megírásában nyújtott segítségéért.

1 Weszprémi István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, Második száz, Első rész, ford. Kővári Aladár (Budapest: Medicina Kiadó, 1962), 73.

2 A továbbiakban a szövegközi zárójelben feltüntetett, „v[erso]" vagy „r[ecto]" pontosítással ellátott oldalszámok innen vett idézetek lelőhelyét jelentik.

3 Az európai elméleti művek Magyarországon is hatást gyakorló csoportját Kovács Sándor Iván tekintette át, l. Kovács Sándor Iván, „A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében", in Kovács Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, 95–200 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 100–135.

san, „találomra" felütött lapok valamelyikére rótta, így a keltezés és a bejegyzések sorrendje több esetben csak valószínű.[4]

E nyelvében, tematikáját, szövegformáit tekintve egyaránt széttartó, így első látásra talán zavarba ejtő feljegyzéscsoport vizsgálatakor elengedhetetlen röviden reflektálni a műfaj és az íráshasználat dilemmájára.[5] Amennyiben az értelmezés a konstans irodalmiság-tudat felőli kategorizálás helyett az írásszokásra figyel,[6] a reprezentációs (rituális, esztétikai, „szépirodalmi") funkció mellett elismerve a praktikus szerepet – sőt ez esetben annak kizárólagosságát –,[7] úgy Vizaknai szövegei maradéktalanul megragadhatók, adekvátan értelmezhetők a *pro memoria* jegyzetkészítés sajátos íráshabitusának exponenseiként. Jelen tanulmány az e szemlélet, logika jegyében egységes egészként felfogott, a házasság által két részre tagolt szöveganyag első részéből, az akadémiajárás során tett feljegyzésekből körvonalazódó identitástípusokat tárgyalja. Azt tehát, hogy az omniárium a szerző milyen irányú elköteleződéseit mutatja meg, és a versengő „ajánlatok"[8] melyike lesz domináns a peregrináció jelentette határhelyzetben. E kérdés taglalása kiegészül a lojalitásnyilatkozatokat hordozó médiumok – reáliák, gesztusok, nyelvi markerek – számbavételével.

Mivel személyes használatra szánt, ekként „beírt" tárgyról van szó, melynek megformálását nem befolyásolja a nyilvánosság vagy a befektetett anyagiak „meg-

4 A megírás plauzibilis időrendjében adja a szöveganyag jelentős részét például a legrecensebb kiadás: Vizaknai Bereczk (Briccius) György, „Naplófeljegyzései", in *Kolozsvári emlékírók 1603–1720*, bev. Bálint József, vál., jegyz. Pataki József, ford. Tóth István, Köllő Károly és Puskás Lajos, 223–256 (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1990). A szövegközi zárójelben hivatkozott oldalszámok e kiadásra vonatkoznak.

5 Tóth Zsombor, „Műfaj vs. íráshasználat: Történeti-antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz", in Tóth Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Ariadné könyvek, 333–405 (Kolozsvár: KompPress–Korunk Baráti Társaság, 2006), 340.

6 Erről bővebben lásd Philippe Lejeune, *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, ford. Z. Varga Zoltán, Szöveg és emlékezet (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2003), 76 skk.

7 A kétféle funkcióról lásd bővebben Hofer Tamás „A »tárgyak elméleté«-hez: Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése", in *Népi kultúra – népi társadalom: Folclorica et ethnographica*, szerk. Kósa László, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve 13, 39–64 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983) című, az irodalomtudomány kontextusában is érvényesíthető tanulmányának 48. és 53. oldalait.

8 Az „identitásajánlat" terminust lásd Lovro Kunčević, „Civic and Ethnic Discourses of Identity in a City-State Context: The Case of Renaissance Ragusa", in *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, eds. Balázs Trencsényi and Márton Zászkaliczky, Studies in the History of Political Thought 3, 149–175 (Leiden–Boston: Brill, 2010).

térülését" vigyázó patrónusi szem,[9] az önreprezentációt, preferenciákat a belső indíttatás szabadon alakíthatja. Számos gesztus – így Isten invokálása fontos életesemények (átlépés az új évbe, az egyetemi fokozat elnyerése) idején – ugyanakkor tanult, konvencionális magatartásforma is. Hasonlóan, a lexéma sűrűsödési pontjai a korban erőteljesen ható normák nyomát viselik.[10] Vizaknainál e felütés például: „Ez medicinának darabos útjának pályáját elfutván és végén letött koronát elnyerni akarván..." (111/v) egyértelműen a 2Tim 4,7–8 igehelyre utal.

„31 Augusti. Isten segedelméből akarok ki mozdulni Besztercéről, idegen országokba bujdosni" – olvasható a naplókönyv 1693-ra vonatkozó egyik első jegyzete (94/r). A nyomorúság, kitettség, száműzetés képzetköre gazdagon kidolgozott az omniárium egyetemjárást kísérő soraiban. Vizaknai ugyanis, bejegyzéseinek tanúsága szerint, a fent említett normatív erejű viselkedés- és láttatásmódok egyikét magára alkalmazva, peregrinusként érzékeli és írja le, alkotja meg magát és társait. Jelentéses például ige(kötő)használata: a „kimozdulás" nem puszta földrajzi helyváltoztatást, hanem egyben egy másik tartamba való belépést implikál. Úgy tűnik, a „bujdosás földe" egyfajta utópia vagy a valós térrel párhuzamos, azzal különleges átfedésben lévő helyszín (bármely, térképen ábrázolható földrajzi régió válhat ugyanis azzá), melynek státusát, a feltétlen, állandó *kint*et, a rajta járó személy peregrinus mivolta határozza meg.[11]

Ezt az állapotot a gyönyör és nehézség sajátos feszültségében ábrázolták a *prudentia peregrinandi* már említett teoretikusai és maguk az akadémizánsok. Elmét pallérozó, horizontot nyitó dolog ugyanis művelődés céljából világot látni. Az utazó ugyanakkor, kellő felkészültség és előrelátás mellett is, számos veszéllyel

9 A jegyzetfüzetben többször esik említés Bánffy „Gubernatornak ő nāgának", a peregrinus támogatójának menesztett levelekről, vö. 91/r, 109/r.

10 A Biblia (egyes könyveinek, így a zsoltároknak) a kora újkori magyarországi szövegek köznyelveként való működtetéséről, bibliai mitizációról l. Hargittay Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 21 skk. A Biblia mesternarratívaként történő használatáról (mind az egyéni, mind a közösségi élet reprezentációjában) értekezik Balázs Trencsényi, „Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Discourse", in Trencsényi and Zászkaliczky, *Whose Love of Which Country?...*, 499–544, 541.

11 Vö. egy sorstárs édesapjának menesztett levelével, hangnemének rezignáltságával: „minek utána Tekegyelmed házátul kiadott, mind tristibus temporis laktam künn." Kornis György, „Levele apjának, Kornis Farkasnak", in *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, vál., előszó, jegyz. Binder Pál, 60–63 (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1976), 60.

szembesül,[12] nélkülözés vagy betegség juthat osztályrészéül – de a legjobb esetben is számíthat némi kellemetlenségre. Érthető, hogy a *peregrináció* terminus gyöke hosszú jelentésárnyalódás nyomán (a 17. század elejére már dokumentálhatóan) nyerte el a Vizaknai szempontjából releváns 'akadémiajárás' értelmet,[13] és azzal párhuzamosan jelentette továbbra is a 'bujdosást, zarándoklást, száműzetést'. A *búdosóban lenni* német megfelelője Vizaknai nagyenyedi tanára, állandó levelezőpartnere, Pápai Páriz Ferenc szótárában például 'im Elend seyn';[14] a nyomor, ínség képzetkörének áthallása világos.

Vizaknainál a pregrinálás konvencionális reprezentációjához való kötődés a lexikon szintjén ragadható meg. Az 1693-at záró köszönőformula például az „esztendőben reánk támadt bajok *áradat*án" való győzedelmeskedésért ad hálát (226), a forrás szavaival: „omnes assurgentium malorum *fluctus*, superandi et effugiendi" (83/r).[15] Világos ennek a kifejezésnek némileg hiperbolikus íze, ám jelentéses a metaforaválasztás. A peregrinus ugyanis, sok más magyarországi utazóhoz hasonlóan, rossz emlékű hajós tapasztalatokat is szerzett.[16] A szélcsend miatti kéthetes meddő veszteglés azonban irodalmi szempontból gyümölcsözőnek bizonyult.[17] Az ez idő alatt keletkezett, zömében a deákos klasszicizmus jegyeit magukon viselő sorokból a lírai én önmegjelöléseit érdemes kiszemelgetni: múzsájával *profugus*ként, tehát 'menekültként' azonosítja (85/v), illetve a végzet által irigyelt (és immár megzavart) nyugalmú tanulóként mutatja be magát,[18] akit számos akadály (*tricae*, 85/v) hátráltat; máshol viszont vezeklő Jónásként jelenik meg. A kifogyó élelemkészlet, váltakozó szélcsend és viharok miatti gyötrő-

12 Vö. Petneki Áron, „Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról", in *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. Jankovics József, 10–31 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete–Balassi Kiadó, 1994).

13 Holl Béla, „»Budosso zarandok«", in *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. Békési Imre, Jankovics József és Kósa László, 3 köt., 2:533–539 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993).

14 Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum* (Cibinii: Samuelis Sárdi, MDCCLXVII [1767]), 34.

15 Kiemelések tőlem – D. Zs.

16 „Halottaknak vagy élőknek tartsuk-e azokat, akik hajóznak?" Vö. David Frölich, „Utazók könyvtára", in *Magyar utazási irodalom,* vál. Kovács Sándor Iván, szöveggond., jegyz. Monok István, 60–115 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 73.

17 Ekkor született ugyanis a szerző néhány magyar nyelvű verssora is: „Aki a föld színén kenyeret kereshet, / Bolond, ha föld alá ás azért mély vermet. / Így ki a szárazon céljára elmehet, / Kétséges tengerre nem tudom, mért siet." (85/r)

18 „Asperaque invidient studiorum fata quietem" (84/v).

dés ábrázolása erő- és érzelemteljes: „Könnyel töltöm a napom, csont és bőr vagyok immár" (229).

Továbbá, amiért első állomáshelyéről, az Odera melletti Frankfurtból felkerekedik (Leidenbe, majd Franekerbe, ahol végül az orvosdoktori címet megszerzi), az nem utolsósorban bosszúságainak (*molestia*, 85/r) nagy változatossága. Ilyen nehézség lehet a könnyen elkallódó levelek sorsa fölötti hosszas aggodalom, mely „az egyébként is szerfölött elgyötört peregrinust" (227) szorongatja.[19] Egy másik bejegyzés szerint „jeles Huszti uram vigasztalással teli levelét" (226) veszi. A részvétteljes hangnem indokáról azonban nem szól tudósítás; úgy tűnik, általános beállítódása a peregrinus identitásnak ez a „plenas consolationes" (83/r) gyakorlat, nem feltételezvén, hogy az együttérzés bármikor is felesleges volna. Az *exilium* 'száműzetés, rabság' sztenderd magatartásának nyelvi kifejeződéseivel találkozni itt tehát: „Infelix quo me' *exilio* fortuna reservas!" (94/r) – kiált fel rögtön az Erdélyből való elinduláskor. A jelenség frappáns, tömény összefoglalása végül egy sorstársról szóló, három kötött fordulatból összeszőtt megjegyzés: „Bajcsi Sámuel uram sok keserves bujdosási után, Isten segedelméből indult ez sovány földről Édes Hazánkban" (110/v). A három minőségjelzős kapcsolat a kor jól ismert, használt és koptatott toposza.

A szavak, szintagmák megválasztásán túl reáliák, köztük a viselet is fontos identitáshordozó. A vizsgált időszak magyarországi, erdélyi ruhaneműjének, legyen ez bármilyen triviális, fő jellemzője szimbolikus szerepe, nemhiába vonatkoztak rá szigorú szabályok, s beszélhetett annak egységesülése a társadalmi rendek fellazulásáról.[20] Noha a peregrináló Vizaknai tisztában van vele, „[m]i jót tanulhatna a hazára nézve oly országokban, melyekben még a köntös sem egy a magyarral,"[21] hazai öltözetének idegenre cserélését mint jelentőségteljes gesztust – mint szó szerint magából kivetkőzést – némi sajnálattal jegyzi fel: „Nova orbis fecies cogit ['kényszerít'] novos vestium gestire" (224). A „peregrini habitus", számára konkrétan „vestes Germanicæ" (94/v) árát azonban az ismerős pénznemben, magyar forintban adja meg, illetve „a Franequerában maradott egyetmásimnak rendében" sorolja „magyar dolmányát" és „két pár magyar ingét" is – talán mert

19 „Post longam sollicitudinem plus nimius excrutito peregrino" (84/v).

20 Lásd Jankovics József, „Régi magyar irodalmunk »viseletképe«", in *Régi erdélyi viseletek: Viseletkódex a XVII. századból*, előszó Jankovics József, tan. Galavics Géza és R. Várkonyi Ágnes, 5–21 (Budapest: Európa, 1990), 6–7.

21 Részlet Nádasdy Ferenc édesanyjának fiához írott leveléből, idézi Jankovics József, „A magyar peregrinusok Európa-képe", in Békési, Jankovics és Kósa, *Régi és új peregrináció...*, 556–564, 557.

otthon pótolhatta őket, illetve egyébként is megterhelték a „ládába elrakott könyvek" és a barátai számára hazavivendő tomusok.[22]

Pontosan a szolidaritás- és közösségvállalás hatóköre mutathat még rá a vizsgált identitás további mozzanataira. 1694. szeptember 23-án például Vizaknai azt jegyzi fel, „két becsülletes Atyánkfia jöve a felföldről: Jenei és Pathi uram" (90/r). A kifejezés a Felvidéket is a „mieink" lakta térnek tételezi. Ez a középkori Magyarország három részre szakadása előtti állapotnak mentális konstrukcióként való tovább élését jelzi.[23] Egy másik alkalommal egy erdélyi származású,[24] frissen megismert útitársának száz dukátot bocsát rendelkezésére. Úgy tűnik, az „otthoni" határokat és politikai érdekszövetkezeteket átlépő és elsimító, a közös identitásjegyeket ellenben felerősítő, hangsúlyozó hatása van a peregrinációnak. Bár Bethlen Miklós az erdélyi politikai hadszíntéren igen kritikus pozíciót foglal el az „okosan hallgató" Bánffy György kormányzóval szemben,[25] ez nem gátolja abban, hogy fiának, Mihálynak, a gubernátor alumnusa által küldjön pénzt. Noha különböző társadalmi rendbe tartoznak, Teleki „úrfi" nemes lévén, Vizaknai pedig (a napló második részéből kiolvashatóan Kolozsvár városához elkötelezetten ragaszkodó) markáns polgári identitású,[26] az ifjak „egész éjszaka" és további három napon át együtt mulatnak-maradnak – teszik ezt egyként erdélyiként, peregrinusként, fiatalemberként.[27]

22 „Libri in arcanum reposit", 173/v–176/v. Indulásakor gondosan rögzíti, ki mivel bízza meg, ekként: „Dominus Johannes Csernátfalusi küld két aranyat, négy tallért... Gulichiusnak három munkájára." (93/r)

23 Lásd erről részletesen Péter Katalin, „A haza és a nemzet az ország három részre szakadt állapota idején", in Péter Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, 211–232 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1995).

24 Latinul „quem Dacica tellus protulit" (86/v): az antik mitológiai apparátust mozgósító líra latin földrajzi megnevezést implikál.

25 Vö. Bethlen Miklós, „Élete leírása magától", in Kemény János és Bethlen Miklós, *Művei*, kiad. V. Windisch Éva, 403–981 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 953.

26 A korban a nemesek által művelt irodalmi fősodor gyakran láttatja a városokat etnikai és akár vallási *másik*ként (Trencsényi and Zászkaliczky, *Whose Love of Which Country?...*, 49). Ez a hostilitás vagy integrálhatatlanság nyilván a gyakorlatban gyökerezik, de megjelenik a polgári feljegyzésekben is. Különös erény például „az jámbor, istenfélő keresztyén, eklézsiát építő és azonkívül is igazságszerető Ötves Andrásé", „az ki nem engedett az nemességnek minden kicsiny dologban." Segesvári Bálint értékelését lásd Segesvári Bálint, „Tanúvallomások a Törvénykezési jegyzőkönyvekből", in Bálint és Pataki, *Kolozsvári emlékírók...*, 93–124, 155.

27 Vizaknainál (88/r): „[1694] 3 Maii [tévesen a Juni helyett, l. a kiigazítását: Bálint és Pataki, *Kolozsvári emlékírók...*, 326]. Az úrfi B[ethlen] M[ihály] Borosnyai urammal ide érkezének. / Bethlen Mihály feljegyzése értelmében: „Anno 1694. Die 1. Junij. Roterdam és Delften általjővén érkezünk Lejdában, ahol Szaniszló és Vizaknai uramékkal majd egész éjszaka mulatunk, ott 2. 3. 4. nálok mu-

Végül szót érdemel a lojalitástípusoknak egy másik, a korai újkorban fontos válfaja: a felekezeti hovatartozás. Úgy tűnik, ezen a tényezőn nemcsak „hazaioknak oltalmáért" tudnak „még" a pápisták is felülemelkedni – róluk Szepsi Csombor jegyzi fel, hogy „felette szép eggyeséghet tartonak az töb valláson levökkel."[28] Ugyanilyen hatása van a tudománynak mint kívánatos, nagyobb jónak Vizaknai számára. „Itt a katolikusoknál" húzza meg magát tanulmányai idejére egy tőle származó latin vers lírai énje, az „Alchymus", aki, meglehetős toleranciáról téve tanúbizonyságot (ezúttal persze ő maga az idegen, befogadásra váró...), a vendégszeretet antik erényét emeli ki a vallási szempontú megkülönböztetéssel szemben.[29] Nem elhanyagolható tény ugyanakkor, hogy az orvostanhallgatók előmenetelét konfesszionális elköteleződésük jóval kevésbé befolyásolta, mint más karok hallgatóiét; esetükben csupán a felekezeti alapon szerveződő támogatási rendszerből való részesedés volt kérdéses.[30]

Áttekintve azokat a bejegyzéseket, melyek Vizaknainak az akadémiajárása alatti habitusát rögzítik – levélírás- és fogadás (volt) tanárainak/tól, könyvek beszerzése maga és mások számára, „sok jeles discursus" (90/v) folytatása „Professor Uramekkal", vendégeskedés és vendégfogadás, elsősorban hasonlóan *akadémizánsi* körből, közbenjárás, ajánlás és üdvözletküldés: eredményként egy sajátos típusú *respublica litteraria* halvány körvonalai rajzolódnak ki. Ez talán csak a perifériás keringése annak az érrendszernek, mely a 15. század elejétől a 18. század közepéig mint rendek fölötti tudós rend, eruditus közösség működött és pulzált Európában. Az „európai humanista közvélemény", mely nem korlátozódott a szellem – szűken vett – irodalmár művelőire, a földrajzi távolság miatt a peregrináció és levelezés kultuszát ápolta.[31]

Szükséges az árnyalatok regisztrálása, az eltérő tudatossági fok elismerése: „műveltségtípusbeli és tudati szintkülönbségről" beszél például Kovács Sándor

latunk". Bethlen Mihály, *Útinaplója (1691–1695)*, kiad., utószó Jankovics József, Bibliotheca Historica (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 106.

28 Szepsi Csombor Márton, *Összes művei*, kiad. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter, bev. Kovács Sándor Iván, Régi magyar prózai emlékek 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 269.

29 „Dum modo sit campus studiorum optabilis hospes / Tros Rutulusve fiat nullo discrimine habeto" (111/r).

30 Vö. Robert Offner, „Medizinischer Wissenstransfer nach Siebenbürgen in der Neuzeit durch Auslandsstudium der Siebenbürger und Zuwanderung ausländischer Ärzte", *Orvostörténeti Közlemények* 225 (2013): 19–41, 30.

31 Szabó András, „Levelek és levelezés a kései humanizmusban", in Szabó András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 2, 101–110 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 101.

Iván német vagy francia és kelet-európai utazók között.[32] Vizaknainál és társai zöménél nincsen szó kozmopolita igényekről. Annál inkább pragmatikus szempontokról; például arról, hogy Geleji Katona István erdélyi református püspökként eltiltotta funkciójuk gyakorlásától mindazokat az egyházi férfiakat, akik nem tettek eleget bibliotékalétesítési kötelezettségüknek.[33] Természetes, hogy ilyen premisszák mellett jól működött a könyvek áramlása, ez irányú levelezés és szívességgyakorlás Erdély és a külföldön tanuló diákok között. Csak találgatni lehet, kivel maradt kapcsolatban Vizaknai hazaérkezése után – kétségtelen azonban, hogy a *studia humanitatis* közös alapjára épített szolidaritásvállalás és a „tudományos köztársaság"[34] polgárainak autonómiaigénye nem lehetett idegen a peregrináló fiatalember számára. E közösségből való részesedés módja volt a *lingua franca*ként működő latin nyelv könnyed alkalmazása is.[35]

Mint nyilvános vitairata pozicionálja a szerzőt: „Georgius Briccius de Viz-Akna, Transylvano-Ungarus, Auctor & Respondens",[36] akként rajzolják tehát 17–18. századfordulós omniáriumának sorai is: a szellemiekben való előmenetel kedvéért a gyönyörködtető, ám egyben nyűgös peregrinuslétet vállalva és felekezeti különbségeken felülemelkedve, a többi magyarországi tanuló irányába tett nagylelkű gesztusaival – nem utolsósorban pedig „magyar dolmányban, ingben" mutatkozik.

32 Kovács, *A régi magyar utazási irodalom…*, 113.

33 Vö. Herepei János, „A XVII–XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez", *Magyar Könyvszemle* 85 (1969): 284–293, 284.

34 Almási Gábor, „A *respublica litteraria* és a császári udvar a 16. század második felében", *Aetas* 20 (2005): 5–37, 9–11.

35 Hogy a tudományosság és az orvoslás mennyire szorosan összefonódott a latinnal, azt a következő idézet váratlan nyelvváltása mutatja: „Ugyan azon nap kezdi el az Anatomicum Collegiumot T. Bidlo Uram, és nagy foganatoson de cuticula pel[l]is et cute tractavit…" (87/r) A naplókönyv 172/v oldalán található *Egynéhány emlékeztető versek az életerőről* című tanköltemény viszont már magyarul írta Vizaknai.

36 Pataki Jenő, *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, kiad. Gazda István, bev. Izsák Sámuel, Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára 37 (Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004), 156.

Hubert Ildikó

Baróti Szabó Dávid alkalmi költészetének csokra[1]

Már Tzeres nékem le-taroltt határin
Hatvan izronban rakogat kalongyát;[2]

Baróti Szabó Dávid (1739–1819) alkalmi verseinek megközelítőleg félszáz esetben címzettje a Pyber Ferenc és Újlaky Erzsébet házaspár, valamint egyik gyermekük, Pyber Benedek. Pyber Benedeket a költő komáromi tanársága idején tanította, s jóllehet Benedeknek négy lány, s rajta kívül egy fiú testvére is volt, a költő csak Pyber Ferencnek és feleségének, valamint tanítványának és annak későbbi családjának ajánlott verseket.

Eklogái közül egynéhánynak a címéből nem, csak tartalmából, utalásaiból következtethetünk a Pyber-kúria lakóinak kilétére (pl. *Jövendölés*).[3] A Pyber-

1 Baróti Szabó Dávid nyomtatott verseskötéteinek idézési módja (évszám, majd könyv/szakasz/kötet, lapszám).

Baróti 1777: Baróthi Szabó Dávid, *Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei* (Kassa: Landerer, 1777).

Baróti 1786: Baróthi Szabó Dávid, *Vers-koszorú, mellyet az új mértékre vett, 's üdővel megegyengetett, és későbben készültt verseiből kötött*, 3 szakasz (Kassa: Landerer, 1786).

Baróti 1789: Baróti Szabó Dávid, *Költeményes munkáji*, 2 köt. (Kassa: Ellinger, 1789).

Baróti 1802: Baróti Szabó Dávid, *Meg-jobbított, 's bővíttett költeményes munkáji*, 3 köt. (Komárom: Weinmüller, 1802).

Baróti Szabó Dávid kéziratból kiadott verseinek idézési módja:

Horváth 1888: Horváth Balázs, „Baróti Szabó Dávid s néhány kiadatlan költeménye", in *A jászóvári prémontréi kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1887–88. tanévről*, szerk. Nátafalussy Kornél, 1–136 (Kassa: Ries Lajos, 1888).

Baróti 2019: Baróti Szabó Dávid, *Futó versek, 1810,* kiad. és utószó Hubert Ildikó (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2019).

2 A mottó: *Tekéntetes Pyber Ferentz Úr Neve' Napjára*. Baróti 1786, Harmadik szakasz, 92–95, 13–14. sor.

3 *Jövendölés*. Horváth 1888, 105–106; Baróti 2019, 28–29.

család életéről felvillantott vers-témák – függetlenül azok poétikai színvonalától – abban a szűkebb környezetben (Virt), Komárom vármegyében, ahol éltek, érdeklődésre számíthattak, mivel a család tagjai, régi nemesi családként, közhivatalokat töltöttek be. Ám a Baróti Szabó és Pyber Benedek köré felrajzolható kapcsolati háló (a sokszor érdektelen verstémákba bedolgozott adatokból) nemcsak a költő léte miatt érdemel odafigyelést, hanem Pyber Benedekért is. Kazinczy Ferenc naplójából, a feltárt levéltári forrásokból (például Péteri Takáts József esetében) olyan adatokra figyelhetünk fel,[4] amelyek Pyber Benedek irodalompártoló hozzáállására is fényt vetnek. Mindez a tevékenysége nemcsak Baróti Szabó támogatásában merült ki. Irodalomszeretete ösztönző példa lehetett környezetében is. (Kazinczy Ferenc, Virág Benedek, Kultsár István és más tudós papok látogatták meg a virti kúriát.) Az ilyen kis körök mozgása tette lehetővé egy-egy vidék bekapcsolódását az országos (irodalmi) vérkeringésbe, ezért hasznos a megismerésük.

Baróti Szabó Pyberekhez írt költeményeinek nagyobb része hagyományos értelemben vett névnapi, születésnapi jókívánság, megtöltve általa kitalált, vagy közhasználatban lévő panelekkel. Például:

> [...] Égen
> Tsillag mennyi vagyon, tengerben tsepp vizek, erdőn
> Mennyi levél, réten füvek; annyi szerentse
> szeressen.[5]

Ezekből a főként népies fordulatokból, szóképekből egész csokorra valót lehetne verseiből összegyűjteni, jókívánság beszédfordulatok adalékaként.

Van azonban alkalmi verseinek olyan csoportja is, különösen élete utolsó harmadából, amely az emberi élet gondolati-érzelmi érintettségén keresztül mondja el gondolatait a felvilágosodásról, nevelésről, értékről és értékvesztésről, öregségről, morálról – azaz az utókori érdektelenségből ezek a költemények, vagy csak versrészletek kiemelhetők és számontartásra érdemesek. (Például: *A' meg-romlott erkőltsről (Néhai üdőbenn), 1794*; *A' Jésuitákról, 1794; Gyerkényi Pyber Ignátz*

4 HUBERT Ildikó, „Baróti Szabó Dávid és a Magyar Minerva körének szellemi kapcsolódása", *Életünk* 60, 2022/7, 66–72.

5 *Tekéntetes Pyber Ferentz Nemes Komárom Vármegye Fő Pertzeptorának Neve Napjára, Fijának neve alatt*. BARÓTI 1777, Első könyv, 3–6, 48–50. sor.

Úrfiatskahoz, 1808 stb).[6] Kortársai közül különösen Kazinczy Ferenc haragudott Baróti Szabó Pyber-verseire, amellyel megterhelte vers-kiadásait. Oláh Béla Kazinczy véleményét ellensúlyozandó, védelmébe vette ezeket: „Azonban ne legyünk igazságtalanok, van ezek közt sok szép, s élvezhető, gyakran megcsendül bennök az érzés hangja. De menthetővé teszi e költeményeket az a barátságos viszony, amelyben e személyekhez állt, s csak Baróti hálás érzületének s jó szívének tanui. Hogy nagyon sok verse szól Pyberékről, természetes, ő ezeket szerette legjobban."[7]

Valóban, Baróti Szabó hálás volt nyugodt életkörülményeiért, Pyber Ferenc barátságáért, ugyanakkor a költői öntudat is megszólalt egyik verse végén, aminek szinte sose adott hangot:

> Mind addig Pybernek az ő dítsírete fenn-leszsz,
> És szájból nem esik-ki; 's jövend még ollyan üdő fel,
> A' mikor így szóllnak: Magyaroknak szerze Poétát
> Pyber, néki viszont hírt szerze Poéta Magyarnál.[8]

Költőnk úgynevezett „Pyber-versei", a családdal való kapcsolatának elmélyülésével egyszerűbbé, személyesebbé váltak, s mihelyt valódi érzelmeket szólaltatott meg, ritkultak mitológiai utalásai, köszöntés-frázisai, sőt olykor az eklogák pásztorai a Pyberek családi életéről úgy számoltak be egymásnak, mint tehette ezt a valamikori udvari cselédség, ha egymás közt volt.[9]

A következőkben álljon egy-két példa Baróti Szabó Dávid családtagokat éltető, alkalmi költeményeiből:

A költő már az első, 1777-es kötetében is kitűnő poétikai eszköztárral, költői módon tudta láttatni a táji világot. Későbbi éveiben, az emberi lét- és az évszakok elmúlásának, napszakok változásának pillanatai egyre gyakoribb építőelemei lettek alkalmi verseinek. Például a *Tekéntetes Pyber Ferentz Neve' Napjára*[10] címűben Pyber Ferenc betegséggel, öregséggel küszködését, majd felépülését a versindító, tavaszt idéző pillanatkép előlegezi meg,

6 Horváth 1888, 111–113, 115, 122–123; Baróti 2019, 54, 67, 59.

7 Oláh Béla, *Baróti Szabó Dávid: Tudori értekezés*, különnyomat a „Figyelőből" (Budapest: Aigner, 1883), 29.

8 *Azonnak Neve' Napjára*. Baróti 1786, Harmadik szakasz, 25–26, 30–34. sor.

9 Például: *Enyelgés, 1804*; *Jövendölés, 1807*. Horváth 1888, 100, 106–107. (Az *Enyelgés* utáni évszám Horváth közlésében: 1803.); Baróti 2019, 16, 28–29.

10 Baróti 1786, Harmadik szakasz, 50–52, 1–2. sor.

Gyenge tavasz telet űz, szalad éjtszaka hajnal' hasadtán;
Felleg után ki-derűl Nap mosolyogva megint:

mintegy reményt sugallva a megköszöntött „vidám hajnalához", gyógyulásához: Pyber Ferenc,

Nemes Ősinek éke
.....
Már húllaszt artzája viaszt; ajakára fel-űlnek
Nyers ró'sák; napról napra pofája telik[11]

Ez a nyersül fogalmazott szeretet, ahogy Baróti Szabó a számára legfontosabb ember gyógyulását szemlélte, nem állt messze a szembaja, vagy a nátha leírásától, de itt már költészetté tudta emelni a hétköznapiságot.

A vers egésze jól érzékelteti azt a távolságot, amely a köszöntés öröme és a köszöntött lelkiállapota között volt. Szabó, az öregség árnyékában élő ember panaszát adta az egyes szám első személyben megszólaló Pyber Ferenc beszédébe:

Már Tzeres nékem le-taroltt határin
Hatvan izronban rakogat kalongyát;
Annyiszor Bakkus tsomoszol gerezdet,
    'S tőltöget hordót:
'S még tovább éltem' fonalát ki-nyújtsam?
Botra dőltt, vaklyos, süketűltt, fogatlan,
Ősz hajából is ki-kopott öregség'
    Terhire várjak?
A' betegség is seregét ki-vonta
Ellenem, 's öldös gyakor ütközettel:
Nints nap és nints éj, fene kínozásit
    Melly ki-rekeszsze.
Színek a' millyen, leveleknek őszkor,
Mellyekenn első derek ált-ütöttek;
Ollyatin minden le-tsepűltt tagomnak
    Színe, 's keservesb.[12]

11 Uo., 7, 10–11. sor.
12 *Tekéntetes Pyber Ferentz Úr Neve' Napjára*. BARÓTI 1786, Harmadik szakasz, 92–95, 13–28. sor.

A versbe komor történelemi aktualitás is beszüremkedik. Itt már szó sincs felszínes játékosságról. A költeményt a Hóra-féle (románul Horea, vagyis Vasile Ursu Nicola) parasztlázadás időbeli közelsége teszi nyugtalanná. Az 1784-ben kezdődött, a magyar nemesség ellen irányuló román kegyetlenségek nagy pusztítást vittek véghez – a fosztogatások során 4000 erdélyi lakost öltek meg, 133 települést gyújtottak fel. A sejtető utalásokat csak Baróti Szabó lábjegyzetbeli magyarázataival tudjuk értelmezni, a versben ugyanis a történelmi események csak áttételesen jelennek meg.

Költőnk atyjának nevezi/tartja Pyber Ferencet, akivel valószínűleg komáromi tanársága (1773–1776) idején kerülhetett szorosabb barátságba. Ekkor Szabó a 45. évében járhatott, Pyber pedig – vers-adatokból következtetve – 60 felé közelíthetett. Mindez a kormeghatározás magyarázatul szolgálhat az alábbi ekloga *(Pyber Ferenc nevenapjára)* pásztorainak beszélgetéséhez, illetve Szabó Dávid zárójelbe tett magyarázatához, („Néma titok vólt ez még ennek előtte"), azaz az, hogy ő miért nem tudhatott a megköszöntött fiatal kori nagy erejéről, akiről eklogájában *Orbán* pásztorral két történetet meséltet el. Szabó amúgy a külső jellemzés eszközeivel nem nagyon élt, inkább csak akkor, ha valamilyen negatív tulajdonságot akart megerősíteni a látható segítségével. A hangsúlyt legtöbbször a személy belső világa felé tolta el. A jellemábrázolásnak ezt a mozzanatát nem véletlenül emeltem ki a versből. A Pyber Ferencről szóló versrészlet felidézheti az olvasóban a *Toldi* kilencedik énekének jelenetét.[13] Arany János így hangsúlyozta Baróti Szabó utókorra tett hatását tanulmányában: „Szabó Dávid és a vele egy úton indulók nélkül épen úgy nincsen Berzsenyi, Virág, mint ezek nélkül Vörösmarty." Majd lábjegyzetben hozzátette: „S úgy emlékszem Vörösmarty életrajzában is olvasható, hogy igen fiatal korában épen Baróti Szabó tette rá az első benyomásokat."[14] Bizonyára Baróti Szabó egy-egy erős hatású képétől ő maga sem tudott szabadulni.

13 *Ugyan Arra. Ekloga* [Pyber Ferenc nevenapjára. Hupka, Orbán, Jó'sef, Karika]. Baróti 1786, Harmadik szakasz, 20–24, 37–45 és 49–52. sor. – Arany János, „Toldi", in *Arany János Összes Művei II., Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje,* sajtó alá rendezte Voinovich Géza (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 135. Kilencedik ének, 10. versszak, 1–5. sor.

14 Arany János, *Prozai dolgozatai* (Budapest: MTA, 1879), 317.

Ferentzünk
(Néma titok vólt ez még ennek előtte) midőn frisb
Élte' virágában ragyogott, birt olly nagy erővel,
Hogy némelly bőszűltt tehenet (melly görbe szemének
Rettentő nyílával el-hányt, 's tőzegbe lapított
Más dali Férfiakat) nem tudván félni, vas-, érttzel
Béllett karjaival szarvánn úgy tarta-meg, hogy még
Egy tapodást sem tudna tovább mozdúlni, 's meg-állna,
Mint bárány izmos keze közt.

[Toldi Miklós]

lábával elébe toppantott,
Rémitő szavával erősen kurjantott:
E fogással visszahökkenté a marhát,
S azon pillanatban megragadta szarvát,
Vágószékre voná két szarvánál fogva

A pásztorok beszélgetésében *Karika*, Pyber Ferenc hazaszeretetét fűzi dicséretként ereje megmutatkozásához:

Jaj vólna Töröknek
Hogyha sok esztendők nem nyomták vólna-meg, hogyha
Sárga betegségek nem síttak vólna-meg: horgas,
És haragos kardján bezzeg majd folyna pogány vér.

Pyber Ferenc halála után (1789) költőnk figyelme, aggódása áttevődött tanítványára, akiért eklogáiban együtt morfondírozott a pásztorokkal arról, hogy a negyven év feletti, Senecát olvasó és fordító Benedek miért nem akar házasodni. Majd, mikor titokban mégis megnősült (43 évesen), költőnk lakonikusan megjegyezte:

Vaj-mi szerelmes lett Benedek! nem véltem, hogy illy képp'
Éghessen, ki Fejér-néphez tsupa jég vala.[15]

A házasodás utáni öt év a Pyber-házban a gyermek utáni sóvárgás évei, valamint az ezt megjelenítő versek következtek Baróti Szabó és pásztorai diskurálásaiban, például ezekben a művekben: *Búslakodó Dámon. 1804. – Jövendölés. 1806. – Ugyan az. 1807. – Tek. Gyerkényi Pyber Benedekné, született Horváthi Borbála Aszszonyhoz, 1807.*[16] *– Ugyan ahoz, hogy nints itt igaz öröm, 1809 [Pyber Bene-*

15 *Egygy öszve-kelésről 1807.* BARÓTI 2019, 12–16, 104–105. sor; HORVÁTH 1888, 97–99, eltérő címmel és évszámmal: *Tek. Gyerkényi Pyber Benedek neve napjára. 1803, Ekloga*.

16 BARÓTI 2019, 26–33; HORVÁTH 1888, 103, 105–106, 106–107, 109.

dekméhez].[17] Egyre gyakoribb az apró életképekkel megtűzdelt köszöntés, töprengés, gyakran említi Vergilius-fordítását, ír halálra készüléséről is:

> Míg él, az ember? tsak szarándokodik. –
> Maradgy magadnak földi; boldogabb Hazát
> Keresek: el-úntam sok viszontagságidat:
> Oda sietek, az hol örök Tavasz van szünetlen,
> 'S el-nem fogyó vígsággal ékes a' mező.
> Te még bajoskodgy 's víg üdőket-is reménlly.[18]

Az öreg, beteges költő a mulandó világot láthatja a virti háziaknál: „neved' napjára vólt / Szándékom írni valamit, és hová tsapok;" – mentegetőzik.[19]

A „zér-zúr üdők" verseit bizonyára nem véletlenül ajánlotta szerzőnk Pyber Benedeknek,[20] és annak apró fiának, Ignácnak is, hogy ha majd érteni fogja ez intelmeket, vegyen példát hazaszerető nagyapjáról.[21]

Pyber Benedek azonban nemcsak tisztelte a költőt, hanem értő hallgatója is volt, aki igyekezett a költőt fordítási válogatásában befolyásolni. Erről Virág Benedek tudósít Kazinczy Ferenchez írott levelében:

> Baróti nem hinnéd, melly igen lófejű legyen, az az makats, megátalkodott. Tapasztaltam ezt két esztendő előtt Virten. Félni láttatik nehogy valaki haerentem capiti coronam detrahat; azt sem szeretem benne, hogy igen superstitiós Lojola. A' Magyarság' Virágjairól új esztendő előtt beszéllett velem Gyerkényi; a' többi között azt mondá, hogy megintette Szabót, ne írná ki Kempis Tamássát Pázmánnak, és nem tudom, mitsoda régi cuprosus auctorokat. – Bíztattuk mind tovább, hogy fogna Eneis fordíttásához.[22]

17 Baróti 2019, 48–49; Horváth 1888, 125.

18 *Teként. Gyerkényi Pyber Benedek Úrhoz. 1806*. Baróti 2019, 51, 12–17. sor; Horváth 1888, 121.

19 *Ugyan-Ahoz. [Pyber Benedekhez], 1810*. Baróti 2019, 52–53, 26–27. sor; Horváth 1888, 126.

20 *Tek. Gyerkényi Pyber Benedek Úrhoz 1795*. Baróti 2019, 80–82; Horváth 1888 134–136. *Ugyan ahoz* [*Pyber Benedekhez*] *1811dikre*. Baróti 2019, 94-97. (Baróti Szabó Horatius parafrázisa bizonyítja Pyber Benedek retorikai képzettségét.)

21 *Ugyan-ahoz [Pyber Ignáchoz] 1809*. Baróti 2019, 60–61; Horváth 1888, 124–125.

22 Kazinczy Ferenc, *Levelezése,* kiad. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő et al, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: MTA, 1890–2013), 3:5–6.

Baróti Szabó verseiből tudjuk, hogy tanítványa és Döme Károly ösztönzésére nehezen fogott hozzá a fordításhoz, betegségére és életének hátra lévő idejére gondolva:

Az éltes
Lantos, heves szavatokra magát végtére meg-adván,
Gyáva fejét egy' nagy széllyes tengerre vetette.
Ah! bé nem vettétek igaz menttségit: erőt vett
Sarkalló kívánságtok. Kínlódik az éles
Kő-sziklák, gyakor őrvények, 's tornyozva tolyongó
Húllámok köz'tt, 's a' sós-víz torkába szivárog. –[23]

Természetesen, nemcsak a családfőt és annak fiát köszöntötte fel név- vagy születésnapjukon, hanem a ház asszonyát is. Verseiben mindig tisztelettel emlegette Újlaky Erzsébetet, aki oly értékekkel bír – írta a költő – amit: „Régiség nem rág, nem emészt meg a' tűz, /Nem mos-el esső." S bár „nagyra keltt vérből" származik, ő mindezt utolsó érdemként kezeli. Neki írt köszöntőjében a női erények egész tárházát vonultatta föl. Bel-becse miatt példa ő, hangsúlyozta Baróti Szabó, aki tetteivel minél magasabbra jut, annál szemérmesebb és kicsinyebbre szabja magát. Majd következnek Újlaky Erzsébet tulajdonságai, amelyet csak felsorolásként emelünk ki hosszú költeményéből: „munka kedvelő", becsüli az időt, a heverést kerüli, s már a hajnal ébren találja, de nem azért, hogy kölcsön hajfürtöket rakosgasson, bőkezű és takarékos is egyúttal, házát a mocsok és felesleges cifrázat messze kerüli, fiait, leányait a keresztény életre neveli, nem adja tovább ha másokról rossz hír derül ki, gyönyörű magyar nyelven beszél, hit-remény-szeretet szerint él, s a halál sem idegen tőle. Íme a női ideál!

Újlaky Erzsébet 1798-ban Vízvárra költözött, családi birtokára, s a fiatal Pyber Benedekné lesz a virti kúria asszonya. Neki, a huszonhét év körüli fiatalasszonynak ajánlotta az élet mulandóságára figyelmeztető lírai költeményét a korosodó Baróti Szabó. Az öregkor esendősége mindig szívszorító, s a művészet örök témája marad. Irodalmi párhuzamért érdemes visszagondolnunk a középkori Karthauzi Névtelen írására:

23 *Ugyan ahoz 1805. [Pyber Benedekhez]*. BARÓTI 2019, 21, 3–9. sor; HORVÁTH 1888, 103–104.

> Miképpen azért az hatvan esztendős vén emberben mind erő, mind ifjúságnak zsírja elfogyatkozik és naponkéd, míg tovább-tovább vonszja vénségét, ereje szakad, arca megráncosul, inai nem bírják, ha leül es jaj, ha felkél es jaj. Az elmúlt eröm, vigasság nyegésre, óhajtásra fordult. Sem eget, sem napot nem láthat szömével, de valahol jár-kél, csak az fekete földet nézi, kiben hamar lakása és változása lészen.[24]

Baróti Szabó névnapi köszöntőjének téma miatti elborongó hangulatára,[25] élet értékét keresésére Vörösmarty, Berzsenyi költészetében lelhetünk folytatásra.

T. Pyber Benedekné neve napjára,

1810. nov. 9.

A megköszöntők gyűlnek és örvendenek.
Sok számos esztendőket óhajtván, midőn
Napját nevünknek üllyük. Oh, de nintsen olly
Közöttök eggy-is, a' ki meg-tehesse, hogy
Sok kedv-szegést-is magok után ne vonjanak
A számos évek! – A mitől fölötte fél
A patyolatos nép: öregedést hoz a' tovább
Nyúlt élet. El-fogy a Tavasz, 's el-fogy vele
A ránk mosolygó s a puháson hizelkedő
Időkor, a Nyár bé-következik, 's heves
Fénnyével el-süt barmot, embert, és mezőt
Tél fejezi-bé mindezeket. – Oh, legszebb alak!
Vesd szemeid a rózsára. – Nem látod, mikèpp'
Bimbózik az, s mint nyílik és mint hullog-el.
Tanúlly belőlle. Tőled-is vámot veszen
A több Deczember: mély barázdát vonszanak
Egy-más után a rántzok: eltöpörödik a
Gyöngy artza-bőre: nyílik a fogak között

24 A Karthauzi Névtelen beszéd- és legendagyűjteményéből, karácsonyestére írt prédikáció az *Érdy-kódex*ből. Madas Edit, szerk., *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor 1000–1530* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1992), 460.

25 Horváth 1888, 126–127. Ezt a verset csak Horváth Balázs közléséből ismerjük.

Tél-túl az ablak, a szokott tanácskozás
El-múlik a tükrökkel. A fej is, nèzzed, minő:
A szép haj elderesedik; elsetètedik
A szem; nehezedik a fül, eltompúl az èsz,
Bútsúzik a hű és serény emlèkezet
S hát mire jut a láb, melly egèszsz èjfélkorig
A tántzot el-járhatta? most lantot ver, és
Tsudálkozik, mí lelte. – Mit fog érzeni
A szép nem akkor? vagy tőrődik, hogy tovább
Nem hagyatik űzni megszokott hivságait;
Vagy irigy szemet vet másra, hogy víg, s kedvekènt
Èlheti világát; a mit ő már hasztalan
Kiván magának. – Ezek helyett jobb lenne, ha
Ily szavakat adna: Bánatot nem érdemel
Az a mi tőlünk el-szakadhatott: minek –
A tzifra, kints, bál, tántzok, és komédiák?
Kedvünknek eleget nem tehetnek ezek: nem ád
Férges adománynál egyebet a ravasz világ. –
Igy tarttya a Bábi.[26] Nemde kivánhatom hát
Mái nap', hogy èlte számos esztendő legyen?[27]

26 Pyber Benedekné beceneve.
27 Kívánom én is Gábor Csillának
Mái nap', hogy èlte számos esztendő legyen!

Jakó Klára

II. Rákóczi György végtisztességéről, temetési tervezete kapcsán

Gyermekkoromban, amikor vasárnapi kirándulásaink célpontja a Kolozsváron túli Gorbó-völgy volt, a városból kivezető Monostori út vége felé, annak jobb oldalán lévő emléktábláról szüleim mindig elmondták, hogy az II. Rákóczi György szászfenesi csatájának állít emléket, amelyben maga a fejedelem is halálosan megsebesült. Emlékeim szerint akkor is csak emléktábla jelezte a szomorú eseményt, maga a 19. században állított úgynevezett „Rákóczy oszlopa" már nem állt. Csak később tudtam meg, hogy nem messze három tömegsír hantja is látható volt még 1867 körül, valamint, hogy Ferenc József és Erzsébet királyné koronázására ezekről a halmokról küldött Kolozs megye földet a királydombhoz.[1] Feltehetően a Monostori tömbháznegyed kommunizmusbeli kiépülésekor tüntették el végérvényesen az emlékművet.

Ez a mára már csak emlékeimben élő kép jutott eszembe, amikor levéltári kutatásaim során kezembe került a tragikus sorsú fejedelem temetési tervezete.[2] Az erdélyi fejedelmek temetésére vonatkozó forrásokban sajnos nem bővelkedünk, ezért minden ezekkel kapcsolatos újabb adat, leírás felbukkanása örömet jelent. A kérdésre vonatkozó átfogó, sajnos jegyzetek nélkül közölt írás a 20. század első felében Bíró Vencel tollából született, de az utóbbi évtizedekben is több elemzés,

1 Péterffy Domokos, „A Rákóczy-oszlop Kolozsmonostor mellett", *Hazánk s a Külföld* 3, 24. sz. (1867): 379.

2 Függelékben.

forrásközlés látott napvilágot.[3] Ezt egészítem ki egy újabb adalékkal az írásom végén közölt temetési tervezet közreadásával. A feljegyzésnek nincsen címe, datálatlan, szerzője sem tüntette fel nevét, de alaposabb elemzés után ezek az adatok hozzávetőleges pontossággal kideríthetők. A szöveg tartalmából, az idősebb fejedelemasszony közelmúltbeli temetésének említéséből egyértelműen következik, hogy II. Rákóczi György temetési előkészületeihez kívánt segítséget nyújtani a feljegyzés készítője. Az is kitűnik belőle, hogy írója jelen volt Lorántffy Zsuzsanna 1660. október 17-ei sárospataki temetésén. Ezt a tényt, valamint azt, hogy Nádasdy Ferenc 1660. október 18-án Sárospatakon tartózkodott, továbbá a jellegzetes kézírást, és kifejezéseket figyelembe véve szinte teljesen biztosan állítható, hogy a feljegyzést az országbíró írta. II. Rákóczi Györggyel folytatott levelezése utal a köztük levő jó viszonyra, és a fejedelem halála után kapcsolatban állt fiával, I. Rákóczi Ferenccel is, éppen apja halálával, a temetéssel kapcsolatos kérdésekben is írt neki.[4] Az sem mellékes, hogy Nádasdy Ferencnek a főúri temetésszervezés

3 A források elemzésével, értelmezésével Bíró Vencel sajnos jegyzetek nélkül közölt alapmunkáját [Bíró Vencel, „Az erdélyi fejedelmek temetkezése", *Erdélyi Irodalmi Szemle* 6 (1929): 74–91.] követően Szabó Péter foglalkozott legtöbbet. Szabó Péter, „Uralkodói temetkezéseink kérdéséhez", in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, 228–248 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987); Szabó Péter, *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989); Szabó Péter, „Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé", in Szabó Péter, *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon,* 157–178 (Budapest: L'Harmattan, 2008); Szabó Péter, „Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban: Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározására", in Szabó, *Jelkép...*,179–190. Művészettörténeti szempontból Kovács András közölt a témában pl. Kovács András, „A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)", in *Catholice reformare: A katolikus egyház a fejedelemség korában,* szerk. Diósi Dávid és Marton József, 15–71 (Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat–Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, 2018), 29–55; Kovács András, „János Zsigmond fejedelem síremléke", *Aetas* 35, 3. sz. (2020): 175–188; Kovács András, „János Zsigmond fejedelem síremléke", *Keresztény Magvető* 127, 4. sz. (2021): 355–371. A temetések leírására vonatkozó újabb forrásközlések például: Jakó Klára: „Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez", in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára,* szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor, 233–246 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996); Horn Ildikó, „Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. században", *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 5–6. sz. (1998): 760–772; Tóth István György, „Bethlen Gábor mókás temetési menete", *Történelmi Szemle* 39, 1. sz. (1997): 119–131; Csorba Dávid és Mikó Gyula, s. a. r., *Apafi Mihály fejedelem temetése*, ReTextum 2 (Budapest: Reciti Kiadó, 2014), https://www.reciti.hu/2015/2848; Csorba Dávid, „II. Apafi Mihály bécsi ravatala", in *Certamen* 7 (2020): 13–28; Jakó Klára, „Bocskay István erdélyi fejedelem haláláról és gyulafehérvári temetéséről", *Erdélyi Múzeum* 84, 1. sz. (2022): 42–60.

4 Nádasdy Ferenc 1660 októberében sok időt töltött Sárospatakon, 18-án is ott tartózkodott. Vö. Buzási Enikő et al., összeáll., *Nádasdy III. Ferenc itinerárium,* http://nadasdy.barokkudvar.hu/site/?q=itinerarium_lista (hozzáférés: 2022. 06. 24.). II. Rákóczi György temetési előkészületeire

terén már voltak tapasztalatai, hiszen fontos szerephez jutott a vezekényi hősök 1652-es végtisztességtételének előkészítése, a temetés lebonyolítása során.[5] Mivel tudjuk, hogy I. Rákóczi György özvegyét mikor helyezték örök nyugalomra, és a szövegben II. Rákóczi György temetéséhez a szerző a november 25-éig terjedő időszakot javasolja, egyértelmű, hogy a fentebbi két dátum között keletkezett az irat, nagy valószínűséggel Sárospatakon. Erre a feljegyzésben a végső nyugalomra helyezés helyszínéül az „itt" megjelölésből következtethetünk, és ezzel az időkeretet lényegében tovább szűkíthetjük, hiszen, mint említettem, tudjuk, hogy Nádasdy Ferenc 1660. októberében, 18-áig Sárospatakon és környékén tartózkodott, de 23-án már Seibersdorfból keltezte levelét.[6] Ezekből következően az irat 1660. október 17. és 23. között keletkezett, nyilvánvalóan az előbbi időponthoz közelebb. Az alábbiakban létrejöttének körülményeire, történelmi hátterére és II. Rákóczi György halálával és temetésével kapcsolatos eddigi ismereteinkre térek ki bővebben.

Az 1660. május 22-i végzetes szászfenesi csatával, majd II. Rákóczi György halálával mind a kortárs levélírók, történetírók, mind a szakirodalom is bőven foglalkozott.[7] Temetésére, emlékének ápolására vonatkozóan azonban jóval kevesebb

utaló levele I. Rákóczi Ferenchez. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kamara Archívuma (a továbbiakban: MNL OL MKA) Rákóczy cs. lt. (E190) 29. d. 7808. sz., közli Szilágyi Sándor, „II. Rákóczy György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferencczel", *Századok* 8 (1874): 441–476.; Toma Katalin: „Egy dunántúli nagyúr erdélyi kapcsolatai: Nádasdy III. Ferenc és II. Rákóczy György", *Századok* 146 (2012): 1161–1188.

5 Szabó, *A végtisztesség…*, 22, 31. Az is Nádasdy Ferencnek a temetés szervezésében játszott fontos szerepére utalhat, hogy a négy Esterházy temetési rendjének leírása a Nádasdy család Nádasdladányi levéltárában maradt fenn. Vö. Viskolcz Noémi, „Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században", *Művészettörténeti Értesítő* 58, 2. sz. (2009): 245–269, 252, 261.

6 Vö. Buzási, *Nádasdy III. Ferenc itinerériuma…*

7 Például: Kajári Gusztáv, kiad., „Történelmi apróságok. II. Rákóczy György halála és temetése", *Vasárnapi Ujság* 9 (1862): 583–584. Újraközlés: Sváby Frigyes, kiad., „II. Rákóczy György temetése", *Történelmi Tár* 3. sor. 3 (1880): 582–584. Vitnyédi István 1660. júl. 11-én Zrínyi Miklósnak írt levelében. Fabó András, kiad., „Vitnyédi István levelei 1652–1664" I., *Történelmi Tár* 2. sor. 3 (1871): 22–257, 153–154; „Petrityivity-Horváth Kozma önéletírása 1634–1660", in *Történelmi kalászok*, kiad. Daniel Gábor, szerk. Thaly Kálmán, 75–76 (Pest: Lauffer és Stolp sajátja, 1862); Enyedi István, „II. Rákóczy György veszedelméről 1657–1660", in *Erdélyi Történelmi Adatok* IV., szerk. Szabó Károly, 305–311 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1862); Szilágyi Sándor, kiad., *Rozsnyai Dávid történeti maradványai*, Monumenta Hungariae Historica Scriptores 8 (Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1867), 265; Szalárdi János, *Siralmas magyar krónikája*, s. a. r., a bev. tan., jegyz. Szakály Ferenc (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 552–558; Georg Kraus, *Erdélyi krónika 1608–1665*, ford., bev., jegyz. Vogel Sándor (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2008), 478–483, 496–498; Bethlen János, *Erdély története 1629–1673,* ford. P. Vásárhelyi Ju-

információval rendelkezünk. Köztudott, hogy a vesztes csatát követően a súlyos koponyasérüléseket szenvedett fejedelmet Váradra szállították. E napok eseményeiről legrészletesebben Szalárdi János és Georg Kraus tájékoztatnak. A menekülők szerencséjére a törökök csak Gyaluig üldözték a sebesült uralkodót és kíséretét (akik között meg kell említenünk hű emberét, Olasz, másként Bialis Ferencet/Francisco-t, a későbbi szilágysomlyói kapitányt),[8] de még így is nehéz volt az út a vérveszteségtől legyengült fejedelemmel. Kraus tudni véli, hogy Feketetón túl, a hegyek közé érve az üldözőktől rettegő szolgái meg akarták volna ölni a fejedelmet, hogy gyorsabban menekülhessenek, de végül néhány jó barátja könyörgésére elálltak ettől a tervüktől.[9] Már az útra Váradról eléjük küldték Csókás Márton és keresztúri Borbély István borbélyokat, akik aztán a későbbiekben is ellátták sebeit. A sebesülése ellenére felépülésében bízó fejedelem folytatni akarta az oszmánok elleni küzdelmet, e célból leveleket küldött szerte Erdélybe, így a székelyeknek május 23-án Élesdről és a szász universitásnak is, a harcok folytatását ígérve.[10] Természetesen a történtekről értesítették feleségét, Báthory Zsófiát is Munkácson, aki éppen akkor érkezett oda Sárospatakról anyósa, Lorántffy Zsuzsanna koporsóba tételének ceremóniájáról, de azzal nyugtatták, hogy férje sebei

dit, utószó, jegyz. Jankovics József (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 65–69. Az eseményekről még a Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyveiben is találunk beszámolót, Thornai P. István tiszántúli református püspök jegyezte le azokat. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. a. 1. Püspöki Hivatal iratai, Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek I. 1567–1765. 103–105. Idézi: Révész Kálmán, „II. Rákóczy György halála napja", *Századok* 33 (1899): 838–842, 838. A forráshoz való hozzáférést Dáné Veronkának köszönöm. Természetesen a török történetírók is foglalkoztak a számukra győzelmes eseménnyel, például: Hasan Vecihî, „Tarih-i Vecihî", in *Cronici turcești privind țările române. Extrase. II. sec. XVII–începutul sec. XVIII,* volum întocmit de Mihail Guboglu, 168–188 (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974), 182–185.; Mehmed Halife, „Tarih-i Gılmanî", in *Cronici turcești...* II., 189–202, 196–197; Müneccimbaşı Ahmed Dede, „Sahaifü'l-ahbar", in *Cronici turcești...* II., 233–275, 273; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, „Silahdar Tarihi", in *Cronici turcești...* II., 290–420, 295–314. A csatával foglalkozó szakirodalomból: Jármy József, „II. Rákóczy György szászfenesi csatája, megsebesülésének és halálának körülményei", *Erdélyi Múzeum* 19 (1902): 169–182, 221–235; Gyalókay Jenő, „A szászfenesi ütközet (1660. május 22.)", *Hadtörténeti Közlemények* 15 (1914): 34–50.

8 Lázár Miklós, „Erdély főispánjai (1540–1711)", *Századok* 23 (1889): 229–237, 234.

9 Krauss, *Erdélyi krónika...*, 482.

10 Hadait Debrecenbe akarta összegyűjteni, ahogyan arról Kemény János számolt be 1660. május 29-én kelt, sógorának, Csáky Istvánnak írt levelében. Kajári, „Történelmi apróságok...", 584. Újraközlés: Sváby, „II. Rákóczy György temetése...", 582–583; Szádeczky Lajos, szerk., *Székely oklevéltár* VI. (Kolozsvár: A Székely történelmi pályadíj-alap felügyelő bizottsága, 1897), 227–228. Idézi Jármy, „II. Rákóczy György..." 225.; Bethlen, *Erdély története...,* 69; Krauss, *Erdélyi krónika...*, 482–483.

nem komolyak, maradjon nyugodtan ott.[11] A fejedelem állapota azonban egyre romlott, így aztán Keresztes András kapitány Székelyhídról a főemberek tudta nélkül értesítette a fejedelemasszonyt, hogy siessen Váradra, hogy még életben találhassa hitvesét,[12] aki körül ekkor Kraus szerint Mikes Mihály, Barkóczy István, Szentpáli János és Gaudi András voltak.[13] Báthory Zsófia fiával együtt Munkácsról azonnal Váradra utazott, ahova június 6-án meg is érkezett és június 7-én éjjel 1 körüli halála előtt még tudott beszélni vele.[14] A fejedelem halálának pontos ideje körül viták alakultak ki, mivel a különböző forrásokban hol június 5-e, hol 6-a, de leggyakrabban 7-e szerepel. Az tény, hogy az özvegy fejedelemasszony által elküldött temetésre szóló meghívókban június 7-e szerepel, és a kérdésről szóló vitát lezárni szándékozó írásban a szerző június 7-e mellett foglal állást.[15] Az oszmán-törökök fenyegető közelsége miatt, attól is félve, hogy ezek meg akarják szerezni a holttestet, emellett, hogy ne haragítsák még jobban magukra őket, amiért Várad befogadta a sebesült fejedelmet, már másnap elindultak a városból a halottal.[16] A katonai kíséretet a magyar és német gyalogság képezte, akik Gyulai Ferenc váradi főkapitány vezetésével kivonultak a várból a testtel együtt, így lényegében komoly védelem nélkül hagyva az erősséget. Ahogyan Szalárdi beszámol az eseményekről: a holttestet koporsóba zárták „a városbéli egyik prédikátor által egy illendő prédikációtétel után, maga hintószekerébe tétetvén és fehér koporsója szőnyeggel betakartatván,”[17]sok kálvinista pap és éneklő diák kíséretében

11 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája*..., 556. Hasonló tájékoztatást kapott Nádasdy Ferenc országbíró is, aki 1660. június 10-én (tehát már a fejedelem halála után, csak arról nem tudva), örömét fejezte ki Mednyánszky Jónásnak, hogy a fejedelemnek „nincs félelmes állapatja az sebek miatt”. MNL OL Mednyánszky cs. lt. (P 497) 3. d. 1. t.

12 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája*..., 556. Volt azonban, aki reálisabban ítélte meg a helyzetet, például Dalmady István, aki június 6-án Sárospatakról keltezett levelében azt írta Teleki Mihálynak: „de bizony jobban törődöm urunk betegségén, az közönséges jóra, szegény hazánkra nézve. Valóban féltem őnagyságát, ha Isten kiszólítja ez rossz, csalárd világból, mi itt csak úgy maradunk, mint pásztor nélkül való juhok.” Gergely Sámuel, kiad., *Teleki Mihály levelezése*, I. (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1905), 528.

13 Kraus, *Erdélyi krónika*..., 497.

14 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája*..., 557. Ugyan maga Szalárdi is önellentmondásba kerül, hiszen azt írja, hogy Báthory Zsófiáék június 6-án indultak el Munkácsból és „másnap délest négy óra tájban” érkeztek Váradra, a fejedelem pedig „másnapra pedig die 7. Junii” halt meg. Kraus, *Erdélyi krónika*..., 497.

15 Révész, „II. Rákóczy György...”, 838–842. Azt az álláspontot képviseli, hogy a kérdés nem dönthető el teljes bizonyossággal. Jármy József a június 7-ei dátum mellett foglal állást. Jármy, „II. Rákóczy György...”, 229.

16 Szilágyi, *Rozsnyai Dávid*..., 265.

17 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája*..., 558.

elindultak,[18] első nap Székelyhídig mentek. Onnan június 9-én folytatták útjukat tovább Ecsedre,[19] a kísérők között volt Teleki Mihály is.[20] Ecsedről, szintén még júniusban, amikor a törökök eltávoztak a környékről Báthory Zsófia a holttestet Patakra vitette a Lorántffy Zsuzsannáé mellé, aki április 18-án hunyt volt el, s ahol ő is fiával együtt menedékre lelt ezekben a veszedelmes időkben.[21] Arra, hogy az oszmánok szívesen megszerezték volna az elhunyt fejedelem holttestét utal az elbeszélő forrásaikban többször is felbukkanó motívum, mi szerint a II. Rákóczi György földi maradványaival Sárospatakra tartókat Hüszejn pasa vezetésével megtámadták, a „gyaurok" megfutamodtak, hátra hagyva a halott tetemét, melyet így megszereztek, fejét levágták és azt a Portára küldték.[22] A nem sokkal fia halálát megelőzően Sárospatakon elhunyt idősebb fejedelemasszony temetésének megszervezését még az Erdélyben tartózkodó II. Rákóczi György maga bízta volt feleségére.[23] Így azonban már két temetés megszervezése és lebonyolítása nehezedett Báthory Zsófia vállára. Férje azt ajánlotta, hogy az édesanyja gyászszertartása körüli teendőkben támaszkodjon Rhédey Ferencre, de nyilván mások segítségére is számíthatott. Így Lorántffy Zsuzsannát, amint arról már szó volt, október 17-én a sárospataki nagytemplomban „illendő tisztességgel" eltemették, a „fejedelem teste temetését pedig még mostantól más alkalmatosságra" halasztotta özvegye,

18 Kraus, *Erdélyi krónika…*, 497.

19 Ahogyan Petrityivity-Horváth Kozma feljegyezte: [a törökök] „el is indítának bizonyos számú török hadakat, azokkal együtt magyarokat is, hogy valamiképen a testét hoznák el, de híjában, mert minden akadály nélkül azzal békével érkezének Ecsedvárába." „Petrityivity-Horváth Kozma önéletírása…", 77. Erről a veszélyről számol be Kemény János is feleségének 1660. július 2-án írt levelében: [a törökök] „Ecsedet, Patakot megszállják, elrontják, Rákóczyhoz tartókat fiával és hajdúsággal együtt eltöröljék." Tóth Endre, kiad., „Kemény János és Lónyai Anna levelezése", *Történelmi Tár* 4. sor. 1 (1900): 161–218, 195. Ugyanerre a helyzetre utal: Enyedi, „II. Rákóczy György…", 311.

20 Bethlen, *Erdély története…*, 74.

21 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája…*, 558, 636.

22 Pédául: Vecihî, „Tarih-i Vecihî…", 185; Müneccimbaşı, „Sahaifü'l-ahbar…", 273.; Silahdar, „Silahdar Tarihi…", 314.

23 Szilágyi Sándor, „II. Rákóczy György levelei Rhédey Ferenchez", *Történelmi Tár* 3. sor. 15 (1892): 96–126, 125, 126. Ahogyan Báthory Zsófia Kassa városának küldött temetési meghívójában fogalmazott férje „…az méltóságos Lorantffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak meghült testének tisztességes eltakarításával, fiúi utolsó szeretetit és hivatalját sem vihette, tartozása és kévánsága szerint életében véghez. Mind ennyi szomorúságunkban is nem lévén feledékenyek, mit kévánjon tőlünk szegény édes uramhoz való szeretetünk, édesanyjának tisztességesen takarításával is akarjuk mutatni." Hanák Béla és Szabó András Péter, kiad., *Keresztvíztől sírkeresztig: Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*, 2 köt., (Budapest: Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 2:983.

sőt más, biztonságosabb helyre való szállításának gondolata is felmerült.[24] Feltehetően nem véletlenül választották a temetés napjául az elhunyt fejedelem neve napját, április 24-ét (ami abban az évben éppen a húsvét utáni első vasárnapra esett). Az időpont rögzítése után, március 18-án küldték ki a temetési meghívókat, melynek több példánya is ismert.[25] Ebben az özvegy viszonylag részletesen leírja, hogy férje miként kapott halálos sebet a szászfenesi csatában, megnevezi halála helyét és időpontját, valamint közli, hogy végső nyugalomra helyezése „ez jelen való esztendőbeli Szent György havának 24dik napján, nyolc óra tájban reggel sárospataki külső várunkbéli templomunkban" lesz.[26] A meghívó nyelvezetéből Kecskeméti Gábor arra következtetett, hogy azt Czeglédi István fogalmazhatta meg.[27] A temetés lebonyolításában Szalárdi Báthory Zsófia legfőbb segítségeként Mikes Mihályt nevezi meg,[28] aki kétségtelen, hogy az özvegy fejedelemasszony egyik legmegbízhatóbb híve volt, ahogyan ezt ő meg is fogalmazta: „az Isten után csak kegyelmedben bízom."[29] Más forrásokból tudjuk, hogy a II. Rákóczi György mellett hűségesen kitartó, fiát is nevelő Isaac Basire-nek is szerep jutott a fejedelem temetése körüli teendőkben, sőt, úgy tűnik, emiatt egy évvel később térhetett csak haza Angliába.[30]A mellékletként közölt feljegyzés pedig arra utal, hogy nagy valószínűséggel Nádasdy Ferenc véleményét is kikérték a ceremónia lebonyolításának módjáról, idejéről. Ebből a szövegből is egyértelműen kide-

24 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája…*, 636. Erre utal Apáczay Tamás Basire-nek 1660. október 8-án, Sárospatakról írt levele. W[illiam] N[icholas] Darnell, *The Correspondence of Isaac Basire, with a Memoir of his life* (London: John Murray, 1831), 377.

25 Abaúj vármegyéhez említi: Hanák és Szabó, *Keresztvíztől sírkeresztig…,* 2:988. Szabolcs vármegyéhez: Komáromy András, kiad., „Vegyes adatok", *Történelmi Tár* 3. sor. 22 (1899): 500–506, 504–505. Zemplén vármegyéhez: „Báthory Zsófia levele", *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 7*, 1. sz. (1901): 19–20. Segesvár városához: Kraus, *Erdélyi krónika…,* 888. Teleki Mihályhoz: Gergely Sámuel, kiad., *Teleki Mihály levelezése,* 8 köt. (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1905–1926), 2:42–43.

26 Például: Gergely, *Teleki Mihály levelezése…*, 2:42–43; Komáromy, „Vegyes adatok…", 504–505.

27 Kecskeméti Gábor, kiad., jegyz., *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból* (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988), 414.

28 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája…*, 636.

29 MNL OL MKA Rákóczy cs. lt. (E 190) 29. d. 7856. sz. Báthory Zsófia levele Mikes Mihálynak. 1661. jún. 24. Zboró.

30 Herepei János, „Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből: Basirius Izsák", in *Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*, szerk. Keserű Bálint, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2, 558–564 (Budapest–Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1966), 561; Szilágyi Sándor, *Vértanúk a magyar történetből* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1867), 149; Darnell, *The Correspondence of Isaac Basire…*, 191. Utal rá Kropf Lajos, „Basirius Izsák életrajzához", *Történelmi Tár* 3. sor., 12 (1889): 491–502, 492, 497–498.

rül, hogy a temetés előkészítése feszült hangulatban folyt,[31] a háborús körülmények között célszerű volt azt minél hamarabb lebonyolítani (úgy tűnik, még három héttel az esemény előtt is némi bizonytalanság övezte az időpontot),[32] ezért javasolhatta korábban a szöveg írója, hogy már Katalin nap környékén kerítsenek sort rá. Ugyanerre utal az a megjegyzése is, miszerint az akkori zavaros időkben nem volt tanácsos túl sok embert összegyűjteni. Lorántffy Zsuzsanna temetését ajánlja mintának. Feltehetően mivel a fejedelem harcban esett el, a javaslat szerint temetésén a vörös színnek kellett uralkodónak lennie.[33] Az újabban előkerült források ismeretében, például a Bocskai István gyulafehérvári temetésére vonatkozó leírásból kiderült, a vörös színt az erdélyi fejedelmek végtisztességén többször használták.[34] Azt, hogy végül mi valósult meg ezekből a javaslatokból, nem tudjuk, mivel a temetésről fennmaradt beszámoló nem tér ki ezekre a ceremoniális, szimbolikus elemekre, inkább az események leírására, a résztvevők felsorolására összpontosít.[35] Az eseményen feltehetően a háborús helyzet miatt is viszonylag kevés erdélyi főúr vett részt, Kemény János fejedelmet ifj. Rhédey Ferenc képviselte,[36]

31 A feszültséghez az is hozzájárulhatott, hogy Báthory Zsófia már nem sokkal férje halála után, 1660 augusztusában elkezdte a maga és fia katolizálására az előkészületeket. Vö. Pauler Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, 2 köt. (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-vállalata, 1876), 1:65. I. Rákóczi Ferenc gyászviselete és az áttérés interpretációja közötti összefüggésekre utal Mikes Mihálynak Báthory Zsófiához írt érdekes levele 1661 júniusából. MNL OL MKA Rákóczy cs. lt. (E190) 29. d. 7854. sz.

32 „üdvezült édes uram temetési szomorú alkalmatosságának terminusát meg nem változtattam, ez jelen való hónak 24-dik napján lévén, melyről írattam kegyelmednek levelemet" írta Báthory Zsófia Rákóczi Lászlónak 1661. ápr. 3-án Sárospatakról keltezett levelében. MNL OL MKA Missiles (E 204) 4. d. 1. t.

33 A vörös szín fontos szerephez jutott a vezekényi csatában elesett négy Esterházy temetésén is. Szabó, *A végtisztesség…*, 26–28, 41; Viskolcz, „Az Esterházyak…", 252.

34 Jakó, „Adatok Bocskay István…", 52, 58–60. A vörös színt használták az erőszakos halált halt Báthory Gábor első, 1614-es gyászszertartásán is. Vö.: Szabó Péter, „Báthory Gábor újratemetése 1628-ban", in *Báthory Gábor és kora,* szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária és Ulrich Attila, 45–52 (Debrecen: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Erdély-történeti Alapítvány, 2009), 48.

35 A temetésről készült leírást, amint már utaltam rá, kétszer is kiadták a 19. században, de egyik alkalommal sem tüntették fel, hogy melyik levéltárban volt található az eredeti kézirat. A Történelmi Tár-beli közlés szövegkörnyezetéből arra következtethetünk, hogy esetleg a Csáky nemzetség lőcsei levéltárban őrizhették akkor. Csáky Istvánt követe képviselte a temetésen, nem zárható ki, hogy az ő beszámolóját olvashatjuk. Kajári, „Történelmi apróságok…", 584; Sváby, „II. Rákóczy György temetése…", 582–583. Ma egy ezekkel szó szerint megegyező forrást a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára őriz K.cs.II./1/B/162. jelzet alatt, ennek megtekintését Szentimrei Márk segítsége tette lehetővé, melyet ezúton is köszönök.

36 Szalárdi, *Siralmas magyar krónikája…*, 648.

de a lengyel király is küldött követet[37] és ott volt az akkoriban éppen Bécsben követi szolgálatot teljesítő Bánffy Dénes is.[38] Más forrásból tudjuk, hogy Batthyány Kristóf is követekkel képviseltette magát, Kisfaludy Balázs és Zsigmond személyében.[39] A leírásból nem derül ki, hogy a lebonyolításhoz tanácsot adó Nádasdy Ferenc jelen volt-e a végtisztességen, itineráriuma szerint ez nem elképzelhetetlen,[40] bár nagy valószínűséggel a lejegyző említette volna az országbíró személyét, ha az valóban ott lett volna. Egy korábbi leveléből arra következtethetünk, hogy a Rákóczi-családdal való kapcsolatában egyfajta elhidegülés következhetett be.[41] A felsorolt résztvevők közül hiányzik Rákóczi László is, aki pedig mint a Rákócziak katolikus ágának tagja, közeli kapcsolatban állt az özvegy fejedelemasszonnyal,[42] aki elhunyta után lányainak gyámja lett.[43] Biztosan tudjuk, hogy Báthory Zsófia számított a jelenlétére, sőt arra kérte, hogy „azon szomorú terminus [1661. április 24.] előtt két vagy három nappal jelen lenni ne nehezteljen."[44] A beszámoló készítője csupán sommásan jegyzi meg, hogy jelen voltak a magyarországi és erdélyi vármegyék és városok követei, de nagy valószínűséggel, különösen Erdélyből kevesen és nehezen juthattak el azokban az időkben Sárospatakra. Azt tudjuk, hogy Máramaros vármegye elöljárói Pogány Boldizsárt és Gergely Jánost küldték a te-

37 Sváby, „II. Rákóczy György temetése...", 583. A követ [aki esetleg Alfonz Skotniczky pálos szerzetes lehetett, vö. Galla Ferenc, *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*, kiad. Fazekas István (Budapest–Róma: Gondolat Kiadó, 2015), 179.] Lengyelországba való visszaérkezése után a lengyel királyné, Ludovica Maria fejezte ki részvétét és ajánlotta fel segítségét Báthory Zsófiának küldött levelében. MNL OL Rákóczy cs. lt. (E190) 44. d. 5. t. 110.

38 A forrás rajtuk kívül a következő résztvevőket említi: Barkóczy György, Bethlen Pál, Bocskay István követe, gr. Csáky István követe, Forgách András, Forgách Miklós, Károlyi László, Kemény Simon, Melith Péter, Priny Gábor, Priny György, Priny István, Priny János, Thököly Imre, gr. Thököly István, Wesselényi Pál. Sváby, „II. Rákóczy György temetése...", 582.

39 MNL OL Batthyányi cs. lt. Batthyányi családtagok iratai (P1320) 1. d., f. 33–42. Idézi Koltai András, *Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 14 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012), 307.

40 Buzási, *Nádasdy III. Ferenc itineráriuma...*

41 MNL OL Rákóczy cs. lt. (E190) 29. d. 7808. sz., kiadva: Szilágyi, „II. Rákóczy György fejedelem összeköttetése...", 453. Nádasdy Ferenc és II. Rákóczi György kapcsolatára lásd: Toma, „Egy dunántúli nagyúr...", 1161–1188.

42 Erre a bizalmas kapcsolatra utal Báthory Zsófia saját rekatolizációjáról és fia áttéréséről beszámoló, néhány nappal az esemény után, 1661. aug. 20-án Munkácson kelt, Rákóczi Lászlónak írt, többek által idézett levele is. MNL OL MKA Rákóczy cs. lt. (E 190) 29. d. 7871. sz.

43 Wertner Mór, „A Rákócziak családi történetéhez", *Erdélyi Múzeum* 15 (1898): 49.

44 MNL OL MKA Missiles (E 204) 1661. ápr. 03. Báthory Zsófia levele Rákóczi Lászlónak.

metésre,[45] illetve „Zemplén vármegyét vehéczi Báróczy Zsigmond alispán, csernekházi Cserneky Bálint táblabíró, Bornemisza Mihály szolgabíró és Virányi István esküdt" képviselte a szertartáson.[46] A felsorolás szerint Kemény János felesége, Lónyai Anna is a résztvevők között volt. A menet leírása arra utal, hogy több elemében is megfogadták a tervezet készítőjének tanácsát, így a zászlók után vitték az ezüst táblát, dobosok és trombitások kíséretében. A fejedelem felett több prédikáció is elhangzott: a *castrum doloris*nál, amely feltehetően a sárospataki belső várban lehetett, Czeglédi István prédikált magyarul, majd Pósaházi János „deákul". A várban, a templomban (a beszámoló kápolnának nevezi, de a szakirodalom szerint a sárospataki belső várban Báthory Zsófia alakíttatott ki imádkozó helyet, kápolnát már rekatolizációja után, 1662-ben[47]) „predikállott a huszti pap [Selyei Balog István], perorált magyarul az bányai mester [Kocsi Bajcsi András]" és ezt követően tették sírba a holttestet.[48] Czeglédi István még 1661-ben Kassán nyomtatásban megjelent halotti prédikációját,[49] melyben a fejedelem hősies áldozatát hangsúlyozta a lelkész, Kecskeméti Gábor alapos elemzésével kísért modern kiadásában olvashatjuk, de Petrőczi Éva is vizsgálta a beszédet.[50] Kéziratban maradt fenn egy ismeretlen szerzőtől származó panegyricus, mely szintén a temeté-

45 Komáromy András, „Máramaros vármegye jegyzőkönyveiből", *Történelmi Tár* 4. sor. 11 (1910): 161–186, 168. A kiadott erdélyi vármegyei és városi jegyzőkönyvekben sajnos semmilyen erre vonatkozó bejegyzés nem maradt fenn, maguk a bejegyzések is rendkívül hiányosak ezekre az évekre. Vö. Dáné Veronka, bev., kiad., *Torda vármegye jegyzőkönyvei* II, *1659–1707* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014); Wolf Rudolf, bev., kiad., *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1993); Kovács András, bev., jegyz., *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998).

46 Gervers-Molnár Vera, *Sárospataki síremlékek*, Művészettörténeti füzetek 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 48.

47 MNL OL MKA Rákóczy cs. lt. (E 190) 29. d. 7886. sz., hivatkozik rá: Détshy Mihály, *Sárospatak vára*, A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 43 (Sárospatak: [Rákóczi Múzeum], 2002), 249.

48 A két, névvel meg nem nevezett szónok azonosításában nyújtott segítséget Dáné Veronkának köszönöm. Életükre lásd: Herepei János, „Sellyei Balog István", in Keserű, *Apáczai és kortársai…*, 187–193; Monok István, *A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói 1557–1710*, A Ráday gyűjtemény füzetei 1 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1986), 24–25; Sváby, „II. Rákóczy György…", 584.

49 Czeglédi István, *Ama ritka példájú, s a Pogány természet szerént gyűlölő Keresztyének között Dicsőséges emlékezetet érdemlet s érdemelhető II. Rakoci Györgynek … testének földben tétele felet lött Praedicatio* (Kassa: Severinus Marcus, 1661). RMK I. 947; RMNy 2970.

50 Kecskeméti, *Magyar nyelvű halotti beszédek…*, 170–219, 413–426; Petrőczi Éva, „Oratio politico-ecclesiastica, avagy Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György fölött", előadás *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* c. konferencián (Gyula: 2005. május 25–28.), http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Petroczi.pdf (hozzáférés: 2022. aug. 4.).

sen hangozhatott el.[51] A temetést követően II. Rákóczi Györgynek Erdély és a Rákóczi-család címerével díszített, arany hímzésű vörös selyem-damaszt halotti zászlóját felfüggesztették a sárospataki nagytemplom karzata fölé. Feliratát, amikor az még ép volt, Szirmay Antal szerencsére lemásolta. Mivel a templom 1783-as felújításakor levett zászló a gondatlanság következtében elpusztult,[52] mára tehát csak feliratai másolatait ismerjük.[53] Kropf Lajos Darnell alapján úgy gondolta, hogy ezt a szöveget (legalábbis, ami a zászló egyik oldalán volt) Isaac Basire írta.[54] Basire hagyatékában, az ő kézírásával azonban megmaradt egy másik felirat is, amelyről azt állítja, hogy azt a fejedelem sárospataki márvány síremlékébe vésték bele.[55] Ilyenre való utalást azonban eddig nem találtam sem a levéltári forrásokban, sem a szakirodalomban. Sőt, Szilágyi Sándor II. Rákóczi Györgyről írt életrajzában úgy fogalmaz, hogy a fejedelemnek nem is készítettek síremléket.[56] Ez a megfogalmazás egybecseng Mikó Árpád véleményével, miszerint az 1640-es 1650-es években fordulat következett be a magyarországi síremlékművészetben, a kőből faragott síremlékek száma általában csökkent.[57] Az is elképzelhető, hogy

51 Panegyricus Funebris Illustrissimo ac Celsissimo Transylvaniae Principi, Siculorum Comiti, Partium Hungariae Domino, Georgio Rakoczy II. Dictus, in Arce Saros-Patakiensi Anno Domini 1661. die 24. Aprilis. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára. G 147. No. 3. A 12 oldalas latin szöveg a fejedelem életét mutatja be, áttekintve fejedelmi elődeit, a Rákóczi- és a Báthory család szerepét Erdély történetében. Az ismeretlen szerző lehet akár a forrásokban említett Pósaházi János vagy Selyei Balog István is. Közlését később tervezem.

52 Thaly Kálmán ugyan 1873-ban azt állította, hogy II. Rákóczi György zászlóját a Nemzeti Múzeumban őrizték. Thaly Kálmán, „I. Rákóczi Ferencz halála és temetése", *Századok* 7 (1873): 661–687, 678.

53 Szirmay Antal, *Notitia topographica politica inclyti comitatus Zempléniensis*, kiad. Kovachich Márton György (Buda: Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1803), 206–208. A leírás magyar fordításban: Matolai Etele, ford., „Zemplén vármegye politikai és helyrajzi ösmertetése", *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* 7, 4. sz. (1901): 104–107, 106–107.; ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kaprinai-gyűjtemény B 67/31. Annalecta LIV. Monumentorum Sepulchralium Hungariae, tomus LXVII, nr. 22, 229–231.; Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára. Quart. Lat. 535. Wagner Carolus, Collectio Necrologiorum et Epitaphiorum, vol. I. 29–31. II. Rákóczi György temetési zászlóját vették alapul fia, I. Rákóczi Ferenc temetési zászlójának elkészítésekor. Csupán a méretükben különböztek. Thaly, „I. Rákóczi Ferencz halála...", 677–678.

54 Epitaphium Vexillo Aureis Literis Inscriptum. Kropf Lajos, „Basire védirata: Válasz az »Innocentia Transylvaniae« című röpiratra", *Történelmi Tár* 3. sor. 11 (1888): 509–565, 512. Vö. Darnell, *The Correspondence of Isaac Basire...*, 367–368.

55 Monumento Marmoreo incisum Patakini in Hungaria. Darnell, *The Correspondence of Isaac Basire...*, 368.; Kropf, „Basire védirata...", 512.

56 Szilágyi Sándor, *II. Rákóczy György: 1621–1660* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1891), 207.

57 Mikó Árpád, „Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690)", in *Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. Etényi Nóra és

a Basire által megfogalmazott/lejegyzett sírfelirat csak terv maradt, vagy pedig a márvány síremlék elpusztult,[58] hiszen ahogyan azt a sárospataki templomban végzett ásatások eredményeit összegző munkájában Gervers-Molnár Vera megállapította, szinte nyomtalan a templomban fellelt anyagban a Lorántffy–Rákóczi jelenlét. Véleménye szerint a II. Rákóczi György halála körüli zavaros idők nem kedveztek a kőből készített síremlék állításának és az ásatások során sem került elő semmilyen síremlékre utaló adat. Ugyanakkor a vártemplomnak 1671-es, németek általi elfoglalását, megrongálását, berendezésének széthordását[59] követő időszakot uraló Rákóczi-család ellenes indulatokkal is magyarázza, hogy a halottakat eltávolították, síremlékeiket feldúlták, megsemmisítették, az 1787-as helyreállításkor „sok régi sírkövet összetörtek, feldaraboltak, részben felhasználták az új padlózathoz, részben törmelékként kihordták a templomból."[60] Így csupán feltételezésként mutatja be, hogy a sárospataki nagytemplom főhajójában lévő, két helyiségből álló, az 1963–65-ös ásatások során feltárt X. számú kriptában a 18. századi koporsók alatti törmelékben talált egyik, a többinél jóval díszesebb fedelű koporsó, melynek deszkáját kívülről bársonyszövet borította és II. Rákóczi Györgynek a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött sodronyingén láthatóhoz hasonló hatágú csillagokat, holdakat és egy napkorongot ábrázoló ezüstveret is dí-

Horn Ildikó, 625–660 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 649.

58 Mivel a magyar nyelvű szakirodalomban ismeretlennek tűnik ez a sírfelirat, érdemesnek tartom e helyen újra közölni Darnell kiadványa nyomán. Epitaphium Monumento Marmoreo incisum Patakini in Hungaria.
SISTE MORTALIS, ET STUPE/ NAM/ HIC JACET/ MAGNUM MAGNI/ CREATORIS MAGISTERIUM/ PILA FORTUNAE, GENTI DECUS,/ SED ET GENTIS DEDECUS:/ OB VIRTUTEM INCOMPARABILEM, SED INVISAM./ HIC EST/ CELSISSIMUS GEORGIUS RAKOCZI II. PRINCEPS/ TRANSYLVANIAE,/ PRINCIPUM SERIE SPLENDIDISSIMUS;/ QUI DUM ANTICHRISTUM ORIENTALEM AB OVILI CHRISTI/ PROPULSAT SOLUS, EHEU, SOLUS PATITUR/ CHRISTI MARTYR./ NOVISSIMUM SPIRITUM BELLO FORTITER EFFUDIT:/ VITAM TEMPORIBUS BREVEM, LABORIBUS GRAVEM,/ CORONANS MORTE GLORIOSA/ ORBIS MONARCHIS INVIDENDA/ DIE 6° JUNII, A. U. T. 1660, AETATIS 39,/ MENS 4,/ CEU SOL/ TANTISPER OCCUBUIT QUIA BREVI REFULSURUS/ AETERNUM.
Darnell, *The Correspondence of Isaac Basire…*, 368.

59 Román János, kiad., *Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban*, Rákóczi Múzeum forráskiadványai 2 (Sárospatak: [s. n.], 1965), 93.

60 Molnár Vera, „Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról", in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–65*, szerk. Bálint Alajos, 2 köt. (Szeged: [Móra Ferenc Múzeum], 1966), 2:127–135, 2:130.

szítette, a Váradon elhunyt fejedelemé lehetett. Ugyanebben a kriptában szintén rangos temetésre utaló zászlórúd töredékét is feltárták.[61]

A temetés másnapján Báthory Zsófia írásban köszönte meg feltehetően a jelesebb résztvevőknek, hogy jelenlétükkel megtisztelték az eseményt. Erre az Abaúj vármegye iratanyagában fennmaradt és a Kassa városának küldött levelekből is következtethetünk.[62]

Tudjuk, hogy II. Rákóczi György nem volt a fejedelemségkori Erdély közkedvelt személyisége. Kraus azt jegyezte fel krónikájában, hogy Báthory Zsófia „megígérte, hogy ha az ország a Rákóczi nevet a jövőben nem becsmérli és nem gyalázza, évente 500 katonát fog a saját költségén Erdély javára tartani. De mindebből nem lett semmi, mert a Rákóczi családot az ország népének nagy része ez időtől kezdve áldás helyett csak szidalmazta."[63] A segesvári krónikás megállapítását árnyalja, hogy II. Rákóczi György emlékezetét különféle korabeli költemények is megőrizték, leginkább a fenesi csatában játszott szerepére összpontosítva, kiemelve hősies magatartását.[64] Sőt, arra is van adatunk, hogy családok emlékül eltették a temetési címerét, ahogyan az Bónis Ferenc kassai házának 1665-ből származó inventáriumából kiderül: „vagyon az szegény II. Rákóczi Györgynek temetésére való címer, ahhoz való dedicált versekkel rámába."[65] A korabeli levelezésben, elbeszélő forrásokban azonban nagyon kevés utalást találunk II. Rákóczi György temetésére. Hiába írta azt feltételezhetően Nádasdy Ferenc, hogy a temetési pom-

61 Gervers-Molnár, *Sárospataki síremlékek…*, 46–48, 60–83.

62 „Böcsületes atyafiai által nekünk küldött kegyelmetek credentionalis levelét elvöttük. Jó emlékezetű, üdvözült édes uram tisztességes szomorú temetési solemnitását, hogy kegyelmetek böcsületes atyafiai, hogy jelenlétekkel megékesítette, declarálván ebben is keresztyéni indulatját és requisitiónkra tött készségét. Abbéli kegyelmetek hozzánk megmutatott affectióját örvendetes állapotokban recompensalni igyekezzük. Éltesse Isten jó egészségben fejenként kegyelmeteket. Datum in arce nostra S. Patachien. 25 aprilis 1661."; Štátny archív v Košiciach, Abovská župa, Kongregačné spisy, Manipulácia vecná M. No. 16. (276. d.) (Kassai Állami Levéltár, Abaúj vármegye, Közgyűlési iratok, Tárgyilag csoportosított iratok M. No. 16.) Az adatot Szabó András Péternek köszönöm. Ezzel szinte szó szerint egyező példány, Kassa városának címezve. Hanák és Szabó, *Keresztvíztől sírkeresztig…*, 2:988.

63 Kraus, *Erdélyi krónika…*, 497.

64 Pl. Szentiványi Márkus Dániel, „Elogium illustrissimi atque celsissimi Transsylavaniae principis Georgii Rakotzi secundi", in *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század: A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, kiad., Varga Imre, 454–458 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977); Keglevich Miklós, „A Rákotzi György éneke", „Rakoczj Gyorgyrülly", [Rákóczi-eposz – kivonatosan]. Uo. 461–483. A Rákóczi-eposz kiadása, benne a fejedelem halálára vonatkozó résszel, valamint özvegye siralmával: Ismeretlen szerző, *Rákóczi-eposz,* kiad. Szigeti Csaba (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988), 179–196.

65 Komáromy András, kiad., „A tolcsvai Bónis-család levéltárából" I., *Történelmi Tár* 3. sor. 9 (1886): 150–180, 162.

pa megszervezése azért fontos, hogy jelezze az elhunyt társadalmi pozícióját,[66] úgy tűnik, hogy mivel a fenesi csatában elesett fejedelem többé már nem volt politikai tényező, és a török-tatár pusztítások, belharcok hírei uralták a közvéleményt, az eddig ismert forrásokban alig történik említés az 1661. április 24-i sárospataki temetési ceremóniáról. Az alább közölt temetési tervezet újabb adatokkal gazdagítja az erdélyi fejedelmek temetkezési szokásaival kapcsolatos ismereteinket, melyek azért is különösen fontosak, mert nem csupán az erdélyi uralkodók gyászszertartására vonatkozó tudásunk szegényes, hanem emlékezetük megőrzésében is ezek az átlagosnál nagyobb szerepet játszanak. Hiszen tudjuk, hogy a kis ország hányatott sorsának mintegy jelképeként az erdélyi fejedelemként elhunytak közül csupán János Zsigmond (bár ő magát Magyarország választott királyának tartotta), Báthory István (akit lengyel királyként temettek el Krakkóban) és Apafi Mihály sírja maradt meg a mai napig (bár ez utóbbi is újratemetett helyen, 20. századi sírkővel jelzetten). A többiek nyughelyét feldúlták, síremlékeiket elpusztították, csupán a halálukkor a fejedelmi tisztséget már nem viselők (miként Báthory Zsigmond vagy Rákóczi Zsigmond) sírját lehet ma felkeresni.

66 „Pompát azért szoktak legnagyobbakat tenni az temetőkben, hogy az jelenvalóknak sokfelé való oszlások által híressé legyen az eltemetett személynek méltósága szerént való készület." MNL OL MKA Lymbus (E211) III. ser. 164. d. 15. t. 91. 243r.

Függelék

II. Rákóczi György temetési tervezete (írója feltehetően Nádasdy Ferenc, 1660. október 17. és november 25. között kelt, valószínűleg Sárospatakon. 244v-n egy más, valószínűleg 17. század végi kéztől származó rájegyzés: 1645. Emiatt tévesen ehhez az évkörhöz osztották be az iratot.)[67]

Az jó emlékezetű méltóságos fejedelem ünagysága eltemetése módjárul való vékony ítéletem.

Mennél tovább halad, annál veszedelmesb magok személyére ünagyságoknak, károsb jószágoknak. Ítélete alá megyen inkább minden fogyatkozás az emberek előtt, hogy sokáig sem lött, talán magának kinek-kinek elgondolt szája ízi szerént. Azért legföljebb ítélnem Szent Katalin asszony nap tájban temetődnék el.

Pompát azért szoktak legnagyobbakat tenni az temetőkben, hogy az jelen valóknak sokfelé való oszlások által híressé legyen az eltemetett személynek méltósága szerént való készület. Minden jó okoskodás szerént által lathatni, mostani forgandó állapatja, mind magunk hazájának, mind szomszédinknak az arra való számos gyülekezetet nem szenvedik. Azért az valahány környül levő szomszédságot haszontalan az fölösleg való készület: kire nézve.

Az aranyas vörös zászló meglévén: az templomban, palotában, grádicsokon etc. az öreg fejedelemasszony eltemetésekor való mód szerént legyenek az címerek, vörös atlacon, tafotán és papíroson.

Az castrum dolorison legyen hasonlóképpen vörös bársony: más helyeken vörös posztó.

Gyalog az test mellett két felől az ki álljon vörösben százig.

Lovas vörösben kopjákkal kétszázig.

Öltözött ló szerszámokban valahány vörös bársonyban, gyász ló helyett egy aranyas scutum helyett, mely fábul szokott csináltatni nálunk egy ezüst táblát csinálhatni két annyi nagyságút, mint az öregasszonyé volt.

Merő vasban öltöztetett lovas szépen öltözött lovon, egy vagy ha több lehet.

67 MNL OL Magyar Kamara Archívuma Lymbus (E211) III. ser. 164. d. 15. t. 91. 243r–244r. Eredeti, keltezetlen, félbe hajtott ív 3 oldalán. A szöveget mai helyesírás szerint közlöm, a hangzásbeli sajátosságokat megtartottam.

Fejedelmi szokott viselő zászlóit hasonlóképpen lovakon.

Fejedelmi botját hasonlóképpen: az mint hogy kardját és egyéb vitézi fegyverit lovakon párduc-, tigrisbőrösen vihetni.

Dobosok, trombitások vörösben.

Ezt elegedendő rendes pompának ítélem. Sőt, ha itt lönne az temetés, minthogy nem is igen javalhatnám másutt, sok okokra nézve, az lovasokat is elhagyhatnák s ahelyett több gyalog lehetne vö[rösben].

Tóth Zsombor

Szent Lajos magyarul imádkozik: Voltaire-recepció és hosszú reformáció

(esettanulmány)

Bevezető

A reformáció kritikája a középkori hagiográfiai hagyományt sem kímélte. Az első és második generációs reformátorok erőteljesen felszólaltak a szentkultusz ellen, de még arra is volt gondjuk, hogy a saját személyük köré szerveződő spontán (?) tiszteletet is kordában tartsák, sőt korlátozzák, ha szükségét érezték. Ezért nem örült Luther, ha követői lutheristáknak nevezték magukat, illetve Kálvin, hasonló megfontolások alapján, világosan rendelkezett, hogy jeltelen sírba temessék. Ez nyilván csak egyik vetülete annak a komplex kérdéskörnek, hogy mi történt a szentkultusszal, a hagiográfiával a reformáció alatt, mennyire számolódik fel, vagy alakul át e hagyomány teológiai, reprezentációs és mediális vonatkozásaiban. Gábor Csilla sokrétű kutatásai és árnyalt értelmezései eligazítást adhatnak a témakörben. A szentek szerepének eltérő megítélése, fókuszban a közbenjárói szerepkörrel, nyilván konkrét teológiai polémiákhoz vezetett, amelyeket többnyire a 16. és a 17. század folyamán vívtak meg a szembenálló katolikus és protestáns felek.[1] Az interkonfesszionalitás térnyerése, de különösen a 17. századi perzekúció

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve az *MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500-1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt keretében készült.

1 Gábor Csilla, „Hagiográfia és polémia. Monoszlói András és Gyarmath Miklós vitája szentek tiszteletéről", in Gábor Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés közép- és kora újkori szövegtí-*

protestáns értelmezése, meglátásom szerint, egy másik dimenzióját nyitja meg a szentkultusz és szentek eltérő katolikus és protestáns megítélésének a gyászévtizedet (1671–1681) követő hosszú 18. század folyamán.

A továbbiakban egy olyan rövid esettanulmányt mutatok be, amely a hosszú 18. századhoz köthető, és bár nem hitvita-szöveget vizsgálok meg, egy olyan franciából készült magyar fordítást elemzek, amelyet nem a reformációhoz, hanem általában a felvilágosodáshoz, pontosabban Voltaire 18. századi magyar recepciójához kapcsolódik. Ugyanis Voltaire *La Henriade* című eposzának magyar fordításából emelem ki azt a részt,[2] amely Párizs 1590-es ostromát és IV. Henrik (1553–1610) által véghezvitt 1594-es elfoglalását kissé összemosva beszéli el. Ezeket az eseményeket a tizedik ének adja elő, amelynek egyik kulminációs pontja a francia lovagkirály és később szent, IX. Lajos (1214–1270) megidézése és szerepeltetése. Izgalmas lesz látni, ahogy Szent Lajos, egykori francia király, a fordítónak köszönhetően református módon, magyarul szólal meg, ráadásul nem is akárhogy, hanem egy imát mond el. A vizsgálatom célja annak megmutatása, hogy a konfesszionális és dogmatikai ellentéteken túlmenően a 18. században a református elit miként ítéli meg a szentek szerepét, milyen funkciókkal ruházza fel őket, végül a perzekúciós tapasztalatok és a tanúságtétel református dialektikájában, hová helyezhető a kora újkori és antik hagyományokat elegyesen implikáló szent kulturális és devocionális konstrukciója.

pusokban, 263–289 (Debrecen–Kolozsvár: Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2015); Gábor Csilla, „»Dialógus« Istenről? – figyelem(hiány) és argumentáció a kora újkori hitvitában", in *A dialógus formái a magyar régiségben,* szerk. Farmati Anna és Gábor Csilla, Egyetemi füzetek, 29–45 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021); Csilla Gábor, „Religious Polemics in Late Sixteenth Century Hungary: Reconstruction and Interpretation", in *More than Luther: The Reformation and the Rise of Pluralism in Europe*, eds. Karla Boersma and Herman J. Selderhuis, Refo500 Academic Studies 55, 177–194 (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2019); Csilla Gábor, „Dialectics, Rhetoric, and Functional Issues in Early Modern Hungarian Religious Disputes: Polemics Research in a Long Reformation Perspective", *Philobiblon* 25 (2020): 227–244.

2 Voltaire, *La Henriade, Poem,* ed. Pierre Augustin Caron de Beaumarchais, Oeuvres Completes De Voltaire 10 (Paris: [Kehl] Imprimerie De La Société Littéraire-Typographique, 1784).

Kontextusok

Voltaire 1722-ben írta meg az *Henriade*-ot, amely IV. Henrik életútjának és korának bizonyos eseményeit örökítette meg, többek közt a hugenották 1572-es párizsi lemészárlását. Az *Henriade*-nak a számos magyar fordításából kettő meg is jelent a 18. század folyamán.[3] Ezek a magyar fordítások nem kevés szakmai figyelemben részesültek. A református Péczeli József 1792-es fordításának modern kiadását Vörös Imre rendezte sajtó alá.[4] Noha a kiadás bemutatja a magyar fordítás kontextusait, Voltaire *Henriade*-jának létrejöttét, kiadásait és utóéletét,[5] kissé felületesen bánik a mű és a megírás korának történeti kontextualizálásával. És bár többé-kevésbé lefedi IV. Henrik életútjának és az 1598-as nantes-i ediktum kimondásáig a hugenotta történetnek a fontosabb epizódjait, nem érzékeli, hogy az 1685-ös ún. *révocation*-t követően a hugenotta történetnek van egy hasonlóképpen véres 18. századi fejezete is, amelyet nemcsak a két magyar fordító, hanem a 18. századi magyar peregrinusok is igen jól ismertek.[6] Arról nem is beszélve, hogy mind a Szent Bertalan éjszakája, mind a nantes-i ediktum története és 1685-ös visszavonása, illetve ennek következményei a 18. századra a református egyháztörténet szerves részévé, és implicit módon tananyaggá vált a magyar reformátusok között.[7]

3 Szempontunkból nem lényegtelen adalék, hogy mindkét fordítás szerzője, Péczeli József és id. Szilágyi Sámuel is egyházát elkötelezetten szolgáló református pap, sőt az utóbbi püspök is volt.

Pétzeli József, *Henriás, az az Negyedik Henrik frantzia királynak életének némelly része, melly frantzia versekből ugyan annyi számú, s lábú versekbe foglaltatott Pétzeli Jo'sef által* (Győr: Streibig Jo'sef' betűivel, 1792). Ez a második és teljesebb edíció volt, amelyet megelőzte az első 1786-os kiadás. E kettő közé ékelődött be a püspök Szilágyi Sámuel fordítása: Szilágyi Sámuel, *Voltér úrnak Henriása, magyar versekben fordíttatatott [...] Szilágy[!] Sámuel által* (Pozsony: Füskúti Landerer Mihály, 1789).

4 Péczeli József, *Henriás*, kiad. Vörös Imre, Régi magyar költők tára XVIII. század 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996). Az elkövetkezendőkben a Péczeli szövegére tett hivatkozásokhoz, ezt a kiadást használom.

5 Vörös Imre, „Bevezetés" in Péczeli, *Henriás*, 11–36, 13–14.

6 Vörös Imre eltekint az 1598-at követő hugenotta történet ismertetésétől, beéri azzal, hogy megállapítja: a vallásháborúk korszaka lezárult. Ez így tényszerűen nem igaz, a 17. és a 18. században is folytatódik, de idézzük a sajtó alá rendezőt: „A vallásháborúk korszakát a IV. Henrik által 1598. április 13-án kiadott nantes-i ediktum zárta le, amely biztosította a hugenották vallásszabadságát, hivatalviselési jogát, valamint 25 000 fő fegyverben tartását a számukra kijelölt erődítményekben. Hogy ezeket a jogokat meddig birtokolhatták, az már a francia történelem későbbi lapjaira tartozik." Vörös, „Bevezetés", 16.

7 Két olyan egyháztörténeti munkára utalok, Lampe és az ifjabbik Turretin könyveire, amelyeket előszeretettel, mondhatni tankönyvként használtak Erdélyben és Magyarországon a 18. század

Ezt azért fontos tudatosítani, mert a recepciónak egy olyan partikuláris része, amely nemcsak a fordítás létrejöttét határozta meg, hanem a magyarított szöveg sikerét is – elsősorban Péczeli munkájának általános megbecsültségére utalok. A Péczeli-féle magyar fordítás tehát egyszerre inspirálódott a francia–magyar történeti párhuzamoknak mind a 16., mind a 18. századi eseményeiből, különösen azokból, amelyek a hugenották vallási perzekúcióját örökítették meg. Ugyanis a magyar református elit számára a 18. században nagyon sokszor a franciaországi események, a hugenották sorsa és szövegei képezték azokat az analógiákat, vagy éppenséggel megoldásokat, amelyek saját én- és helyzetértelmezésükkel függtek össze. Következésképp Péczeli fordításában érzékelnünk kell ennek az aktualizáló, gyakran történeti analógiákat implikáló speciális tudásnak is a jelenlétét, amely a fordítást nyelvi és kulturális átvitelként érdemben határozta meg.

Close reading: Szent Lajos imája magyarul

Helytálló Vörös Imre azon megállapítása, hogy Péczeli fordításán sajátos református elfogultságok érvényesülése érzékelhető.[8] Ez elsősorban abban nyilvánul meg, ahogy a magyar fordító felülírja a francia eredetit, és bizonyos tartalmi módosításokat hajt végre a szövegen. A francia eredeti és a magyar fordítás között a legjelentősebb eltérés az a szöveghely a tizedik énekben, amely a Szent Lajossal elmondatott imát tartalmazza.[9] A református fordító ezt az imaszöveget alaposan felülírja, szinte teljesen kicseréli. Tulajdonképpen fordítás helyett a szövegnek egy olyan kisajátítását végzi el a magyar fordító, amelynek során az eredeti szerzői intenciókkal tudatosan szembehelyezkedve hoz létre, pontosabban ír hozzá a meglévő szöveghez egy szerinte helytállóbb verziót. Péczeli ehhez a szöveghelyhez egy magyarázó lábjegyzetet illesztett, mintegy indokolva a radikális változtatást:

során: Fredericus Adolphus Lampe, *Synopsis historiae sacrae et ecclesiasticae* (Trajecti ad Rhenum: apud Gysbertum Paddenburg, 1726); Johannes Alphonsus Turrettinus, *Historiae Ecclesiasticae Compendium…* (Genevae: Fabri & Barrillot, 1734).

8 Uo., 27.

9 A francia változathoz lásd az appendix I-es szövegét.

> Ez a ' Könyörgés sokkal másképpen van a' Franczban, mint itt; de ítélje-meg a' bölts Olvasó, a' ki a' bal vélekedésektől el-nem foglaltatott, ha nem illendőbb szókat tészek-é én egy meg-bóldogúlt Szentnek szájába, mint a' Francz Poéta tett?[10]

Látható módon a fordítóban felülkerekedik a református teológus, hiszen még csak meg sem próbálja a helyzet „katolikus logikáját" követni, vagy abba empatikusan belehelyezkedni. Tudatosan elutasítja azt, nem akar úgy tenni és főként fordítani, mintha egy katolikus szent szólalna meg magyarul. A konfesszionális szempont teljes kibontása és applikálása ismerhető fel abban, ahogy Péczeli elmagyarázza e lábjegyzetben, hogy mit jelent szentül élni, azaz kik remélhetnek üdvözülést. Erről azonban siet megjegyezni, hogy kizárólag Jézus Krisztus közbenjárása révén következhet be, amely egy jellegzetes református teológiai álláspont, és a katolikusok által vallott, a szentek közbenjáró szerepét hirdető tanítást tagadja. Mindezt betetőzi azzal, hogy a római katolikus hitre tért királyt szinte titkos kálvinistaként tünteti fel, akiről még a református lelkipásztorok is azt gondolták, hogy üdvözülhet.

> Igaz az, hogy Burbon minek-utánna a' maga Népét meg-győzte, R. Kathólikussá lett; de ő mind az előtt, mind azután egy Istent és embereket szerető, jó szívű Fejedelem volt, ebben tartván az egész Keresztyén Vallásnak velejét; nem pedig a' külső czérimoniákban. Némelly Református Prédikátorok meg-kérdeztetvén arról, ha idvezűl-é Burbon, ha R. Kathólikussá lesz', azt felelték, hogy igen-is, tsak-hogy az egy Istent félje, a' Jésust maga Idvezítójének vallja, szentül éljen, Istent 's embereket szeressen. Ezen feleletekkel megmutatták ezen Református Prédikátorok, hogy nékik olly jó szívek volt, hogy ha rajtok állana az Idvességnek osztása, minden szentül élni kívánó Pápistát oda bé-eresztenének.[11]

Mielőtt a Szent Lajos szájából elhangzó imára fordítanánk kizárólag a figyelmünket,[12] érdemes felidézni, hogy a másik református fordító, a püspök Szilágyi Sámuel a szöveghűség elvét töretlenül követve fordította le az egész *Henriade*-ot, beleértve ezt a részletet is.[13] Péczeli viszont a maga változatában egy református „szent"-et szólaltatott meg, aki nem a középkori vagy kora újkori katolikus hagiográfia nyelvén szólt, hanem valójában felmondta a hosszú reformáció alatt

10 Péczeli, *Henriás*, 200.
11 Uo.
12 Péczeli magyar fordításához lásd az Appendix II-es szövegét.
13 Ehhez a magyar verzióhoz lásd az Appendix III-as szövegét.

vallási perzekúciót elszenvedő magyar reformátusság morálteológiai programját. A magyar református hagyományban különösen a gyászévtizedet követően teljesedik ki az a devocionális irodalom és kultúra, amely a 17. század során elsősorban az angol, a puritán kegyességi irodalomból táplálkozik, és amely azt jelölte meg ideális magatartásként, hogy a hívek az üldöztetés idején tanúsítsanak állhatatosságot, türelmet, illetve zúgolódás nélkül viseljek el az üldözés megpróbáltatásait, egyszóval *tegyenek tanúbizonyságot az igaz hitről*. Ebben az antik egyházatyákhoz visszanyúló, a „constantia et patientia" hagyományában fogant devocionális kultúrában jelentős változást a 18. század hozott. Az angliai peregrinációt és úgy általában a magyar reformátusság nemzetközi kapcsolattőkéjét ellehetetlenítő intézkedések következtében a magyar református elit új forrás felé volt kénytelen orientálódni. Ez pedig egy nyelvi váltást is jelentett; elkezdődött egy „franciás irány-ba" való fordulás, azaz a hugenotta kegyesség francia nyelvű, gyakran német közvetítéssel, vagy német egyetemeken elérhető szövegeinek az asszimilációja. Ebben a kontextusban bírt jelentőséggel az a tény, hogy Pápai Páriz Ferenc a hugenotta ifjabbik Pierre du Moulin szövegét fordítja le franciából magyarra.[14] Az 1680-ban megjelent latin címmel ellátott magyar kegyességi munka, a *Pax Animae* egy olyan irodalmi kánon nyitó szövege,[15] amely hugenotta szerzők franciából fordított magyar textusaiból épült fel és bővül kimutathatóan a 19. század első évtizedéig.[16] Ez az eleddig mellőzött eszmetörténeti kontextus is ott van mind a *Henriás*, mind pedig a Voltaire-recepció 18. századi genezisében. Ennek

14 Vörös Imre tekintette át a 18. században keletkezett protestáns szerzőségű, vagy református kegyességi kontextusban keletkezett fordításokat, de nem ismerte fel a Pápai Páriz Ferenc fordításának mint előzménynek a valós jelentőségét. Nem érzékelte, hogy egy összetartozó szerves korpusz egyes elemet vizsgálja, és végképp nem látta meg a fordítások partikuláris recepciótörténeti beágyazottságat, ezek *hugenotta eredetét*. A 18. századi devocionális, francia kegyességi munkák erdélyi és magyarországi fordításainak korpuszáról úgy vélekedett, mint amelynek a létrejötte alkalomszerű volt, következésképp a magyarra lefordított szövegek, álláspontja szerint, nem alkottak semmilyen rendszert. Vörös Imre, *Fejezetek a XVIII. századi magyar–francia fordításirodalmunk történetéből*, Modern filológiai füzetek 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 45.

15 Pápai Páriz Ferenc, *Pax Animae, Az az, A' lélek bekessegeröl, es az elme gyönyörüsegeröl való Tracta, Francia Nyelven irattatott Molinaeus Peter által. Ugyan azon Nyelvből Magyarra fordittatott…* (Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel Mihály, 1680). A könyv, illetve szerzője legutóbbi szakirodalmi értékeléséhez lásd: Dohi Zsuzsánna, *„Cselekedettel és valósággal": Pápai Páriz Ferenc Pax-sorozata, a 17. század kegyességi fordításirodalmának egyik jellegzetes példája* (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021).

16 Pierre Jurieu, 17. századi francia hugenotta 1677-ben publikált traktátusának *(Traité de la dévotion)* magyar fordítása 1806-ban látott napvilágot: Balogh Benjámin, *Áhítatosságról való trakta…* (Komárom: Özv. Weinmüllerné Betüivel, 1806).

ismeretében figyeljünk Péczeli fordításában a szent kérésére, illetve az igaz hitre és a „hit belső valóságára" vonatkozó megállapításaira:

> Arra, hogy valaki nálad kedvet leljen, / Nem elég, hogy ez vagy más nevet viseljen. / Tsúfol az, ki akar *tsak szájjal vallani*, / *Követni kell igéd'*, nem pedig hallani. /'S a' ki holta után kíván látni Téged', / *Szükség, hogy kövesse élvén Te szentséged*', / Jól-tégyen mindennel, tisztán tartsa szívét, / Szent Fijad illyenben esméri olly Hívét, / Kinek, mihelyt bútsút sár-házától vészen, / *Mennyben font koszorút fejére itt tészen*. / Hogy a' minden ágból 's Hitből gyűlt Szentekkel, / Örökké dítsérjen Téged' víg énekkel.[17](Kiemelések tőlem – T. Zs.)

Ez a szövegrész újfent igazolja, hogy a gyászévtized mártirológiai diskurzusa és fogalmi nyelve, illetve félreérthetetlen szókincse szívósan tovább él a 18. század végéig. A konfesszori, azaz tanúságtévő szerep, sőt identitás a mártírhalál helyett is érvényes áldozat, tehát tanúságtétel, amiért az örök élet koronáját, azaz az üdvösséget lehet elnyerni. A tanúságtétel számos formája (börtön, exilium, önmegtartóztatás, a Krisztust követő élet, kegyességgyakorlás stb.), még ha nem is implikálja az erőszakos véráldozatot, a mártírok koronáját teszi elérhetővé a konfesszorok számára. Szent Lajos a hit belső valóságát méltatja, majd az üdvözülés útját, a *via salutis*t idézi fel,[18] amelynek végkifejlete a korszak teológiai nyelvében a megdicsőülés *(glorificatio)* bekövetkezte, amikor is „mennyben font koszorút," vagyis az üdvösséget biztosító mártírok koronáját nyeri el a tanúságtévő. A mennyben font *koszorú*, azaz az örök élet koronája, itt kulcsterminus és fogalom, nemcsak a Jel. 2. 10. locusra utal,[19] hanem bevonja azt a teológiai hagyományt is, amely Tertullianusszal kezdődik, Szőnyi Nagy Istvánnal folytatódik,[20] és megszakítás nélkül je-

17 Péczeli, *Henriás*, 201.

18 A szentírásra alapozott, *via salutis* vagy *gratiae gradus*, a dicsőség lépcsőfokainak is nevezett elképzelés a kiválasztottak számára a *iustificatio*, *adoptio*, *sanctificatio*, *glorificatio* révén biztosította az üdvösség elnyerését. A 17. század során már a magyar teológiai szaknyelvben is meghonosodtak ezek a terminusok, Martonfalvi Tóth György így írta le a *via salutis* folyamatát: „eleve elrendelés, elhívás, megigazítás, fiúvá fogadás, megszentelés, megdicsőítés." A kérdéskör bővebb tárgyaláshoz lásd: Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az „Élete leírása magától" és a XVII. századi puritanizmus* Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 40 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 65–71.

19 „Et dabo tibi coronam vitae / Légy hív mindhalálig és néked adom az életnek koronáját." (Jelenések 2. v. 10).

20 Szőnyi Nagy István, *Martyrok coronaja…* (Debrecen: [s. n.], 1675). Szőnyi művének szakirodalmi méltatásához lásd: Zsombor Tóth, „Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian De-

len van a 18. század végéig, például Szikszay György *Mártírok Oszlopa* (1789) című munkájában is.[21] A gondolat, miszerint a mártírhalált ugyan el nem szenvedő, de sok más módon az igaz hit mellett tanúbizonyságot tévők, azaz a konfesszorok hasonlóképpen mártírok, egy olyan jellegzetes kora újkori fejlemény, amely a vallási perzekúciót elszenvedő, vagy éppenséggel az az elől elmenekülő második generációs reformátorokhoz, például Kálvinhoz köthető. Szikszay jóval a türelmi rendelet után készült munkájában úgy tűnik, még mindig aktuálisnak és indokoltnak tartotta a *hitvalló* vagy *konfesszor* szerepének definiálását:

> Megtisztelték a mártír névvel azokat is, akik az üldözés idején fogságot, vagy egyéb nyomorúságokat szenvedtek a krisztus nevéért, de nem ölték meg őket, hanem életben maradtak. Az ilyeneket más néven valást tevőknek nevezzük; de mártír néven is ismertek. Így a karthagóbéli eklézsiai Gyűlésről, mely Szent Cipriánus püspök alatt tartatott meg, azt mondják, hogy némely mártírok is voltak jelen, sőt még az olyanoktól sem sajnálták a mártír nevet, akik minekutánna vallást tettek a Krisztus nevéről, valami ok folytán szabadon bocsátattak; mert az ilyeneknél nem azt nézték, hogy mi történt velük, hanem azt, hogy mire szánták el magukat: mártíromságot – úgymond – Krizosztómus, nemcsak a kimenetelből kell ítélni, hanem a szándékból is, mert a mártír nemcsak akkor lesz mártírrá, amikor fejét veszik, hanem mihelyt kijelenti szándékát az igazságról való vallástételre, attól fogva mártír az, ha nem is szenved mártír módon.[22]

A Péczeli által megfogalmazott, de Szent Lajossal kimondatott protestáns mártirológiai tanítás új fénybe állítja a fordítást, és némiképp a fordítót is. Ez már nem a konfesszionális szembenállás vagy a nyílt polémia kora, hanem az egykori vallásszabadság visszanyerésnek ideje, politikai és jogi érvek alapján. Péczeli nemcsak „felvilágosult" fordító, hanem református teológus is, és egy olyan hagyomány képviselője, amely érthető módon jogfosztottságról beszél, amikor a Habsburg-adminisztrációnak az ún. *acatholici* közösségekre alkalmazott vallás-politikáját értelmezi. Szó nincs arról, hogy a magyar országgyűléseken törvénnyel garantált vallásszabadság elvesztését a református elit, beleértve Péczelit is, egy felvilágosult, a felekezeti másság iránt türelmet és toleranciát mutató álláspont válla-

votion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist", in *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation,* eds. Anne Eusterschulte and Hannah Wälzholz, Refo500 Academic Studies 28, 415–428 (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2015).

21 Szikszay György, *Mártírok oszlopa* ([Sződliget]: Agapé, [1994]).

22 Uo., 20–21.

lásával kívánták volna visszaszerezni. Sokkal inkább politikai megoldásban gondolkodtak, miközben lehetőségeiknek megfelelően *ellenálltak* a perzekúciónak, például a tanúságtétel és az ezt implikáló mártirológiai és konfesszori diskurzus alkalmazásával. Céljuk elérését nem egy mindenki irányába toleráns, a felekezeti kohabitáció nehézségein és a konfesszionális megosztottságokon felülemelkedő felvilágosult attitűdtől remélték, hanem a király észszerű politikai belátásokon nyugvó, a jogi érveket mérlegelő, ezt a kérdést ily módon rendező józanságán. Ráadásul nem a felekezetiség teljes felszámolása volt a cél, nem a vallási fanatizmus elítélése volt a tét, hanem saját felekezeti szabadságuknak a visszaállítása, legalább a kora újkori állapotoknak megfelelően. Péczeli és kortársai még a hosszú reformáció vallásszabadság-eszményében gondolkodtak, amely sokkal inkább a felekezeti pluralitáson belül jelentett békés kohabitációt, de nem számolta fel a teljes felekezetiséget és végképp nem mozdult el a bármilyen típusú vallásellenesség irányába. Ez viszont egyáltalán nem azonos azzal a toleranciával, amit felvilágosultként értelmez az irodalomtörténetírás, és végképp nem nevezhető egy olyan újfajta vallásosságnak, amelyet az ész vagy észszerűség határoz meg, mondjuk a kinyilatkoztatás konfesszionális dogmáin alapuló elvével szemben.

A *Henriás* a református teológus és gyakorló lelkipásztor Péczeli olvasatában és fordításában tehát a jellegzetesen protestáns sérelmi hagyományban is kontextualizált; a gyászévtized óta megtapasztalt vallási perzekúció megoldását sürgeti, ily módon lesz IV. Henrik az az ideáltípus, akitől ez el is várható. Ugyanakkor Péczeli Szent Lajos magyar imájával, a konfesszorokat idéző devocionális program felelevenítésével a folytonos vallási perzekúció történeti valóságára próbálta rádöbbenteni olvasóit. A magyarul megszólaló szent tehát jellegzetesen a 18. századi reformátusok létfeltételeihez illő életvezetési programot javasol, és a hagiográfiai tipológia helyett inkább a kora újkori protestáns mártirológia által promovált hitvalló/tanúságtévő *konfesszor*t testesíti meg.

Konklúzió: történeti anakronizmus és mártirológiai tanítás

Péczeli *Henriás*ában a fordításnak egy olyan gesztusával találkozunk, amelyet könnyen félre lehet érteni. A szabadság, amellyel a magyar fordító él, vagyis a fordítandó szöveg tudatos felülírása, sőt egy szöveghely kicserélése egy az eredetihez képest „alkalmasabb" verzióra, azt mutatja, hogy Péczeli sajátos módon értelmezte az egész eposzt. Olvasatában a hugenottából lett katolikus király (élet)története,

akinek többek közt az 1598-as nantes-i ediktum köszönhető, a magyar reformáció számára az aktuális 18. századvégi állapotok felekezeti politikájának megjobbításához nyújt érvényes analógiát. A magyarul imádkozó Szent Lajos alakjában nem a végletes felekezeti elfogultság oly ismerős 16–17. századi reflexe működik, hanem a fordítás politikai kontextusban is értelmezhető mondanivalóját teszi egyértelművé a lelkész-fordító. A református olvasóközönség számára azonban egy katolikus szent „katolikus módon" hangzó imádsága bizonyára disszonáns és hiteltelen lett volna, így aztán Szent Lajosnak a protestáns elvárások szerinti konfesszori életpályamodellt kellett meghirdetnie fohászában.

A fordítás mint felülírás olyan szöveghasználatról árulkodik, amely túlmutat a kora újkorban kodifikált dogmatikai és konfesszionális ellentéteken. A református fordítót semmilyen dogmatikai igazság bizonyítása vagy cáfolata nem foglalkoztatja, itt teljesen más a tét, nem konfesszionális, hanem politikai a disputa. Péczeli a református olvasót nem a katolikus szentkultusz református szempontból problémás dogmatikai vonatkozásairól akarja tájékoztatni, hanem mindenféle kontroverz szándék nélkül, tudatosan vállalva az anakronizmust, egy középkori katolikus szentet koraújkori református módon jelenít meg és beszéltet. Teszi mindezt annak érdekében, hogy a református mártirológia érvelését juttassa érvényre és megrajzolhassa a követendő magatartásmintát és életvitel-modellt, amely megint nem felekezeti tanítást vagy hagyományt védelmez egy másik felekezeti hagyomány vagy tanítás ellenében, hanem politikai és jogi, országgyűlésen törvénnyel garantált egyéni és közösségi szabadságokat követel vissza. Így lesz a 18. századi protestáns vallásszabadság magyar nyelvű szószólja egy középkori katolikus szent. Ez pedig erős érv amellett, hogy a magyar Voltaire-recepció nem kizárólag a nehezen megfogható felvilágosodásban, hanem a 18. századi vallási perzekúció kontextusában a hosszú reformációban is erőteljesen betagozott.

Appendix.

I.

Père de l'univers, si tes yeux quelquefois
Honorent d'un regard les peuples & les rois,
Vois le peuple français à son prince rebelle;
S'il viole tes lois, c' est pour être fidelle.
Aveuglé par son zèle, il te désobéit,
Et pense te venger alors qu'il te trahit.
Vois ce roi triomphant, ce foudre de la guerre,
L'exemple, la terreur, & l'amour de la terre;
Avec tant de vertu, n'as-tu formé son coeur
Que pour l'abadonner aux piéges de l'erreur?
Faut-il que de tes mains le plus parfait ouvrage
A son Dieu qu'il adore offre un coupable hommage?
Ah! Si du grand Henri ton culte est ignoré,
Par qui le roi des rois veut-il être adoré?
Daigne éclairer ce coeur créé pour te connaître;
Donne à l'Eglise un fils, donne à la France un maître
Des ligeurs obstinés confonds les vains projets;
Rends les sujets au prince & le prince aux sujets;
Que tous les coeurs unis adorent ta justice,
Et t'offrent dans Paris la même sacrifice.

(Voltaire, *La Henriade*..., 200).

II.

„Nagy Isten! ha ollykor drága kegyelmedből
Tekíntsz a' Királyra 's Népedre Székedből;
Uram, nézz alá most, szánd-meg a' Francz Népet,
Melly már a' veszélynek mélly torkáig lépett,
Melly akarván hozzád mutatni hűségét,
Úgy nézi Királlyát mint fő ellenségét.
Vakúl hiszi, érted hogy boszszút fog álni,
Ha kész vég tsepp vérig vele hartzra szálni.
Isten! kit a' menny 's főid rettegéssel félnek,
Tűz, víz néked szolgál, 's parantsolsz a' szélnek.
Te hajthadd a' szívet, a' hová akarod,
Dítsőítsd-meg hát most mindenható karod'.
Tedd tsúffá szándékát a' bűnös Ligának,
Melly szent ügyed alatt áldozik magának.
Alnokúl viszsza-él a' Vallás' színével,
Hogy hízhasson e' Nép' ártatlan vérével.
Szégyenítsd-meg ama dölfös kevéllyeket,
Kik önként gyújtják-fel e' köz veszéllyeket,
Hogy bár éjjel nappal a' Haza sóhajtson,
Tsak annak romlása nékik hasznot hajtson.
Nyisd-meg e' vak-buzgó Népnek szeme' héjját,
Hogy lássa a' Liga' titkos 's gonosz tzélját.
Tanítsd-meg, hogy a' Hit' belső valósága
Az igaz Szeretet, 's a' Lélek' jósága.
Arra, hogy valaki nálad kedvet leljen,
Nem elég, hogy ez vagy más nevet viseljen.
Tsúfol az, ki akar tsak szájjal vallani,
Követni kell igéd', nem pedig hallani.
'S a' ki holta után kíván látni Téged',
Szükség, hogy kövesse élvén Te szentséged',
Jól-tégyen mindennel, tisztán tartsa szívét,
Szent Fijad illyenben esméri olly Hívét,
Kinek, mihelyt bútsút sár-házától vészen,
Mennyben font koszorút fejére itt tészen.

Hogy a' minden ágból 's Hitből gyűlt Szentekkel,
Örökké dítsérjen Téged' víg énekkel."

(Péczeli, *Henriás*, 200–201).

III.

„Mindeneknek Atyja! Hogyha tekintettél
Népre, 's Királyra jó szemet vetettél,
Lásd e' Frantzia Nép hogy támadtt Urára
Törvényt ront Hűsége bizonyítására!
Vak-buzgóságából szódat nem fogadván,
Bosszút áll éretted, ügyed meg-tagadván
Lásd e' győző Királyt, az Hartzok pörölyét,
A földnek szerelmét, példáját 's verőjét!
Hát ílly ' sok jóságot azért adál néki,
Hogy szívét borítsák tévelygés' árnyéki
Hát Szent kezeidnek ílly' Remek-munkája,
Istennek, kit imád, olly hibás szolgája?
Ha Tiszteletedet Henrik sem tudhatja,
Királyok' Királyát óh ki imádhatja?
Gyújts fényt, hogy esmérjen, úgy termett szívének,
Tedd Urává Frantznak 's Egyházad Hívének:
Zavard-meg a' Liga' vakmerő Dolgait,
Add-vissza Királyját, 's Királynak szolgait:
Hogy egy szívvel, 's szájjal áldják Kegyességed
'S áldozzák Párisban azon egy Szentséget."

(Szilágyi, *Henriás*, 223–224).

Zamfir Korinna

Pál és Tekla cselekedeteinek nyugati recepciója a középkorban

A latin fordítások tanulsága

Pál és Tekla cselekedetei (*Acta Pauli et Theclae*, APTh) az egyik legnépszerűbb kora keresztény apokrif.[1] Az írás az *Acta Pauli* része. Főszereplői Pál apostol és Tekla, egy fiatal nő a kis-ázsiai Ikoniumból, aki Pál tanítását hallgatva lemond a házasságról. Döntése miatt kétszer kerül közel a vértanúhalálhoz, de isteni beavatkozás megmenti. Tekla végül megkeresztelkedik és tanítja Isten igéjét. A mű sajátos enkratita teológiát fejez ki, amely a feltámadást a szüzességhez köti, és valószínűleg egy aszketikus közösségben született.

Az írás magán viseli a *praxeis*, a hagiográfia és az antik regény jegyeit, akárcsak más apokrif akták. A főszereplőket a szentség aurája veszi körül. Testük már magán viseli az angyali lét vonásait. Csodás módon menekülnek meg. Életük árán is a szüzességet választják, ugyanakkor történetük a ragaszkodásról, elszakadásról, keresésről, örömteli egymásra találásról szól.

A keleti egyházak Szent Teklát az első vértanú nőként és az apostolokkal egyenlőként *(isapostolos)* tisztelik. A mű és főszereplője nyugati fogadtatása

1 Richard Adelbert Lipsius et Maximilian Bonnet, ed. *Acta Apostolorum Apocrypha*, 2 köt. (Leipzig: Mendessohn, 1891), 1:235–272; Léon Vouaux, *Les actes de Paul et ses lettres apocryphes* (Paris: Letouzey & Ané, 1913); Jeremy Barrier, *The Acts of Paul and Thecla: A Critical Introduction and Commentary* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009); Richard A. Pervo, *The Acts of Paul: A New Translation with Introduction and Commentary* (Cambridge: Clarke, 2014); „Pál apostol cselekedetei: Pál és Thekla", in *Az apostolok csodálatos cselekedetei*, szerk. Dörömbözi János utószó, ford. Adamik Tamás, Apokrif iratok, 79–89 (Budapest: Telosz, 1996).

azonban ambivalens. Az APTh-t évszázadokon keresztül áthagyományozták liturgikus könyvekben. Teklát több egyházi író dicséri, azonban Tertullianus, Jeromos, és a *Decretum Gelasianum* negatívan befolyásolta az írás értékelését és Tekla tiszteletét.

E tanulmányban az APTh nyugati recepcióját vizsgálom, különös tekintettel az írás latin fordításaira. Azt elemzem, mennyire őrzi vagy miként módosítja a kézirathagyomány Pál tanításának enkratikus vonásait, hogyan írja le Pál és Tekla kapcsolatát, illetve miként módosít vagy küszöböl ki problémásnak ítélt részleteket, különösen azt, hogy Tekla megkereszteli magát és tanít.

Az elbeszélés

Ikoniumban Pál boldogmondásokban tanítja Isten igéjét az önmegtartóztatásról és a feltámadásról. Az üdvösség a szüzeké, akik lemondanak e világról. Tekla, az elithez tartozó fiatal nő, a szomszédos házban hallgatja Pált, és eláll a Thamyrisszel kötendő házasságtól. Pál két álnok tanítványa összeesküvést sző az apostol ellen a féltékeny vőlegénnyel. Thamyris kiszolgáltatja az apostolt a római hatóságnak. Pált vallási újítással, mágiával, és a társadalmi rend felforgatásával vádolják (a fiatalokat eltántorítja a házasságtól). Tekla éjnek idején felkeresi a börtönben, és lábánál ülve hallgatja tanítását. A kormányzó megkorbácsoltatja Pált és kiutasítja a városból, Teklát pedig máglyahalálra ítéli. Tekla csodálatos módon megmenekül: a tüzet jégeső oltja el, amely azonban isteni ítéletet hoz a nézőkre, akik a halálát kérték. Szabadulása után Tekla keresi Pált. Az örömteli egymásra találás után közös étkezésre (akvárius eucharisztiára) kerül sor. Tekla felajánlja Pálnak, hogy követi őt, és Krisztus pecsétjét (a keresztséget) kéri. Az apostol úgy véli, hogy Tekla még nem elég erős, és a keresztséggel kapcsolatban türelemre inti.

(APTh 4) Pál és Tekla Antiókhiába indul. Az úton a helyi elithez tartozó Alexander szerelmi ajánlatot tesz Teklának. A szűz ellenáll és megszégyeníti Alexandert, aki bosszúból átadja Teklát a római hatóságnak. A kormányzó halálra ítéli. Mielőtt a vadállatok elé vetnék, Tekla kéri, hogy megőrizhesse tisztaságát. Tryphaena királynő befogadja őt házába. Teklát az arénában a vadállatok elé vetik. A támadások két fordulóját túlélve, de még mindig életveszélyben, egy vizes medencébe veti magát, és megkeresztelkedik Jézus Krisztus nevében, az utolsó napra. Miután a kormányzó szabadon bocsátja, Tekla visszatér pártfogójához, Is-

ten szavát tanítja, és megtéríti Tryphaena házanépét. Ezután férfiruhát öltve elindul, hogy megkeresse Pált Myrában. Elbeszéli megmenekülését és megkeresztelkedését. Pál megbízza Teklát, hogy tanítsa Isten szavát. Ő visszatér Ikoniumba, majd Szeleukiába megy. Az írás lezárása szerint Tekla sokakat megvilágosított Isten igéjével.

Nyugati recepció

Miközben a keleti atyák körében Tekla nagy tiszteletben állt,[2] az APTh nyugati recepciója ambivalens. Első említője, Tertullianus ellenszenvvel ír a műről és szerzőjéről. Az író, állítólag egy kis-ázsiai presbiter, távozott hivatalából, miután beismerte, hogy ő írta *Pál cselekedetei*t, az apostol iránti szeretetből (*De baptismo* 17).[3] Tertullianus itt a keresztelés jogáról értekezik, amely minden keresztényt megillet, de gyakorlása megköveteli a hierarchikus rend betartását. A laikus keresztség csak szükséghelyzetben elfogadott. Tertullianus azonban elveti a nők keresztelésihez való jogát, és vehemensen bírálja azokat a nőket, akik Tekla példájára hivatkozva jogot formálnak a keresztelésre és tanításra. Tertullianust követve Jeromos apokrifnek nevezi az írást (*vir. ill.* 7), akárcsak később a *Decretum Gelasianum* (6. század).[4] Ennek ellenére kora keresztény és középkori latin szerzők Teklában a szüzek példaképét látják és csodálattal adóznak vértanúságot vállaló lelki erejének.[5] Egyes tanúk szerint a mű kvázi-kanonikus státusszal rendelkezett.[6]

2 Léonie Hayne, „Thecla and the Church Fathers", *Vigiliae Christianae* 48, 3. sz. (1994): 209–218; Stephen Davis, *The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 4–5, 46–194; Mónika Pesthy, „Thecla Among the Fathers of the Church", in *The Apocryphal Acts of Paul and Thecla*, ed. Jan N. Bremmer, 164–178 (Kampen: Kok Pharos, 1996); Pauline de Flers, *Sainte Thècle, première vierge et martyre: Vie, légende et cultes* (Paris: Cerf, 2019), 5. fej.; Pervo, *The Acts…*, 46–47.

3 Quintus Septimius Florens Tertullianus, *Opera*, ed. August Reifferscheid et Georg Wissowa, CSEL 20 (Wien: Tempsky, 1890), 1:215.

4 Pervo, *The Acts…*, 43, 50–51, 54.

5 Carl Holzhey, *Die Thekla-Akten: Ihre Verbreitung und Beurteilung in der Kirche* (München: Lentner, 1905), 70–74; Chiara O. Tommasi, „Thecla in the Latin Sources", in *Thecla: Paul's Disciple and Saint in the East and West*, eds. Jeremy Barrier et al., 69–105 (Leuven: Peeters, 2017).

6 A Codex Claromontanusban található, bibliai könyveket felsoroló lista megemlíti az *Actus Paulit*. Néhány újszövetségi kézirat a 2 Timóteus-levelet kiegészíti az *APTh*-ből származó részletekkel. Pervo, *The Acts…*, 48–49.

Rómában Szent Teklát már a 4. században tisztelték, amint azt a róla elnevezett katakomba tanúsítja.[7] Emlékünnepe szerepel a *Martyrologium Hieronymianum*ban, Beda *Martyrologium*ában és több helyi egyház liturgikus könyveiben.[8] Míg a középkorban tisztelete Milánóban és környékén, Dél-Franciaországban, majd Tarragonában virágzott, a római egyház liturgikus könyvei mellőzték, valószínűleg Tertullianus, Jeromos és a *Decretum Gelasianum* hatására. V. Piusz idején (1570) felvételt nyert a *Missale Romanum*ba, a *Calendarium*ba, és a *Breviarium Romanum*ba,[9] majd XIII. Gergely alatt a *Martyrologium Romanum*ba (1584).[10] Tisztelete ezzel kiterjedt az egyetemes egyházra. Az V. Pál által jóváhagyott *Rituale Romanum* (1614) *Libera* imádsága Teklára is hivatkozik.[11]

Az újkorban Szent Tekla tisztelete egész Európában virágzott.[12] A változás a II. vatikáni zsinat után következett be. Szent Tekla kikerült a *Calendarium Romanum*ból (1969), majd a *Martyrologium Romanum*ból (2001), vitatott történetisége miatt, illetve mivel kultusza alapja az apokrif APTh.[13]

7 Via Ostiense, nem messze a San Paolo fuori le mura-tól. Itt tárták fel a legrégebbi Pál-ábrázolást. Barbara Mazzei, „La decorazione del cubicolo degli apostoli", in *Il cubicolo degli apostoli nelle catacombe romane di Santa Tecla. Cronaca di una scoperta*, cur. Barbara Mazzei, 33–88 (Città del Vaticano: Pontificia Commissione di Archeologia Sacra, 2010).

8 A liturgikus könyvekről: Holzhey, *Die Thekla-Akten*..., 72, 75–76, 86–93. Vö. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis* (Venetiis: per Erhardum Ratdolt, 1486), CLXX (solemnia).

9 *Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum* (Venezia: Ioannes Variscus, 1570), 226; *Breviarium Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum* (Roma: Paulus Manutius, 1570), 830, 841.

10 *Martyrologium Romanum: ad nouam Kalendarii rationem, & Ecclesiasticae historiae veritatem restitutum* (Roma: Dominicus Basa, 1584), 294.

11 *Rituale Romanum* (Roma: Camera Apostolica, 1614), 89. A Liberáról: Holzhey, *Die Thekla-Akten*..., 78–86.

12 Flers, *Sainte Thècle*..., 2. fej.

13 *Calendarium Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II auctoritate Pauli PP. VI promulgatum* (Vatican: typis polyglottis Vaticanis, 1969), 68, 140. A kiadók Szent Cecília történetiségével kapcsolatban komolyabb nehézségeket említenek, mégis megtartása mellett döntenek, „popularis devotionis causa" (69).

A latin fordítások sajátos hangsúlyai

Az APTh számos latin kéziratban maradt fenn, többnyire a *Passio S. Teclae virginis* vagy *martyris* címmel, vértanúakták között vagy szentek életében. Tekla a vértanú szűz típusát testesíti meg.

A hagiográfiai-liturgikus kéziratok szerzetesrendek, székeskáptalanok, szemináriumok vagy templomok könyvtárából származnak.[14] A kódexek az egyházi év, közelebbről a Passionale vagy Sanctorale rendje szerint hozzák a *Passio Theclae*t. Néhány esetben a csoportosítás tematikus (vértanú szüzek, női szentek). A vértanúk emléknapján a liturgikus ünneplés feleleventette a vértanúk történetét és példáját és ezzel az ünneplő közösség hitét alakította.

Oscar von Gebhardt öt eltérő minőségű szövegtípust különböztet meg, amelyek teljesen (A, C); csaknem teljesen (B) vagy töredékesen (D, E) maradtak fenn.[15] Gebhardt nagyszabású rendszerező munkáját Jean-Daniel Kaestli egészítette ki a bollandisták kéziratgyűjteménye és más források alapján.[16]

Az A-val jelölt, jónak tekintett szövegtípusnál Gebhardt két 14. századi franciaországi tanút említ. Kaestli ide sorol még egy dublini kéziratot.[17]

A legelterjedtebb szövegforma a Gebhardt-féle B csoport, három altípussal (Ba, Bb, Bc). A Ba a leghűségesebb; több 11–14. századi kéziratban található, többnyire vértanúk szenvedéstörténete keretében.[18] A Bb verziót számos további kéz-

14 A vértanú életrajzok (*vitae*) kolostorok közötti terjedéséről: Holzhey, *Die Thekla-Akten*..., 75–76.

15 Oscar von Gebhardt, *Passio s. Theclae virginis. Die lateinischen Übersetzungen der Acta Pauli et Theclae nebst Fragmenten, Auszügen und Beilagen* (Leipzig: Hinrichs, 1902), vii–x.

16 Jean-Daniel Kaestli, „Les Actes de Paul et Thècle dans la tradition latine: Recherches sur les manuscrits des diverses formes de la Passio Theclae et leur signalement dans la Bibliotheca hagiographica latina", *Analecta Bollandiana* 135 (2017): 265–358.

17 Gebhardt, *Passio*..., vii–x, Kaestli, „Les Actes...", 272: Lat. 5306 (Paris, BNF); 479 (Toulouse; domonkosok); Trinity College 174 (11. sz., Salisbury-i székeskáptalan?).

18 Gebhardt, *Passio*..., x–xvi; Kaestli, „Les Actes...", 273–275: Brux. II 973 (KBR, 11. sz., Abbaye Saint-Ghislain); Lambeth Ms. 94 (14. sz.); Harleianus 4699 (Brit. Libr., 13. sz.); 197 (3131) (KBR, 1465, Abbaye du Rouge-Cloître); Brux. 9810-14 (KBR, 12/13. sz., Abbaye Saint-Laurent, Liège); Brux. 21885 (KBR, 1277, Abbaye Saint-Martin, Tournai); 23 (Arras, 13. sz.); 148 (Clermont-Ferrand, 13. sz.); 1711 (Bibl. Mazarine, Paris, 11. sz., Saint-Joseph des Carmes); Lat. 11759 (BNF, Paris, 14. sz., Saint-Germain-des-Prés apátság); Lat. 12612 (Paris, BNF, 13. sz., Saint-Pierre de Corbie, majd Saint-Germain-des-Prés); Nouv. acq. lat. 2179 (Paris, BNF, 11. sz., Santo Domingo de Silos kolostor); 1399 (Rouen, 12. sz., Abbaye de Jumièges); Vatic. Regin. 542; Brux. 506 (Bibl. Bolland., 13. sz., Saints-Rictrude-et-Pierre de Marchiennes apátság); Trier 1160 (12. sz., Hl. Matthias apátság); Bern 137 (12. sz.); Padua, Bibl. Cap., E.25 (12. sz., collegiata Santa Giustina de Monselise).

irat őrzi a 12–18. századból.[19] A Bc egyik fontos képviselője a Bonino Mombrizio (Mombritius) által kiadott *Sanctuarium seu vitae sanctorum* (1476).[20]

A C-vel jelölt kéziratok meglehetősen szabadon kezelik az írást: gyakran kiegészítik, párbeszédessé teszik, dramatizálják, és kiiktatnak problémásnak vélt részleteket. A Ca szövegváltozat több 11–14. századi kéziratban olvasható,[21] a Cb pedig néhány 13–15. századi kódexben.[22] Kaestli találóan jegyzi meg, hogy a Cb olvasata gyakran jobb.[23]

19 Gebhardt, *Passio*..., xvi–xxii; Kaestli, „Les Actes...", 281–285: Brux. (Bibl. Bolland., 146, 18. sz.; két kéziratból, az utrechti Nieuw Licht karthauzi és Tours-i Szent Márton kolostorból); Brux. 7917 (KBR, 14. sz; utrechti Szent Jeromos társaskáptalan); Hagae Comitum L 29 (Kon. Bibl., 1461, Weesp 14/Liber sororum S. Katarinae Muiden); J3 (Hága, 14. sz., ugyanabból a szerzetesközösségből); Harleianus 2801 (Brit. Libr., 12./13. sz., S. Maria et S. Nicolaus premontrei apátság, Arnstein); 525 (Leipzig, Univ.bibl., 1354); Brux. 98–100 (KBR, 12. sz., knechtstedeni apátság?); Köln (Hist. Archiv, W 164a, 15. sz., ágostonos kanonokok, Herrenleichnam); Fribourg (Bibl. publ. et univ., L 743; 13–14. sz.; kétrészes Legendárium: *Legenda aurea* és *Legenda sanctorum*); Trier (Stadstbibl., 1372; 11–12. sz., Szent Márton apátság); Vatic. lat. 8565 (BAV, 11–12. sz., Abbaye Saint-Pierre, Malmédy); Ivrea (Bibl. Capit. 105; 14. sz.); Koblenz (Best. 701 Nr. 113a; 14. sz., Kollegiatstift Hl. Martin und Severus, Münstermaifeld).

20 Gebhardt, *Passio*..., xxi–xiii; Kaestli, „Les Actes...", 285–290; Boninus Mombritius, *Sanctuarium seu vitae sanctorum*, Solesmes-i szerzetesek kiadása, II., 559–564 (Paris: Fontenmoing, 1910); A. 116 Dreszda (Sächs. Landesbibl., 14. sz.); Stuttgart (Württemb. Landesbibl., HB XIV 14; 9. sz., konstanzi székeskáptalan / weingarteni bencés apátság); Novara (Bibl. Capit. del Duomo, 026, XXVI, 11. sz.; 027, XXVII, 15. sz., és 029, XXIX, 14. sz.).

21 Gebhardt, *Passio*..., xxiii–xxv; Kaestli, „Les Actes...", 290–295: Stuttgart, C. bibl. Fol. 57 (Württemb. Landesbibl., 11/12. sz., Kloster Zwiefalten, 167); Paris 5308 (BNF, 12. sz.); Trier 35 (Szeminárium, 13. sz., Szt. Maximin apátság); München Lat. 701 (Bayer. Staatsbibl., 14. sz., augsburgi egyházmegye, teuton lovagrend); Vatic. Regin. Lat. 497 (11–12. sz.); Róma, Bibl. Vallicell., VII (13–14. sz.); Würzburg, Mp Th F 122 (14. sz., Szent Szűz ciszterci apátság, Ebrach); Frankfurt (Barth. 4, 1356, Szent Bertalan társaskáptalani templom).

22 Gebhardt, *Passio*..., xxvi–xxviii; Kaestli, „Les Actes...", 295–301. Wien Lat.339 (Österr. Nat. bibl., 13. sz., salzburgi székeskáptalan); Cividale (Bibl. Capit., XVIII R, Szeminárium, 13. sz.; XIII, ugyanott, 1469, Santo Domingo de Silos kolostor); Monte Cassino 534 (Arch. e Bibl. dell'Abbazia, 11. sz.); Ar, Vatikán (Arch. Cap. S. Pietro, A4 (C), 11. sz.; A3 (B), 13. sz.; A7 (F), 13–14. sz.; A8 (G), 15. sz.; A9 (H) 1339, a Szent Péter bazilika használatára; Bologna (1473, Bibl. Univ., Santo Stefano de Bologne bazilika, 1180, Gebhardt a Cc-hez sorolta).

23 Kaestli, „Les Actes...", 353.

A Cc számos itáliai és néhány más kódexben található.[24] A Cd többször eltér a C fordítás többi képviselőjétől.[25]

A latin fordítások nagy száma, azok liturgikus használata azt mutatja, hogy a nyugati egyház Tertullianus és Jeromos bírálata ellenére megőrizte Tekla történetét, és a szentet évszázadokon keresztül példaként állította szerzetesek, papok és a hívek elé.

A következőkben a latin kéziratok sajátos hangsúlyait vizsgálom különös tekintettel Tekla ábrázolására. Elöljáróban röviden összegzem az APTh egyes szakaszait, majd rámutatok a latin fordítások eltéréseire. Az elemzés csak a teljes kéziratokra terjed ki. Az epitomékről csak érintőlegesen szólok. Az eltérések ellenére (a szereplők vagy helységek neve tekintetében és a fogalmazásban), a latin kézirathagyomány meglehetősen hűségesen követi az elbeszélés részleteit. Ezzel együtt egyes kéziratok módosítják az elbeszélés néhány érzékeny részletét.

(APTh 3.7) Tekla háza ablakából hallgatja Pál tanítását a tisztaságról és hittel fogadja. Csak a hangját hallja, ezért arra vágyik, hogy személyesen is hallgathassa Krisztus szavát.

Érdekes módon a latin kéziratok egy része szerint Pál nem a tisztaságról, hanem Krisztus szeretetéről és Isten parancsai megtartásáról tanít (*de caritate Christi et obseruatione [praeceptorum dei]*, A) vagy az imádságról (Ba) szól. A *castitas* témáját hozza viszont a Bb Bc, és a sokszor szabadabb C. Tekla hite mellett a B kiemeli a ragaszkodást *(fide et affectu maximo)*. A Bc fontosnak tartja hangsúlyozni, a félreértések elkerülése végett, hogy Istenbe vetett hite a Krisztus iránti nagy

24 Gebhardt, *Passio*..., xxviii–xxxii; Kaestli, „Les Actes...", 268, 308–318. Monte Cassino 142 (=Lipsius c; Arch. e Bibl. dell'Abbazia, 11. sz.); Monte Cassino 147 (11. sz.); Vatic. Lat. 6076 (1610, Szent Cecilia kolostor, Trastevere); Milano B. 55 inf (Bibl. Ambros., 11. sz., káptalan); Róma, Bibl. Vallicell. I (11. sz.); IX, (11/12. sz.); XXV (11/12. sz.), Sant'Eutizio di Norcia apátság; Bologna 1473 (Gebhardt szerint; Kaestli: Cb); Róma Bibl. Casanat., B.I.4. / 719 (10/11. sz.); B.I.12 / 457 (14. sz.); Vatic. Lat. 6453 (BAV, 12. sz., vsz. Pisa) és 6458 (BAV, 16–17. sz); Lucca (Bibl. Cap. Feliniana, 12. sz.); Róma, A 81 (D) (Arch. S. Giovanni in Laterano, 12. sz., Lucca); Nápoly (Bibl. Naz. Vittorio Emanuele II, XV.AA.14, 13. sz.); Lucca (Bibl. Cap. Feliniana, 89, 12. sz.); Lat. 11753 (Paris, BNF, 12. sz., Saint-Germain-des-Prés apátság).

25 Gebhardt, *Passio*..., xxxii–xxxiv; Kaestli, „Les Actes...", 313–317: Brux. 18108 (3239) (KBR, 12. sz.; Abbaye Saint-Pierre de Lobbes); Lat. 5310 (Paris, BNF, 10. sz.); Digbaei 39 (= Lipsius d; Oxford, 12. sz., St Mary's Abbey, Abingdon); Cambrai (Bibl. Mun. 856 (760), 13. sz., Saint-Aubert ágostonos apátság); Arras (Bibl. Mun. 23 (14), 13. sz.; Abbaye Mont-Saint-Éloi); Montpellier (Bibl. univ. de Médecine, 55; 9. sz.; Abbaye Saint-Étienne de l'Étrier, Autun); Saint-Omer (Bibl. publ., 716, 13–14. sz., Abbaye Clairmarais).

ragaszkodáshoz vezeti. Tekla arra vágyik, hogy méltó legyen Isten igéjét (A), illetve Pál tanítását (B, C) személyesen hallgatni.[26]

(APTh 3.8–9) Teoklia megjegyzi, hogy lánya három napja elbűvölve az idegen szavain csüng, és nem tágít az ablaktól (mint pók az ablakon), megfeledkezve az evésről-ivásról. Újfajta vágyakozás ejtette rabul és nagyon szenved.

A Bc ismét óvni akarja az olvasót attól, hogy Pál megbabonázó hatásának túl nagy jelentőséget tulajdonítson: az anya szerint az ismeretlen Krisztus szeretete ejtette foglyul a szüzet, és új tanítás bűvölte el. Az A kihagyja az anya különös hasonlatát.[27]

(APTh 3.17) A kormányzó előtt Pál kijelenti, hogy őt az élő Isten küldte, hogy megmentse az embereket a romlástól és a tisztátalanságtól, minden gyönyörtől és a haláltól. A kijelentés az írás enkratizmusát tükrözi, ugyanis összefüggést teremt a tisztátalanság / vágyak és a romlás / halál között. Ha figyelembe vesszük a boldogmondásokat, amelyek a szüzeknek ígérik az üdvösséget, Pál tanítását a feltámadásról és az önmegtartóztatásról, illetve azt, hogy tanítása hatására a fiatalok elállnak a házasságtól, egyértelmű, hogy itt a nemi vágy a romlás és halál oka.

A latin fordítások közül a Bb a leghűségesebb. Megtartja a vágyak és halál kapcsolatát (*ab omni libidine et morte*; vö. Ca, Cc). Azonban más kéziratok próbálják kiküszöbölni vagy enyhíteni a nehézséget okozó kijelentést. Az A hozza a romlás és tisztátalanság kapcsolatát *(a corruptela et ab immundiciis)*, de a vágy helyett akaratot fordít: *ex oī voluntate*, talán a *voluptate* (szándékos?) elírásával. Ezzel viszont megszűnik a vágy és halál közötti problémás összefüggés, vö. Bc). A Bc szerint Isten elsősorban a bálványimádás tévedésétől akarja megmenteni az embereket. A Cd rövidít és parafrazál: a mindenható Isten az emberek üdvösségére küldte Pált, hogy a romlandóktól és a vágyaktól tartózkodjanak, ne vétkezzenek és ne vágyódjanak az evilági pompára.[28] Az enkratizmus tehát eltűnik e kéziratokból.

(APTh 3.18) Tekla éjnek idején felkeresi Pált a börtönben. Lábainál ülve hallgatja őt Isten nagy tetteiről. Hite növekedik, és felindultságában megcsókolja az apostol bilincseit.

A Bc (a Mombrizio-féle *Sanctuarium*) kiemeli, hogy Tekla Krisztus bölcsességéről hallgatta Pált *(Christi sapientiam docentem)*, és a Krisztusba vetett hite növekedett, így az, hogy bilincseit megcsókolta, már kevésbé feltűnő. Hasonló a

26 Gebhardt, *Passio*..., 18–21.
27 Uo., 22–25.
28 Uo., 42–45.

Ca szándéka, amely szerint Tekla Istenbe vetett hite nagy mértékben növekedett, miután Isten nagy dolgairól hallgatta Pált (Cd: *magnalia Christi*).[29]

(APTh 3.19) Teklára rátalálnak a börtönben, Pál társaságában, vele szeretetben egybekötve. Barrier találóan jegyzi meg, hogy a szerző a szerelmi regény nyelvén ír a tisztaságról.[30]

Míg a Ba megőrzi ezt a kifejezésmódot *(inuenerunt eam quodam affectu eidem copulatam)*, a többi verzió mellőzi vagy enyhíti az érzelmi kötődést Pálhoz. Az A megemlíti a köteléket, de nem beszél szeretetről: Tekla mintegy odakötve a lábainál ül. A Bb szerint egyszerűen Pál lábánál ül. A Bc szerint úgy találnak rá, hogy Isten tanításáról hallgatja Pált. A Ca és Cd szerint a Krisztus iránti vágy köti oda *(colligatam desiderio Christi)*.[31]

(APTh 3.21) Amikor Teklát máglyahalálra ítélik, körültekint mint a bárány a pusztában, pásztorát fürkészve, a tömegben keresi Pált, és látja az Urat ülve, Pál képében, majd nézi, amint a mennybe emelkedik.

Az A hűségesen követi az eredetit, azzal a különbséggel, hogy Pál nem az égbe emelkedik, hanem az égre tekint. A fordító talán túl különösnek tartotta Pál mennybemenetelét, annál is inkább, mivel a következő jelenetben ott látjuk az apostolt Onesziphorosz házanépével a sírboltban imádkozni. A B itt is kiemeli Pál tanító voltát: Tekla úgy keresi őt, mint bárány pásztorát és tanítóját *(pastorem suum et doctorem*, Bb; Bc: *pastorem Paulum, Christi doctorem et dei famulum)*. A Bb szerint Tekla nem a tömeget fürkészve, hanem az égre nézve látja az Urat Pál képében: Tekla, a vértanúhalálra várva, az égre, Istenhez emeli tekintetét, mint egykor István (ApCsel 7,55–56). A C a látomást kiegészíti azzal, hogy Tekla később megértette, mit lát.[32]

(APTh 3.22) A kormányzó megkönnyezi a kivégzés előtt álló Teklát, és ámul erején. Tekla keresztet vetve lép a máglyára. A tűz nem árt a szűz testének. Isten megkönyörül rajta, a jégeső kioltja a tüzet, és Tekla megmenekül.

A latin kéziratok *virtus*sal fordítják a δύναμις-t, ami erőt, de erényt is jelent, illetve kiegészítik a türelemmel (A, C: *patientia*) vagy állhatatossággal (B: *constantia*).[33] Így Tekla lelki ereje még hangsúlyosabb. Egyes kéziratok szerint, amikor a máglyára lép, Tekla nem keresztet vet, hanem kereszt alakjában tárja ki

29 Uo., 46–47.
30 Barrier, *The Acts*..., 117.
31 Gebhardt, *Passio*..., 48–49.
32 Uo., 54–57.
33 Uo., 56–57.

karjait (Ba) vagy kitárja karjait Isten felé az imádság gesztusával (C). Teklát itt *oran*ként látjuk. A jelenet a Tekla-ábrázolásokat is ihlette.[34]

(APTh 3.25) Az ikoniumi epizód végén Tekla felajánlja, hogy megnyiratkozik, és követi Pált. Ezzel kész lemondani az női ékességében rejlő vonzerejéről. Pál azonban attól tart, hogy erkölcstelen időkben szépsége miatt elbukhat egy újabb próbatétel, illetvekísértés (πειρασμός) esetében. Tekla Krisztus pecsétjét kéri, a keresztséget, amely megóvja a kísértéstől. Pál azonban elodázza kérése teljesítését („légy türelemmel, és elnyered a vizet").

Az A és Ba hűségesen fordít. A Bb és Bc viszont elhagyja Pál utolsó intelmét, így Tekla kérésére nincs válasz. Ez annál különösebb, mivel az epizód azzal zárul, hogy Pál megkereszteli Onesziphorosz egész házanépét (aminek nincs értelme, ugyanis ők kezdettől a közösség oszlopos tagjai). Mombritius *Sanctuarium*a (Bc) nem rossz időről ír, hanem az üldözés nehéz idejéről. A C egyes kéziratai szerint Tekla Páltól kéri, hogy nyírja meg őt, ami kiemeli az apostol tekintélyét. A kilátásba helyezett keresztséget a C különböző kifejezésekkel jelöli: Isten kenete (*dei lotio*, Ca), az üdvösség jele (*signum salutis*, Cc), az újjászületés fürdője (Cd). A Cb viszont megoldást ígér *(solutio)* Teklának, nem keresztséget.[35]

Az antiókhiai epizód fókusza Tekla újabb megmenekülése a vértanúságtól, megkeresztelkedése és tanító, igehirdető tevékenysége. E két utóbbi téma váltotta ki Tertullianus nemtetszését. Érdekes ezért megnézni, mennyire zavarta a latin kéziratok áthagyományozóit az, hogy egy nő saját magát megkeresztelte, majd tanított.

(APTh 4.9) A színházban Alexander számos vadállatot vet be Tekla ellen. Ő karjait kitárva imádkozik, majd a vízzel teli medencét látva felismeri, hogy elérkezett megkeresztelkedése ideje. A vízbe vetve magát kijelenti: „Megkeresztelkedem az Úr Jézus Krisztus nevében, az utolsó napra". A megpróbáltatások kiállásával, tisztasága megőrzésével Tekla méltóvá vált a keresztségre.

A latin fordítások egyrészt a keresztségi formulát módosítják. Tekla a Szentháromság nevében keresztelkedik meg (A Bc, Ca, a Páduai kézirat [Ba], bizonynyal a Cc). A Ba és a Bb megtartja a krisztológiai formulát; a Bb szerint Krisztus jelével jelöli magát *(signaculo Christi)*, ami akár a kereszt jele is lehet. A latin kéz-

34 Az El Bagawat-nekropolisz (Egyiptom, Kharga oázis) Exodusz kápolnája Teklát *oran*ként ábrázolja, a Béke Kápolna freskóján pedig Pál tanítja Teklát. Davis, *The Cult*... 150–172; Flers, *Sainte Thècle*..., 196–201. A tarragonai székesegyház Joan atya által faragott oltárán Tekla kitárt karjait angyalok tartják. Flers, *Sainte Thècle*..., 368.

35 Gebhardt, *Passio*..., 66–69.

iratok szerint Tekla nem az utolsó napra (az ítélet napjára) keresztelkedik meg, hanem a legújabb napra (vagy órára).[36] Ezzel az eszkatologikus kitekintést felváltja az új kezdet témája.

A Páduai kézirat nemcsak a szentháromságos formulával tűnik ki, hanem főleg azzal, hogy a keresztséget lényegi-spirituális értelemben Pálnak tulajdonítja, aki őt már tanításával és imáival megkeresztelte. A vízkeresztségkor látott fényjelenség csak megerősítése e páli keresztségnek, ahelyett, amit ő nem végzett el az ikoniumi epizód végén.[37]

(APTh 4.12) A római elöljáró csodálkozik, hogy a sokféle vadállat támadása ellenére sértetlen marad ("ki vagy te és mi van veled..."). A kérdés alkalmat ad Teklának hite megvallására: „Az élő Isten szolgálója vagyok. Az van velem, hogy hittem a Fiúban, akiben Isten kedvét lelte. [...] Mert ő üdvösségünk egyetlen útja és a halhatatlan élet alapja."[38] Sértetlenségét a Krisztusba vetett hitnek köszönheti.

Az A Cb, Cc, Cd szerint a kormányzó Teklát boszorkánynak tekinti: nem azt kérdezi, hogy mi van vele, hanem mik a varázsigéi *(carmina)*.[39] A Cd-ben Tekla elhárítja a boszorkányság vádját; nem mágikus képességei révén, hanem a mindenható Isten segítségével menekült meg (*Ego non sum maga, ut uos putatis, sed sum ancilla dei uiui, qui habet potestatem super omnia quae creauit)*[40]Az írás összefüggésében a feltételezésnek van logikája, ugyanis Ikoniumban Pált azzal vádolták, hogy mágus (3.15, 3.20). Tanítványaként Tekla hasonló erővel rendelkezhet. A görög szöveg azonban Teklát nem nevezi boszorkánynak. Középkori olvasóknak ez a vád vészes lehetett egy fiatal nőre nézve.

(APTh 4.14) Miután Tekla megmenekül, Tryphaena a házába fogadja. Tekla Isten szavát tanítja Tryphaenának, ő pedig hisz szolgá(ló)ival együtt. A többes számú *παιδισκῶν* férfiakat és nőket is jelölhet.[41] A szövegből tehát nem következik, hogy Tekla csak nőket tanított volna.

36 Gebhardt, *Passio*..., 94-95; Kaestli, „Les Actes...", 280.

37 *Paule, uir dei excelsi, sicut me sermone tuo ita precibus tuis baptizasti. Nam in aqua sacrarum posita uidi aperto celo lucem mihi descendentem et dixi hoc secundum est baptisma quod Paulus in me non celebrat*. Kaestli, „Les Actes...", 280

38 ὅδος: Vouaux, *Les Actes*..., 218, az E nyomán. Lipsius et Bonnet, *Acta*..., 246: ὅρος (határ); vö. Barrier, *The Acts*, 170-172, aki mégis utat fordít.

39 S.v. carmen, *Oxford Latin Dictionary*, ed. P. G. W. Glare (Oxford: Oxford University Press, 2012), 304.

40 Gebhardt, *Passio*..., 104–107.

41 Barrier, *The Acts*..., 176–177.

A Bb szerint Tekla Isten igéjét tanította, így Tryphena házának nagy része keresztény lett. Az inkluzív hímnemű többes szám *(plurimi)* értelmében Tekla házanépében nők és férfiak is csatlakoznak a kereszténységhez, tehát Tekla férfiakat is tanít.[42] A Bb kivételével azonban minden kézirat nőkről beszél.

(APTh 4.15) Tekla Pál után vágyódik, és mindenhol keresi. Fiatal férfiak és nők kíséretében férfiruhát öltve elindul Myrába, ahol rátalál az Isten igéjét hirdető Pálra. Elmondja neki, hogy megkeresztelkedett (elnyerte a fürdőt); az, aki Pállal együttműködött az evangélium hirdetésében, az vele is közreműködött, hogy megfürödhessen. A férfiruha, akárcsak korábban a megnyiratkozás, arra utal, hogy a nőnek férfivá kell lennie, felül kell emelkednie női voltán, hogy Krisztus tökéletes tanítványa lehessen.[43]

A fordítások megőrzik a Pál iránti vágyódás témáját. A Cd viszont ezt azzal magyarázza, hogy Tekla még többet szeretne tanulni tőle.[44]

Az A és B hozza Tekla bejelentését, hogy elnyerte a fürdőt [a keresztséget], annak erejében, aki Pált segítette az evangélium hirdetésében.[45] A C fordítóinak viszont nehézséget jelent, hogy Tekla Krisztus közreműködésével keresztelkedett meg. Krisztus Teklának a szükségben segített, nem a mosakodásban. A Ca szerint, Tekla azt mondja Pálnak: „fogadd beszédemet" (*accipe locutionem meam*, az *accepi lotionem* helyett). „Aki neked megadta [a segítséget] az evangéliumban, az nekem is a szükségben" *(Qui enim tibi concessit in euangelio, et mihi concessit in necessitate)*.[46] A Cb, Cc, Cd szerint Tekla bejelenti, hogy megkeresztelkedett (Cb: *accepi lotionem*; Cc: *accepi lauacrum in necessitate*, Cd: *accepi lauacrum*), de a hangsúly a szükségen van. A *mihi concessit in necessitate* nem csak arról szól, hogy Krisztus Tekla segítségére volt a bajban, hanem a szükséghelyzetre utal, amely feljogosítja a vértanúhalállal számoló nőt arra, hogy magát megkeresztelje. E kéziratok tehát szükségkeresztségként értelmezik Tekla tettét: életveszélyben keresztelkedett meg, amikor az apostol nem keresztelhette meg. Ez a Cc-ben a legegyértelműbb. A módosítás érdekes, ugyanis Tertullianus szerint szükség-

42 Gebhardt, *Passio*..., 110–113. Ami a feltámadás témáját illeti, az A mellőzi a feltámadás megvallását.

43 Czire Szabolcs, kiad., „Tamás evangéliuma", *Keresztény Magvető* 110, 3. sz. (2004): 259–276; 114. logion: „Nézd, én úgy vezetem be öt [a magdalai Máriát], hogy férfiúvá teszem. [...] Minden nő, aki férfivá teszi magát, be fog menni a mennyek országába."

44 Gebhardt, *Passio*..., 112–113.

45 Uo., 114, 116.

46 Uo., 114–117.

helyzetben jogos a laikus keresztség. A Cd szerint megkeresztelkedése annak a jele, hogy Krisztus megkönyörült rajta.[47]

(APTh 4.16) Pál kézen fogva bevezeti Teklát a házba, és ámulva hallgatja elbeszélését. Ezután Tekla bejelenti, hogy Ikoniumba megy. Az apostol megbízza: „Menj, és tanítsd Isten igéjét!".

Egy kivétellel (Cc) minden kézirat hozza Pál megbízását Teklának, hogy menjen, és tanítsa Isten igéjét. A Cb hozzáteszi, hogy ezt bizalommal és tétovázás nélkül tegye. A Cd szerint: *Vade, filia, cum salute et praedica ibi uerbum dei*.[48] A „menj, lányom" (A, Cd) megerősíti Pál tekintélyét, és kiküszöböl esetleges romantikus felhangokat: ő Tekla mestere. A Páduai kézirat (Ba) szerint Pál kézrátétellel formálisan megerősíti Teklát és keresztségét, ezzel a szentség teljesértékű lesz *(Et imponens manum super Teclam consignauit eam et confirmauit baptismum eius. Et confirmans eam domini sacramento fecit eam redire Yconium).*[49]

(APTh 4.18) A zárszó szerint Tekla sokakat megvilágosított Isten szavával. Az inkluzív hímnemű többes szám jelzi, hogy férfiakat és nőket egyaránt tanított.

Bár általában az A és Ba követi hűségesebben az eredetit, itt a Ca és Cb a legpontosabb: *multos ibi inluminauit uerbo dei* (Bc: *dei doctrina*). Ezzel szemben több kézirat csak általánosságban szól arról, hogy Tekla sokakat megvilágosított, de nem említi, hogy ezt Isten szavával tette. A Bb kiemeli, hogy sokféle kegyelemmel felékesítve ment Szeleukiába, és sokakat megvilágosított életvitele példájával. Tekla ebben az olvasatban elsősorban példakép, akinek lelki erejében és csodás gyógyításaiban Isten kegyelme mutatkozik meg.[50] A Cc mellőzi a megvilágosítás témáját.

A Római Breviárium összefoglalója még inkább kiiktat minden nehézséget. Pál apostol tanította Teklát a keresztény hitre. Hite miatt ítélik halálra. Nincs szó arról, hogy megkeresztelkedett; kígyókkal teli gödörbe vetik, ahonnan, akárcsak a máglyahaláltól, Krisztus kegyelméből megmenekül. Nincs szó arról, hogy tanít. Hite és életszentsége térít meg sokakat (nem ő világosít meg sokakat Isten igéjével).[51] A *Martyrologium* rövid summariuma hasonló.[52]

47 Uo., 115, 117.
48 Uo., 116–119. A Cc-ben csak a küldés hangzik el (Vade).
49 Kaestli, „Les Actes...", 280.
50 Lásd még Monte Cassino 142, amely azonban megemlíti a tanítást is: Kaestli, „Les Actes...", 309.
51 *Breviarium*..., 830.
52 *Martyrologium*..., 294.

Következtetések

Az APTh egy olyan közösséget tükröz, amelyben aszkétikus nők jelentős szerepet játszottak. Tertullianus ellenszenve a nők iránt, akik Tekla példájától indítva a keresztelés és tanítás szolgálatára éreztek hivatást, nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati egyházban az írást fenntartással olvassák. Erre ráerősített Jeromos és a *Decretum Gelasianum*. Ennek ellenére a mű nagyszámú latin kézirata azt mutatja, hogy Tekla igen népszerű volt a középkorban, sőt azt követően is. A Passionalékba és más liturgikus könyvekbe foglalt elbeszélés szerezetesközösségek, papok és világi krisztuskövetők hitét formálta. Tekla története ezáltal évszázadokon keresztül eleven maradt a nyugati egyházban.

A latin kéziratok jól tükrözik az ambivalens recepciót. A fordítások többnyire hűségesen követik az elbeszélést, beleértve a nehézséget jelentő részleteket. Azonban egyes kéziratokban megfigyelhető a harmonizálás az ortodox tanítással, illetve a problémásnak tűnő részletek enyhítése. Az enkratita tanítást tompítja például a szeretet és Isten parancsai előtérbe helyezése a tisztasággal szemben (A, Ba). A keresztelés szentháromságos formulával történik (A, Ba, Bc, Ca).

A fordítók egyértelművé teszik, hogy Pált hallgatva Teklában Krisztus iránt ébred szeretet, azért keresi őt, mert a keresztény tanítás, Krisztus bölcsessége vonzza (Bc, Ca, Cd). Tekla számára Pál a pásztor, a tanító, Isten szolgája.

A hűségesebb kéziratok szerint egyértelmű, hogy Tekla megkeresztelkedik (A, B). A C azonban próbálja kerülni a kérdést, vagy Tekla tettét összhangba hozza a szükségkeresztség tanával (Cc).

Tekla Antiókhiában csak nőket tanít. Csak a Bb szerint lehetnek férfiak is tanítványai között. Minden kéziratban szerepel Pál megbízása Teklának, hogy tanítson, a Cc-t kivéve. A Ba (Pádua) szerint az apostol ráadásul kézrátétellel erősíti ezt meg. A záró summarium szerint Tekla sokakat megvilágosított Isten igéjével (Bc, Ca, Cb), de egyes kéziratok Tekla életpéldájának tulajdonítják a megvilágosító hatást (Bb), vagy mellőzik a témát (Cc). A nők egyházi szolgálatát tekintve a Cc a „legortodoxabb".

Sajátos középkori aggályt tükröz Teklával, a rendkívüli fiatal nővel kapcsolatban a boszorkányság gyanúja (A, Cb, Cc, Cd).

A *Passio Theclae* áthagyományozása során elkezdődik Tekla „megszelidítése". A Trentó utáni hivatalos római liturgikus könyvek teljesen „egyházképessé" teszik. Tekla a vértanú szűz, akit Pál vezet be a kereszténységbe. Nincs szó arról, hogy megkeresztelte magát és tanított. Másokat erényes életének példája vonz

Krisztushoz. A II. vatikáni zsinat után végül Tekla kikerült az egyetemes egyház szentjei és vértanúi sorából. A biztos történetiség kritériuma jogos lehet ugyan, de szembetűnő, hogy alkalmazása nem egységes: Szent Cecília ünnepe megmarad, tekintettel a népi devócióra, noha történetisége sokkal kétségesebb. Amint az APTh recepciója mutatja, a legfőbb nehézséget az okozta, hogy egy nő megkeresztelte magát és tanított, Pál megbízásával megerősítve. Egy ilyen szent tiszteletének kiiktatása bizonyos értelemben Tertullianus késői győzelmének tekinthető.

Egyed Emese

A levélregény-fordítás szabadsága

Júlia levelei Ovidiushoz, 1790

Juhász Gyula

Ovid levele Júliához

Tomiban ősz van. Barbárok a népek
És idegenek némely csillagok.
A borostyánom zöldje dérbe téved
És örömektől oly özvegy vagyok.
Júlia, szeretnélek látni téged
És Rómát, ahol tavaszég ragyog.
Tomiban ősz van és a lelkemben tél,
Júliám, Rómám, ó be messze estél!

Mi hír Rómában? Ki mostan a cézár
És ki a költő és miről dalol?
Ki hordja most Ovidius babérját,
Kacér Fortuna most kihez hajol?
Tomiban ősz van. Hervad a babérág,
Ó boldog az, ki él titokba jól.
Rómában minden fürdik szent tavaszban,
Tomiban ősz van és én itt maradtam.

Szépek-e most is Rómában a szépek,
Az élet most is oly édes, vidám?
Melyik poétát tanít verselésre
S szeretkezésre az én Júliám?
Ne fájjon ez a kérdés! Hisz az élet:
Szeretni s veszni szerelem hiján!
Tomiban ősz van és nincs szerelem.
Több tavaszom már nem is lesz nekem!

Juhász Gyulának az antikvitás irodalmi toposzaira utaló gyönyörű verse 1910-ben jelent meg. Két évtized múlva a száműzetésben végző római költőről és Rómában maradt Júliájáról immár más típusú szöveg kerülhetett a magyar olvasó kezébe; Dr. György Lajos az Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának 1930. január 9-i ülésén felolvasást tartott *A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben* címmel, ennek szerkesztett szövegét az Erdélyi Múzeumban közölte is.[1] Tanulmányában Aranka György fordításmunkájára, a *Júlia levelei Ovidiushoz* című levélregényre[2] is hivatkozik és annak ekkorra már egyértelművé vált forrására, Charlotte-Antoinette de Bressay Lezay Marnézia marquise (1705–1785) könyvére, a szintén névtelenül megjelent *Lettres de Julie à Ovide*-ra.[3] Ovidius írásainak népszerűségéről szólva György Lajos méltán emleget hellenizmust, hiszen „Naso" latinul írott művei révén is az ókori görög kultúra híve és propagátora volt.

Ami a szépirodalom műfajait illeti, Aranka Györgyről elmondható, hogy a verset művelte leghosszasabban, pedig próza- és drámafordításai sem voltak érdektelenek, bár ezek mindegyikének (mai tudásunk szerint) csak – többé-kevésbé terjedelmes – részeit. Olyan szépirodalmi műveket (regényeket, drámát), amelyekben fontos szerepet kap a nő, szívesen fordított. Érdekelték a társadalmi kérdések, foglalkozott az érzelmek és az erkölcsi érzék összefüggésével.

Ifjabb Aranka Györgyöt (1737–1817) elsősorban bölcsészeti és jogi ismeretekkel felvértezett erdélyi tudományszervezőként tartja számon a szaktudomány és

1 Lásd György Lajos, „A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben", *Erdélyi Múzeum* 35, 1–3. sz. (1930): 69–88, http://epa.oszk.hu/00900/00979/00223/pdf/1930_35_01-3_069-088.pdf.

2 A könyvön nem jelenik meg sem a szerző, sem a fordító neve: *Júlia levelei Ovidiushoz: Németből: Szabad forditás* (Kassa: Ellinger János, 1790).

3 *Lettres de Julie à Ovide* (Rome: Barnabo e Lazzarini, 1753).

a regionális emlékezet. Az akadémiai jellegű Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 18. század végi–19. század eleji tevékenységének volt ő emblematikus szervezője (a secretárius, „titoknok" megszólítás járt ki neki). Ennek a szervezetnek, amely nem nyerte el a királyi jóváhagyást, sok olyan ritka könyv beszerzése és latin, magyar, német, francia, sőt török nyelvű kézirat lajstromba szedése és megőrzése (ritkábban értelmezése) köszönhető, amelyekkel érdemben gazdagodott nyelv-, történelem-, filozófia-, irodalom-, sőt természettudományi szövegkincsünk. Ide tartoznak a röviden „régi magyar írásoknak lajstroma"[4] vagy „vallást illetők" címmel jelöltek is.[5] Az alábbiakban Aranka György fordításmunkái egyikét vizsgálom, amely a tudós szerző korai munkásságát jelzi.

Egy magyar könyv nehéz születése

A *Júlia levelei Ovidiushoz* (1790) prózai mű, bevezetője szerint „németből szabad fordítás". Ellinger János királyi engedéllyel rendelkező nyomdász műhelyében készült, kassai impresszummal hagyta el a sajtót 1790-ben, ez a „külföldi" publikáció az erdélyi szerző munkáját tekintve meglepő, sőt a korabeli viszonyokat tekintve rangot is ad a kiadványnak. Tény, hogy az erdélyi nyomdák a vallásgyakorlatot és az iskolai vagy a magánúton folytatott tanulás céljait szolgálták, a mai értelemben vett szépirodalmi mű kiadására ezelőtt ritkább esetben volt példa, akkor is többnyire iskolai vagy reprezentációs cél indokolta a publikálást.[6] A forrásmű tárgya annak a Publius Ovidius Nasónak (Sulmo, i. e. 43. március 20–Tomi, i. sz. 17/18) életéhez kapcsolt fiktív magánlevelezés, aki élete utolsó évtizedét száműzetésben töltötte, egy olyan területen, amely nem sokkal volt közelebb Aranka szeretett Erdélyéhez, mint Rodostó, amely pedig – mint II. Rákóczi Ferenc fejedelem és az erdélyi Mikes Kelemen „bujdosóhelye" –, bizonyítottan

4 A szűkszavú témajelölés általában több szöveget jelent. Lásd az Aranka-gyűjteményt: Dávid Péter, *„Itt van a legvégső óltára Pallásnak": Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság története,* Erdélyi tudományos füzetek 278 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013), 241.

5 Uo., 227.

6 Teleki II Ádám Corneille-fordítása, a *Czid* a kolozsvári Református nyomdában azért is jelenhetett meg (1773-ban), mert akkoriban a Teleki családnak ez az ága a kollégiumi nyomdát felügyelő Református Kollégium patrónusa volt. Az enyedi kollégiumi színjátszók *Próba* című drámafordítás-gyűjteményének kiadását 1792-ben az iskola tanárainak, például Herepey Ádámnak (1756–1814), szellemi nyitottsága tette lehetővé. Itt fontos megjegyezni, hogy Aranka a marosvásárhelyi és a nagyenyedi református kollégiumban tanult.

foglalkoztatta a 18. századi erdélyi és nem erdélyi magyar politikai elitet, magát Aranka Györgyöt is.

Magyarul tehát Ovidius *Heroides*ének 18. századi pasticciója Aranka György fordításában jelent meg 1790-ben; több magyar kiadásáról nem tudunk. Publikálásának története révén a munka az irodalmi szövegeknek ahhoz a vonulatához tartozik, amelyet Kazinczy Ferenc (1759–1831) is jóváhagyott.

Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek mint írással kísérletező, a publikálásra még csak vágyakozó szerzőnek hozzá eljuttatott műveit – valójában fordításait – megvizsgálva 1790-ben a *Júlia levelei*nek nyújtotta a pálmát. Tehát prózai műnek a versekkel szemben, de még inkább az történetinek beállított levélregénynek a versbe foglalt zsánerkép-sorozattal szemben. Az utóbbi fordítás, Arankának olasz eredetiből – Giuseppe Parini (1729–1759) lombard költőnek a 18. század közepén készült verskompozíciójából[7] – létrehozott fordításműve szövegszerűen ma nem ismert.

Kazinczy egyszerre hangoztatta a mű általa ugyan közelebbről meg nem határozott jelentéstartalmai és a magyar célszöveg színvonalasságát.

> Júlia nékem sokkal kedvesebb, mint *A nap négy része*. A francia précisiont az elsőben jobban szeretem az utóbbik deklamációjánál. Mind a kettő mesteri kézzel van fordítva: és csak az originális az, ami az egyikét előttem kedvesebbé teszi a másikánál, nem pedig a fordítás.[8]

– értékelte Aranka Györgynek szóló levelében a levélkompozíciót. Azt is tudjuk, hogy az irodalom elméleti kérdései, pontosabban az ízlés problémái iránt érdeklődő Kazinczy ekkoriban fedezte fel magának az érzékeny prózát, például Báróczi Sándor (1735–1809) La Calprenède-fordítását, a *Cassandrá*t, amelyet később ő maga is sajtó alá rendezett.[9]

7 A Parini-mű kritikai edíciója: Giuseppe Parini, „*Il Mattino* (1763) - *Il Mezzogiorno* (1765)", in *Edizione Nazionale delle Opere*, cur. Giovanni Biancardi, intr. Edoardo Esposito, comm. Stefano Ballerio (Pisa–Roma: Serra, 2013).

8 Kazinczy levele 1790. márc. 25. Kazinczy Ferenc, *Levelek*, vál., szöveggond. Szauder Mária, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 27., https://mek.oszk.hu/05600/05606/html/. Az Aranka-filológia a művet a következő címen tárgyalja: *A napnak négy részei a városban*.

9 *Kassándra, mellyet frantziából forditott Bárótzi Sándor magyar nemes testörzö*, 7 köt. (Bécs: Trattner Tamás, 1774). Második kiadása: *Kassándra, mellyet frantziából forditott Bárótzi Sándor*, 7 köt. (Pest: Trattner Tamás, 1793–1794).

Nemcsak esztétikumot látott azonban meg az Aranka által készített levélregény-fordításban, hanem a kézirat cenzúráztatásával is foglalkozott az ekkoriban iskolai felügyelő szerepét betöltő Kazinczy. Sietett közölni Arankával a kassai cenzor elutasító véleményét, egyszersmind a kötet szerkesztését is magára vállalta (mondhatni, magához ragadta). Erdélyi írótársához szóló, 1790. november 2-án keltezett levelében ezt ki is jelenti; finoman dicséri is saját kiadói befolyását, ízlését:

> B. Orczy László Abaújnak főispánja és a bandériumok főfő vezére csaknem kiugrott a bőriből, midőn mondtam, hogy az ő kedves *Lettres de Julie à Ovide* általad lefordíttattak s általam igen csinosan adatnak ki.[10]

Sürgölődését a kötet publikálása körül részletgazdagon, saját társadalmi kapcsolatait is hangsúlyozva beszéli el. A hírt, hogy a leveleskönyv hamarosan elhagyja a sajtót – a saját munkái számára is preferált Ellinger-nyomdát –, csattanó gyanánt hagyja a mondandója végére:

> Hazajövök Pestről, nyakra-főre küldök Ellingerhez, hogy 50 exemplar hollandiai papirosú Juliákat küldjön ki s imé 2 árkust külde. Még mostanáig sincs több, mert Pestre járásom alatt a kancellistám, akire a dolog bízva vólt, nem sürgette. Elképzelheted, mit bosszankodtam, kivált, hogy a nyomtató restsége miatt, az én igen kedves barátném, Erdélynek új dísze, új angyala és a te eloquiumidnak[11] új tárgya, gróf Gyulay Ferencné született Kácsándy Susánna, aki az egész nyalábot minden költségem nélkűl vitte vólna bé, elindult. Ezen felül az árába ezeknek Pesten Stahelnél könyveket bestelliroztam is. – Barátom, nem az én hibám; látja Isten! – De légy kevés várakozással. Úgy ráijesztettem Ellingerre, hogy három hét alatt az egész munka kész lesz."[12]

Igen ám, de változtatást is kíván tenni Kazinczy Ferencz a kötetben, erről szintén az Arankához írott leveléből szerzünk tudomást:

> Úgy tartom tetszésedre lesz a nyomtatás betűje, nagysága, formája, tisztasága, elrendelése; kivált, ha majd a hollandiaira nyomtattakat fogod látni! A korrektorra sem lehet pa-

10 Kazinczy levele 1790. nov. 2.: Kazinczy, *Levelek*..., 39–40.
11 A kézirat hibás olvasat lehet a dicsőítő költemény jelentésű elogiumidnak helyett.
12 Kazinczy levele 1790. nov. 2.: Kazinczy, *Levelek*..., 39–40.

> nasz, kivévén a legutolsó nem-óldalt, hanem levelet, mely miatt az ki fog metszettetni, mert az értelmet egészen elrontja.[13]

Nem tudjuk, az Ovidius-levélre utal-e, amely a mű egészének megváltoztatja a jelentését. A publikált magyar változat tartalmazza az „Ovidius-levelet", amely a viszonzott szerelem emlékét is vissza kívánja vonni (ez voltaképpen a bűnbánat levél formájú gesztusa).

Szólni kell a mű struktúrájáról és a benne foglalt érzelmes történetről. A magyar kötet (fordítói) bevezetőt, 41 Júlia-levelet, egy Ovidiusnak tulajdonított válaszlevelet és egy rövid szerzői megállapítást tartalmaz (Júlia száműzetéséről). Az első rész Júlia szerelmi vágyának, annak születésének megvallása, a megismerkedés, a kapcsolat rejtegetése és az elszakadás története. Két nappal Rómába érkezése után Ovidius szerelmesleveleket kap. Egy rabszolgalány adja át őket. A szerelmeslevelek feladóját lassanként Júliában, a császár leányában azonosíthatjuk (vágyakozása, a tényleges találkozás előkészítése és az arra való visszaemlékezés, híradás kényszerházasságáról majd a száműzetésére vonatkozó parancsról) Történet a történetben, hogy egy a Cézár udvarában nevelkedő leány, Cornelia éppen Júlia révén küld szerelmi vallomást Ovidiusnak, érzelmei viszonzatlanságát tudomásul véve a lány a Vesta-szüzek közé áll (ebben a közvetítésben is lassan Júlia ábrázolása a negatív pólus fele mozdul el). Megtudjuk, hogy Ovidiusnak végleg távoznia kell a birodalom fővárosából, Júlia érzelmeiről biztosítja a száműzöttet. A második rész egyetlen levélből áll: Ovidiustól Júliának (elutasítás). Bódi Katalin összefoglalását idézve:

> A *Júlia levelei*ben a szerelmesek Ovidius száműzetéséig, vagyis a történet lezárulásáig több-kevesebb nehézséggel megküzdve titkon egymáséi lehetnek, így a levelek sokáig az egyes találkozások összekötőiként, a másik felidézésének és az öröm újraélésének lehetőségeiként működnek.[14]

A forrásmű megjelölése körül a bevezető szövegében némi ködösítés tapasztalható. A *Lettres de Julie* 1753-as kiadásában Ovidius levél nincsen és a bevezető a szerző saját archeológiai leleteként nevezi meg a mű kéziratát. Azt is kijelenti, hogy

13 Uo., 39.

14 Bódi Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 46 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 107, https://www.academia.edu/44116276/K%C3%B6nny_%C3%A9s_tinta.

a szöveg naivabb személyre utal, mint amilyen a valóságos császárlány volt. Tény, hogy a heroida-típusú kiadványok sokasága lepte el a 18. században a nyugat-európai olvasói piacot. 1773. július 13-án Párizsban balettelőadásnak is programjául szolgált az Ovidius–Júlia történet, ott Júlia viszonzatlan szerelme változatban, a libretto Louis Fuzelier (1672–1752), a zene pedig Jean-Baptiste Cardonne (1730–1792) munkája volt.[15]

A' Júlia levelei ugyan a *Bácsmegyeinek öszve szedett levelei*után jelent meg,[16] de a *Fanni hagyományai*t időben megelőzte.[17] Ha hihetünk Kazinczynak, Kassán nem sikerült a cenzori jóváhagyást megszereznie szabadkőműves testvére, Aranka fordításműve számára, ezért a pesti cenzorhoz fordult, 1790. március 25-én kelt levelében számol be erről az erdélyi szerzőnek:

> Kimondjam-é, mi érte *Júliádat?* – – Sajnálom, de ki kell fakasztanom mégis, hogy megnyugtassalak. – Általadtam azt az idevaló librorum revisornak, hogy tégye reá az *admittitur*-t, de ő azzal az izenettel küldé vissza, hogy ez a munka erkölcsöket vesztegető munka s kívánságomat nem teljesítheti; sőt kér, hogy semmisítsem el. – Képzelheted-é, mint lobbantam fel a legindúlatosabb haragra, melyet végre voltaire-i nevetés szakaszta félbe. – – Kérni kellene, hogy rigorától álljon el; e juta eszembe; de ójjanak az istenek! nem szóllok néki többé, ha nem tudom, mi ér is! – – Mit teszek tehát? Régen kancellistám kezében vagyon, ő írja le, hogy Pestre küldhessem pro revisione, s nemsokára kész lesz vele. Akkor kedveskedni fogok Nóvák István úrnak is egy nyomtatvánnyal belőle.[18]

Mi lehetett Kazinczy utalásának („erkölcsöket vesztegető munka") alapja? Az írói műveket az életrajzzal szoros összefüggésben értelmezők a *Szerelmek* (*Amores*, i. e. 16) Corinnájában Augustus császár egyik lányát, idősebbik Júliát vélték felfedezni, és e szerelem következményeként magyarázták Ovidius eltávolítását a császárság fővárosából. Ilyen értelmező volt a késő középkor szerzője, Sidonius Apollinaris (432–481/486) galliai püspök.

15 „*Ovide et Julie*", *Opéra Baroque*, online magazin, https://operabaroque.fr/CARDONNE_OVIDE.htm.

16 Kazinczy Ferenc, „Bácsmegyeinek öszve-szedett levelei: Költött történet (1789), in *Érzelmes históriák*, vál., szerk., jegyz., utószó Lőkös István, Magyar hírmondó, 5–65 (Budapest: Magvető Kiadó, 1982).

17 Az Urániában folytatásokban megjelent részletek és a kötetes Fanni hagyományai összefüggéséről lásd Szilágyi Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998).

18 Kazinczy levele Kassa, 1790. márc. 25. Kazinczy, *Levelek*..., 27.

Ovidius műveinek recepciójával a magyar irodalomban Polgár Anikó foglalkozott érdemben az utóbbi évtizedekben.[19] *Heroides*-e, *A' Júlia levelei*nek inspirálója, távoli mintája nem tartozott a 18. századi épületes irodalom körébe, bár már Gyöngyösi István is készített belőle fordítást.[20] Az iskolai tanulmányok céljaira a *Metamorphoses*t használták, szerelmi tárgyú írásainak értelmezésével a szemérmes 18. század többnyire adósunk marad, bár például az *Amores* egyes részeinek magyar nyelvbe való átültetésével Fekete János gróf is kísérletezett. „Ovidius *Heroides* című gyűjteményének elhagyott hősnői levélben sóvárognak a szeretett férfiak után, visszaidézve a korábban viszonzott szerelem csupán számukra ígéretes pillanatait."- határozza meg a mű szerep-pozíciói lényegét Szikora Patrícia.[21] Hajdu Péter az ovidiusi *Amores* Corinnájára való utalásokat a korszak társadalmi gyakorlatával veti egybe, amikor megállapítja, hogy „Extrém szituációban próbálja ki a hagyományos metaforika teherbírását, de a legérdekesebb az, hogy az elégia szerelemábrázolásának eleve abszurd hatalmi dinamikáját jogi szempontból teszi explicitté."[22]

Aranka rövid, *Az Olvasóhoz!* című bevezetője mintegy dialógusban áll a Kazinczy-levéllel. Eszerint a forrásművet első olvasatban maga is az erkölcsökre nézve veszélyesnek tekintette, de belátta, hogy véleménye elsietett volt. Mintha tehát eleve több mű tanulmányozása után hozta volna létre – szövegrekonstrukció és fordítás után – a magyar változatot. Figyelemre méltó filológiai gondossággal jelzi, hogy a mű eredetije és a német fordítás alapvető kérdésben különbözik, és számára Ovidius „válaszló levele", amely szerinte a német változatból kimaradt, igen fontos. Ezzel máris utal arra, hogy a német változatnak más nyelvű előzménye volt. Különösen értékeli a mű koncepcióját, fordulatosságát, az ő megfogalmazásában „elme játékát". És itt értjük meg a később verskötete címéül választott terminus *(Elme játékai)*[23] eredeti jelentését, ami nem más, mint a fantázia tudatos

19 Lásd Polgár Anikó, *Ráfogások Ovidiusra: fejezetek az antik költészet fordítás- és hatástörténetéből* (Pozsony: Kalligram, 2011).

20 A fordítást Polgár Anikó vizsgálta, lásd Polgár Anikó, „Gyöngyösi István Heroida-fordításai", in *Papírgaluska: Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, szerk. Hajdu Péter és Polgár Anikó, Pont fordítva 2, 113–144 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

21 Szikora Patrícia: „Phaedra levele Hyppolitusnak: A tiltott szerelem Ovidiusnál és a korszak pompeii freskóin", in *Világok között: Tanulmányok Ovidius életművéről*, szerk. Krupp József, 181–199 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 181.

22 Lásd Hajdu Péter, „Ovidius az idegenek között", *Ókor* 16, 2. sz. (2017): 56–64, 57, https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2018/02/2017_2_Hajdu.pdf.

23 Aranka György, *Elme játékjai* (Nagyvárad: Szigethy Mihály, 1806).

működtetése írásban, vagyis a fikció. Az olvasói gyakorlat felől is megvizsgálva a korszak levélregényeit, Bódi Katalin úgy véli, szinkron módon él egymás mellett a magyar irodalomban „az egyébként idegennek és egymástól időben távolinak mondható" két magatartás: a naiv olvasásmódot kívánó, és a nyílt poétikai önleírást kínáló;[24] a levél reprezentáló funkcióját is azonosítja a regényben.[25]

A műveltebbeknek az elme játékában való gyönyörködést, „a közép rendnek" az olvasás ártatlan mulatságára való szoktatást ígéri Aranka a *Júlia levelei* bevezetőjében. Fokozatosságot remél: előbb a különleges – később a hasznos iránti igényt (olvasást – műveltségszerzést), sőt a szerzővé válást. Ismernie kellett virtuális közönségét, hiszen a fordítás elkészültekor már évtizedek hivatali pályája állt mögötte. Teológusnak indult, aztán jogi tanulmányok után hivatalnok lett. Két olvasótípusra utal a bevezetőben: az egyik más olvasottsággal rendelkezik, képes értékelni az írói leleményt, a másikat pedig rá kell szoktatni az olvasásra. Ebben akár az átfogó jozefinista nevelési projektum követését is érzékelhetjük, különösen, ha figyelembe vesszük a fordításmű alcímének német forrásra való utalását és az érzékenység irodalmának a Habsburg Birodalomból sem kitiltott divatját. Másrészt Aranka az eltérést (az olvasó által talán másképpen ismert) történelmi tényektől a fordításmű forrásának szövegéhez való visszautalással intézi el: egy kéziratra hivatkozik, amely nem sokkal korábban „a föld gyomrából kiásatott", és amelyet e szöveg szerint az angolok írtak le. Számára az angliai példa a legfőbb tekintély, több fordítása is ezt bizonyítja (itt elég legyen utalnunk az *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetésére* és az általa fordított Shakespeare-drámarészletre *(II. Richárd)*.

Heroikus levél, regény, érzékeny klasszicizmus

Impozáns áttekintését adja a szöveg alapegysége, a heroida európai alakulástörténetének és szövegcsoportjának Heinrich Dörrie.[26] Újabb és lokális kutatásokra is figyelő módon Bódi Katalin a magyar heroida történetét az érzékenységből vezeti le, gazdagabbnak láttatja a levélregény nyugat-európai történetét; ezt a tra-

24 Bódi, *Könny és tinta*..., 89.

25 Uo., 95–96.

26 Heinrich Dörrie könyvének első kiadása 1968-beli, változatlan nyomtatása: Heinrich Dörrie, *Der heroische Brief: Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2018).

gikum, a „galanterie", az érzékenység hagyományával hozza összefüggésbe. A következőképpen foglalja össze a levélregény műfaji ismérveit:

> a barokk regény különféle változatai mellett új prózaformájú olvasmány jelenik meg: a levélregény, pontosabban a szöveg olvasói paktuma szerint a levélgyűjtemény, amely abban különbözik a még fennálló regénydiskurzustól, hogy önmagát valódiként deklarálja, vagyis a valószínűség helyett a valóságot teszi központi szerepűvé önmeghatározásában.[27]

Aranka György levélregény-fordításának előszavát a műfaj valóságvonatkoztató szándékának egyértelmű megfogalmazásaként elméleti álláspontjáért értékeli. Lényegesnek tartja, hogy egy évvel Kazinczy *Bácsmegyey*-je után jelent meg.[28] Megállapításaival csak egyetérthetünk, de a Júlia-levelek magyar fordításának datálása egyelőre nem egyértelmű. A fordítás kézirata nem ismert. Tudjuk, hogy 1789-ben Aranka György befejezett fordításai mind Kazinczy bíráló szeme elé kerültek, és *Júlia levelei*nek az általa végzett sajtó alá rendezése alaposan elhúzódott, tehát a fordítás elkészülte jóval megelőzhette publikálását.

> A regény eredetileg 1753-ban jelent meg, Róma helységének feltüntetésével, egyébként egy francia szerzőnő, Marquise Charlotte-Antoinette de Bressay Lézay Marnezia tollából, majd még ebben az évben megjelent a szöveg angol változata *Letters from Julia to Ovide* címmel, s pontosan harminc évvel később a német fordítás: *Briefe de Julie, Tochter des Kaisers August an Ovid*, Frakfurt und Leipzig 1783. A heroidaváltozatot Dorat készítette el 1759-ben, amely a *Collection d'héroïdes et pièces fugitives*-ben egy évtized múlva újra megjelent.[29]

A kötet fordításakor Aranka György nem számolhatott egy ismert szerzővel. Ajánlásában tehát ennek személyére nem tehet utalást, de él a *captatio benevolentiae* lehetőségével, amennyiben a bevezető végén összekapcsolja a távolit a közelivel, az anyagit a szellemivel, a múltat a jelennel, amikor a kézirat múltból való felbukkanását, mondhatni, világszenzáció voltát említi. Nem nevezi meg a kézirat előkerülésének helyét, a kor archeológiai eseményeire gondolva valószínűsíthetnénk Herculaneumot.

27 Bódi, *Könny és tinta…*, 57.
28 Vagyis Kazinczy Ferenc levélregény-fordítása után (1798), amelynek címe *Bácsmegyeinek öszve-szedett levelei*. Lásd Bódi, *Könny és tinta…*, 83.
29 Uo., 199.

A mű eredeti változata, de magyar fordítása is feltételezi az olvasó részéről az antikvitás történeti és irodalmi hagyományának ismeretét, erre utalnak a történelmi nevek, kezdve a címbeliekkel (Ovidius, Júlia), folytatva a római birodalom történelmének olyan neveivel, mint Livia, Caesar, Tiberius, Octavie, Marcel, Agrippa, Maecenas, Terentia, Horatius, Vergilius, folytatva az intézmény-, illetőleg földrajzi nevekkel: Mars temploma, Venus temploma, Latium, Baiae. Úgy vélem, alkalmazható a *Júlia levelei* szervezésére, a történelmi nevek, történelmileg dokumentálható események és fiktív elemek dinamikus együttesére a lebegtetés kifejezés, amely a mű hatásának jelentős összetevője.[30]

Maga a kötet a korai magyar széppróza nyelv nem elhanyagolható teljesítménye. A tartalmát tekintve pedig ne becsüljük le annak az újdonságát, hogy a szöveg ugyancsak igényli az olvasó aktív jelenlétét, egyrészt referenciális (az ókori történelem és irodalom ismeretét elváró), másrészt elliptikusan szerkesztett jellege miatt. Ez utóbbi a levelekben megjelenő töredezett narratívát jelenti. Muraközy Gyula Ovidius heroidái dramatikus, monológ-szerű természetének műfaji újszerűségét hangsúlyozza a fordításához illesztett utószóban.[31] Ezt az álláspontot az teszi kérdésessé, hogy a levélregény-változatok tartalmaznak a feladó leveleiből álló sorozatokat, de időnként levélpárokat is (a címzett válaszaival).

A fordító alkuja

Az ókor tárgyi kultúrája iránti megélénkülő érdeklődés a korszak erdélyi írástudói sorában nemcsak Arankára volt jellemző, ő különben a későbbiekben sokkal inkább a magyarság régmúltjának történeti forrásai felé fordult. A férfi-nő kapcsolat kérdése iránt nem lett hűtlen, azt költőként alkalmi verseiben járta körbe.

30 Gábor Csilla a lebegtetés hatásmechanizmusát a következőkben ragadja meg: „A konkrét és biztos információt a bizonytalannal váltogató beszédmód stilisztikailag is rendkívül hatásos megoldása [...] pontosan arra való, hogy az olvasót figyelmeztesse a referenciális befogadás csapdájának elkerülésére." Gábor Csilla, „Kitalált szent, valós kultusz: (Remete Szent Pál?) szövegek tanúságai", in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor és Balogh F. András, 280–295 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013), 285.

31 Ovidius, *Hősnők levelei,* ford., utószó, jegyz. Muraközy Gyula (Budapest: Helikon, 1985).

Fordítása alcímében német forrást emleget, a bevezetőben franciát. Műve készítésekor a német változat is rendelkezésre állt:[32] ami a magyar fordítás sajátosságait illeti, a kötet alcíme szabad fordításról beszél. Aranka György könnyed eleganciával, vagy, mondhatjuk, igazi vakmerőséggel tegező formaként értelmezte a *vous*-t. És mindvégig ezt használta. Bár nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy ezt az akkoriban Erdélyben is szokatlan kommunikációs formát éppen Kazinczy Ferenc szerkesztői munkája eredményezte. (Az erdélyieknél elvárt körülményes megszólításokat kezdettől avíttnak, fölöslegesnek tekintette.)

Mennyire ismerte a hivatkozott világot a fordító? Nem tudunk Bécsnél távolabbi utazásairól. Tájékozott lehetett kora kulturális kérdéseiben, a szabadkőművességbe való felvétele, országgyűlési megbízatásai erre utalnak. A 13. levélben például ezt írja:

> A Júlia házánál s kertinél nem képes hogy semmi kellemetesebb légyen a' világon. Ha jelen lettél volna, Cytherébe véltem volna magamat lenni; soha a' Természet, és a Mesterség szerentsésebben nem párosodtak.[33]

Az egyes személy- és helynevekhez, történelmi utalásokhoz kevés kivételtől eltekintve nem illesztett jegyzeteket Aranka György; magától értetődő, hogy a kor magyarul olvasója a deákoskolán nőtt fel, és ismeri Róma történetét – a családi viszonyokat és a történelmi fordulókat is beleértve. Tündérséget, boszorkányságot, szimpátiát emleget a levélíró Júlia szavait magyarul közvetítve, így helyezi el a szerelem érzelmét az ember akaratán kívüli (mágikus erők uralta) és az ösztönvilág közé. Többnek tűnik a ponyvahistóriáknál, a mesebeszédnél, de tartalmazza az emóciók és a természetfölötti közötti összefüggés keresését, ami a kor tudományos irányai között is megtalálható

„Vége vagyon a Tündérségnek! – Esmérsz! Tudod, hogy Júlia, ki szeret."[34] – kezdődik a 11. levél. A szó jelentése itt a megfoghatatlanság, a bizonytalanság, inkább negatív, mint pozitív jelentésben. Egyebütt is érzékelhető, hogy a terminusok jelentésváltozásának, az irodalmi nyelvi használatban való jelentésrögzítésük idejében készült a fordítás.

32 *Briefe der Julie Tochter des Kaisers August an Ovid: Eine Handschrift, welche in dem Herkulan gefunden worde.* Nach einer englichen Uebersetzung Frankfurt (am Main), (Leipzig: n.a., 1783)

33 Aranka, *Júlia levelei*..., 16. A francia eredetiben: „j'aurais cru être à Cythère si je vous y avais trouvé".

34 Uo., 22. A francia eredetiben: „Le charme est enfin rompu. Vous me connaissez, Ovide, vous savez que c'est Julie qui vous aime."

„A' mint azt a' győzedelemes boszorkánységot festetted, melly minket titkossan akkor a' tárgyhoz és azokhoz húz, kikkel való életre rendeltettünk, és úgy tetszett, hogy szivemet a' tieddel egyesülni érzettem." - olvasható a 13. levélben. A boszorkányság a szerelmi vágyat jelenti ebben a nyelvi környezetben. A szimpátiának lábjegyzetben meg is adja magyarázatát: titkos vonzódás.[35] (Ez a megmagyarázhatatlan pozitív érzelem Aranka György költeményeit is áthatja.)

A 6. levélben Ovidiust (folyton emlékeztetve őt, hogy szerelmes művek hírneves létrehozója) mint hús-vér embert szólítja meg a női levélíró. A megoldás a levélíró személy rejtését jelenti: a feladó harmadik személyben beszél a címzetthez szólva Júliáról (vagyis saját magáról): „volnál-e te ollyan gyötrődésbe mint én, ha tudnád, hogy Julia hertzeg asszonyal Rómától tíz mértföldnyire mégyek eggy múlató kastéllyába, mellyet néki a Caesár most ajándékozott."[36] A szövegértés akadályai, a titok jellegű megoldások bevetése az irodalomolvasási szokások változásának folyamatára utalnak.

„A' kiknek továbbá az idő, személyek 's történet eránt valami ellenvetések lenne, azokkal nem perel. Igazítja őket arra a kézírásra, mellyből ez a munka, midőn nem régiben a' föld gyomrából ki-ásatott, az Ánglusok által, hogy világ eleibe botsáttathassék, le-íratott."[37] – olvasható a magyar mű bevezetőjében. (Ez az információ a német kiadás alcímében részletesebben is megtalálható. A magyar kötet azonban még az előszavában sem tartalmazza a Herculaneum városnevet.) Figyeljünk a szövegtörténet itt megjelölt szakaszaira: angolok találtak rá (archeológiai) feltárások folyamán (tehát nagyon régen keletkezett), lejegyezték publikálás céljából (kéziratos majd nyomtatott állapot); francia, német nyelven lett hozzáférhető, Aranka György pedig a helyi (magyar) nyelvre fordította le „szabadon".

A mű a szerző megjelölése nélkül jelent meg, eredetileg francia nyelven volt olvasható. Késve, de szerzője is kiderült (a szerző fiának köszönhetően), irodalmi szalont vivő hölgy volt Charlotte Antoinette de Bressay de Lezay Marnézia, a későbbi kiadásokon már fel is tűnik a neve mint szerzőé (például az 1809-es kiadáson), bár nem egyforma terjedelmű és szerkesztésű szövegváltozatokhoz társítva.

35 Uo., 29.

36 Uo., 15. A francia eredetiben: „Je suis obligée à suivre Julie à une maison que l'Empereur lui a donnée à dix miles de Rome."

37 Uo., Bevezető (számozatlan lapok), ívjelzés: A3.

A nyomozás (rész)eredménye

Nem a megírás módja, hanem az érzelmek és az erkölcsösség viszonya kap hangsúlyt e historizáló fikcióban. A fordítói bevezető-ajánlás drámai fordulattal tér vissza a szöveg fiktív kontextusához, állítja be valóságban megtörtént eseménynek az érzelmes levélsorozatban részletezetteket és zárja a mondandót egyértelmű tanulság sejtetésével: „minek utána az Ovidius válaszló levelét mellyet a német fordító kihagyott, megtalálta...,"[38] vagyis azt a szöveget, amelyben Ovidius megtagadja korábbi érzelmeit és szakít Júliával.

Már Lyka Károly felfigyelt arra, hogy Kazinczy kívánt a kötetnek címlapot rajzolni, értelmezésében Kazinczy ezzel a gesztusával anyagi terhektől mentette fel az erdélyi fordítót:[39]

> Aranka Györgynek 1790-ben Kassán megjelent »Júlia levelei« című német fordítása elé is ő rajzolta a címképet. Ezt ő maga így említi egy Arankához Kassán 1789-ben december 20-án kelt levelében: »A Júlia levelei úgy jönnek ki, a mint parantsoltad. Magam rajzolok hozzá eggy képet a homlok levélre. Ámor jajgatva mégyen a lábait béklyó szorítja, íveit pedig mérgesen elhintve lehet látni. Közzülök eggy Kígyó fonakodik ki«.[40]

A szöveg folytatása a körültekintő szakszerűségre mutat, hiszen rézmetszők sokasága dolgozott Bécsben: „Ezt [értsd: a címlapra szánt rajzot] Bécsben metszetem: de Kassán fogják nyomtatni. Veszed majd az árkusokat minden postán."[41] Kazinczy címlapképe embléma értékű. A kassai cenzor által erkölcstelennek bélyegzett, historizáló fikciós alapmű a szerelem kockázatosságára, vagy inkább a jó és a rossz szerelem összefonódásának bemutatására törekszik. Kazinczy klaszszicizáló hajlama ebből is kitetszik, amennyiben a címlapterv a szerelemnek a reneszánszban hangsúlyozott veszélyességére, elkerülhetetlen kettősségére utal.[42]

Maga a mű népszerű lett Európában. A magyar változat is bizonyára eljutott a kor nem nagy számú olvasóközönségéhez. Hatásának vizsgálata meghaladja e tanulmány kereteit, de megkockáztatjuk, hogy az író mint ember, a nő mint írás-

38 Uo., Bevezető (számozatlan lapok). Ivjelzés: A2

39 Több könyvnek rajzolt címlapot, ha „írója fukarkoda vagy nem tuda piktort fizetni". Lyka Károly, „Régi magyar mecénások", *Művészet* 1, 3. sz. (1902): 207–220.

40 Uo. A hivatkozott levél kelte: 1789 dec. 20.

41 Kazinczy levele 1789. dec. 20.: Kazinczy, *Levelek*..., 21–22.

42 A címlapképet sajnos nem láttam, az általam tanulmányozott példányok kötésén nem fordul elő.

tudó és mint saját érzelmekkel rendelkező teremtmény ilyen művek hatására is bekerült a kor diskurzusába. Egy stiláris egybeesésre mégis rámutatnék. Csokonai gesztusa debreceni iskolájához intézett búcsúlevelében (*Emlékezetnek okáért!* 1795): „felejtsétek el; – ah, felejtsétek el örökre a boldogtalan kálvinista Csokonait, örökre, örökre felejtsétek el!"[43] – feltűnően emlékeztet az Aranka-féle fordítás egy szöveghelyére: „Felejts el engem inkább, Ovid. Felejtsd el a boldogtalan Júliát..." *(Júlia levelei Ovidiushoz)*.[44]

Mint láttuk, egy másik *Lettres de Julie* edícióból vette át kötetébe Aranka „Ovidius válaszló levelét." Ez tehát nagy különbség az eredeti (1753-ban megjelent) francia kötethez képest, amelynek leveleit sorra, akkurátusan fordította magyarra. A „Júlia által fogalmazott" levelek számát tekintve azonban különbség van forrás- és célszöveg között. Miből származhat ez? A levelek számozása 1-től 14-ig a franciában és a magyar fordításban megegyezik, utána azonban a magyar levelek számozása eggyel lemarad. Megállapítható, hogy a francia levélregény 15. levele nem szerepel a magyar változatban. Bizonyára nem véletlenül, abban olvasható ugyanis Júlia boldog visszautalása az Ovidiusszal töltött éjszakára (de rögtön a jövőtől való szorongás kifejezése is).

Szóval a fordító (Aranka György) óvatos bevezetőt írt a levélregényhez, egy – fordulatot jelentő – levelet elvett a forrásműnek számító, 1753-as kompozícióból, egyet hozzátett – zárásul –, átszámozta az így nyert sorozatot, elnevezte az egészet szabad fordításnak, és így elejét vette a cenzúra esetleges, erkölcsi alapú akadékoskodásának.

(Minél többször olvasom *A' Júlia levelei Ovidiushoz* szövegét, annál erősebb a gyanúm, hogy Kazinczy Ferenc hangját hallom. E tanulmány konklúziója a fenti retorikai műveletek felismerése mellett éppen ez a sanda gyanú: talán nagyon is stilizálta Aranka kéziratát a sajtó alá rendező, és az erdélyi játékos elme – Aranka – további, már készen levő műveinek kiadását[45] ezért nem bízta „a kassai könyvsajtóra" – pontosabban az Ellingerrel dolgoztató neológus Kazinczy Ferencre.)

43 Csokonai Vitéz Mihály, „Emlékezetnek okáért", in Csokonai Vitéz Mihály, *Minden munkája*, összegyűjt., jegyz. Vargha Balázs, ford. Muraközy Gyula, Magyar remekírók, 3 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973–1981), 2:798–801 http://mek.niif.hu/06300/06302/html/csokonai2.htm#70.

44 Aranka, *Júlia levelei*..., 121.

45 Victor de Gingins, *A' budai basa: Frantziából fordította Aranka György*, ford. Aranka György (Bécs: Alberti Ignác, 1791); Charles-Georges Fenouillot de Falbaire, *Ujj módi gonosztévő: A' fiui szeretetnek jeles példája*..., ford. Aranka György (Bécs: Alberti Ignác, 1791).

Névmutató

Ábel Jenő 25
Adamik Tamás 297
Ágoston Péter 29
Ajkay Alinka 128, 139
Ajtai Szabó András 226
Alberti Ignác 327
Alexa Károly 195
Almási Gábor 256
Alting, Johann Heinrich 45
Amadé Ilona 148
Ambrus Arnold 207
Amesius, William 224
André Mária Irén 175
Angelis, Domenico de 15
Anghel, Atanasie 179
Antal Imre 30
Anton, Paul 226
Antonius, Guilielmus 222
Apáczay Tamás 273
Apafi Mihály 217, 268, 280
Apollinaris, Sidonius 319
Apor András 26–28
Apor István 27–29, 148
Apor Lázár 28
Apor Lázárné Imecs Judit 28
Apor Péter 29
Aranka György 314–327
Arany János 246, 261
Arisztotelész 106
Arius (presbiter) 92–94, 210, 214
Arminius, Jacobus 223
Augustinus (Szent Ágoston) 77, 156, 201, 220
Augustus (római császár) 319

Bajáki Rita 101, 127, 139, 142, 147, 164
Bajcsi Sámuel 253
Bajzek, Marija 26
Balázs Aletta 164
Balázsfi Mihály (Balásffi, Michael) 95
Bálint Alajos 278
Bálint József 250, 254
Balla Lóránt 100

Ballagi Mór 243
Ballerio, Stefano 316
Balogh Benjámin 288
Balogh F. András 323
Balogh Judit 23, 28
Bánffy Dénes 275
Bánffy György 251, 254
Bányai Réka 25
Bárány Attila 28
Baranyi Pál 147, 171–181
Baráth Béla 59–61
Barcza József 219
Bárczi Borbála 23, 24
Bárczi Ildikó 17
Barkóczy György 275
Barkóczy István 271
Báróczi Sándor 316
Báróczy Zsigmond 276
Baróti Szabó Dávid 257–267
Barrier, Jeremy 297, 299, 305, 307
Bartha Katalin Ágnes 218
Bartha Tibor 222
Bartók István 100, 102, 167
Bartók Zsófia Ágnes 16
Bartsch, Nina 119
Basire, Isaac 273, 277, 278
Báthory Gábor 274
Báthory István (erdélyi fejedelem, lengyel király) 280
Báthory Orsolya 164, 197
Báthory Zsigmond 280
Báthory Zsófia 270–276, 279
Batthyány Ádám 28, 275
Batthyány Ignác 24, 57–73
Batthyány Imre 59
Baumann, Winfried 123
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 284
Beda Venerabilis 300
Beisser, Friedrich 154
Békési Imre 252, 253
Bellarmino, Roberto (Bellarminus, Robertus) 151–162, 163, 190–192, 224
Benalius, Bernardinus 18
Benedek András (Andreas Benedek) 218
Benedek Fidél 29
Benkes János 28
Berde Áron 241
Berg Pál 225
Berlász Jenő 263
Berszán István 167
Berzsenyi Dániel 261, 265
Berzsényi Gergely 151
Bestul, Thomas H. 117
Beszerményi Péter 44
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 32, 45, 46, 217, 219, 268
Bethlen István (id.) 46
Bethlen István (ifj.) 46
Bethlen János 269, 270, 272
Bethlen Kata 227, 229, 254
Bethlen Mihály 254, 255
Bethlen Miklós 219, 289
Bethlen Pál 275
Bèze, Théodore de 219, 221
Bialis Ferenc 270
Biancardi, Giovanni 316
Binder Pál 251
Biró Annamária 20
Bíró Gábor 87
Bíró Vencel 27, 267, 268
Bisterfeld, Johann Heinrich 48

Bitskey István 32, 50, 99, 100, 153, 158, 160, 163, 164, 211
Blaeu, J. 223
Blaho Vince 59
Blandrata György 90, 211
Bocskai István (Bocskay) 268, 274, 275
Bod Péter 41, 48, 227
Bódi Katalin 318, 321, 322
Bodmerus, Johann Jacob 222
Boersma, Karla 284
Bogár Judit 139, 142, 164
Boka László 45
Bónis Ferenc 279
Bonnet, Maximilian 297, 307
Borbély István 270
Borin, Lars 119
Bornemisza Mihály 276
Boros Fortunát 60, 73, 74, 173
Boros Orsolya (Ursulae Boros) 87
Borosnyai Nagy Márton 226, 254
Borovszky Samu 43
Borro, Casparinus 18
Botos Péter 42
Bottyán János 45
Bozzay Réka 225
Brassay Károly 42, 44, 47
Brcák, Marek 122, 123
Bremmer, Jan N. 299
Brenz, Johannes 160
Buchberger, Michael 15
Budai János 44
Budai-Deleanu, Ion 76
Bujtul György 179
Büky József 59
Bulyovszky Lilla 237
Burger, Harald 115
Burján Mihály 60
Burns, Robert 247
Buzási Enikő 268, 269, 275
Buzinkai Mihály 224

Callahan, James Patrick 154, 155
Callixtus, III. (pápa) 15
Calvin, Jean (Kálvin János) 154, 177, 204, 219, 221, 283
Camerarius, Joachim 219
Canisius, Petrus 178
Cano, Melchior 159
Cantacuzino, Serban 76
Caracciolus, Robertus 15–31
Cardelle de Hartmann, Carmen 118–120
Cardonne, Jean-Baptiste 319
Carlyle, Thomas 239
Carson, Don A. 155
Chamier, Daniel 221
Chemitz, Christian 226
Chemlinus, Casparus 223
Chindriș, Ioan 179
Chouët, Jacques 219
Chouët, Pierre 219
Cicero, Marcus Tullius 143
Collijn, Isak 27
Coppenius, Bartholomeus 45
Cottier, Jean François 118
Cranmer, Thomas 225
Crăciun, Bogdan 179
Crăciun, Maria 163
Crespin, Jean 221
Creussner, Friedrich 27

Csáky István 270, 274, 275
Csapodi Csaba 17, 116

Csapodiné Gárdonyi Klára 17
Csepregi Zoltán 159
Cserei Farkas 58, 90, 91, 97
Cserey Jánosné Zathureczky Emília 29
Csernátoni Pál 224
Cserneky Bálint 276
Csete István 99, 100, 148
Csoboth Lajos, P. 76
Csókás Márton 270
Csokonai Vitéz Mihály 327
Csorba Dávid 268
Csörsz Rumen István 119, 171
Csulai György 48
Czegle Imre 63
Czeglédi István 229, 273, 276
Czintos G. Emese 151
Czire Szabolcs 308

Daczó Árpád Lukács, P. 30
Dalmady István 271
Damokos Kázmér, P. 29
Dán Róbert 221
Dáné Veronka 24, 270, 276
Daniel Gábor 269
Daniel, Rogeri 219
Dante Alighieri 237
Darnell, William Nicholas 273, 277, 278
Darvas-Kozma József 89, 90
Dávid Ferenc 209, 211, 212, 214
Dávid Péter 315
Dávidházi Péter 233, 239
Davis, Stephen 299, 306
Debreceni Ember Pál 42
Debreceni Péter 134
Debreczeni Attila 100
Denzinger, Heinrich 155
Déri Eszter 164
Détshy Mihály 276
Dézsi Márton 224
Dienes Dénes 42, 192
Dietrich, Conrad (Konrad) 226
Dietrich, Thomas 154, 155, 159
Dimény Attila 207
Diós István 165
Diósi Dávid 268
Dipper, Stefanie 119
Dobronoki György 184
Dokoupil, Vladislav 27
Domokos Kázmér 73
Dorat, Claude Joseph 322
Dörömbözi János 297
Dörrie, Heinrich 321
Dović, Marijan 239
Dresser, Matthäus 220
Duma János (Ioan) 178, 179

Eggenberger Ferdinánd 42
Egyed Emese 218
Ellinger János József 257, 314, 315
Emerson, Ralph Waldo 235, 236
Emery, Gilles 212
Endes Miklós 90, 91
Enyedi István 269, 272
Eötvös Ferenc 59
Erasmus, Desiderius 219
Esposito, Eduardo 316
Estella, Diego de 220
Esterházy Miklós (nádor) 183
Eszterházy Károly 58
Eusterschulte, Anne 290
Eyþórsson, Þórhallur 119

F. Romhányi Beatrix 20, 155
Fabiny Tibor 160
Fabó András 269
Falvay Dávid 122
Fangh István 60
Fantsali Ferenc 105
Farkas Imre 129, 152, 199
Farkas, Seraphinus 165
Farmati Anna 164, 284
Fazakas Gergely Tamás 100, 146, 164
Fazekas István 275
Fehérpataky László, ifj. 165
Fejérpataky László 25, 26
Fejérvári Boldizsár 212
Fekete János 320
Fenner, Dudley 226
Fenouillot de Falbaire, Charles-George 327
Ferdinánd, II. (német-római császár) 32, 106
Ferenc József, I. (Habsburg uralkodó) 267
Ferrarius, Sigismundus 228
Fila Béla 155
Finály Henrik 241
Flers, Pauline de 299, 300, 306
Folger, Henry 236
Fölginer, Johann Christoph 228
Font Zsuzsa 226, 227
Forgách András 275
Forgách Miklós 275
Formica, Matthäus (Matthaeus) 228
Fraknói Vilmos (Frankl Vilmos) 152
Francke, August Hermann 227
Frangepán (Ozolyi) Flóra 165
Franzosi, Roberto 168
Fráter György 59
Freylinghausen, Anastasius 226
Friedrich, Hoffmann 226
Frobenius 219
Frölich, David 252
Froschus, Christophorus 211
Fűskúti Landerer Mihály 285
Fuzelier, Louis 319
Füzes Ádám 196

G. Etényi Nóra 277
Gaáll Friderik 171, 172
Gábor Csilla 31, 41, 49, 50, 73, 100, 117, 127, 139, 151, 163, 164, 167, 171–173, 176, 183, 190, 193, 200, 201, 233, 249, 266, 283, 284, 323
Gál Lajos 42–45, 47, 48
Gál Ötvös Ágoston 42
Galavics Géza 253
Galla Ferenc 275
Garampi, Giuseppe 58
Garrick, David 235
Gáspár Szente 165
Gaudi András 271
Gazda István 256
Gebhardt, Oscar von 301–308
Gelbhaar Gergely 128
Geleji Katona Gáspár 47
Geleji Katona István 41–49, 256
Geleji Katona Jónás 47
Georg, Haner 228
Gerber Ayayo, Karelynne 159
Gerberon, Gabrielus 117
Gergely János 275
Gergely Sámuel 271, 273
Gergely, XIII. (pápa) 300
Gerhard, Johann 220
Gervers-Molnár Vera 276, 278, 279
Ghitta, Ovidiu 163, 179–181

Gleditsch, J. F. 223
Glósz Miksa 30
Goethe, Johann Wolfgang von 236, 239, 247
Gönczi József 46
Granatensis, Ludovicus 103, 142
Granatensis, Ludovicus 103, 142
Grotius, Hugo 223
Gruytrode, Jacobus de 27
Guarinus, Thomas 219
Guboglu, Mihail 270
Gubrium, Jaber F. 168
Guevara, Antonio de 169

Gyalogi János 99–109, 229
Gyalókay Jenő 270
Gyarmath Miklós 283
Gyöngyösi István 320
György József 26, 73–74, 86
György Lajos 314
Gyulai Ferenc 271
Gyulai Pál 238–240, 246
Gyulay Ferencné sz. Kácsándy Zsuzsanna 317

Haader Lea 120, 121
Haas, Alois M. 115
Hafenreffer, Matthias 152
Hajdu Péter 320
Hajnal Mátyás 183–194
Hales, John 223
Haller István 28
Haller Krisztina 24
Hanák Béla 272, 273, 279
Händel, Georg Friedrich 247
Hannaver, Samuel 228
Hapák József 219
Hargittay Emil 33, 139, 151, 251
Harnisch, Matthaus 221
Hartung, Johannes Bernard 228
Haug, Dag 119
Hayne, Léonie 299
Heckenast Gusztáv 245, 273
Hegedüs Béla 171
Hegyaljai Kiss Géza 43
Heidegger, Johann Heinrich 222
Helgason, Jón Karl 239
Hell Miksa 59
Heltai Gáspár 128, 222
Heltai János 35, 184, 185, 194, 196, 197, 223
Henrik, IV. (francia uralkodó) 284, 285, 291, 295
Herepei János 256, 273, 276
Herepey Ádám 315
Hermann Frigyes 197
Hesse, Cornelius de 226
Heussi, Karl 220, 223
Hevenesi Gábor 57
Hill, Jonathan 212
Hingerle, Augustinus 99
Hofer Tamás 250
Hoffhalter, Raphael 128
Holl Béla 139, 184, 252
Holstein, James A. 168
Hölvényi György 86
Holzhey, Carl 299, 300, 301
Hoornbeeck, Johannes 225
Horányi Elek (Alexius) 165
Hörmann János 54, 148, 207
Horn Ildikó 268, 278
Hornyánszky Viktor 30, 165
Horváth Balázs 257, 259, 262–265
Horváth Borbála 262
Horváth Cyrill (Cirill) 152, 153, 162

Hottinger, Johann Jakob 222
Hristea, Theodor 76
Hubert Ildikó 100, 257, 258
Humboldt, Alexander von 235
Hünermann, Peter 155
Hunyadi László 171
Hunyadi Pál 224
Husner, Georg 26
Hüszejn (pasa) 272
Hutter, Leonard 220, 226

Iacob, Niculina 179
Ifjú Ádám 135
Ilis, Florina 179
Illyés András 49–55
Imre Mihály 164, 220
Imre Sándor 42
Ince, VIII. (pápa) 89
Inczédi János 220
Inczédi József 164
Inkei Loránth Ferenc 197
Isselt, Michael ab 142
Izsák Sámuel 256

Jakó Klára 268, 274
Jakó Zsigmond 24, 58, 268
Jancsó Benedek 41
Jankovics József 50, 227, 252, 253, 255, 270
Jankovits László 50
János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 90, 91, 97, 268, 280
János, I., Szapolyai (Zápolya János) (magyar király) 91, 92, 93, 97
Janssonius, Joannes 222–224
Jármy József 270, 271
Jauss, Hans Robert 194
Jelení, Řehoř Hrubý z 124
Jeney-Tóth Annamária 274
Jenő, IV. (pápa) 89
Jesi, Fulgenzio da 26
Jonica Xénia 73
Józsa Edina 194
József, II. (német-római császár) 90
Jug László 155
Juhász Gyula 313, 314
Juhász István 47
Jurieu, Pierre 288

K. Papp Miklós 89
Kaestli, Jean-Daniel 301–303, 307, 309
Kajári Gusztáv 269, 270, 274
Kájoni János 23, 28–30
Káldi György 31–39, 50, 62, 195, 196
Kálnoki Istvánné 24
Kálnoki Sámuel 28
Kanyurszky György 36, 39
Kapi Anna 128, 140
Karácsonyi János 115
Kármán Gábor 23
Kármán József 319
Károly, I. (angol király) 225
Károlyi Gáspár 195
Károlyi László 275
Károlyi Zsuzsanna 46
Kassai György (Georgius Cassai) 24
Kassai György 25
Kathona Géza 222
Katona István (Stephanus) 57, 165
Katona János 43
Kazinczy Ferenc 258, 259, 263, 316, 319, 322, 324, 327
Kecskeméti C. János 133–136

Kecskeméti Gábor 45, 273, 276
Kegel, Philipp 134
Keglevich Miklós 279
Kemény C.J 107
Kemény János 147, 254, 270, 272, 274, 276
Kemény K. Kolumbán 41
Kemény Simon 275
Kerekes János 197
Keresztes András 271
Keresztúri Bíró Pál 183–194
Keserű Bálint 273, 276
Keserűi Dajka János 45, 46
Keszeg Vilmos 175
Kisfaludy Balázs 275
Kisfaludy Zsigmond 275
Kiss Ignác 154, 156
Kiss Margit 171
Klaniczay Tibor 50, 86, 193
Klaszekovich István 152
Knapp Éva 99, 100, 101, 149
Knezajich, Andreas 26
Koberger, Anton 28
Koch, Johannes (Coccejus) 224
Kocsi Bajcsi András 276
Kocsis Réka 120, 121
Koller József 59
Köllő Károly 250
Köllő Károly 250
Kollonich Lipót (esztergomi érsek) 178, 179
Kolozsvári Pál 91, 92
Koltai András 275
Kolumbán Vilmos József 222, 223
Komáromy András 273, 276, 279
Kónya Franciska 139, 163, 164
Kopcsányi Márton 128, 195–205
Köpeczi Béla 27, 28
Koppi Károly 59
Körmendy Kinga 120
Körner, Theodor 237
Kornis Farkas 251
Kornis György 251
Korompay Klára 29, 120
Korondi Ágnes 164, 323
Kósa László 250, 252, 253
Kőszeghy Péter 192
Kovács András 268, 276
Kovács András, W. 20
Kovács Bálint 75
Kovács Ilona 32
Kovács Józsefné 42
Kovács Kálmán 237
Kovács Lajos Imre 151–153
Kovács Sándor 212
Kovács Sándor Iván 249, 252, 255, 256
Kővári Aladár 249
Kraus, Georg 269–273, 279
Kropf Lajos 273, 277
Krupp József 320
Kuhn, Hugo 115
Kulcsár Péter 27, 255
Kultsár István 258
Kuminetz Géza 100
Kunčević, Lovro 250
Kwekkeboom, Sarah 119

Labadie, Jean de 227
Laczházi Gyula 50
Laetius 228
Lampe, Friedrich Adolph 42, 47, 228, 285, 286
Lange, Joachim 226
Lapide, Cornelius a 158

László Lóránt 25
László Polykárp 30
Lauf Judit 121
Laurencius, Henricus 219
Lavantinus, Rudolphus 106, 109
Lavater, Ludwig 221
Lázár Miklós 270
Lázs Sándor 121
Leerssen, Joep 233, 237, 239, 240
Lejeune, Philippe 250
Lénárt Orsolya 171
Lengyel Réka 171
Leucht, Christian Leonhard 228
Lezay Marnézia, Charlotte Antoinette de Bressay de 314, 322, 325
Lille, Alain de 123
Lipsius, Justus 104
Lipsius, Richard Adalbert 297, 303, 307
Liszt Ferenc 235
Lőkös István 319
Lónyai Anna 272, 276
Loránt István 116
Lorántffy Zsuzsanna 268, 270, 272, 274
Löscher, Valentin Ernst 228
Losteiner Leonárd 24, 28, 86, 87, 91, 97
Lucedio, Oglerius de 119
Luffy Katalin 164, 323
Lukács István 26
Lupescuné Makó Mária 24
Luther, Martin 154, 155, 159, 160, 177, 199, 204, 219, 220, 223, 283, 284
Lyka Károly 326
Lyra, Nicolaus de 123

Maczák Ibolya 139, 164
Madarász Márton 129
Madas Edit 17, 23, 29, 119–121, 265
Magyar István 220
Makkai László 27
Maldonado, Juan 158
Maresius, Samuel 225
Mária Kazimiera Ludovika, Arquieni (lengyel királyné) 275
Mária Terézia (Habsburg uralkodó) 58
Marosvásárhelyi Gergely 196
Marot, Clemens 219
Marsina, Richard 86
Martire Vermigli, Pietro 221
Márton Áron 60, 164
Marton József 60, 268
Martonfalvi Tóth György 229, 289
Mártonffi József 75
Mazzei, Barbara 300
Mârza, Eva 178, 179
McKeon, Richard 168
Medgyesi Pál 229
Medgyesy S. Norbert 75
Mednyánszky Jónás 271
Mehmed Halife 270
Melanchthon, Philipp 220
Melith Péter 275
Mende Balázs 24
Mercs István 100
Merlo, Jacob 172
Michael, Alberti 226
Migne, Jean-Paul 117, 124
Mihálcz Izidor 85–97
Mihály Ferenc 24
Mihály Zita 28
Mihálykó János 129
Mikes Kelemen 315
Mikes Mihály 28, 173, 174, 271, 273, 274

Miklós, V. (pápa) 15
Mikó Árpád 277
Mikó Gyula 268
Mikó Imre 241
Milotai Nyilas István 48
Milton, John 225, 235
Mócsy András 27
Mohay Tamás 87, 90
Moldovan, Roxana 179
Mombrizio, Bonino (Mombritius, Boninus) 302, 306
Mommsen, Theodor 236
Monok István 151, 218, 219, 252, 276
Monoszlói András 283
Monte Rocherii, Guido de 26
Mordovin Maxim 12
Móré Tünde 164
Moulin, Pierre du, ifj. 288
Muckenhaupt Erzsébet 19, 24–30
Müneccimbaşı Ahmed Dede 270
Muraközy Gyula 323, 327
Murdock, Graeme 163
Musculus, Andreas 133

Nádasdy III. Ferenc 253, 268, 269, 271, 273, 275, 279, 281
Nádasi János 173
Nagy Benedek 152
Nagy Béni 43
Nagy Elek 42, 241
Nagy Géza 30, 41
Nagy Imre 20, 90
Nagy Iván 27
Nagy Mózes 207–215
Nagy Sándor (geleji lelkipásztor) 43
Nagyajtai Csere Farkas 58
Nagymihály Ferenc, petrőczi 197
Neff, Amy 119
Nemes, Steven 155
Németh Attila 155
Németh Noémi 218
Németh S. Katalin 227
Némethy Lajos 101
Névtelen, Karthauzi 264, 265
Nicolais, Johannes 225
Niehenck, Georg Friedrich 228
Nikodémus 214
Noltenius, Rainer 240
Novák Anikó 164
Novák István 319
Novikoff, Alex J. 118

Nyáry Krisztina 183

Oellers, Norbert 240
Offner, Robert 255
Oláh Béla 259
Oláh Miklós 26
Oláh Róbert 42
Oláh Szabolcs 99, 163
Olasz Ferenc (Bialis Ferenc/Francisco) 270
Olevianus, Caspar 221, 222
Olti István (Olti Antal) 73–83
Orbán Balázs 97
Orbán László 263
Orbán, VIII. (pápa) 74
Orczy László 317
Orlovszky Géza 50
Őry Miklós 139, 151
Osiander, Andreas 219
Oslanský, František 86
Ott, Norbert H. 113–115

Ötvös Ágoston 42
Ötvös István 75
Ovidius, Publius Naso 313–316, 318–320, 323, 326–327
Őze Sándor 75
Ozolyi Flórián 165, 167, 169, 170

Pagninus, Santes 219
Pajor Gáspár 319
Pál, V. (pápa) 300
Pálmay József 27
Pap István 92
Pap Leonárd 74, 76
Pápai Páriz Ferenc 217, 221, 224, 226, 252, 288
Papp Klára 274
Pareus, (Paraeus) David 42, 45, 223
Parini, Giuseppe 316
Pașca, Ștefan 179
Pataki István 224
Pataki Jenő 256
Pataki József 250, 254
Patera, Adolf 122–125
Pauler Gyula 274
Pázmány Péter 26, 31–39, 49–55, 100, 127–128, 131, 139–149, 151–162, 171, 183, 195, 196, 201, 204, 205, 211
Péczeli József (Pétzeli) 285–287, 289–295
Pénzes Loránd 86
Perger Péter 60
Perkins, William 225
Perna, Petrus 221
Pervo, Richard A. 297, 299
Pesthy Mónika 299
Péter Katalin 156, 189, 254
Péterffi Károly 91
Péterfi Domonkos (Péterffi, Dominicus) 95
Péteri Takáts József 258
Petersen-Merlau, Eleonora 227
Pethe László 197
Petki István (Petky) 23–25, 86
Petki János 24
Petky József 75
Petneki Áron 252
Petrityivity-Horváth Kozma 269, 272
Petrőczi Éva 276
Picinelli, Filippo 104
Pineda, Juan de 158
Pintér Jenő 41
Pius, VI. (pápa) 58
Piusz, V. (pápa) 300
Plinius Secundus, Caius 104
Plutarkhosz 104
Pogány Boldizsár 275
Pokoly József 41
Polanus von Polansdorf, Amandus 221
Polgár Anikó 320
Pomey, Franciscus 103
Pontano, Giovanni 16
Poole, Matthew 226
Poolsum, Jacob von 228
Pósaházi János 224, 276, 277
Potyó Bonaventura 87
Pouderon, Bernard 208
Povey, Charles 169
Pray György 57
Priny Gábor 275
Priny György 275
Priny István 275
Priny János 275
Pszeudo-Anzelm 117–125
Pünkösti Gergelyné báró Apor Zsuzsánna 29

Puskás Lajos 250
Pyber család 257–266
Pythagoras (Püthagorasz) 143

Quinault, Roland 235, 237, 238
Quintilianus, Marcus Fabius 168

R. Várkonyi Ágnes 147, 253, 268
Rácz Emese 217, 218
Radvánszy Anikó 147
Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 268, 269, 274, 277
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 101, 173, 277–279, 315
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 27, 42, 47, 183, 187, 269
Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 23, 267–284
Rákóczi László 274, 275
Rákóczi Zsigmond 280
Rancz Elemér 207
Rapaics Rajmond 152
Ratdolt, Erhard 18, 300
Ravasz László 41
Ravestein, Johannes a 228
Rădulescu, Ion Heliade 76
Regius, Carolus 103
Reifferscheid, August 299
Révay Péter 203
Révész Kálmán 270
Reviczky Béla 212
Rhédey Ferenc 272
Rhédey Ferenc, ifj. 274
Ribbius, Johannes 225
Ries Lajos 257
Rigney, Ann 239, 240
Rikesz Mihály 32
Rödinger, Christian 220
Rögnvaldsson, Eiríkur 119
Román János 278
Roman-Negoi, Ana Maria 179
Rozsnyai Dávid 269, 271
Rozsondai Marianne 19, 121
Ruh, Kurt 113

Sajó Géza 17
Salmasius, Claudius 225
Sámbár Mátyás 229
Sánchez, Gaspar 158
Santandreanus, Petrus 221
Sarbak Gábor 20, 155
Sárközy Péter 151
Sarpi, Paolo 220
Sartorius, David 152, 153
Sávai János 198, 207–209, 215
Schatz, Elena-Maria 18, 27
Schifferer Máté 197
Schiller, Friedrich 236, 239–247
Schmeizel, Martin 228
Schmitth Miklós 57
Schultz-Balluff, Simone 119
Schurman, Ana Maria van 227
Școleriu, Toader 76
Sebestyén-Spielmann Mihály 25
Šedivý, Juraj 116
Segneri, Paulus 104
Selderhuis, Herman J. 284
Selyei Balog István 276, 277
Selyem Zsuzsa 190
Seneca, Lucius Annaeus 104, 143
Shakespeare, William 233, 235–238, 247
Sík Sándor 31, 171

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa 270, 272
Simén Domokos 97
Simmler, Josias 221
Simon András 87
Simon Melinda 60
Simon Zsolt 25
Sipos Gábor 26, 224, 268
Sixtus, IV. (pápa) 16, 89
Skotniczky, Alfonz 275
Soarius, Cyprinaus 102, 103
Soltész Erzsébet 17
Sonderegger, Stephan 115
Sőtér István 86
Spanheim, Friedrich 227
Stahl, Georg Ernst 226
Stanislaw, Lubieniecki 228
Stankovátsi Leopold 49–55
Stanyhurst, William 166
Statfeld Ferenc (Statfld, Stattfeld) 166
Steinhoffer (Stainhofer) Gáspár 199
Stenzel, Jürgen 201
Stoica, Robertina 18
Streibig József 51
Sunyi Ádám 165, 167
Șuteu, Flora 76
Sváby Frigyes 269, 270, 274, 275
Sylvester János 199

Szabó Á. Töhötöm 207
Szabó András 255
Szabó András Péter 23, 272, 273, 279
Szabó Csaba 227
Szabó Ferenc 151, 159, 162
Szabó G. Zoltán 119
Szabó Géza 41
Szabó József 242
Szabó Kármen Ráhel 212
Szabó Károly 29, 89, 269
Szabó Lajos 159
Szabó Péter 268, 274
Szádeczky Lajos 270
Szádoczki Vera 142, 164
Szakály Ferenc 269
Szalárdi János 269–273
Szalaszegi György 128, 131, 135
Szalinai István 73
Száraz Orsolya 100, 101, 146, 164
Szász Zoltán 27
Szathmári Paksi Mihály 230
Szathmárnémethi Mihály 229
Szatmári (Szathmári) Baka Péter 225
Szauder Mária 316
Szegedi Anna 48
Szegedi Bátsi Katharina 48
Székely István 203
Székely Örs 164
Szelestei N. László 100, 101, 163, 164
Szenci Molnár Albert 203
Szent Ágoston 77, 156, 201
Szent Ambrus 214
Szent Anzelm, Canterbury (Sanctus Anselmus) 79, 118, 119, 121
Szent Baszileosz (Nagy Szent Vazul) 214
Szent Bernardin, Sziénai 15
Szent Bernát 79, 119
Szent Bonaventura
Szent Brigitta 123, 124
Szent Cecília 300, 311
Szent Cipriánus 290
Szent Domonkos 106
Szent Dorottya 123
Szent Erzsébet 100

Szent Gellért 59
Szent Gergely, Csodatévő (Taumaturgosz) 60, 214
Szent Gergely, Nagy 79
Szent György 85, 86, 91, 123, 124, 238, 273
Szent Ignác, Loyolai 34, 146
Szent István, I. (magyar király) 74, 117, 203
Szent Jakab, Marchiai 15
Szent János (Aranyszájú) v. Chrysostomus 104, 106, 124, 140, 143
Szent János, Kapisztrán 15
Szent János, Nepomuki 62, 68, 69
Szent Jeromos 140
Szent Katalin 123, 281
Szent Lajos, IX. (francia uralkodó) 120, 283–292
Szent Margit, Árpád-házi 123
Szent Onesziphorosz 305
Szent Pál, apostol 34, 38, 65, 68, 76, 79, 80, 81, 155, 156, 161, 185, 203, 297–311, 323
Szent Péter 76, 155, 156, 185
Szent Polikárpus 48
Szent Tamás, Aquinói 168
Szent Tekla 297–311
Szent Vince, Lerini 59
Szente Gáspár 165
Szentgyörgyi Rudolf 120
Szentimrei Márk 274
Szentiványi Márkus Dániel 279
Szentiványi Róbert 116
Szentkereszti Jakab 271
Szentpáli János 271
Szepesy Ignác 59
Szepsi Csombor Márton 255
Szepsi Korótz György 44
Szepsi Lányi Mihály 44
Szerb Antal 41
Szigethy Mihály 320
Szigeti Csaba 279
Szikora Patrícia 320
Szikszay György 290
Szikszay Siderius István 44
Szilágyi András 50
Szilágyi Anna-Rózsika 49
Szilágyi Márton 319
Szilágyi Sámuel, id. 285, 287, 295
Szilágyi Sándor 269, 271–273, 275, 277
Szilágyi Tönkő Márton 229
Szinnyei József 30, 165
Szinyei Gerzson 225
Szirmay Antal 277
Szmutku Melinda 175
Szőcs János 29
Szőnyi Nagy István 289, 290
Szörényi László 119
Szőts P. Zsuzsa 207
Szunyogh Xavér Ferenc 77
Szyl Miklós 152

Taploczai Görög István 29
Tarnóc Márton 41, 47
Tarnóczy István 164
Tasi Réka 164, 184, 185
Tatay, Anca Elisabeta 179
Tavaszy Sándor 41, 42, 48
Telegdi János 35
Telegdi Miklós 35, 196
Teleki Dávid 222
Teleki Dávid 222
Teleki Domokos 241
Teleki II. Ádám 315
Teleki József 217–230

Teleki Mihály 217, 229, 271–273
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 298–300, 303, 306, 308, 310, 311
Thaly Kálmán 269, 277
Thamyris 298
Theramo, Jacobus de 113–115
Thököly Imre 275
Thököly István 275
Tholdi Ádám 222
Thomasius, Christian 226
Thomka Beáta 194
Thornai P. István 270
Thorvaldsen, Bertel 239
Timon Sámuel 85, 86, 97
Tofeus Mihály 50
Tököly Sabbas 246
Toldi Miklós 262
Tolnai Dáli János 47, 225
Tolnai F. István 229
Töltési István 224
Toma Katalin 269, 275
Tommasi, Chiara O. 299
Tonk Sándor 268
Torlagi Hartmann Kristóf 135
Torstensson, Lennart 27
Tóth Endre 272
Tóth István 250
Tóth István György 268
Tóth Zsombor 178, 221, 250, 289, 323
Tóth Zsuzsanna 120, 121
Tóthné Radó Cecília 17
Trencsényi Balázs 250, 251
Truhlár, Joseph 124
Tryphaena (királynő) 298, 299, 307
Turkovitz Mihály, Tsepregi 225
Turrettini, Jean Alphonse (Turrettinus, Johannes Alphonsus) 222, 286
Tüskés Gábor 100, 171, 173
Tusor Péter 178
Tuszabét Gáspár 45

Újlaky Erzsébet 257, 264
Ullmann Péter Ágoston 120
Ulrich Attila 274
Underyeck, Theodor 226
Urbanus testvér 115
Urs, Otilia 179
Ursinus, Zacharias 222
Ussher, James 226

V. Ecsedy Judit 32, 60, 141
V. Windisch Éva, 219, 254
Valencia, Gregorio de 220
Vanhoozer, Kevin J. 154
Vanyó Tihamér Aladár 59
Varga András 218
Varga Imre 101, 279
Varga Szabolcs 164
Vargha Balázs 327
Varjú Elemér 58, 59
Varju Katarina 44
Vásárhelyi Judit 269
Vasile Ursu Nicola, (Horea vagy Hóra) 261
Vass Csongor 175
Vatablus, Franciscus 219
Văcărescu, Ienăchiță 76
Vecihî, Hasan 270, 272
Veres Emese-Gyöngyvér 97
Veresegyházi Szentyel Mihály 288
Veress Endre 179
Veress Lajos 24, 28, 91

Vértesi Lázár 164
Veszely Károly 57
Vida Márta 120
Vignon, Eustathius 221, 222
Virág Aloyzia 100
Virág Benedek 258, 261, 263
Virányi István 276
Virkler, Henry A. 159
Viskolcz Noémi 269, 274
Vitnyédi István 269
Vitus László 23
Vizaknai Bereczk György 249–256
Vizkeleti Zsigmond 99, 148
Vizkelety András 113
Voetius, Gisbert 224
Vogel Sándor 269
Voinovich Géza 261
Voltaire, M. de 283–285, 293
Vörös Imre 285, 286, 288
Vörösmarty Mihály 261, 265
Vouaux, Léon 297, 307
Všehrd, Viktorin Kornel ze 124

Waesberge, Johannis á 227, 228
Waldenberger, Sandra 119
Wallmann, Johannes 227
Wälzholz, Hannah 290
Washburn, Christian D. 154
Wegera, Klaus-Peter 119
Wertner Mór 275
Wesselényi Ferenc 274
Wesselényi Pál 275
Weszprémi István 249
Wetstenius, Henricus 222, 223
Wgierski, Andrzej
Whitson, John 169
Wildius, J. 228
Wilmart, André 118
Wischmeyer, Oda 155
Wissowa, Georg 299
Wittelsbach Erzsébet (osztrák–magyar–cseh uralkodóné) 267
Wolf Rudolf 276
Wolff, Christian 226
Wyngaerden, Adrian 222

Yiśra'el, Menasheh ben 219

Z. Varga Zoltán 250
Zágrábi András 26, 27
Zanchi, Girolamo 221
Zaoral, Prokop 27
Zászkaliczky Márton 250, 251, 254
Zaun, Allan Andrew 160
Zólyomi P(erinna) Boldizsár 128, 164
Zoványi Jenő 41, 42
Zrínyi Miklós 237, 269
Zvonarics Imre 152

Zsombori András 87

A kötet szerzői

Ajkay Alinka
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, habilitált egyetemi docens

Bajáki Rita
Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

Balla Lóránt
Bartók Béla Elméleti Líceum, Temesvár

Báthory Orsolya
Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

Bogár Judit
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi docens

Bóné Éva
Zilahi Református Wesselényi Kollégium

Domokos Zsófia
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, PhD-hallgató

Egyed Emese
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, egyetemi tanár

Farmati Anna
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, egyetemi adjunktus

Hubert Ildikó
irodalomtörténész

Jakó Klára
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Kora újkori osztály, tudományos főmunkatárs

Korondi Ágnes
MTA–OSZK Res libraria Hungariae Fragmenta Codicum Kutatócsoport,
tudományos kutató

Kónya Franciska
MTA Könyvtár és Információs Központ, szakkönyvtáros

Kovács Kinga-Tünde
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, PhD-hallgató

Maczák Ibolya
Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat–Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Barokk Irodalom és Lelkiség
Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

Marton József
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, egyetemi tanár

Muckenhaupt Erzsébet
Csíki Székely Múzeum, muzeológus

Nóda Mózes
Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, szentszéki tanácsos, docens

Rácz Emese
„Lucian Blaga" Központi Egyetemi Könyvtár, Irodalomtudományi Könyvtár,
szakkönyvtáros

Szelestei Nagy László
Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat–Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Barokk Irodalom és Lelkiség
Kutatócsoport, professor emeritus

Szmutku Melinda
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, PhD-hallgató

T. Szabó Levente
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, habilitált egyetemi docens

Tóth Zsombor
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet,
Reneszánsz Osztály, tudományos főmunkatárs

Vass Csongor
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, PhD-hallgató

Vízkelety András
MTA–OSZK Res libraria Hungariae Fragmenta Codicum Kutatócsoport,
kutatóprofesszor, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Zamfir Korinna
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, egyetemi tanár